

**ETNILISED PROTSESSID
VENE IMPEERIUMI
SISEPERIFEERIAS 1801–1904.**

KOMI RAHVUSLUSE SÜND

INDREK JÄÄTS

TARTU UNIVERSITY
PRESS

Väitekirj on 24. 10. 2005 kaitsmisele lubatud Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna ajaloo osakonna nõukogu poolt.

Juhendajad: prof. Art Leete
prof. *emer.* Rein Taagepera
prof. *emer.* Elle Vunder

Oponendid: PhD Toomas Karjahärm
PhD Eva Toulouze

Doktoritöö kaitsmine toimub 16. detsembril 2005. a. kell 16.15 Tartu Ülikooli Nõukogu saalis (Ülikooli 18, Tartu).

Doktoritöö on valminud Eesti Teadusfondi grandil nr 5057 (“Arktilised kultuurikontaktid”) ja sihtfinantseeritava teadusprojekti “Argikultuuri diskursus ja kultuuride dialoog” toetusel.

ISSN 1736–1966
ISBN 9949–11–187–0 (trükis)
ISBN 9949–11–188–9 (PDF)

Autoriõigus Indrek Jääts, 2005

Tartu Ülikooli Kirjastus
www.tyk.ee
Tellimus nr 507

SISUKORD

EESSÕNA	9
KAART	11
SISSEJUHATUS	13
1. Uurimuse eesmärk	13
2. Uurimuse teoreetiline taust	15
3. Allikad, meetodid ja historiograafia	16
4. Uurimuse ülesehitus	21
1. <i>peatükk. Rahvuslus ja rahvus</i>	22
1.1. Sissejuhatus	22
1.2. Mis on rahvuslus?	24
1.3. Rahvusluse juured	25
1.4. Rahvusluse tüübid	31
1.5. Rahvuslus ja moderniseerumine	33
1.6. Rahvuslus ja kirjakeel	34
1.7. Rahvusluse levikumehhanismid	37
1.8. Rahvuslik identiteet	40
1.9. Rahvuslus ja etnilisus	41
1.10. Mis on rahvus?	43
2. <i>peatükk. Rahvuspoliitika ja rahvuslus Vene impeeriumis</i>	47
2.1. Sissejuhatus	47
2.2. Multietniline impeerium ja tema rahvuspoliitika	48
2.3. Vene rahvuslus	60
2.4. Kokkuvõte	73
3. <i>peatükk. Komid vene kirjasõnas</i>	75
3.1. Sissejuhatus	75
3.2. Ametnikud, kirjanikud, õpetlased	79
3.3. Kauge ääremaa kummalised asukad	85
3.4. Külma karukolgas	88
3.5. Komide päritolu ja ajalooline saatus	89
3.6. Permi Stefani ristilapsed	92
3.7. Eksootilised looduslapsed	94
3.8. Vaene võõras keel	99
3.9. Kas neil on oma rahvaluule?	100
3.10. Venelastelt laenatud kultuur	102
3.11. Tulevikuperspektiivid	104

3.12. Kokkuvõte	105
4. <i>peatükk. Komi rahvusluse ühiskondlikud eeldused</i>	110
4.1. Sissejuhatus	110
4.2. Komide asuala	110
4.3. Komimaa elanikkond	111
4.4. Sotsiaalsed rühmad	113
4.5. Reformid	121
4.6. Majandus	127
4.6.1. Põllumajandus	127
4.6.2. Töõndused	131
4.6.3. Tööstus	134
4.6.4. Kaubandus	137
4.7. Haridus	143
4.7.1. Koolivõrk	143
4.7.2. Raamatukogud	147
4.8. Keelesituatsioon	148
4.9. Komide etniline eneseteadvus	150
4.10. Komid 1897. aasta rahvaloenduse andmete valgusel	152
4.10.1. Sissejuhatus	152
4.10.2. Usk	155
4.10.3. Maa ja linn	157
4.10.4. Elatusalad	160
4.10.5. Seisused	164
4.10.6. Kirjaoskus	167
4.10.7. Ust-Sõssolsk	170
4.11. Kokkuvõte	173
5. <i>peatükk. Komi rahvusluse sünd</i>	176
5.1. Sissejuhatus	176
5.2. Teel komi rahvusluse sünnini. Komi kultuurilugu 19. sajandi I poolel	178
5.3. Georgi Lõtkin – komi rahvusluse vanaisa	188
5.3.1. Noorus	189
5.3.2. Ülikooliaastad	191
5.3.3. Torm ja tung	193
5.3.4. Väikesed teod oma rahva heaks	195
5.3.5. Peateos	197
5.3.6. Eluõhtul	217
5.4. Ivan Kuratov – esipoeet	222
5.4.1. Noorus	223
5.4.2. Ust-Sõssolskis	226
5.4.3. Keeleküsimused	231
5.4.4. Ajalugu	235

5.4.5. Kaasanis	237
5.4.6. Turkestanis	240
5.5. Uus põlvkond	243
5.5.1. Kallistrat Žakov	243
5.5.2. Vassili Popov	249
5.5.3. Aleksei Martjušov	251
5.5.4. Vassili Nalimov	251
5.5.5. Aleksei Tšeussov	252
JÄRELDUSED	255
LISAD	265
Lisa A. Ilminski süsteem	267
Lisa B. Karjala küsimus	286
KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS	290
SUMMARY	305
CURRICULUM VITAE	312

EESSÕNA

Kaasaegne Venemaa on kujunenud pika aja vältel. Kunagisest väikesest Moskva vürstiriigist võrsus alates 14. sajandist hiiglaslik Venemaa impeerium, mille koosseisu erinevaid teid pidi läksid kümned ja kümned erineva suurusega rahvad ühes oma asualadega. Alates 19. sajandi algusest hakkas multietnilise impeeriumi stabiilsust häirima natsionalism – läänest sisseimbuv uus kultuuri-mudel, mille mõjul sündis palju teineteisega vastuolus olevaid projekte impeeriumi heterogeense etnilise maastiku ümberkujundamiseks. Need projektid – keskvõimu rahvuspoliitika ja erinevad rahvuslused ning nende omavahelised suhted ongi käesoleva uurimuse teemaks.

Ehkki venelased moodustavad umbes 4/5 Venemaa elanikkonnast, pole tänane Venemaa venelaste rahvusriik, vaid paljurahvuseline liitriik – Venemaa Föderatsioon. Paljudel juba sajandite eest Venemaaga ühendatud rahvastel on praegu nõukogude perioodi pärandina Venemaa koosseisus omanimelised autonoomsed vabariigid. Praeguse Venemaa rahvuspoliitika ei seisa enam silmitsi poolakate, soomlaste, eestlaste või grusiinidega, nagu 19. sajandil, vaid tšetšeenide, tatarlaste, maride, jakuutide ja teiste nn nimirahvustega (*titul'nõje natsii*), kelle hulka kuuluvad ka komid. Venemaa rahvuspoliitika suund ja vähemusrahvuste saatus on ebaselged. Viimasel ajal paistab, et nõukogude ajast pärinevat rahvuslike territoriaalautonoomiate süsteemi tahetakse reformida. Permi-komi Autonoomne Ringkond on likvideerimisel. Mida pakutakse vähemusrahvastele oma autonoomsete piirkondade asemele? Kas kultuuriautonoomia on tänase Venemaa tingimustes teostatav? Kas Venemaal on varjatult võetud kurss vene rahvusriigile ning kui jah, siis millisele rahvusriigile? Kas etnilisi vähemusi soovitakse kultuuriliselt venestada või rahuldutakse poliitilise ühtsusega? Ma usun, et nendele küsimustele vastamisel ütlevad oma sõna sekka ka Venemaa mitte-venelastest kodanikud. Ehkki paljud nimirahvused on oma vabariikides vähemusse jäänud, võivad nad mängida ja mitmel puhul mängivadki olulist rolli nii kohalikus kui ka ülevenemaalises poliitikas. Nende etniliste rühmade rahvuslike liikumiste roll Venemaa sisepoliitikas võib järsult kasvada kui keskvõim peaks mingil põhjusel nõrgenema või kui nad hakkavad vastu keskvõimu poolt algatatavatele tsentraliseerimis- ja homogeniseerimiskampaaniatele (vt Taagepera 2000: 916–931).

Multietnilise Vene impeeriumi struktuur, keskuse ja etniliselt erineva perifeeria vastastikuste suhete vormid, etniliste rühmade vahelised suhted – kõik see on kujunenud pikaajalise ajaloolise arengu käigus. Rahvuslikud identiteedid ja liikumised ammutavad oma legitiimsuse ajaloost, vanad ideed ujuvad taas pinnale, vanu müüte ja sümbboleid kasutatakse uuesti, vanu tekste antakse taas välja, püstitatakse ausambaid ammusurnud rahvuslikele suurmeestele. Ajalugu pole oma aktuaalsust minetanud, see on oluline tänapäevase reaalsuse tõlgendamisel ja mõistmisel ning seda on kasulik tunda. Käesolevas uurimuses on luubi

alla võetud üks lõik sellest ajaloost, üks piirkond omaaegse impeeriumi mitte-vene perifeeriast – Komimaa aastail 1801–1904.

Selle uurimuse koostamise muutis väga aja- ja töömahukaks asjassepuutuva kirjanduse raske kättesaadavus. Eesti raamatukogudest (Tartu Ülikooli raamatukogu ning Rahvusraamatukogu ja Akadeemiline Raamatukogu Tallinnas) leidsin alla poole kasutatud kirjandusest. Ülejäänu leidmiseks viibisin korduvalt Sõktõvkaris (Komimaal välja antud kirjandus) ja Peterburis (tsaari- ja nõukogudeaegne kirjandus, tsaariaegne perioodika). Need komandeeringud said teoks tänu doktorantide sihtfinantseerimisele ning ETF-i toetusele (grant nr 5057). Väga suur kasu oli 5-kuulisest tööperioodist Helsingi rikkalikes raamatukogudes (eriti Helsingi Ülikooli raamatukogu Slavica kogu), mis sai võimalikuks tänu CIMO stipendiumile.

Eessõna lõpetuseks tahaksin tänada inimesi, kelle toetuse ja abita see uurimus poleks ilmselt valminud – Seppo Lallukka, Ilja Mitjušev, Nadežda Mitjuševa, Eva Toulouze, Marina Vituhnovskaja. Suur aitäh ka minu teisele töökohale Eesti Rahva Muuseumile, mis käesoleva uurimistöö valmimist igati toetas. Viimaks olulisim – siiras tänu minu juhendajatele professor Art Leetele, emeriitprofessor Rein Taageperale ja emeriitprofessor Elle Vunderile.

KOMIDE ASUALA 19. SAJANDI LÕPUL

SISSEJUHATUS

1. Uurimuse eesmärk

Käesoleva uurimuse teemaks on Venemaa etnilisel maastikul 19. sajandil ja 20. sajandi esimestel aastatel aset leidnud muutused ning neid muutusi põhjustanud tegurid, mida kokkuvõtvalt võib tähistada terminiga “moderniseerumine”. Oma töös tahan ma jälgida, kuidas Venemaa siseperifeerias asendus agraarühiskond järkjärgult industriaalsega¹, kuidas feodalism taandus kapitalismi võidukäigu ees ning ühes sellega jõudis mitte-venelastega asustatud Venemaa provintsi natsionalism². Ma tahan uurida, kuidas algas ja kulges ideoloogiline vastasseis tsaarivõimu rahvuspoliitika ning impeeriumi siseperifeerias tekkinud rahvusluse vahel. Ma tahan näidata, et siseperifeeriat asustavad mitte-vene etnilised rühmad polnud pelgalt impeeriumi rahvuspoliitika passiivsed objektid, vaid aktiivsed kaasaraajajad ajaloo protsessis, Ida-Euroopa näo kujundamise alalised osalised. Minu uurimisobjektideks on minevikus aset leidnud ühiskondlikud protsessid ja ideede ajalugu, täpsemalt komi rahvusluse sünd. Kõsimustering, millele käesolevas uurimuses vastust otsin on lühidalt järgmine:

Milline oli keskvõimu rahvuspoliitika komide suhtes, miks see oli just selline ning kuidas see mõjutas komi rahvuslust?

Millal ning milliseid teid pidi jõudis natsionalism komide asualale ning sündis komi rahvuslus?

Millised olid komi rahvusluse ühiskondlikud eeldused?

Kes olid esimesed komi rahvuslased, milline oli nende sotsiaalne taust, haridusteel, tegevusalad, suhtlusvõrgustik, ideed ja ettevõtmised?

Siseperifeeriana³ käsitletakse selles uurimuses impeeriumi siseosas asuvaid mitte-vene rahvastikuga asustatud piirkondi. Siseperifeeria vastandub riigi venelastega asustatud tuumikalale (geograafiline piir nende kahe vahel on väga

¹ Agraarühiskondade kui natsionalismi eelse ajastu ühiskondade ning industriaalühiskondade kui natsionalismi ajastu ühiskondade vastandamise olen üle võtnud Ernest Gellnerilt (Gellner 1994–1995), ent nende kahe ühiskonnatüübi (agraarühiskondi nimetatakse ka traditsioonilisteks ja industriaalühiskondi modernseiks) vastandamine ulatub kaugele sotsiaalteaduste ajalukku.

² Termineid “rahvuslus” ja “natsionalism” kasutan sünonüümidena. Sõnal “natsionalism” on paljudes keeltes negatiivne kõrvaltähendus, käesolevas töös kasutatakse seda sõna neutraalsena.

³ Selle mõiste väljamõtlemeise au ei kuulu mulle. Terminit “siseperifeeria” kasutati näiteks, eelkõige Volga-Kaama piirkonna tähenduses, artiklitekogumiku “Etnitšeskaja mobilizatsija vo vnutrennei periferii. Volgo-Kamskii region natšala XX v.” pealkirjas (toimetajaiks S. Lallukka ja T. Molotova).

liigendatud ning etnilise segaasustusega aladel pigem tinglik), erineb aga ka impeeriumi välispiiridega külgnevatest mitte-venelastega asustatud aladest ehk välisperifeeriast – näiteks Poola, Baltikum, Soome, Kaukaasia.

Minu huviobjektiks on rühm Venemaa Euroopa-osa valdavalt õigeusklikke mitte-slaavi rahvaid, kelle peamiseks traditsiooniliseks elatusalaks on maa-viljelus. Siia kuuluvad isurid, karjalased, komid (sürja- ja permikomid), marid, mordvalased (ersad ja mokšad), tšuvaššid, udmurdid, vadjalased ja vepslased, aga ka krjašeenid – õigeusku pööranud volgatatarlased. Nii öelda näidisjuhtumina võtsin luubi alla komid (sürjanid).⁴ Mõneti oli see valik juhuslik, aga ma pole pidanud selles pettuma. Venemaa kui multietnilise impeeriumi uurijad on komidele seni väga vähe tähelepanu pööranud. Karjalast ja karjalastest on üsna palju kirjutatud Soomes ja Soome kontekstis. Seoses volgatatarlaste ja Ilminki süsteemiga⁵ on tegeletud ka teiste Kesk-Volga etniliste rühmadega. Komid on jäänud justkui kahe silma vahele. Arvan, et minu uurimus võiks aidata seda lünka täita.

Komi rahvusluse süünd pole minu arvates oluline mitte üksnes regionaalses kontekstis, vaid ka rahvusluse uuringute seisukohalt tervikuna. Viimastel kümnenditel on rahvusluse uurijad hakanud tähelepanu pöörama ka nn marginaalsetele gruppidele, mida seni ignoreeriti, sh ka etnilistele vähemustele (vt Özkırımlı 2000: 56, 194). Komid on Venemaal kindlasti üks etnilisi minoriteete, nii arvuliselt, poliitiliselt kui ka kultuuriliselt. Komi rahvuslus on ikka olnud suhteliselt nõrk ning pole kunagi suutnud impeeriumi terviklikkusele tõsiselt väljakutset esitada. See aga ei tähenda, et komi rahvuslus oleks rahvusluse uuringute seisukohalt tähtsusetu. Olen seisukohal, et rahvusluse uurijail tuleb tegeleda ka nõrkade või isegi luhtunud rahvuslustega, selgitamaks välja miks nad polnud edukad ehk millised tegurid soodustavad või pärsivad rahvusluse arengut.

Käesolevas töös vaadeldakse komi rahvusluse sünnilugu päris algusest peale. Uuritavaks perioodiks valisin ajavahemiku, mis algas Aleksander I troonile asumisega (1801) ning lõppes 1905. aasta revolutsiooni eelõhtul.⁶ See on ajastu, mida kujundlikult võiks nimetada komi rahvusluse eelkevadeks. Selle perioodi algul, 19. sajandi I poolel elas Venemaa siseperifeeria veel nn rahvusluse-eelses ajastus, mis on minu poolt jälgitavate muutuste lähtekohaks. Alates 19. sajandi keskpaigast imbub natsionalism järk-järgult ka Venemaa provintsi, muutub tasapisi üha intensiivsemaks ning hakkab vormima järjest suurema hulga inimeste maailmavaadet. 1905. aasta revolutsioon, mida on tituleeritud “rah-

⁴ Kasutan vaadeldava ajastu hõngulist etnonüümi “sürjan” sõna “komi” sünonüümina. “Komi” tähendab käesolevas töös sürjakomisid, permikomisid mainitakse vajadusel eraldi.

⁵ Niinimetatud Ilminki süsteem oli haridusprogramm mitte-venelaste õigeusustamiseks emakeele vahendusel (pikemalt vt 2. ptk ning lisa A).

⁶ Samasugust perioodiseerimist kasutab Venemaa rahvusküsimuse ja rahvuspoliitika puhul ka näiteks Andreas Kappeler, üks Venemaa kui multietnilise impeeriumi autoriteetsemaid uurijaid (vt Kappeler 1997: 6).

vuste kevadeks” (Kappeler 1997: 242), märgib teatavat kvalitatiivset hüpet selles protsessis. Üldise moderniseerumise taustal algab Ida-Euroopa rahvusluse ja Venemaa rahvuspoliitika seisukohast uus ajajärk. Üha enam vene rahvusluse mõju alla sattuva keskvõimu rahvuspoliitika ning mitte-vene rahvuslused (sh siseperifeeria) ristavad mõõgad ideoloogiliseks võitluseks. See võitlus kulmineerub 1917. aasta sündmustega, impeeriumi osalise lagunemisega, kodusõjaga ning rahvuslike territoriaalautonoomiate loomise ja põlismaistamise (*korenizatsija*) poliitikaga 1920. aastatel. Ajavahemikku 1905. aasta revolutsioonist kuni Komi (Sürjani) Autonoomse Oblasti loomiseni 1921. aastal vaatlen ma komi rahvusluse teise perioodina, mida kujundlikult võiks nimetada varakevadeks. Järgnes “kevad” 1920. aastail, mil põlismaistamise tingimustes pandi alus emakeelsele haridussüsteemile ja ajakirjandusele ning loodi paljud komi rahvusluse jaoks olulised institutsioonid (näiteks Komimaa Uurimise Ühing, 1922). Alates 1920. aastate lõpust tuli aga “talv” tagasi. See algas kollektiviseerimise ning rahvusliku haritlaskonna vastu suunatud repressioonidega ja jätkus forsseeritud industrialiseerimisega, venekeelse tööjõu massilise sissevooluga ning komi keele järkjärgulise väljasurumisega nende asuala ühiskondlikust elust (sh haridusest). Komid jäid oma autonoomsel territooriumil vähemusse, komi keel taandati sisuliselt kolhoosnike koduseks keeleks. Uus “sula” saabus alles 1980. aastate lõpul, mil seoses Nõukogude Liidu lagunemise protsessidega said ka komid taas võimaluse oma huvisid väljendada ja kaitsma hakata. Viimastel aastatel on kliima siiski jälle külmenenud. Visandatud komi rahvusluse ajaloo periodiseerimise skeem on muidugi väga esialgne ning nõuab edasist põhjalikku uurimistööd. Komi rahvusluse käekäik pärast 1904. aastat on ilmselt mõjutanud seda, kuidas 1904. aasta eelseid arenguid on (või pole) uuritud, kuidas komi rahvusluse sünnilugu nähakse ja käsitletakse. Komid ja komi rahvuslus eksisteerivad tänini, Vene Föderatsiooni koosseisus on olemas Komi Vabariik. Millalgi pidi praeguse olukorrani viinud areng algama. Kui komi rahvuslus oleks varakult luhtunud ning komid tänaseks venestunud, siis poleks ma seda uurimust tõenäoliselt ette võtnud.

2. Uurimuse teoreetiline taust

Rahvusluse uuringud on oma olemuselt interdistsiplinaarne teadusharu, kus kohtuvad paljud üsna erinevad distsipliinid, mille seast põhilistena võib esile tõsta ajalugu (sh ideede ajalugu), politoloogiat, sotsioloogiat ja etnoloogiat (sotsiaalanthropoloogiat).⁷ Etnoloogias võib eristada kahte suunda, mida sobivad

⁷ Venemaa kui multietnilise impeeriumiga tegeleva ajaloolase A. Kappeleri järgi on tema uurimisalal viimaste aastakümnete vältel toimunud paradigmapuhetus, mis väljendub üleminekus politoloogialt ja sotsioloogialt etnoloogiale kui juhtivale distsipliinile. Oma raamatut “Russland als Vielvölkerreich” peab ta reaktsiooniks toimunud muutustele (vt Kappeler 1997: 12).

tähistama saksakeelsed terminid *Völkerkunde* (rahvaste teadus) ja *Volkskunde* (rahvateadus). *Völkerkunde* on tegelenud erinevate rahvastega, uurinud nende vahelisi sarnasusi ning erinevusi, nende omavahelisi suhteid, nende tekkimist ja kadu (etnilisi protsesse). Etnoloogia selle suuna keskseteks uurimisobjektideks on rahvad (etnosed) ning selle suuna esindajaks pean ka ennast. *Volkskunde* põhiliseks uurimisobjektiks on oma rahvas, lihtrahvas ja argikultuuri erinevad aspektid. *Völkerkunde*'t on vahel oma huvides ära kasutanud impeeriumite koloniaal- ja rahvuspoliitika, *Volkskunde* on pika aja vältel olnud üheks abivahendiks rahvaste ehitamisel (*nation-building*) ning on seda paljudes paikades tänini. Rolli, mida etnoloogia on etendanud impeeriumite koloniaal- ja rahvuspoliitika abimehena ning erinevate rahvuslaste alltöövõtjana, on etnoloogidel minu arvates oluline teadvustada ning rahvusluse uuringud on selles kontekstis keske tähtsusega.

Rahvusluse uuringud on nüüdseks juba üsna pika traditsiooniga teadusharu. Aastakümnete vältel on erinevad autorid produtseerinud aukartust äratava hulga kirjandust nii rahvuslusest ja rahvustest üldiselt kui ka konkreetsetest juhtumitest. Samas pole siiani konsensust isegi kesksete terminite (rahvuslus, rahvus) sisus ning paljudes põhiprobleemides (näiteks rahvusluse tekkimise aeg ning tekkepõhjused). Selline olukord sunnib rahvusluse uurijaid oma kirjutiste ja sõnavõtude algul määratlema, mida nad üht või teist terminit kasutades silmas peavad ning millised on nende seisukohad rahvusluse uuringute põhiküsimustes. Seda teen uurimuse 1. peatükis ka mina. Loomulikult pole antud töö raames võimalik ega vajalikki anda igakülgset ülevaadet rahvusluse uuringute ajaloost, erinevatest suundadest ja terminoloogilisest segadusest. Lähtudes oma töö teemast märgin maha oma raja rahvusluse uuringute avaratel väljadel, määratlen töös kasutatavate kesksete terminite tähenduse ning käsitlen vaid neid teoreetilisi probleeme, mis töö teemaga otseselt seotud. Mind huvitavad eelkõige rahvusluse teke ja levik Euroopas, eriti selle idapoolses osas 19. sajandil ja 20. sajandi algul, samuti suurte ja väikeste rahvaste (vanade ja noorte rahvaste; riigi- ja kultuurrahvaste) vahekorrad ning olemasolevate riikide rahvuspoliitika ja erinevate rahvuslaste vastastikune mõju.

3. Allikad, meetodid ja historiograafia

Esmaseks allikaks käesoleva uurimuse kirjutamisel olid omaaegsete komi rahvuslaste (Georgi Lõtkin, Ivan Kuratov jt) mitmesugused kirjutised (teaduslikud tekstid, publitsistika, luuletused jm). Kahjuks pole esimeste komi rahvuslaste kirjalik pärand säilinud kaugeltki mitte täies ulatuses. Näiteks Lõtkin kaotas 1856. aasta septembris Nižni Novgorodis ilmselt lõviosa 10 aasta jooksul kogutud komi folkloorist ja hulga komikeelseid luuletusi. Samuti pole meieni jõudnud suur osa Kesk-Aasias surnud Kuratovi käsikirjadest. Komi rahvuslaste elukäigu, ideede ja tegevuse uurimisel oli nende endi poolt kirjutatu kõrval väga

palju abi ka nende kaasaegsete kirjutistest ning hilisemate Komi uurijate töödest. Ma pean konkreetsete rahvuslaste rolli rahvusluse arengu juures üpris oluliseks ning omaaegsetesse tekstidesse süüvides püüdsin ma esimesi komi rahvuslasi, nende ajendeid ning neid ümbritsenud olusid mõista. Katkendlikele allikatele tuginedes üritasin välja selgitada, millised olid nende rahvusluse lätted ning miks kujunes komi rahvuslus just selliseks nagu ta oli. Arvan, et minu lähenemisviisi võib nimetada hermeneutiliseks.

Komi rahvusluse ühiskondlike eelduste väljaselgitamisel oli keskseks allikaks 1897. aastal toimunud I ülevenemaalise rahvaloenduse avaldatud andmed. See materjal annab kriitilise lähenemise korral suurepärase võimaluse võrrelda erinevate etniliste rühmade moderniseerumise astet ning vastuvõtlikkust rahvuslusele ning on sellisena käesoleva uurimuse seisukohalt asendamatu. Andmete tõlgendamisel võisin toetuda Andreas Kappeleri juhitud uurimiserühma 1897. aasta rahvaloendust käsitlevale põhjalikule tööle. Põhjalikumalt iseloomustan kasutatud materjali vastava alaosa (4.10.) sissejuhatuses.

Loomulikult oli komi rahvusluse sotsiaalsete eelduste uurimisel abi ka Komi ajaloolaste töödest. Need on küll nõukogude ideoloogiast mõjustatud (v.a. mõned kõige uuemad käsitlused), ent kriitilisel lugemisel ning teiste allikatega kõrvutades siiski kasutatavad. Kuna minu eesmärgiks oli anda üldine ülevaade omaaegsel Komimaal valitsenud ühiskondlikest oludest, siis tarvitasin peamiselt Komi ajaloo üldkäsitlusi (Otšerki, 1955; Istorija 1981; Žerebtsov jt 1996; Istorija 2004). Käesolevas töös uuritava perioodi käsitlemisel pole nende raamatute vahel kuigi suuri erinevusi, küll aga täiendavad nad üksteist detailides. Küllalt palju kasutasin ka erinevaid entsüklopeediaid. Peamiseks inspiratsiooniallikaks kogu selle materjali mõtestamisel ning komi rahvusluse ühiskondlike eelduste kaardistamisel oli rahvusluse uuringute klassiku, tšehhi ajaloolase Miroslav Hrochi käsitlus.⁸

19. sajandi ja 20. sajandi esimeste aastate Vene avalikkuse komi kuvandi uurimisel lähtusin omaaegsete vene ametnike, kirjanike ja reisimeeste kirjutistest, mida avaldati nii eraldi raamatutena, kui ka artiklitena pealinnades (Peterburi, Moskva) ilmuvates ajakirjades. Selle materjali tõlgendamisel oli suur abi Art Leete monograafiast “Põhjarahvad antiigist tänapäevani: obiugrilaste ja neenetsite kirjelduste muutumine” (Tartu, 2000). Lähemalt iseloomustan kasutatud allikaid 3. peatüki alguses.

Venemaa rahvuspoliitikast ülevaate andmisel toetusin oma ala tunnustatud asjatundjate töödele. Enim mõjutas mind ilmselt Andreas Kappeleri klassikaks kujunenud monograafia “Russland als Vielvölkerreich. Entstehung. Geschichte. Zerfall” (München, 1992).⁹

⁸ Hrochi võrdlev käsitlus Euroopa väikerahvaste rahvuslikest liikumistest ilmus esmalt 1969. aastal Prahaks saksa keeles (“Die Vorkämpfer der nationalen Bewegungen bei den kleinen Völkern Europas”). 1985 ilmus Cambridge’is täiendatud ingliskeelne käsitlus, mille kordustrüki on kasutatud ka selles uurimuses (Hroch 2000).

⁹ Kasutasin selle raamatu tõlget vene keelde (Kappeler 1997).

Minu uurimus toetub valdavalt trükis ilmunud materjalile, kusjuures selle materjali jaotumine kirjanduseks ja allikateks on paljudel juhtudel üsna tinglik. Näiteks Klavdi Popovi monograafia oli ühelt poolt allikaks omaaegse komi kuvandi uurimisel, teisalt aga sain sealt ka palju materjali tollaste komide etnilise identiteedi ja elu-olu kohta ning selles mõttes võib Popovi raamatu liigitada kirjanduseks. Kirjeldatud probleemidest lähtudes olen kasutatud materjali allikateks ja kirjanduseks jaotamisest loobunud.

Väga oluliseks pean võrdlevat lähenemist. Ainult oma rahvuse rahvusliku liikumise uurijad on sageli ise sellest rahvuslusest mõjutatud ning kalduvad looma idealiseerivaid käsitlusi, milles oma rahvuse ajalugu nähakse unikaalsena. Sama oht kummitab vähemal määral kõiki vaid ühele etnilisele rühmale (rahvusele) keskenduvaid uurimusi. Võrdlus võimaldab aga analüüsi teravust ja sügavust ka juhul, kui keskendutakse ühele juhtumile (vt Kappeler 1997: 11).

Kahtlemata on uurija isiklikul taustal ning elukogemusel oma mõju uurimisprotsessile ning selle tulemustele. Mina pole komi ning komi rahvusluse ajaloole vaatan ma kõrvaltvaataja pilguga. Samas on komi rahvuslus mulle sümpaatne. Mõned neist, kellele eessõnas uurimuse valmimisele kaasa aitamise eest tänu avaldasin, on komi rahvuslased ja ma tunnen nende üritusele kaasa. Arvan, et selline väike etniline rühm nagu komid, kes elab riigis, milles vaieldamatult domineerib üks suurrahvus, vajab mingisugust, soovitatavalt rahumeelset natsionalismi, sest sellise kaitsemehhanismita ei suudaks ta kaasaegse riigi homogeniseerimispoliitikale vastu panna ja sulanduks. Käesolev uurimus pole siiski mõeldud komi rahvusliku ajalookäsitluse ühe alalõiguna. Komi käsitluse komi rahvuse sünnist panevad loodetavasti kord kirja komid ise. Ehk on neil seejuures kasu ka minu uurimusest.

Venemaa kui paljurahvuselise impeeriumiga, Venemaa rahvuspoliitikaga ja erinevate natsionalismidega tegelevad uurijad on siiani oma tähelepanu suunanud eelkõige Venemaa välisperifeeriale. Välisperifeeria oli välispoliitiliselt tundlik. Impeeriumil tuli seal alati arvestada rahvusvahelise olukorraga ja rahvuspoliitika ning välispoliitika põimused keerukalt. Tsaari-Venemaa rahvuspoliitika põhilisteks murelasteks ning seega ka ajaloolaste huviobjektideks on olnud Poola, Läänekubermangud, Baltikum, Soome, Kaukaasia. Ka multi-etnilise Nõukogude Liidu uurijaid paelusid eelkõige liiduvabariigid ning nende nimirahvused (eestlased, ukrainlased, kasahhid jt). Sellest tasandist allapoole, autonoomsete vabariikide, rahvusringkondade ja autonoomsete oblastite ning vastavate nimirahvuste tasandile reeglina ei laskutud. Siseperiiferias tundis impeerium end märksa kindlamini kui välisperiiferias. Siseperiiferia suhteliselt väikesed etnilised rühmad ning nende nõrgad (kui üldse) rahvuslused ei suutnud impeeriumile tõsisemaid väljakutseid esitada ning jäid seega ka enamiku uurijate tähelepanu alt välja. Siiski on mõned uurijad tegelenud ka Venemaa siseperiiferiaga.¹⁰ Tundub, et viimasel ajal on uurijate huvi Venemaa multietnilise

¹⁰ Näiteks Isabelle Kreindler, "Educational Policies Toward the Eastern Nationalities in Tsarist Russia. A Study of Il'minskii's System" Ph.D. diss., Columbia University, 1969;

siseperifeeria ja selle ajaloo vastu hakanud kasvama.¹¹ Ilmselt on taustaks Nõukogude Liidu lagunemine, mis jättis Moskva rahvuspoliitika silmitsi tatarlaste ja maride, mitte enam leedulaste ja ukrainlastega. Viimastega tegeleb nüüd välispoliitika. Lisaks on tõusnud sotsiaalteadlaste huvi mitmesuguste vähe-
muste, sh ka etniliste minoriteetide vastu.

Komi rahvuslusele pole seni keegi eraldi tähelepanu pööranud ning vastav historiograafia seega sisuliselt puudub. Komimaal väljaantud ajakirjas “Komi mu” (Komimaa) ilmusid 1920. aastail mõned ülistavad artiklid komi rahvusluse rajajaist (Georgi Lõtkin, Kallistrat Žakov), ent need on pigem osa komi rahvuslusest kui tõsiseltvõetavad uurimused. Hiljem, nõukogude perioodil oli komi rahvuslus (rahvuslik ärkamine, rahvuslik liikumine) Komi ANSV-s ilmselt ebasoovitav teema ning sellega ei tegeletud. Komi kolleegidega suhtlemisel jäi mulje, et olukord pole eriti muutunud ka kaasajal. Samas näiteks Eesti NSV-s oli rahvusliku ärkamisaja uurimine legaalne, ehkki etteantud ideoloogilistest raamidest ahistatud.¹² Võimalik, et mis oli lubatud NSV-dele, polnud lubatud ANSV-dele ja veelgi madalama taseme autonoomiatele. Üht-teist oli ilmselt siiski võimalik ära teha ka ANSV-des.¹³ Tõenäoliselt sõltus palju kohalikust juhtkonnast, uurijatest ja ühiskondlikust mikrokliimast.

Komi rahvusluse sünnilugu on ühtlasi komi haritlaskonna ja professionaalse kultuuri kujunemise lugu. Esimesed rahvuslikest ideedest mõjutatud komi haritlased panid aluse komi kirjakeelele, keeleteadusele, ajaloo uurimisele, etnograafiale, folkloristikale, ilukirjandusele. Kogu selle problemaatika uurimisega on Komimaal aastakümneid tegeletud ning selle töö viljadest oli käesoleva uurimuse kirjutamisel väga palju kasu. Mainiksin siin ajaloolasi Olga Bonda-

Andreas Kappeler, “Russlands erste Nationalitäten. Das Zarenreich und die Völker der Mittleren Volga von 16. bis 19. Jahrhundert” (Köln-Wien, 1982); Azade-Ayse Rorlich, “The Volga Tatars: A profile in National Resilience” (Stanford, 1986).

¹¹ Vt näiteks Rein Taagepera, “The Finno-Ugric Republics and the Russian State” (London, 1999; eesti k vt Taagepera 2000); “The Fall of an Empire, The Birth of a Nation: National Identities in Russia” Edited by C. J. Chulos, T. Piirainen. (Aldershot, 2000); Robert P. Geraci, “Window on the East. National and Imperial Identities in Late Tsarist Russia” (Ithaca and London, 2001); Wayne Dowler, “Classroom and Empire, 1860–1917” (Montreal, 2001); “Imperial and National Identities in Pre-Revolutionary, Soviet, and Post-Soviet Russia” Edited by Chris J. Chulos and Johannes Remy. (Helsinki, 2002); Seppo Lallukka, “From Fugitive Peasants to Diaspora. The Eastern Mari in Tsarist and Federal Russia” (Helsinki, 2003); Paul W. Werth, “Subjects for Empire: Orthodox Mission and Imperial Governance in the Volga-Kama Region, 1825–1881” Ph.D. diss., University of Michigan, 1996; Paul W. Werth, “At the Margins of Orthodoxy: Mission, Governance, and Confessional Politics in Russia’s Volga-Kama Region, 1827–1905” (Cornell University Press, 2002).

¹² Ülevaadet eesti rahvusliku liikumise historiograafiast Nõukogude Eestis vt Laar 2005: 32–41.

¹³ Vt näiteks B. H. Juldašbajev, “Problema natsii i polititšeskoje polaženije baškir v sostave tsarskoi Rossii” Ufa, 1979.

renkot, Larissa Roštševskajat, Igor Žerebtsovi, Svetlana Vairovskajat, ning kirjandusloolasi Vladimir Djominit, Anna Fjodorovat, Ija Kostrominad, Vassili Lõtkinit, Valeri Martõnovit, Anatoli Mikuševi, Zoja Nemšilovat, Albina Obrezkovat, Gennadi Tiraspolskit, Adolf Turkinit ja Albert Vanejevit. Tõsi, Komi-maal ilmunud kirjandusse tuleb suhtuda allikakriitiliselt, sest see on enam või vähem mõjutatud nõukogude ideoloogiast. Esimeste komi rahvuslaste nimed on Komi uurijate seas üldtuntud, ent neid ei käsitleta rahvuslastena, vaid keeleteadlaste, tõlkijate, luuletajate, kirjanike, folkloristide ja etnograafidena. Näiteks Ivan Kuratovile, kuulsaimale komi luuletajale, kelle looming jäi kuni 1923. aastani praktiliselt tundmatuks ning jõudis laiema avalikkuse ette alles alates 1930. aastate lõpust, on pühendatud terve teaduskonverentside ja vastavate artiklitekogumike seeria (“Kuratovskije tštenija”, tom 1–6, Sõktõvkar, 1973–1990), kuid kuskil ei räägita sellest, et Ivan Kuratov oli üks esimesi ja ereda-maid komi rahvuslasi, sest terminid “natsionalism” ja “natsionalist” on seelses kultuurikontekstis selgelt negatiivse tähendusega ning neid ei taheta armastatud esipoeediga seostada.¹⁴ Kuratovit nimetatakse pidulikult “komi kirjanduse raja-jaks”, “poeediks-demokraadiks”, uuritakse hoolikalt igat säilinud käsikirjakatket ja ka üsna kaudselt Kuratovi elu ja tegevusega seostuvaid seiku, ent ei räägita minu arvates peamisest – Kuratov oli Venemaa rahvuspoliitika poolt edukalt vaikima sunnitud komi rahvuslane. Komi uurijad ei suuda või ei taha näha puude taga metsa. 19. sajandi ja 20. sajandi komi haritlaste elu ja tegevuse, püüdluste ja luhtumiste taga ei näe nad tervikut – sündiva komi rahvusluse vastasseisu Venemaa rahvuspoliitikaga. Umbes kahe sajandi vältel maailma kujundanud natsionalismi diskursus pole nende jaoks teema. Nad pole seda endale teadvustanud ning tegelevad muude asjadega. Nad ei mõtle sellele, et Kuratov oli komi esipoeet just selle natsionalismidiskursuse raames. Mina vaatasin kogu seda materjali läbi rahvusluse uuringute prisma ja kogesin, et nii avanevad uued ja viljakad perspektiivid selle tõlgendamiseks ning mõistmiseks.

¹⁴ Kavalad ja taiplikud Kuratovi uurijad eesotsas Andrei Aleksejevitš Popoviga (1903–1939) tegid 1930.–1940. aastail kõik endast oleneva, et kaitsta suurt komi poeti saatuse eest, mis tabas teisi revolutsioonieelseid komi haritlasi (G. Lõtkin, K. Žakov, P. Sorokin jt). Teadlikult loodi kogu nõukogude aja vastu pidanud müüt Kuratovist kui ateistist, materialistist ja revolutsioonilisest demokraadist. Vastasel korral jäänuks Kuratovi käsi-kirjad veel pooleks sajandiks arhiividesse tolmu koguma ning komidel polnuks võimalik andeka luuletaja üle uhkust tunda. (Vt Limerov 1997: 207–208; Bossov 2004: 132) Sarnaseid jooni olid ka C. R. Jakobsoni käsitlemisel Nõukogude Eesti historio-graafias. Nõukogude ajalooteaduses rõhutati positiivsena Jakobsoni vene-meelsust ning Eesti uurijad ei rutanud seda umber lükkama, sest see võimaldas Jakobsoni ja ühes sellega kogu tollase rahvusliku liikumise uurimisega üsna segamatult ja viljakalt tegeleda. Tasapisi püüdsid Eesti uurijad “rehabiliteerida” ka J. V. Jannsenit ja J. Hurta. (Vt Laar 2005: 33–36).

4. Uurimuse ülesehitus

Uurimus jaotub viieks peatükiks. Töö käigus liigutakse nii-öelda üldiselt üksikule. Esimesed kaks peatükki on sissejuhatava iseloomuga.

Esimeses peatükis esitan ma oma uurimuse teoreetilise platvormi, annan teada mida ma pean silmas töös kasutatavate kesksete terminitega (rahvuslus, rahvus jne) ning millised on minu seisukohad rahvusluse uuringute põhi-küsimustes.

Teises peatükis kirjeldatakse esmalt Venemaa siseperifeerias toimunud etniliste protsesside laiemat, üleriigilist tausta. Erilist tähelepanu on peatükis pööratud keskvõimu rahvuspoliitikale siseperifeerias (Ilminki süsteem ja Karjala küsimus – vt lisad A ja B). Lõpuks antakse ülevaade vene rahvusluse arengust, oli see ju üks Venemaa rahvuspoliitika tähtsamaid mõjutajaid ning siseperifeeria ühiskondlikku kliimat määrav oluline tegur.

Kolmandas peatükis analüüsin Vene avalikkuses levinud komi kuvandit. Tegemist on eelneva otsese järgjega, sest Venemaa rahvuspoliitika komide ja teiste siseperifeeria etniliste rühmade suhtes lähtuski eelkõige Vene ühiskonnas levinud stereotüüpsetest arusaamadest nende rahvaste kohta. Esmalt antakse ülevaade omal ajal komidest kirjutanud autoreist ning sellest, mis asjaoludel nende tekstid sündisid. Seejärel analüüsitakse Vene avalikkuses levinud pilti komidest alateemade kaupa.

Neljandas peatükis võetakse vaatluse alla komi rahvusluse ühiskondlikud eeldused ning võrreldakse neid 1897. aasta rahvaloenduse andmete abil impeeriumi teiste etniliste rühmade omadega. Eestikeelsele lugejale on 19. sajandi Komimaa praktiliselt tundmatu, seetõttu on sealsete olude kirjeldamisele pööratud üsna suurt tähelepanu.

Lõpuks, viiendas peatükis, jõutakse komi rahvusluse endani. Nagu öeldud, on komi rahvusluse sünnilugu ühtlasi komi kultuurilugu vaadeldaval perioodil. Peamisteks teemadeks on komi kirjakeele, kirjanduse ning rahvusteaduste (ajalugu, etnograafia, folkloristika) tekkimine. Uurimuse kesksete kangelastena tõusevad esile käsitletud perioodi väljapaistvaimad komi rahvuslased Georgi Lõtkin ja Ivan Kuratov. Eraldi kokkuvõtet sel peatükil pole, see sisaldub järeldustes.

1. peatükk

Rahvuslus ja rahvus

1.1 Sissejuhatus

Natsionalismi uurijad võib laias laastus jagada kahte lehte – essentsialistid ja konstruktivistid (instrumentalistid). Essentsialiste ühendab arusaam, et rahvused on objektiivne antus – inimeste jaotumist rahvustesse (etnilistesse rühmadesse), peetakse loomulikuks ja universaalseks. Konstruktivistide arvates on rahvused millalgi inimeste endi poolt loodud, sotsiaalselt konstrueeritud. Levinud on ka rahvusluse uurijate jaotamine kolme kategooriasse – primordialistid, modernistid ja etnosümbolistid (Özkırmılı 2000: 60–61). Primordialistid usuvad rahvuste (etniliste rühmade) ürgalguslikkusesse. Modernistide väitel on rahvused tekkinud alles paari viimase sajandi vältel. Etnosümbolistid on püüdnud leida keskteed nende kahe suuna vahel. Nad rõhutavad sajanditevanuste etniliste koosluste kestvust ning näevad kaasaegsetes rahvustes nende jätku. On selge, et essentsialism ja primordialism on suuresti kattuvad mõisted. Modernistid on ühtlasi konstruktivistid, ent konstruktivist ei pruugi olla modernist.

Primordialism (essentsialism) on õigupoolest pigem veendumus kui teaduslik teooria. Primordialistide meelest on inimeste rahvustesse kuulumine nende loomulik olemisvorm ning rahvused (etnilised rühmad) on olemas olnud juba mäletamatutest aegadest. Inimene sünnib rahvusesse nagu ta sünnib perekonda. Etnilise rühma ja rahvuse vahel primordialistid vahet ei tee. Primordialismi on alati toetanud ning toetavad tänini rahvuslased, kaasaegsete natsionalismi uurijate seas on aga primordialiste väga vähe. Mainida tasub vaid sotsiobioloogilise lähenemise eestkõnelejat Pierre van den Berghe't, kes vaatleb etnilisi rühmi ja rahvusi sugulusgruppidenä (Özkırmılı 2000: 64–67, 71).

Modernism sõnastati tema klassikalisel kujul 1960. aastail, selle kõrgajaks olid 1980. aastad ning domineeriv suund on ta rahvusluse uuringuis tänini. Moderniste ühendab veendumus, et rahvuslus ja rahvused tekkisid uusajal ning on tihedalt seotud sekulariseerumise, kaasaegse bürookraatliku riigi, kapitalismi ja industrialismiga. Väljapaistvaimate modernistidena nimetaksin siin Benedict Andersoni, Ernest Gellnerit ja Eric J. Hobsbawmi.

Etnosümbolism sündis reaktsioonina valitsevale modernismile. Selle suuna pooldajad (John Armstrong, Anthony D. Smith, John Hutchinson) rõhutavad, et rahvuste tekkimist tuleb uurida pikas ajaloolises perspektiivis (*la longue durée*), et avastada premodernsete etniliste koosluste pärand kaasaegsetele rahvustele. Varasemate etniliste rühmade ja hilisemate rahvuste erinevus on etnosümbolistide jaoks pigem kvantitatiivne kui kvalitatiivne. Ehkki etnosümbolistide väljapaistvaim esindaja A. D. Smith on väitnud, et rahvusi (etnilisi rühmi) võib pidada väga vanaks ilma pidamata neid loomulikuks antuseks (Smith 1986), näevad mõned modernistid etnosümbolismis siiski vaid primordialismi mõõdukamat

vormi, sest selle suuna esindajad arvavad, et rahvuse (etnilise rühma) põhituum püsib sajandeid muutumatuna (Özkırımlı 2000: 68–70, 168–169).

Rahvusluse uuringute teoreetikud on tulnud välja terve rea teooriatega, mille sihiks on pakkuda rahvusluse ja rahvuste universaalseid seletusi. Seejuures on uurijad ikka rõhutatud mõnd tegurit või nähtust teiste arvelt ning kolleegid on neid selle eest kritiseerinud. Kokkuvõttes pole kellelgi õnnestunud luua kõikehõlmavat ja kõiki rahuldavat natsionalismi teooriat ning viimaste kümnendite jooksul on sellise suure narratiivi võimalikkuses või mõistlikkuseski üldse kahtlema hakatud. Rahvuslus võtab erinevates kontekstides väga erinevaid vorme, ta on liialt mitmepalgeline nähtus, et teda mingi ühe üldise teooriaga haarata ja igakülselt seletada (Özkırımlı 2000: 226). Põhimõtteliselt olen selle seisukohaga nõus ega saa seega oma uurimuse lähtekohaks valida ühtegi “suurt narratiivi”. Pean ennast konstruktivistiks ja modernistiks hoidudes siiski äärmustest.¹⁵ Oma teoreetilist platvormi kokku seades olen lähtunud modernismi klassikute töödest. Kõige enam on mind ehk mõjutanud E. Gellner ja M. Hroch.

Ernest Gellneri teooriat, mis kõige kokkuvõtlikumalt sisaldub tema 1983. aastal ilmunud raamatus “Nations and Nationalism” (eesti k vt Gellner 1994–1995), peetakse üldiselt üheks tähtsamaks katseks mõista natsionalismi. Tema analüüsi originaalsust möönavad isegi selle ägedamaid kriitikud. Lisaks sobis minu uurimuse teemaga see, et Gellner tegeleb põhiliselt varase industriaalühiskonnaga Euroopas. Kõiges ma Gellneriga siiski ei nõustu. Nagu kõik “suured narratiivid” on ka Gellneri teooria reduktsionistlik. Ta rõhutab natsionalismi tekkepõhjustena industriaalühiskondade majanduslikke vajadusi ning jätab teised tegurid piisava tähelepanuta. Ta keskendub liialt industrialiseerimisele, selle asemel, et vaadelda moderniseerumist laiemalt. Nõustun B. Andersoni kriitikaga, et Gellner (nagu ka Hobsbawm) pühendub liigse ägedusega rahvusluse “pettuste” paljastamisele. “Leiutamine” on nende jaoks pigem fabritseerimine ja võltsimine kui kujutlemine ja loomine (Anderson 1991: 6). Lisaks arvan ma erinevalt Gellnerist, et konkreetsete natsionalistide isikud ja ideed väärivad rahvusluse uurija tähelepanu ning rõhutan olemasolevate riikide rahvuspoliitika rolli rahvusluse ajaloo.

Tšehhi ajaloolase Miroslav Hrochi Euroopa väikerahvaste rahvuslike liikumiste arenguetappide skeemil oli minu uurimusele viljastav mõju, ent ka temaga ei saa ma nõustuda kõiges. Hrochi teooria sündis 1960.–1970. aastate Tšehhoslovakkias ning ta ei ole eriti järjekindel modernist (vt Hroch 2000: XII–XIII). Hrochi on kritiseeritud ka selle pärast, et ta ei näe rahvuslike liikumiste A faasile (pikemalt vt allpool) iseloomuliku teadusliku uurimistevõime poliitilist mõõdet (vt Lallukka 2000: 11). Hrochiga tuleb nõustuda selles, et rahvakultuuridest ja -keeltest huvituvatel intellektuaalidel polnud üldjuhul poliitilisi

¹⁵ Näiteks briti uurija Elie Kedourie on seisukohal, et natsionalism on 19. sajandi alguse (saksa) filosoofide mõttetöö vili ning et mõned intellektuaalid kasutavad seda teadlikult oma huvides (Kedourie 1960).

pretensioone (Hroch 2000: 22–23). Ent ka veidrikust õpetlase esmapilgul süütu huvi mõne väikese etnilise rühma murrete ja rahvaluule vastu, eriti aga ajaloo uurimine ja uute kirjakeelte loomine saavad multietnilistes riikides pikemas perspektiivis ikkagi poliitilise tähenduse, sest nad võivad viia uute rahvuste sünnini ja riigi lagunemiseni. Lisaks võib ka Hrochile ette heita seda, et ta ei võta piisavalt arvesse olemasolevate riikide rahvuspoliitika mõju väikerahvaste rahvuslikele liikumistele. Oma hilisemates kirjutistes võttis Hroch esitatud kriitikat mõningal määral arvesse ning täiustas oma teooriat (vt Hroch 2000: XI–XVI).

Lisaks kuulsatele klassikutele on mind üsna palju mõjutanud ka saksa sotsiaalanthropoloog Georg Elwert. Elwert pole esimese järgu kuulsus, ent tema artikkel “Natsionalism ja etnilisus. Meie-rühmade moodustumisest” tõlgiti eesti keelde ja avaldati ajakirjas “Akadeemia” juba 1991. aastal (Elwert 1991) ning selle lugemine oli minu esimene tõsisem kokkupuude rahvusluse uuringutega. Võib öelda, et see artikkel avas mu silmad. Elwert on järjekindel modernist (konstruktivist) ning tema põhiseisukohti aktsepteerin tänini.

1.2 Mis on rahvuslus?

Käesolevas töös lähtutakse arusaamast, et rahvuslus on rahvuse suhtes primaarne, et rahvuslus loob rahvusi (vt Hobsbawm 1990: 10). “Teiste sõnadega: rahvusi teevad inimesed; rahvused on inimeste veendumuste, kiindumuste ja kalduvuste kätetöö” (Gellner, 1994–1995: 2227). Natsionalism on ajaloos suhteliselt hiline, 18. sajandi lõpul Lääne-Euroopas ja tema Ameerika kolooniates tekkinud nähtus, mis tihedalt seotud modernse¹⁶ ühiskonnaga. Käesolevas töös käsitletakse mõistet “natsionalism” avaras tähenduses. Rahvuslus pole pelgalt poliitiline doktriin, ideoloogia, sotsiaalne liikumine või religiooni surrogaat. Natsionalism on spetsiifiline kultuurimudel, kaasaja kultuuriline raamistik, peamine kultuuriline mehhanism kaasaegse ühiskonna ülesehitamisel, korda loov ühiskondlik-poliitiline arusaam, mis kujundab ja varustab tähendusega meid ümbritsevat sotsiaalset reaalsust ning on ühtlasi prismaks, läbi mille me seda reaalsust näeme (Greenfeld 2001: 253–255). Ehk teisisõnu, natsionalism on diskursus, mis kujundab pidevalt meie teadvust ning seda, kuidas me mõtestame maailma. Natsionalism on nägemise ja interpreteerimise viis, mis määrab ära meie igapäevase kõnelemise, käitumise ja hoiakud ning annab meile kollektiivse identiteedi esitades ja taastootes meid rahvuse liikmetena (Özkırımlı 2000: 4). Natsionalism on kõikjal meie ümber, me elame temas nagu kalad vees, ta on saanud enesestmõistetavaks, esitab end loomuliku ning universaalsena ja on sellisena muutunud peaaegu nähtamatuks. Enese rahvusluse

¹⁶ Termineid “modernne”, “tänapäevane”, “kaasaegne” kasutatakse siinkohal laiemas tähenduses, tähistamaks 18. sajandi lõpul ja 19. sajandi algul sündinud ning põhijoontes siiani kestvat ajastut.

keskkonnast välja rebimine ning selle väljast silmitsimine nõuab tänapäeva inimeselt märkimisväärselt vaimset pingutust, omamoodi ärkamist. Kaasaegne ühiskond on natsionalismi elluviimise resultaat, natsionalismi kui kultuurilise mudeli lihaks saamine. Modernsed ühiskonnad on reeglina defineeritud rahvustena (ingl k *nation*). Tänapäeva maailma nähakse üldiselt koosnevat rahvusriikidest (ingl k *nation*). (Vt ka Smith 2002: 725)

Natsionalism sisaldab endas kaht põhiprintsiipi. Esmalt rahva (rahvuse)¹⁷ suveräänsuse idee. Rahvuseks saanud rahvas (rahvastik) on sõltumatu ja ise ennast valitsev. Moderne riik saab oma legitiimse võimu rahvuselt, väljendab ja viib ellu rahvuse huve. Rahvuseluse-eelsete monarhiate võimu legitiimsus oli transendentaalset päritolu, kuningas või keiser valitses Jumala armust. Natsionalismi teiseks põhiprintsiibiks on rahvuse liikmete põhimõttelise võrdsuse idee. Natsionalismi poolt kujundatud kaasaegsetes ühiskondades on sotsiaalne kihistumine palju vähem jäik kui natsionalismi-eelsetes seisuslikes ühiskondades. Seisuslikus ühiskonnas määras inimese sotsiaalse positsiooni põhimõtteliselt kogu eluks ära tema sünnipära. Natsionalismi põhimõtete kohaselt toimivate ühiskondade liikmed sünnivad õiguslikult võrdsetena ning jaotuvad sotsiaalsesse klassidesse. Inimese klassikuuluvuse määravad ära sellised suhteliselt kergesti muudetavad näitajad nagu haridus ning varanduslik seis, isiklikud saavutused on sünnipärast märksa olulisemad. Rahvuslus aktsepteerib sotsiaalset mobiilsust. Rahvuse ühegi liikme olukord pole päriselt lootusetu, palju sõltub temast endast, vähemasti teoreetiliselt. (Greenfeld 2001: 252–254; Anderson 1991: 6–7)

Konkreetsetes oludes ellurakendatuna võtab natsionalism kui kultuurimudel spetsiifilise vormi. See on natsionalism kitsamas mõttes, konkreetne rahvuslus, mida tavaliselt tähistatakse lisamääranguga (näiteks eesti natsionalism, komi natsionalism, vene natsionalism). Sellist konkreetset natsionalismi iseloomustab seotus kindla sotsiaalse kontekstiga, kogum müüte, narratiive, ideid ja eesmäärke. Mõne konkreetse natsionalismi eesmärkide saavutamiseks tekkinud sotsiaalne liikumine on rahvuslik liikumine. Natsionalist on inimene, kes on innustunud natsionalismi kui kultuurimudeli konkreetse vormi ellurakendamise ideest, selle nimel töötab ning keda iseloomustab tugev samastumistunne kindla rahvusega (rahvuslik identiteet).

1.3 Rahvusluse juured

Selleks, et mõista natsionalismi kui kultuurimudeli tekkeprotsesse, tuleb esmalt heita pilk natsionalismieelsele ajastule. Rahvusluse eelsel ajastul, näiteks kesk-aegses Euroopas, ei omistatud keelelistele, kultuurilistele ja rassilistele eripäradele peaaegu mitte mingit sotsiaalset tähendust. Tollane ühiskond koosnes

¹⁷ Natsionalismi sünnimail, Inglismaal, Prantsusmaal ning USA-s olid rahvas (rahvastik) ning kodanikkond (rahvus) põhimõtteliselt samased. Pikemalt vt allpool.

väikesearvulisest, sisemiselt horisontaalselt kihistunud ülemklassist (sõjamehed, vaimulikud, ametnikud, kaupmehed) ning elanikkonna valdava enamuse moodustavatest talupoegadest. Talupoegade mass elas üksteisest lateraalselt eraldatud väikeste kogukondadena, mida teineteisest eristasid kohalikud kultuurieripärad. Räägiti murdes, kanti sellele paikkonnale iseloomulikke rõivaid ning järgiti kohalikke kombeid. Polnuks mingit mõtet tollastelt talupoegadelt küsida, kas nad armastavad oma kultuuri. Nad pidasid seda loomulikuks nagu õhku, mida hingasid, ega teadvustanud kumbagi. Riik oli eelkõige huvitatud maksude kogumisest ning ühiskondlikust stabiilsusest, maksumaksjate keel ja kultuur ei läinud riigile korda. Tollane kõrgkultuur oli tihedalt seotud kristlusega ning kaldus olema ja püüdis olla transetniline ja transpoliitiline. Ülemklassi liikmed liikusid oma kõrgkultuuri levila piires üsna vabalt ühest linnast, piirkonnast või riigist teise kohtamata olulisi kultuuribarjääre. Valdavalt kirjaoskamatud talupojad seevastu olid üsna paiksed, “lukustatud” oma kohaliku rahvakultuuri ahtaisse piiridesse. Ainsana oli teatavate ühiste kultuuriliste (usulist) normide kehtestamisest rahva hulgas huvitatud kirik, ent võimalused selle eesmärgi saavutamiseks olid tollastes tingimustes suhteliselt kesised. (Gellner 1994–1995: 2228–2233, 660–661)

Etnilisus¹⁸ oli rahvusluse eelsel ajastul reeglina teadvustamata ega olnud esmaseks identiteedi allikaks. Keskaegses Euroopas olid inimese etnilisest taustast palju olulisemad tema usuline ja seisuslik kuuluvus, suguvõsa, sünni- ja elukoht (linn, küla, paikkond), amet, lojaalsus oma feodaalisandale ning valitsevale dünastiale.

Keskaegsele Euroopale iseloomulik olukord oli veel 20. sajandi I poolel üldjoontes säilinud mitmetes kõrvalistes Valgevene piirkondades (näiteks Polesjes). Sotsiaalne mobiilsus ning sotsiaalne kommunikatsioon olid seal arenenud väga tagasihoidlikult, kirjaoskus oli kohalike talupoegade seas erandiks. Rahvastiku põhiosa jaoks piirdus maailm koduküla ja selle lähiümbrusega, kontaktid välismaailmaga olid äärmiselt piiratud. Sellises olukorras polnud kohalikel talupoegadel mingit selgepiirilist etnilist või rahvuslikku identiteeti. Rahvaloendustel (1919, 1931) vastas rahvastiku enamik rahvusliku kuuluvuse kohta esitatud küsimusele, et ollakse siinsed, kohalikud (*tutejszy, miejscowi*) (Tomaszewski 1963: 24, 32 ja Garecki 1928: 91, tsit Hroch 2000: 184). Ka oma keele kohta ei osanud tollased Valgevene talupojad sageli öelda enam, kui et kõneletakse oma keelt (*po-našemu*) (Širjajev 1991: 14–15). Hoopis olulisem oli religioosne identiteet. Katoliiklastest valgevene talupojad kaldusid end pidama poolakaiks, sest katoliiklus oli nende jaoks Poola usk. Õigeusklikud valgevene talupojad pidasid end sama loogika alusel venelasteks. Ka setud, kelle olukord 19. ja 20. sajandi vahetusel oli üsna sarnane ülalkirjeldatud situatsioonile Valgevenes, identifitseerisid end eelkõige usu kaudu. Õigeusku peeti Vene usuks ning

¹⁸ Terminit “etnilisus” kasutan koondnimetusena keeleliste, kultuuriliste ja rassiliste eripärade tähistamiseks. “Etniline” on keelde, kultuuri ja rassi puutuv. Natsionalismi ja etnilisuses vahelistest suhetest tuleb lähemalt juttu allpool.

oma usulist kuuluvust silmas pidades võis setu end *vinnelaseks* (venelasteks) nimetada (Trusman 1890: 48; Reier 1922: 174). Kirik oli setu jaoks peaasi. Ta teadvustas küll enda erinevust venelasest, kes teda halvustavalt pooleusuliseks (*poluvertsõ*) nimetas, ent veelgi enam luterlikust eestlasest. "Venelasega sidus teda usk, eestlasega ainult keel" (Palgi 1994: 12). Samalaadset usulise identiteedi domineerimist etnilise üle võis tollal kohata ka karjalaste juures (Bernštam 1990: 136).

15.–18. sajandini toimus Lääne-Euroopas rida olulisi arenguid, mis omavahel keeruliselt põimusid ning teineteist mõjutasid. Kokkuvõttes leidsid aset ühiskondlik-kultuurilised muutused, mis on unikaalsed. B. Andersoni järgi tekkis rahvuslus "erinevate ajalooliste jõudude keerulise "ristumise" spontaanse destillatsiooni tulemusena" (Anderson 1991: 4). Nende arengute dateerimine ja omavahelised suhted on vaieldavad, ent nende koosmõjul sündis 18. sajandi lõpuks Lääne-Euroopas ja tema Ameerika kolooniates tänapäevane maailm, mille üheks lahutamatuks osaks on ka natsionalism ning selle sünnitatud rahvusriikide süsteem. Kõige eredamateks nähtavateks märkideks selle sajan-ditepikkuse protsessi jõudmisest teatavasse vahefinišisse olid USA iseseisvu-mine, Suur Prantsuse Revolutsioon ja sellele järgnenud Napoleoni sõjad. Seda perioodi on nimetatud kaasaja sünniks (vt näiteks Sugar 1994: 7). Käesoleva töö ülesandeks ei ole nende arengute üksikasjalik jälgimine ning kõikvõimalike põhjuslike seoste väljaselgitamine ning järjestamine. Siin jätkuks suurtele tead-laste kollektiividele tööd aastakümneteks ning on kahtlane, kas neis küsimustes kunagi mingile selgusele või isegi konsensusele jõutakse. Järgnevalt lihtsalt markeerin äärmiselt lühidalt need arengud, et oleks selge, millest käib jutt. Kahtlemata pole see nimekiri ammendav ega lõplik.

Kaubanduse areng, linnade ja linnakodanluse tugevnemine.

Absoluutsete monarhiate sünd, konflikt paavstivõimu universalistlike püüdlus-tega, riigikirikute teke.

Trükikunsti leiutamine.

Kapitalismi tekkimine.

Renessanss.

Humanismi levik.

Reformatsioon.

Ladina keele ning kohalike murrete taandumine uute kirjakeelte ees.

Rahvahariduse areng.

Suured maadeavastused.

Filosoofia ja ilmalike teaduste (sh loodusteadused) areng.

Ühiskonna sekulariseerumine.

Kindlapiiriliste territoriaalriikide kujunemine (Vestfaali rahu, 1648)

Tööstuslik pööre.

17.–18. sajandil arenesid kiiresti mitmesugused ilmalikud teadused, eriti loodus-teadused ning filosoofia. Sünninud ideed libisesid ülemkihtide (kiriku) kontrolli

alt välja ja levisid. Tollaste mõtlejate ideed ühiskonna ja riigi korraldamisest olid väga erinevad ja vastuolulised, oluline on aga kehtiva ühiskonnakorralduse üle juurdlemine, selle kritiseerimine ja kahtluse alla seadmine. Tekkis ühiskonna ümberkorraldamise mõte, eesmärgiks seati inimkonna heaolu ja õitseng. Ajastu märksõnadeks olid loodusõigus, terve mõistus, progress.

On väga raske, kui mitte võimatu kindlaks teha erinevate filosoofide panust natsionalismi ideelisse alusmüüri. Mõtlejad on üksteiselt laenanud, üksteist keerukalt mõjutanud, ideed on olnud ilmselt nõ õhus. Seetõttu on erinevad uurijad natsionalismi ideelisi juuri otsinud erinevate filosoofide töödest (vt Özkırımlı 2000: 16–20, 52–53). Mina kaldun arvama, et rahvusluse tekkimise ja arengu seisukohalt on ehk kõige olulisemad John Locke, Jean Jacques Rousseau ning Johan Gottfried Herder. See muidugi ei tähenda, et need mehed ise tingimata natsionalistid olnuks. Järgnevalt vaatleme lühidalt nende kolme ideelist pärandit, muidugi eelkõige rahvusluse vaatevinklist.

Inglise filosoof **John Locke**’i (1632–1704) poliitilised ideed sisalduvad peamiselt teoses “Two Treatises of Government” (1690). Locke arendas loodusõiguse ehk loomuõiguse (*jus naturale*) teooriat. Vahetult loodusest, Jumalast ja inimõigusest tulenev loodusõigus eksisteerib riigist sõltumatult ning riigi seadused peavad sellele vastama. Locke kritiseeris kuningavõimu pärilikkust ning ei uskunud selle jumalikkude päritolu. Kaasaegne absolutistlik monarhia ei vastanud Locke’i arvates loodusõigusele ja inimese loomusele. Riik peab põhinema ühiskondlikul lepingul. Võim peab kuuluma enamusele, enamuse tahe peab olema seaduseks, sest see on ainus viis, kuidas ühiskond võib tegutseda kui tervik. Ühiskondlikul lepingul põhineva riigivõimu peamisteks ülesanneteks on kõikide elu, vabaduse ja eraomandi kaitsmine. Valitsuse kohustus on leida ratsionaalsed mehhanismid ühiskondlike konfliktide lahendamiseks oma seadusandlike, täidesaatvate ja kohtufunktsioonide kaudu. Sellisele riigivõimule, mis põhineb valitsetavate nõusolekul, alistuvad inimesed vabatahtlikult. Kui valitsus lepet rikub, võib rahvas selle tühistada ja sõlmida leppe uue valitsusega, kes ta huve paremini kaitseb. Locke oli ratsionaalse liberalismi rajajaid. Tema filosoofia lõi baasi demokraatlikule riigile, sellega õigustati Inglise revolutsiooni (1688). Ameerika natsionalismi käes said tema ideed võimsaks intellektuaalseks relvaks, need moodustavad olulise osa Thomas Jeffersoni koostatud Iseseisvusdeklaratsioonist (1776). (Locke 1992; Encyclopedia 2001: 305)

Prantsuse filosoof **Jean Jacques Rousseau** (1712–1778) peateosed käesoleva töö kontekstis on “Discours sur les sciences et les arts” (1750), “Discours sur l’origine et les fondements de l’inégalité parmi les hommes” (1755) ja “Le Contrat social” (1762). Rousseau oli seisukohal, et inimene on oma põhiloomult hea. Rousseau järgi iseloomustas inimeste algset looduslikku seisundit loomulik võrdsus ja vabadus. Seoses tootmise, teaduse ja kunsti progressiga, seoses tsivilisatsiooni arenguga läheb inimeste vabadus ja õnn kaotsi ning nad laostuvad moraalselt. Ühiskonna areng sünnitab eraomandi ning sellest johtuva ebavõrdsuse, millega omakorda kaasneb riigi teke. Tsivilisatsiooni progressi nimel

oma loomuliku vabaduse ohverdanud inimesed (kodanikud) loovad vabatahtliku ühiskondliku lepingu alusel riigi. Selle lepinguga ei loobu rahvas¹⁹ oma vabadusest ja õigustest. Rahvas jääb alati suveräänseks, kõrgeima võimu kandjaks. Riigivõim lähtub rahvast. Valitsejapoolse lepingurikkumise korral on rahval õigus türann kukutada. Rousseau järgi on võimu eesmärk üldise hüve saavutamine, ta peab kuuletuma rahvast lähtuval üldisele tahtele (*volonté générale*). Üldine tahe on midagi enam kui üksikisikute tahete summa, see on ühiskondlik või riiklik (rahvuslik) huvi, mille alla üksikisik peab end painutama, mille teenimine on tema moraalne kohus. Inimene on tõeliselt vaba indiviid vaid ühiskonna liikmena, selle huvisid teenides. Suurim voores, heroilisim kirgedest on patriotism. Rousseau tunnistas erinevate rahvaste erinevust ning rõhutas nende sügavalt juurdunud individuaalsust. Just sellest individuaalsusest võrsuski patriotism. Võõrsil, rahvusaaslastest eraldatuna, ei saa inimene end teostada, jääb justkui kiduma. Rousseau ideaaliks oli vahetu, võrdsustatud väikeeraomandil põhinev demokraatia. Rousseau ideed leidsid väljenduse Suure Prantsuse Revolutsiooni poliitiliseks manifestiks peetavas “Inimese ja kodaniku õiguste deklaratsioonis” (1789), mis algab sõnadega: “Inimesed sünnivad ja jäävad vabadeks ning õigustelt võrdsedeks”. (Rousseau 1998; Rothfels 1956: 12; Sabine 1958: 581; Kemiläinen 1964: 73)

Ida-Euroopa rahvusluse seisukohalt on ilmselt kõige olulisem filosoof sakslane **Johan Gottfried Herder** (1744–1803). Herder pärines Ida-Preisimaalt. 1762–1764 õppis ta meditsiini, teoloogiat ja filosoofiat Königsbergi ülikoolis. Herder kuulus muuseas Kanti loenguid, ent enam mõjutas teda J. G. Hamann, valgustuse üks prominentsemaid kriitkuid. Herder õppis tollal levinud klassitsistlikule reeglipärasele mõistuseluulele eelistama Shakespeare'i, Ossiani laule ja rahvaluulet kui sügavaid ja siiraid tundeid kajastavat poeesiat. 1764–1769 õpetaja ja pastorina Riias töötades tutvus Herder muuseas ka läti ja leedu rahvaluulega ning innustas mõningaid kohalikke haritlasi (A. W. Hupel, G. H. Merkel) Baltikumi põlisrahvaste folkloori ja üldise käekäigu vastu huvi tundma. 1770. aastal kohtus Herder Goethega ning avaldas viimasele kauakestvat mõju. 1773 ilmusid kogumikus “Von deutscher Art und Kunst” Herderi artiklid “Auszug aus einem Briefwechsel über Ossian und die Lieder alter Völker” ning “Shakespeare”. Herder arvas, et poeesia pole haritud kihtide privileeg, vaid on nii-öelda “inimkonna emakeel” (J. G. Hamann). Oma suurimas puhtuses ja jõus ilmneb poeesia just iga rahva noorusaja tsiviliseerimata perioodil (näiteks Vana Testament, Homeros, Vanem Edda, Shakespeare). Poeesia purskub spontaanselt esile seal, kus looduslikku ja sotsiaalset keskkonda, ajaloolisi sündmusi vahetult ja sügavalt tunnetatakse. Herderist kujunes üks rahvapärast, originaalset ning sügavat loodusetunnetust taotleva “tormi ja tungi” liikumise peamisi ideolooge. 1778–1779 ilmus Herderi kaheosaline antoloogia “Volkslieder”, mis sisaldas paljude rahvaste (sh eesti) rahvalaulude tõlkeid saksa keelde ning mõjutas rahvaluuleharrastust paljudes Euroopa maades.

¹⁹ Vabade kodanike liit ehk kodanikkond, see on natsioon ehk rahvus.

Herderi vaated erinevatele rahvustele ning nende ajaloolisele kujunemisele sisalduvad peamiselt tema teoses “Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit”, 4 kd, 1784–1791. Herderi järgi oli Jumalik ettenägelikkus jaotanud inimkonna erinevateks rahvasteks²⁰, kes erinesid teineteisest nii ümbritseva looduskeskkonna kui ka iseloomu, kalduvuste ja keele poolest. Herderi järgi olid erinevad rahvused, keeled ja kultuurid kujunenud pika ajaloolise arengu käigus konkreetsete loodusolude ning naaberrahvaste kaasmõjul. Rahvused tärkasid, õitsesid, viljusid ja närbusid nagu taimed. Ajaloo käiku juhtis jumalik ettenägelikkus, mis andis sellele eesmärgi ja arengusuuna ning ühtlasi ka pühitses selle. Kõik selle universaalse jumaliku plaani järgi tekkinud ja kujunenud rahvused olid Herderi arvates võrdselt eluõiguslikud ja lugupidamisväärsed. Rahvused on ajaloo subjektideks. Herder arvas, et moraali ja teadmised on inimkonnal ühised, inimkultuuri kandjaks on aga pigem konkreetsete rahvused kui inimkond tervikuna. Herderi järgi ei saa inimkultuur avalduda lihtsalt niisama, puhtal kujul, vaid alati mingis kindlas ajaloolises kontekstis, konkreetse rahvuskultuurina. Tõeline kunst ja poeesia esinevad alati mingis kindlas rahvuslikus vormis. Igal rahvusel on oma hing, mis avaldub selle rahvuse unikaalse keele ja kultuuri, eelkõige kirjanduse ja poeesia kaudu. Ükski rahvus ei saa olla inimkonna mudeliks. Igal rahvusel on õigus, isegi kohustus arendada oma keelt, kultuuri ning rahvuslikke institutsioone, sest nii töötatakse kogu inimkonna hüvanguks. Herder ei pooldanud prantsuse valgustuse universalistlikku ratsionaalsust ning suhtus skeptiliselt levivatesse progressiideedesse. Ta nägi neis ohtu tema poolt väärtustatud kultuurilisele mitmekesisusele. Moderniseerumine ja progress võisid kaasa tuua välismõjude sissetungi ning põhjustada assimilatsiooni, see aga oli Herderi arvates kuritegu Looja vastu. Herder põlgas kaasaegseid valitsusi ning võimu, oma aja absoluutseid monarhe. Riik pidi tema arvates olema legitimeeritud rahvuse kaudu, vajas rahvuslikku sisu edukaks funktsioneerimiseks. Rahvus oli Herderi järgi eelkõige ühine teadmine sotsiaalsest miljööst, millesse oldi sünnitud ning mis oli aluseks kollektiivsele poliitilisele identiteedile. Rahvused olid riikide suhtes primaarsed. (Sunny 2001: 342; Encyclopedia 2001: 282; Kemiläinen 1964: 72–73, 78–81)

Herder oli etnilise natsionalismi²¹ rajajaid. Ta väärtustas rahvuslikke eripärasid ning tema ideedest innustunult hakkasid paljud haritlased kogu Euroopas, eriti Kesk- ja Ida-Euroopas otsima rahvushinge allikaid lihtrahva (eeskätt talupoegade) seast ning koguma rahvaluulet. Kui varasemal perioodil ja ka kaasaegses Läänes väärtustati ja otsiti üldist, universaalset, siis Herderi mõjul nihkusid esiplaanile kohalikud kultuurieripärad. Ajaloost hakati otsima nende eripärade päritolu, huvituti oma rahva juurtest. Sellest sündis palju etnilisi natsionalisme ning pikemas perspektiivis ka rahvusi.

²⁰ Herderi poolt kasutatud mõistet *Volk* peaks otse tõlkima rahvaks, ent sisuliselt tähendab see rahvust nii nagu seda mõistetakse etnilises natsionalismis.

²¹ Vt allpool – Rahvusluse tüübid

Tärgavale natsionalismile vastavaks kultuurivooluks oli **romantism**, eriti selle mõningad aspektid. Romantism tekkis 18. sajandi lõpul reaktsioonina Euroopa vaimuelus seni laiutanud klassitsismile, valgustusele, ratsionalismile, universalismile ja materialismile. Romantismile eelnes juba 1740. aastail sündinud eelromantism, mille väljapaistvamateks ideoloogideks olid Rousseau ja Herder. Romantismis rõhutati individuaalset, isiklikku, subjektiivset, spontaanset, irratsionaalset, transendentaalset. Romantism eelistas tundeid kuivale mõistusele. Rahvusluse seisukohalt on oluline romantismi idee rahvuse hingest, mis määrab rahvuse iseloomu ning ajaloolise saatuse algusest peale. Rahvuse hing avaldus eeskätt keeles ja kultuuris (eriti mütoloogias, folklooris). Keele ja kultuuri kaudu usuti rahvusel olevat side transendentaalsega. Keele- ja kultuurieripärasid hakati väärtustama ning uurima. Oluliseks said rahvuse ajalugu (eriti huvituti keskajast), vanad müüdid, eeposed, rahvalaulud. Viimaseid hakati koguma ja publitseerima, need inspireerisid tollaseid kirjanikke, kunstnikke ja heliloojaid. Natsionalismi seisukohalt on olulised ka romantismi huvi looduse ilu vastu, selle idealiseeritud kujutamine, samuti romantismi vabadusekultus, loomulikkuse ja siiruse rõhutamine, mitmesuguste “vana korra” poolt kehtestatud ja elus hoitavate ühiskondlike normide ja piirangute (näiteks seisusevahede) vastustamine.²² (Kemiläinen 1964: 85–86)

1.4. Rahvusluse tüübid

Enamik natsionalismi uurijaid nõustub sellega, et rahvusluse konkreetsed vormid võib laias laastus jagada kahte tüüpi. Selle dihhotoomia tegi kuulsaks Hans Kohn oma klassikaks kujunenud teoses, kus ta eristab ratsionaalset ja vabatahtlikku “Lääne” natsionalismi ja orgaanilist ja müstikasse kalduvat “Ida” natsionalism. Ligikaudseks geograafiliseks piiriks kahe natsionalismitüübi vahel on Reini jõgi (Kohn 1944). See jaotus peegeldab olulisi erinevusi rahvusluse tekkemehhanismides ning ajaloolises tähenduses. Usutakse, et erinevad natsionalismitüübid määravad suuresti ära nende mõju all kujunenud ühiskondade mõtteviisi, käitumismustrid ning poliitiliste ja ühiskondlike institutsioonide iseloomu. Ühelt poolt eristatakse Lääne-Euroopas ja Põhja-Ameerikas tekkinud algset rahvusluse tüüpi, kus rahvuses nähakse vabade ja võrdsete indiviidide vabatahtlikku liitu ning põhirõhk on kodakondsusel. Seda tüüpi nimetatakse poliitiliseks rahvusluseks, Lääne²³ tüüpi rahvusluseks või kodanikurahvusluseks (*civic nationalism*). Teisalt eristatakse rahvusluse ida poole levides tekkinud natsionalismi tüüpi, mille puhul rahvuslik ideoloogia ja identiteet usutakse loomulikult ja paratamatult välja kasvavat etnilistest eripäradest. Põhirõhk pannakse seal keelele, kultuurile, veresidemetele ja ajaloole. Seda tüüpi

²² Oma ilukirjanduslikus peateoses, romaanis “Uus Heloise” (1761) seab Rousseau armastuse kõrgemale seisusevahedest ning ülistab lihtsat külaelu.

²³ Lääs ja Ida on selles kontekstis pigem kultuurilised kui geograafilised määratlused.

nimetatakse kultuuriliseks rahvusluseks, Ida tüüpi rahvusluseks või etniliseks rahvusluseks (*ethnic nationalism*). Kodanikurahvuslustes võrdub rahvuslik kuuluvus (*nationality, nationalité*) sisuliselt kodakondsusega, seda nähakse eelkõige poliitilise või õigusliku kategooriana, millega kaasnevad teatavad õigused ja kohustused. Rahvuse liikmeks olemist käsitletakse põhimõtteliselt vabatahtlikuna, seda on võimalik muuta. Etnilistes rahvuslustes nähakse rahvuse liikmeks olemist paratamatu objektiivse antusena, rahvusesse sünnitakse ja muuta seda ei saa. Etnilise rahvusluse raames usutakse, et inimese kalduvused, hoiakud ja käitumine on tingitud tema rahvuslikust kuuluvusest, on tal nii öelda veres, neid saab varjata ja alla suruda, aga mitte tegelikult muuta. Inimene on oma rahvuse liige igal oma eluhetkel ja kõiges mis ta teeb, on ta sellest siis teadlik või mitte. (Greenfeld 2001: 257, 259)

Nagu öeldud, tekkisid natsionalismi kui kultuurilise mudeli üksikud avaldumismvormid ning nende tüübid konkreetsetes ajaloolistes oludes ning nende mõjul. Lääne-Euroopas tekkisid rahvused sisuliselt juba keskajal välja kujunenud kultuuriliselt suhteliselt homogeensete riikide raames. Rahvusluse kui uue kultuurimudeli juurdudes ühiskonnakord muutus ning riigi rahvastik defineeriti kodanikkonna ehk rahvusena (vt Hobsbawm 1990: 101). Kesk- ja Ida-Euroopas laiusid Habsburgide, Osmanite ja Romanovite impeeriumid, Saksamaa ja Itaalia alad olid killustatud feodaalseteks pisiriikideks. Kultuurilised ja poliitilised piirid ei langenud seal sugugi kokku. Sellistes oludes tekkiski natsionalismi tüüp, mis rõhutas rahvuse lähtekohana etnilist ühtsust ning oli olemasolevate riigipiiridega vaenuljalal. Rahvusluse algne idee rahva (rahvuse) suveräänsusest ja rahvuse liikmete põhimõttelisest võrdsusest seostus ellu rakendamisel paratamatult mingi kindla territooriumi ning etniliste oludega, omandas kõrvaltähendusi, mis lihtsustasid idee levimist, ent jäi ometi püsima ja tähendas moderniseerumist.

Kui kõrvutada erinevaid rahvusluse tüüpe ülalpool puudutatud filosoofide ideedega, siis näeme, et Locke'i filosoofia lõi baasi kodanikunatsionalismile ning Herder on etnilise natsionalismi isa. Rousseau on justkui vahelüli Locke'i ja Herderi vahel. Rousseau lähtus suuresti, ehkki mitte tingimata otse, Locke'i ideedest ning Herder omakorda oli tugevasti mõjutatud Rousseaust. Rousseau filosoofias on esindatud nii kodaniku- kui ka etniline natsionalism. Rahvuse liikmeks olemine on Rousseau järgi põhimõtteliselt vabatahtlik, nagu ka Locke'il, ent rahvust kujutab ta kollektiivse indiviidina (*volonté générale*), millele tundub vastavat saksa filosoofide ja romantikute rahvushing (*Volksgeist*).

1.5. Rahvuslus ja moderniseerumine

Enamik kaasaegseid rahvusluse uurijaid on seisukohal, et natsionalism on olemuslikult seotud moderniseerumisega. Rahvuslus on moderniseerumisprotsessi orgaaniline osa, selle üks tahk. Paljusid moderniseerumisega seotud uuendusi unustatud vanana esitades, aitab rahvuslus ühiskonnal moderniseerumist paremini seedida.

Rahvusluses on nähtud parimat lahendust moderniseerumise teele asunud ühiskondi iseloomustavale massilisele identiteedikriisile (vt näiteks Elwert, 1991: 2378–2382). Identiteedidefitsiidi peamiseks põhjuseks on kapitalistlik majandusareng, industrialiseerumine ja urbaniseerumine. Paljud talupojad on töö otsinguil sunnitud lahkuma oma väikestest kogukondadest, kus nad kõiki isiklikult tunnevad, ning asuma ümber anonüümsesse, sageli vaenulikku suurlinnakeskkonda. Kaasneva identiteedikriisi leevendamiseks vajatakse mingit senisest laiemat samasus- või kokkukuuluvustunnet. Põhimõtteliselt võivad seda identiteeditühikut täita ning ongi ajuti ja paiguti täitnud ka näiteks religioossed või sotsiaalsete klassidega seotud ideoloogiad ja identiteedid. Kõige edukamalt tuleb selle ülesandega siiski toime rahvuslus ning tema poolt pakutav kujutletud kogukond²⁴ – rahvus ning seda ilmselt tänu oma intiimsele seotusele modernse riigiga. Kaotatud väikese traditsioonilise kogukonna (*Gemeinschaft*)²⁵ asemele saab inimene laiema ühiskonna (*Gesellschaft*) ehk rahvuse, kaotatud kodupaiga asemele isamaa. Valdavat enamikku oma rahvuskaaslastest ta isiklikult ei tunne, ent rahvuslusest mõjutatud teadus, kunst, kirjandus, haridus ja meedia aitavad tal nendega kokkukuuluvust tajuda. Uue rahvusliku ühiskonna konstruktoreiks on sageli just migrandid või nende lapsed. Samas ei mõjuta kirjeldatud protsessid ainult migrante, vaid kogu vastavat ühiskonda – ka oma koduküladesse jäänud talupojad integreeritakse lõpuks rahvusesse.

Varased industriaalühiskonnad neile iseloomuliku terava poliitilise, majandusliku ja haridusliku ebavõrdusega on etnilise natsionalismi õitseaajaks. Seal, kus eksisteerivat ebavõrdust on võimalik seostada ühiskonnas erinevat staatust omavate inimgruppide etniliste eripäradega, on natsionalismi levikuks suurepärased eeldused. Industrialiseerimine levib ebaühtlaselt. Töö ja elatise otsinguil on osa inimesi sunnitud liikuma agraarsetest perifeeriast kujunevatesse industriaalsetesse keskustesse. Pinnas etnilisele rahvuslusele tekib seal, kus perifeeria on defineeritav keskusest etniliselt erinevana ning samas sisemiselt homogeensena. Võrreldes nende uute proletaarlastega, kelle keel ja kultuur keskuse omadest märkimisväärselt ei erine, on etniliselt erinevast perifeeriast tulnute olukord märksa raskem. Tagasihoidlike eilsete talupoegadena, kes räägivad mingit oma keelt ning on sageli täielikud analfabeedid, saavad nad linnas eriti jõhkra kohtlemise osaliseks. Sellises olukorras hakatakse paratamatult oma

²⁴ Kujutletud kogukond (*imagined community*) on Benedict Andersoni termin (Anderson 1991).

²⁵ Kasutan siin saksa sotsioloogi Ferdinand Tönniese terminoloogiat.

kultuurilist tausta teadvustama, see saab ühendavaks probleemiks. (vt Gellner 1994–1995: 2665, 2667–2668, 431–432 ja Hroch 2000: 185)

Varastes industriaalühiskondades esinev etniline diskrimineerimine on vastuolus natsionalismi kui kultuurimudeli põhiprintsiipidega – ühiskonnaliikmete põhimõttelise õigusliku võrdsuse idee ja avatud ühiskonnaklasside süsteemiga ning see vastuolu tuleb lahendada. Keskuse poolt vaadates on lahendusvariantideks etniliselt erineva elanikkonnaosa assimileerimine või neile autonoomia andmine. Diskrimineeritavate jaoks on diskrimineerimisest vabanemiseks kaks võimalust. Üks võimalus on individuaalne põgenemine. Inimene püüab oma etnilisest taustast vabaneda, salgab selle maha ja üritab domineerivasse gruppi (rahvusesse) üle minna. Selle tee valijaid leidub alati, kui see just võimatu pole (assimilatsiooni võivad takistada näiteks selgesti eristatavad rassilised tunnused). Teiseks võimaluseks on omasugustega ühte hoida ning püüda oma olukorda parandada kollektiivselt. Selle üheks vormiks on rahvuslik liikumine. Rahvuslikult meelestatud haritlaskonna juhtimisel määratletakse end ülejäänud inimkonnast eristavatele etnilistele tunnustele ning ühisele ajaloolisele saatusele viidates grupina (rahvusena) ning tegutsetakse ühiselt selle grupi olukorra parandamise nimel. Kui seda tegutsemist kroonib edu, siis luuakse selle käigus uus modernse kõrgkultuuri variant, uus rahvus ning soodsate ajalooliste olude korral ka rahvusriik. Sellisel juhul võib aset leida algul esimese võimaluse valinute, oma etnilise tausta mahasalanute “ärkamine”, omade juurde naasmine.

1.6. Rahvuslus ja kirjakeel

Moderniseerumise käigus omandavad kirjakeeled ja kirjaoskuse levik ühiskonnas hoopis teistsuguse tähenduse, kui neil oli traditsioonilises ühiskonnas. Traditsioonilistes ühiskondades ehk rahvusluse eelsel ajastul oli kirjaoskuse levik äärmiselt piiratud. Lugeda ja kirjutada oskas reeglina vaid osa ülemklassist, eelkõige vaimulikud, aga ka kaupmehed ja ametnikud. Sealjuures kasutati sageli kõnekeelest tugevalt erinevat liturgilist kirjakeelt (ladina, kirikuslaavi). Rahvastiku põhimassi moodustavad talupojad olid valdavalt kirjaoskamatud. (Vt Gellner 1994–1995: 2228–2231)²⁶ Modernsetes ühiskondades ehk rahvusluse ajastul saab aga kirjaoskus üldiseks ning kasutusele võetakse rahvuslikud kirjakeeled, mis seisavad lähedal rahvastiku enamiku kõnekeelele ning

²⁶ Gellnerit on kritiseeritud selle eest, et ta oma teoorias vaatleb kirjaoskuse positsioone eelmodernsetes ühiskondades lihtsustatult. Näiteks Filipiinide ja Sumatra traditsioonilistes ühiskondades olnud kirjaoskus üsna laialt levinud, sh ka naisete seas ja täiesti ilmalikus kontekstis. Kristluse ja islami levides see vana kirjakultuur taandus. (Vt Street; Besnier 2002: 543–544) Gellner lõi oma rahvusluse teooria peamiselt Euroopa materjali põhjal ning selline kriitika kahtlemata vähendab tema teooria kui universaalse mudeli tõsiseltvõetavust. Käesolevas töös piirduakse aga rahvuslusega Euroopas ning Gellneri skeem tundub selles kontekstis täiesti relevantseks.

osalt kattuvad sellega. Ühine ja enamikule arusaadav kirjakeel on rahvuse vältimatu eeldus ning rahvuse ühendaja. Sageli on rahvuslikul kirjakeelel (emakeelel) rahvuse liikmete jaoks ka suur sümboolne väärtus.

B. Andersoni rahvusluse kultuuriliste tekkepõhjuste teoorias mängivad keelelised protsessid väga olulist rolli. Vara-uusaegses Euroopas hakkas ladina keele positsioon tasapisi nõrgenema. Ühelt poolt said rahvakeelte mõned variandid kujunevate absolutistlike riikide ametlikeks keelteks. Teisalt pööras Reformatsioon suurt tähelepanu emakeelsele jumalasõnale ja rahvaharidusele. See kõik sobis arenevale trükitoöstusele, mis oli huvitatud senise kitsa ladinakeelse trükitoode turu laiendamisest (trükikapitalism). Hakati välja andma rahvakeelset trükisõna. Trükkalid soovisid muidugi, et nende toodangu turg oleks võimalikult avar. Igas dialektis trükkida polnud mõeldav, valiti mingis mõttes kesksed, riiklikult toetatud murded. Nii sündisid uued kirjakeeled, mis ühendasid oma kasutajad suurteks kogukondadeks, mille liikmed teineteist isiklikult ei tundnud, ent ometi kokkukuuluvust tundsid. Selliste kujutletud kogukondade (*imagined communities*) põhjal kujunesidki välja esimesed kaasaegsed rahvused. (Anderson 1991: 37–46)

Väga suurt tähelepanu pöörab keelele Herder, kelle ideede mõju Kesk- ja Ida-Euroopa rahvuslusele oli ulatuslik ja kestev. Herderi peateoseks selles vallas on “Abhandlung über den Ursprung der Sprache” (1772). Herder oli seisukohal, et keel kasvab paratamatult välja inimeseks olemisest, inimese ja teda ümbritseva maailma vahelisest dünaamikast. Inimene tunnetab maailma, mõtleb selle üle, annab asjadele nimetusi ja tähendusi. Nii sünnibki keel, keeleta pole ei teadmine ega mõtlemine võimalik. Erinevad inimesed tajuvad ja mõtestavad maailma erinevalt ja vastavalt on erinevad ka nende keeled. Keeltes peegelduvad inimestevahelised eripärad, keel on nende eripärade väljenduseks. Erinevused tunnetuses ja mõtlemises määravad ära erinevused keeles, aga keel, mille kõnelejaskonda sünnitakse, paneb suuresti paika ka kogukonna uue liikme tunnetamise ja mõtlemise. Rahvas (rahvus) on Herderi jaoks üht keelt kõnelevate inimeste kogum. Igal rahvusel on oma keel, mis seob rahvuseliikmed kokku ning võimaldab omavahelist suhtlemist. Just keele kaudu mõistsid inimesed, et nad jagavad sama kultuuri ning ajaloolist traditsiooni ning moodustavad seega ühe rahvuse. Keel on Herderi järgi rahvuse kollektiivse kogemuse kehastus, mitte pelgalt suhtlusvahend, mida saab õppides omandada. Keeles kajastub rahvuse ajalugu, läbielatud mured ja rõõmud. Keel on lahutamatult seotud rahvushingega, viimane väljendub keele kaudu. Inimene saab end täielikult ja vahetult väljendada vaid oma emakeeles. Need, kes püüavad end võõrkeeles väljendada, peavad end allutama võõrale rahvushingele, mida nad iialgi täielikult mõista ei suuda. Emakeelt tuleb pühaks pidada ning võõrmõjude eest kaitsta. Keelelaenud ja võõraste järeleahvimine tähendavad rahvushinge reetmist, puhta allika sogastamist. Rahvushing on rahvusesse sündinute privileeg, võõrastele jääb see alati ligipääsmatuks. Rahvuse nooremad põlvkonnad võivad rahvushingega kontakti saada vaid maast-madalast, nii öelda emapiimaga omandatud emakeele kaudu. Haridust peab lastele jagatama emakeeles, vastasel juhul

võib noore inimese mõtlemine saada moonutatud ning paratamatult kiiva kiskuda. (Kemiläinen 1964: 78–81)

Herderi ideedel keelte paljususest ja võrdsusest oli mõju ka lingvistikale. Seostele natsionalismidiskursuse ja võrdleva keeleteaduse arengu vahel on tähelepanu juhtinud B. Anderson. Keeleteadlased uurisid erinevaid rahvakeeli, koostasid grammatikaid ja sõnaraamatuid. Erinevaid keeli, sh vanu kirjakeeli (ladina, kreeka, kirikuslaavi) hakati selles kontekstis käsitlema teistega võrdsetena. Kõige eredamalt tuli keelte võrdsus esile kakskeelsete sõnaraamatute puhul. Näiteks tšehhi-saksa ja saksa-tšehhi sõnaraamatu kaante vahel olid need kaks keelt võrdse staatusega, hoolimata nende tegelikust kaasaegsest ühiskondlikust seisundist ja prestiižist. (Anderson 1991: 71)

Gellneri järgi kasvab rahvusluse põhiprintsiip – etniliste ja poliitiliste piiride kattumise nõue ehk rahvusriik – välja pidevale majanduskasvule orienteeritud industriaalühiskondade vajadustest. Pidev majanduskasv eeldab olemasolevate inimressursside efektiivset rakendamist ning see omakorda nõuab elanikkonna suurt sotsiaalset mobiilsust. Kõigile ühiskonna liikmetele tuleb anda standardiseeritud põhiharidus, mis vajadusel võimaldab suhteliselt kiiret ja lühiajalist ümberõpet. See nõuab tsentraliseeritud haridussüsteemi, mis omakorda on mõeldamatu ühtse (rahvusliku) kirjakeele. Ühtset kirjakeelt on vaja ka selleks, et oleks võimalik täpne suhtlemine (sh kirjalik) teineteist mitte-tundvate ühiskonnaliikmete vahel. Industriaalühiskonna vajadustele vastavat haridussüsteemi suudab ülal pidada vaid modernne riik. Seega langevad modernse riigi, tema poolt ülalpeetava haridussüsteemi ning nende eelduseks oleva ühtse kirjakeele piirid kokku. Luuakse modernse kõrgkultuuri konkreetseid variandid (rahvusriigid). Omandatud kirjakeele ja hariduse kaudu on inimesed oma rahvusriigiga intiimselt seotud, sest selle piires on nad kompetentsed, mujal võivad aga kergesti jääni jääda. (Gellner 1994–1995: 2221, 2436–2452)

Kui agraarühiskonnas moodustavad elanikkonna põhimassi talupojad, kes reeglina valdavad vaid oma emakeelt ning sedagi vaid kõnekeelena, siis valmis industriaalühiskonnas omandavad kõik koolis kirjaoskuse. Kui mõni keele- (või murde-) kogukond pole suutnud oma kirjakeelt luua ja kehtestada, siis õpitakse koolis kirjakeelt, mis ei põhine nende emakeelel.²⁷ Viimasel juhul kujuneb rahvastik kakskeelseks ning keelebarjäär, mis võinuks toimida rahvusluse katalüsaatorina, kaob. Kirjakeel kujuneb pikapeale prestiižsemaks kui emakeel, sest just kirjakeel määrab inimese võimalused laiema ühiskonna liikmena. Kirjakeel saab järkjärgult esimeseks keeleks ning emakeel võib tasapisi välja surra, sest seda pole lihtsalt enam vaja. Kultuurieripärad, millele toetudes varases industriaalühiskonnas saanuks võib-olla rajada eduka natsionalismi, tõenäoliselt hajuvad valmis industriaalühiskonda haarava üldise kultuurilise homogeniseerimise

²⁷ Sotsiolingvistikas nimetatakse sellist olukorda diglossiaks, täpsemalt laiendatud diglossiaks – mingi rahvastik kasutab kirjakeelena keelt, mis pole tema enda kõnekeelega lähisuguluses. Kõne- ja kirjakeele suhe on hierarhiline, esimene on “madal”, teine “kõrge” keel. (Rannut jt 2003: 149–158)

käigus ning etniliselt erinev rahvastik assimileeritakse pikapeale. Selline protsess on praegu jälgitav paljude Venemaa soome-ugri rahvuste (näiteks isurid, tverikarjalased, vepslased) juures.²⁸

1.7. Rahvusluse levikumehhanismid

Natsionalism on niisiis moderniseerumise üks tahke, tekkinud koos moderniseerumisega Lääne-Euroopas ja tema Ameerika kolooniates. Selleks, et levida, ei vajanud natsionalism aga tingimata sellist moderniseerumise taset, nagu see oli saavutatud 18. sajandi lõpul eelmainitud piirkondades. Riigid, kus natsionalism sündis, olid tollal majanduslikult võimsaimad maailmas. Pärast seda, kui need riigid olid rajanud oma sisemise sotsiaalse organisatsiooni ja identiteedi natsionalismi põhimõttele, olid alternatiivid naaberühiskondade jaoks selgelt piiratud. Natsionalism kui sotsiaalne organiseerumisprintsip levis ka seal, kus selleks polnud sisemisi eeldusi. Ideoloogiliselt agressiivse ja samas atraktiivse natsionalismi keskuste läheduses olid ka naabrid sunnitud looma analoogilisi struktuure, arendama natsionalistlikku organiseerumist (Elwert 1991: 2503–2504; Smith 2002: 725). Samas oli natsionalismi juurdumine ilmselt siiski hõlpsam seal, kus selleks oli enam kohalikke ühiskondlikke eeldusi. Teisalt aitas natsionalismi levik kaasa nende eelduste loomisele, modernse industriaalühiskonna tekkele.

Euroopa väikerahvaste rahvuslikke liikumisi võrdlevalt uurinud Hrochi järgi algab iga väikerahva rahvuslik taassünd rühma isikute, tavaliselt haritlaste kirglikust huvist selle rahva keele, kultuuri ja ajaloo uurimise vastu. Nende isikute tegevusel pole kaasajal erilist ühiskondlikku kõlapinda ning tavaliselt ei püüagi nad teha mingit rahvuslikku kihutustööd, kuna nad on isoleeritud ja kuna nad ei usu, et sel oleks mõtet. Nad olid patrioodid, nad armastasid piirkonda, kus nad elasid ning üritasid uurida selle senitundmatuid tahke. Kui ka mingit propagandat tehti, siis jäi see isiklikule tasandile, sellel puudus organisatsiooniline baas. See on rahvusliku taassünni (*national revival*)²⁹ A faas. Järgneb B faas, mille vältel rahvuslikult meelestatud haritlased püüavad oma ideid süste-

²⁸ Vene lingvist N. Vahtin juhib tähelepanu sellele, et sotsiolingvistilised protsessid pole lineaarsed ja pöördumatud. Tugev etniline (rahvuslik) identiteet võib neid protsesse oluliselt mõjutada. Näiteks Ida-Siberis elavaid tšuvaane võib välisel vaatlusel pidada keeleliselt venestunuks, ent neil on tugev etniline identiteet, ning kuna on tavaks, et igal rahval on oma keel, siis peavad nad vene keele kohalikku varianti tšuvaani keeleks (Vahtin 2001: 281–307). Samamoodi nimetavad šotlased šoti keeleks Šotimaal kasutatavat inglise keele varianti. Venemaa soome-ugrilaste probleemiks selles kontekstis on etnilise identiteedi nõrkus.

²⁹ See on Hrochi termin. Ta tunnistab, et see pärineb 19. sajandi rahvuslaste sõnavarast, ent ütleb, et kasutas seda metafoorilises tähenduses. (Hroch 2000: XIII) Mina eelistan antud kontekstis rääkida rahvuslustest. Rahvuslikest liikumistest (seda terminit pruugib ka Hroch) on põhjust rääkida alles järgmiste faaside (B, C) puhul.

maatilise rahvusliku kihutustöö abil massidesse viia. Ka selle faasi vältel tegeleti jätkuvalt asjaspepuutuva rahvastiku keele, kultuuri ja ajaloo uurimisega, ent nüüd lähtus see uurimine nii rahvuslikest kui teaduslikest huvidest.³⁰ Kui haritlaste propaganda on edukas, siis rahvuslik identiteet levib, toimub massiline “rahvuslik ärkamine” ning rahvuslik liikumine saab endale kogu territooriumi katva kindla organisatsioonilise struktuuri. See on C faas, rahvuse sünd. Hrochi huvitab eelkõige B faas. Üleminek B faasilt C faasile polnud paratamatu ning paljudel juhtudel C faasi ei järgnenudki. Ta uurib, miks oli rahvuslik kihutustöö mõnel juhul edukas, teisel aga mitte (Hroch 2000: 22–24). Hroch jõuab oma uurimuses järeldusele, et ainult keele, folkloori ja ajaloo omapärasuse rõhutamist ei piisa. Rahvuslik ideoloogia, selles sisalduvad nõuded ja programm peab vähemalt üldjoontes vastama nende sotsiaalsete gruppide, selle rahvastiku ühiskondlikele huvidele, keda ta tahab innustada ja kaasa haarata. Iga eduka natsionalismi taga on mingi sotsiaalne konflikt, mingi ühiskondlike vastuolude kombinatsioon, mida saab esitada rahvuste vahelise vastuoluna, mis leiab väljenduse rahvuslikus ideoloogias ja programmis. Kui rahvuslaste kihutustöö taga ei seisa reaalsed ühiskonnagruppide konkreetseid huve, jääb rahvuslik liikumine nõrgaks või üldse sündimata (Hroch 2000: 12, 178, 186, 188; vt ka Hobsbawm 1990: 109). Hroch tegelebki eelkõige Euroopa väikerahvaste erinevate sotsiaalsete rühmade ning nende huvid uurimisega moderniseerumise ajastul. Teda huvitavad rahvuslike liikumiste sisemised seaduspärasused.

Gellneri sõnul ihaldavad oma kunagistest külaetodest linnasummide sulatuskateldesse imetud harimatud ja poolnäljas populatsioonid inkorporeerimist kultuuriühisustesse (rahvustesse), mis on juba saavutanud või näivad saavutavat oma riiki koos sellega kaasneva täieliku kultuurilise kodakondsuse, kodanikuõiguste, algharidusele juurdepääsu, töökoha ja kõige muuga. Tihti võivad need võõrdunud ja oma juured kaotanud inimesed kõikuda erinevate valikuvõimaluste vahel ning tehtud valikuid olukorra muutudes muuta. Neid huvitavad kultuuriühisused, mis on piisavalt suured, millel on kompaktne territoorium, hea ajalooline baas ning antud kultuuri propageerimiseks hea ettevalmistuse saanud haritlaskond või vähemalt mõni neist omadustest. (Gellner 1994–1995: 2457–2462)

Kujundlikult väljendudes võib öelda, et erinevad rahvuslused on nagu valmis ideoloogiapaketid turuletil. Need paketid koosnevad valitud keele- ja kultuuri-eripäradest, erinevatest ajalookäsitlustest ja müütidest, mis on erinevates vahetorkades kokku segatud. Rahvamassid jalutavad ringi ja valivad kaupa. Mõned paketid on neile sobivamad kui teised, sest sobivad oludega, millest nad pärinevad. Paketid peavad teineteisega ostjate pärast võistleva, üksteise kaupa üritatakse maha teha, väidetakse, et naabri poolt pakutav ei vasta tõele, tegelikele

³⁰ Rahvuslike ja teaduslike huvisid on selles kontekstis sageli väga raske eristada. Võib öelda, et rahvuslus rüütab end teaduse autoriteediga, et näida usutavam, ent see protsess ei ole teadlik. Rahvuslikult meelestatud teadlased on oma teadustöös reeglina täiesti siirad – sünnivad nn rahvusteadused.

oludele. Seetõttu ei saa edukas pakett olla täiesti nõ laest võetud, suvaliselt kokku segatud, ta peab võimalikult hästi vastama ostjate kogemustele ja vajadustele, peab olema võimalikult vettpidav, võistlejate rünnakute eest kaitstav, veenev. Pakutavate kultuuriühisuste suurus, territooriumi kompaktsus, soliidne ajalooline vundament jms – kõik need omadused kahtlemata soodustavad rahvusluse eduvõimalusi, ent ükski neist ei taga kindlat edu ega ole vältimatu. Iga konkreetse rahvusluse edu või ebaedu sõltub väga paljudest ja erinevatest ajaloolistest teguritest. Rahvuslus kui kultuuriline mudel, kui modernse ühiskonna orgaaniline osa on määratud võimust võtma, ent mitte ükski konkreetne rahvuslus.

Rahvamassid on ostjad ning erinevad natsionalismid on kaup letil, müüjaiks on rahvuslusest mõjutatud haritlased. Gellner rõhutab, et on vale omistada rahvuslikult meelestatud haritlastele mingit pikaajalist omakasupüüdlikku kalkuleerimist. Rahvuslastest haritlased olid täis tulist ja õilsat indu teenida oma rahvuskaaslast. Nad haletsesid oma kodukülade viletsust ja mahajäämust, nähes samas ka külaelu voorusi, nad taunisid oma rahvuskaaslastele (nende määratlus) osaks saavat diskrimineerimist, linnade töölisagulitesse kolinud endiste talupoegade võõrdumist oma traditsioonilisest kultuurist. “Kui nad riietusid rahvarõivaisse ja rändasid mägedes, kirjutades luuletusi raiesmikel, siis ei osanud nad unistadagi sellest, et ühel päeval saavad neist kõikvõimsad ametnikud, suursaadikud ja ministrid.”(Gellner 1994–1995: 2666–2667) Arvan, et Gellneril oli selles osas õigus. Rahvuslikult meelestatud haritlased teenisid oma rahvast, nad olid valmis aastaid tasuta töötama ning riskisid sageli oma karjääri, halvemal juhul isegi tervise või eluga. Samas võis projekt, mille heaks nad töötasid (seda võib-olla tervikuna tajumata), teostuda alles aastakümneid peale nende surma või ka üldse teostumata jääda.

Gellneri arvates ei erine rahvuslikud haritlased teineteisest kuigivõrd ning on vastastikku asendatavad. Ta arvab, et rahvusluse konkreetsete prohvetite doktriinid väärivad vaevalt täpsemat analüüsi, kuna rahvuslus kasvab niikuinii paratamatult välja industriaalühiskonnast ning sellele iseloomulikust suhtest ühiskonna, kultuuri ja riigi vahel. Gellner mõõnab, et rahvusluse ilmutamine ja kuju, mille ta kusagil võtab, sõltub suurel määral kohalikest tingimustest, mis on väärt uurimist, kuid kahtleb, kas konkreetse rahvusliku doktriini nüanssidel on nende tingimuste kujunemisel olulist rolli (Gellner 1994–1995: 445). Arvan siiski, et erinevate rahvusluste ideoloogid, nende seisukohad ja ideed väärivad lähemat uurimist. Nende inimeste sotsiaalse tausta, haridustee, sidemete jne uurimine annab võimaluse paremini mõista rahvusluse kui kultuurilise mudeli levikut ning konkreetsete rahvusluste sündi ja käekäiku. Mis neid inimesi ajendas? Nagu öeldud, ei tekkinud mitte igal pool, kus see oleks mõeldav olnud, natsionalisme ning mitte igal pool, kus need tekkisid, ei sündinud rahvused, veel vähem rahvusriigid. Võimalik, et rahvuslikud ideoloogid on põhimõtteliselt asendatavad, ent konkreetsetel isikutel ning nende ideedel on rahvusluste edu või ebaedu seisukohalt siiski ilmselt küllaltki oluline roll ning lähem tutvumine nendega tundub asjakohasena. Muidugi tuleb mõne natsionalismi edu või ebaedu selgitades tähelepanu pöörata ka asjasepuutuvate riikide rahvuspoliitikatele.

1.8. Rahvuslik identiteet

Identiteet on ühtekuuluvus- või samasustunne, tunne, et ollakse kellegi või millegagi (lahutamatult) seotud, samane ehk identne. Igal inimesel on psühholoogiline vajadus mingisuguse kollektiivse identiteedi järele. Sotsiaalse olenemata vajab inimene kuuluvustunnet. Inimesel on samaaegselt mitmeid, osaliselt kattuvaid ning vastastikku teineteist mõjutavaid identiteete. Inimene on näiteks ühteaegu noor, mees, isa, tööline, luterlane, tallinlane ja eestlane. Erinevates olukordades kerkivad esile erinevad identiteedid, vahel võivad need omavahel ka konflikti sattuda. Identiteet määrab ära tema kandjate positsiooni ühiskonnas ning on ühtlasi ehitusplaaniks, mille järgi seda ühiskonda pidevalt ümber ehitatakse. Identiteete võib käsitleda protsessina, nad pole stabiilsed, neid konstrueeritakse ning rekonstrueeritakse pidevalt interaktsioonis ümbritsevatega. Identiteet saab võimalikuks ainult võrdluse ja vastandumise kaudu. Identiteedi loomisprotsessis vastandatakse “omad” ja “võõrad” (teistsugused), “meie” ja “nemad”. Ühtekuuluvustunde lahutamatuks kaaslaseks on erinevustunne. Identiteet kui selline on niisiis universaalne nähtus, kuid kõik konkreetsed identiteedid on ühiskondlik-kultuurilised konstruktsioonid, mis välja kasvanud konkreetsetest ajaloolistest oludest. Rahvuslik identiteet on enda teadvustamine mingi kindla rahvuse liikmena. Modernses maailmas on rahvuslik identiteet omandanud väga olulise tähenduse. Rahvuslikus identiteedis nähakse sageli põhilist identiteeti, mis määrab kandja tõelise olemuse. Kaasaegses maailmas kipub ühiskondlik teadvus võtma rahvusteadvuse kuju. Enda identifitseerimine rahvuse liikmena ei saa aga olla edukas ja stabiilne, kui seda ei tunnusta ümbritsevad. See eeldab teatud ühiskondlikke kokkuleppeid. Inimese rahvuslikku kuuluvust kinnitavad ja deklareerivad mitmed selle rahvuse liikmeile iseloomulikuks peetavad omadused, märgid ja sümbolid, etnilised märgised. Eristada võib tahtmatuid ja vabatahtlikke märgiseid. Esimesse liiki kuuluvad näiteks rassilised eripärad, samuti mitteteadlikult kantavad märgised, näiteks iseloomulikud harjumused, mille järgi ümbritsevad määravad nende omaniku rahvusliku kuuluvuse. Siia kuulub anekdoot vene spioonist, kes avastatakse tema teejoomisharjumuste tõttu – ta oli harjunud lusika joomise ajaks klaasi jätma. Tahtlike märgiste alla kuuluvad keel, detailid riietuses, toitumises, kommetes jne. Need on kultuurilisest mitmekesisusest välja valitud detailid, millele asjaosaliste poolt on omistatud rahvuste vaheliste piiride tähistaja roll. Need märgised varieeruvad rahvuse ja muutuvad ajas, ilma et rahvuslik identiteet, vastandus omade ja võõraste vahel kaoks. Tähtsaks rahvuslikku identiteeti ja eksklusiooni kindlustavaks teguriks on rahvuslikud stereotüübid, teiste rahvuste liikmete seas levinud arusaamad ja eelarvamused sellest, milline see rahvus on, millised on selle rahvuse liikmete iseloomulikud omadused. Sama olulised on ka rahvuse autostereotüübid, kujutlused endast, oma rahvuslikest iseloomujoontest. Nii stereotüübid kui autostereotüübid on tihedalt seotud etnotsentris-
miga. Etnotsentrism on veendumus, et “meie” keel, kultuur jms on õigemad ja

paremad kui naaberrahvuste omad, et naabrid on sisuliselt barbarid. Etnotsentrism on väga laialdaselt levinud ja üsna loomulik nähtus.

1.9. Rahvuslus ja etnilisus

Keelelisi, kultuurilisi ja rassilisi erinevusi, mida kokkuvõtvalt võib nimetada etnilisuseks, leidub igas ühiskonnas. Küsimus on selles, kas ja kuidas neid erinevusi tajutakse. Kas neist vaadatakse mööda või omistatakse neile ühiskondlik-kultuurilisi tähendusi? Kas mõni neist erinevustest saab inimeste sotsiaalse grupeerumise kriteeriumiks ning hakkab seega toitma nende identiteeti? Etniliste gruppide ehk etnoste puhul on see nii.

Mis on etnos? Kaasaegse ja tänini väga mõjuka etnilise grupi definitsiooni pakkus norra antropoloog Frederick Barth välja 1969. aastal: termini “etniline grupp” all mõistetakse antropoloogilises kirjanduses inimhulka, mis on üldiselt end ise bioloogiliselt taastotev, jagab põhilisi kultuurilisi väärtusi, mis realiseeruvad kultuurivormide varjamatu ühtsuse kaudu; kujutab endast kommunikatsiooni- ja interaktsioonivälja; mille liikmeskond end ise identifitseerib ja on teiste poolt identifitseeritud kui kategooria, mis erineb teistest samalaadsetest kategooriatest (Barth 1969: 10–11). Toon siinkohal ära ka Georg Elwerti etnose definitsiooni. “Etnilised rühmad ehk etnosed on üleperekondlikud ja perekondi hõlmavad grupid, mis omistavad ise endale kollektiivse, teatud tingimustel ka eksklusiivse identiteedi. Sealjuures on need kuuluvust määratlevad kriteeriumid, mis fikseerivad välispiire, muutlikud” (Elwert 1991: 2370). Etnilise grupi olemasolu kriteeriumiks on niisiis etnilise identiteedi olemasolu. Kui seda pole, siis on tegemist lihtsalt etnilisusega – kõikjal eksisteerivate keeleliste, kultuuriliste ja rassiliste eripäradega, millele ei omistata ühiskondlik-kultuurilist tähendust. Etnilised grupid pole universaalne nähtus. Erinevatel aegadel ja erinevates piirkondades on etnilisusele omistatud tähendus olnud erinev. Etnilisust on täielikult eiratud, selle ühiskondlik-kultuuriline tähendus on olnud marginaalne (näiteid Aafrika kohta vt Elwert 1991: 2363–2368).

Modernsetes ühiskondades, mille üheks aspektiks on natsionalism, omistatakse etnilistele eripäradele ühiskondlik-kultuurilisi tähendusi ning neist saavad rahvusliku identiteedi tugisambad. See aga ei tähenda, et rahvuslik identiteet kasvaks paratamatult välja objektiivselt eksisteerivatest ürgalguslikest etnilistest üksustest (rahvuslaste arvates kasvab). Etniliste eripärade hulk on põhimõtteliselt lõputu ning enamik neist jäävad alatiseks latentsesse olekusse, neile ei omistata mingit tähendust. Etnilised eripärad on nagu toorainebaas, millest vastavalt vajadusele võetakse kasutusele vaid tühine osa. Etnilisi eripärasid kasutatakse piiride tähistamiseks rahvuste vahel, kusjuures piirid on etniliste eripärade suhtes primaarsed. Mõni selgesti nähtav etniline erinevus võidakse maha vaikida ning mõnda vaevumärgatavat rõhutada, et piir saaks soovitud kohta. Vajadusel võib etnilisi eripärasid ka välja mõelda või leiutada

(ühise päritolu müüdid, pikk ühine ajalugu, mitmesugused rituaalid, sihilikult tekitatud füüsilised eripärad). (Greenfeld 2001: 256–257)

Etnilised grupid eksisteerisid enne modernseid ühiskondi ning neid on küllalt ka praegu. Rahvuslus ja rahvused on olemuslikult seotud modernse ühiskonna ja modernse riigiga, etnilised grupid ei ole. Ühiskonna moderniseerudes võib etnilisest grupist välja kasvada rahvus, ent üksühest seost siin pole. Rahvuse tekkimiseks pole tingimata vaja eelnevalt eksisteerivat etnilist gruppi.³¹ Rahvus võib moodustuda ka rahvastikust, mis ei jaotu etnilistesse gruppidesse ega oma etnilist identiteeti. Rahvus võib hõlmata erinevate etniliste gruppide liikmeid.

Natsionalismid kasutavad ära varasemate kultuuride komponente, ent üsna valikuliselt ning sageli muudavad neid radikaalselt. Kultuurid, mille kaitsmisele ja taaselustamisele rahvuslused pretendeerivad, on sageli nende endi poolt välja mõeldud või tundmatuseni muudetud. Rahvuslus võitleb tavaliselt ta enda poolt konstrueeritud rahvusliku kultuuri eest. Etniliste rahvusluste sümbolika pärineb sageli talupoegade rikkumatu ja tarmukana kujutatud elust, mida tuleb kaitsta võõrast kõrgkultuuri esindavate ülemkihtide rõhumise vastu. Sageli vastab rahvusluste selline eneseesitlus laias laastus tegelikkusele, ent kui võõras kõrgkultuur õnnestub lõpuks kõrvaldada, siis ei asendata seda vana traditsioonilise rahvakultuuriga vaid uue, oma kõrgkultuuriga, mis küll enamasti sisaldab vana rahvakultuuri elemente, ent uue kõrgkultuuri kontekstis ümbermõtestatuna. (Gellner 1994–1995: 2661, 2663)

Nagu öeldud, on etnilisi eripärasid, millele toetudes natsionalism võiks põhimõtteliselt rahvusi luua, sisuliselt lõpmatult. Elujõulise suurusega rahvusriike mahub aga maailmakaardile piiratud hulgal. Seega jääb enamik etnilisi eripärasid kasutamata, tohutu hulk potentsiaalseid natsionalisme jääb sündimata või surevad enne, kui suudavad luua elujõulisi rahvusi. Olemasolevad riigid ja neis tekkinud kodanikurahvuslused, liikudes oma kultuuri- ja hariduspoliitika (rahvuspoliitika) abil modernsete ühiskondade edukaks funktsioneerimiseks vajaliku kultuurilise homogeensuse ehk rahvusriigi suunas, repressseerivad potentsiaalseid etnilisi natsionalisme. Ka erinevad etnilised rahvuslused võitlevad sageli omavahel sama rahvastiku hingede pärast. Kõik ei mahu marjamaale, osa rahvuslusi ei pea konkurentsist vastu ning hääbuvad.

³¹ Tuntuim etnosümbolist A. D. Smith rõhutab, et rahvuslased ei saa rahvusi luua ei-millestki, et igal rahvusel on natsionalismieelsest ajastust pärinev etniline tuum, päritolumüütidest, ajaloolistest mälestustest, ühistest väärtustest ja traditsioonidest koosnev “etniline substraat” (Smith 2002: 709). Etnilisuse materjali, millest rahvusi ehitada, on aga praktiliselt kõikjal. Teisal nendib seda Smith isegi (Smith 2002: 728).

1.10. Mis on rahvus?

Rahvus on rahvusluse eesmärk ja eduka rahvusluse produkt. Esmalt tekib natsionalismi kui kultuurilise mudeli konkreetne vorm (näiteks komi natsionalism) ning kui see on edukas, siis luuakse rahvus. Ameerika rahvusluse uurija Rogers Brubaker läheb veelgi kaugemale. Ta väidab, et rahvus on natsionalismis sisalduv idee, et rahvused eksisteerivad vaid rahvuslaste ja rahvuslikes kategooriates mõtlevate inimeste peades. Brubakeri järgi pole rahvused realselt eksisteerivad stabiilsed inimühendused, vaid kollektiivse tegevuse (rahvusliku liikumise) ebapüsiv produkt (Brubaker 1996: 13–15, 18–21). Kuna aga valdav enamus tänapäeva inimesi mõtleb rahvuslikes kategooriates või on suisa rahvuslased, siis on rahvused realsed küllalt.

Rahvusluse uuringute algusest peale on esitatud kümneid erinevaid rahvuse definitsioone. Ma ei hakka siin oma lisama. Toon ära kaks definitsiooni, mis minu arvates asja tuuma üsna hästi tabavad ning lisan mõned omapoolsed selgitavad kommentaarid (millega definitsioonide autorid ei pruugi täielikult nõustuda). Arvan, et sel moel saab kõige paremini selgeks, mida ma rahvuse all mõistan.

Esmalt ameerika ühiskonnateadlase Konstantin Symmons-Symonolewicz'i definitsioon. "Kaasaegset rahvust võib defineerida kui mingi kindla territooriumiga seotud inimolendite kooslust, mis jagab modernse kultuuri konkreetset varianti, mida seob tugev ühtsus- ning solidaarsustunne, mida iseloomustab selge ajaloos juurdunud rahvusliku identiteedi teadvus ja mis omab või püüab omada tõelist poliitilist omavalitsust." (Symmons-Symonolewicz 1985: 221) Omalt poolt lisaksin, et rahvus ei saagi olla muud kui kaasaegne, selle sõna laiemas tähenduses (18. sajandi lõpp ja 19. sajandi algus olid kaasaja sünniks). Rahvus ei pruugi oma territooriumi realselt kontrollida, piisab vastavast pretensioonist (näiteks varane sionism). Rahvusliku identiteedi teadvus ei pruugi tegelikult ajaloos juurduda, aga sellisena teda kindlasti kujutatakse. Mis puutub tõelisse poliitilisse omavalitsusse, siis see võib tähendada ka autonoomiat.

Teiseks Georg Elwerti definitsioon. "Rahvuse all mõistame lõdvemat või kindlamat sotsiaalset organisatsiooni, mis pretendeerib üleajalisele iseloomule, mida enamik tema liikmeid käsitleb imaginaarse kogukonnana ja mis tugineb ühisele riigiparaadile." (Elwert 1991: 2369) On selge, et rahvus on lahutamatu seotud riigiga. Rahvusi loova rahvusluse lõppeesmärgiks on rahvusriik ja selle õitseng. Siiski võib rahvus eksisteerida ka ilma oma riigita, kas autonoomiaga rahuldudes või omariikluse saavutamise poole pürgides. Jääb küsitavaks, kas viimasel juhul siiski on võimalik rääkida valmis rahvusest (*nation* – rahvus, rahvusriik). Eelkõige on oluline rahvusriigi idee. Juhin tähelepanu lõigule "mida enamik tema liikmeid käsitleb imaginaarse kogukonnana". Selleks et rahvus võiks eksisteerida, ei pea sugugi mitte kõik selle liikmetena käsitletavad inimesed olema rahvusliku identiteedi kandjad. Küsimus sellest, kui suur osa rahvusena esitatud rahvastikust peab olema rahvusliku identiteedi kandjad ning kui tugev peab olema nende rahvustunne, jääb siinkohal lahtiseks.

Tundub siiski, et rahvastiku enamik peaks oma rahvuslikust kuuluvusest teadlik olema. Elwerti definitsioonile tahaks veel lisada mõtte, mille ta esitab etnost defineerides. Nimelt on ka rahvused ülepererekondlikud ja perekondi hõlmavad. See tähendab, et nad sisaldavad endas terveid perekondi, ent pole samas veresugulusel põhinevad inimühendused.

Selleks, et püsida, vajab rahvus modernse riigi haridus- ja propaganda-aparaati (üldine koolikohustus, meedia, riiklikud tseremooniad jms), mille abil iga põlvkonna igale liikmele tuleb sisendada rahvuslik ideoloogia. Rahvuslus peab end igapäevaselt taastootma. Iga indiviidi ühiskondlik teadvus tuleb süstematiseerida nii, et ta tajuks oma rahvuslikku grupikuuluvust. (Sugar 1994: 8; Cepely 1989: 116–117)

Rahvuslased näevad asja muidugi hoopis teisiti. Rahvuslaste arvates jaotub inimkond objektiivselt rahvusteks. Nad usuvad, et rahvuslus on rahvuse huvide väljenduseks ning et oma tegevusega “äratavad” rahvuslased juba sajandeid eksisteerinud, ent justkui uinunud rahvuse. Natsionalistide jaoks on rahvus primaarne, rahvuslus kasvab sellest välja. Tegelikult kaasajal kujunenud rahvused projitseeritakse kaugesse minevikku, ajalugu vaadatakse läbi natsionalismi prisma ning kõikjal nähakse tegutsevat rahvusi. Rahvuste puudumist ja ilma rahvusliku identiteedita inimesi peetakse ebanormaalseiks.

Paljud uurijad on eristanud kaht põhilist rahvusetüüpi, nimetatagu neid siis riigi- ja kultuurrahvusteks, vanadeks ja noorteks (uuteks) rahvusteks või ajaloolisteks ja ajaloota rahvusteks.³² Hroch eristab ühelt poolt väikeseid rahvaid ehk mitte-domineerivaid etnilisi grupe ning teisalt riigirahvusi (näiteks prantslased, hollandlased või portugallased). Mitte-domineerivaid etnilisi grupe eristab riigirahvustest nende endi seast pärineva ülemkihi ja oma riigi puudumine ning omakeelse kirjasõna (kirjanduse) traditsiooni arenematus (Hroch 2000: XIII). Seevastu “vanadel” riigirahvustel on juba keskajal sündinud omariikluse traditsioon. Need rahvused kujunesidki oma riikide raames. Neid valitses nende endi seast võrsunud ülemkiht, neil on keskaega tagasi ulatuv kirjaliku ajaloo traditsioon ning hiljemalt uusajal sündis ka omakeelne kirjandus. Mitte-domineerivaid etnilisi grupe esindavate rahvuslaste üheks esimeseks ülesandeks on likvideerida see mahajäämus, mis neil gruppidel võrreldes domineerivate etniliste gruppidega on, ehk teisisõnu – luua oma kirjakeel, kirjandus, ajalookäsitlus, kõrgemad ühiskonnakihid ja lõpuks ka riiklus.

Niinimetatud ajaloota rahvaste olukorda varasel industriaalajastul kirjeldab Gellner “habsburgliku” rahvuslusetüübi kaudu. “Võimukandjatel on privilegieritud ligipääs kesksele kõrgkultuurile, mis õigupoolest kuulubki neile, ja samuti kõigile muudele nõksudele, mille abil tänapäeva tingimustes saab edasi

³² Riigi- ja kultuurrahvustest (*Staatsnation*, *Kulturnation*) kirjutas esmalt saksa ajaloolane Friedrich Meinecke raamatus “Weltbürgertum und Nationalstaat” (1908). Vahe-tegemise ajaloota ja ajaloolistest rahvuste vahel algatas Hegel. Vanadest ja uutest rahvustest kõneleb näiteks Seton-Watson (1977: 7).

jõuda. Kellel pole võimu, need on ka haridusest ilma jäetud. Neile kõigile või osale neist kuuluvad rahvalikud kultuurid, mida suure vaevaga on võimalik standardse ja kinnimakstud propaganda abil muuta võistlevaks uueks kõrg-kultuuriks, sõltumata sellest kas tolle kultuuri aluseks on mälestus – tõeline või väljamõeldud – mingist poliitilisest ühikust, mis olevat kunagi ümbritsenud seda kultuuri või tema variante. Selle eesmärgi saavutamisele pühendavad siiski väga energiliselt oma jõu antud etnilise grupi intellektuaalidest äratjad ja lõpptulemusena – kui tingimused on soodsad – rajab see rahvas oma riigi, mis peab ülal ja kaitseb vastsündinud või taassündinud (olenevalt asjaoludest) kultuuri.” (Gellner 1994–1995: 218)

Mitte-domineerivast etnilisest grupist võib eduka natsionalismi abil saada riigirahvus (näiteks eestlased, lätlased), ent “vanade” ja “ajalooliste” rahvuste jaoks kipub ta siiski jääma “nooremaks vennaks”, keda endaga päriselt võrdseks ei tunnistata. Selleks, et pretendeerida rahvuse austavale nimetusele, tuli uus-tulnukail ette näidata hulk asju, milleta tema pretensioonid olnuks vanemate olijate silmis naeruväärsed. Väga oluline oli rahvuslik ajalookäsitlus. Rahvuseks olemise pretensioon ammutab oma legitiimsuse ajaloost. Selleks, et luua mitte-domineerivast etnilisest grupist rahvus, tuleb talle esmalt kirjutada ajalugu. Näiteks tšehhidele kirjutas selle František Palacky, ukrainlastele Mõkola Kostomarov (Suny 2001: 347). Aga vaja oli palju muudki – kirjakeelt ja kirjandust, eepost, maalikunsti, rahvusmuuseumit, spordisaavutusi jne. Rootsi etnoloog Orvar Löfgren nimetab seda rahvuseks olemise rahvusvaheliseks kultuuri-grammatikaks (Löfgren 1989: 21–22). Selle grammatika struktuur on universaalne, sisu aga kohalik. Rahvuslikult meelestatud haritlaskond omandab selle grammatika ja loob soodsates tingimustes rahvuseks olemiseks vajalikud atribuudid. See ongi rahvuse ehitamine, mida antud uurimuses vaadeldakse komide näitel.

* * *

Kokkuvõtteks võib öelda, et pean rahvuslust uusajal Lääne-Euroopas sündinud kultuurimudeliks. Poliitilises, ühiskondlikus ja kultuurilises mõttes elame me täna maailmas, mis on selle kultuurimudeli juba enam kui 200-aastase järkjärgulise ellurakendamise tulemus. Rahvuslus on tihedalt seotud moderniseerumisega, õieti üks selle tahke. Ühelt poolt sünnib rahvuslus moderniseerumise käigus, teisalt aitab seda edendada. Ellurakendamisel võtab natsionalism kui kultuurimudel ideoloogia ja sotsiaalse liikumise kuju ning seostub konkreetse sotsiaalse kontekstiga. See on natsionalism kitsamas mõttes, selle taga seisavad inimesed – rahvuslased. Konkreetset rahvuslused jagunevad laias laastus kaheks – olemasolevast riiklusest väljakasvavad kodanikurahvuslused ning omariikluse suunas püüdlevad etnilised rahvuslused. Neid kaht peamist rahvusluse liiki võib vaadelda ka rahvusluse staadiumitena – edukast etnilisest rahvuslusest võib saada kodanikurahvuslus ja vastupidi. Kui konkreetne rahvuslus on edukas, siis sünnib rahvus. Rahvus on kujutletud, ent samas reaalne

kogukond, mis hõlmab terveid perekondi, ent ei põhine veresugulusel. Rahvus pole ei ürgalguslik ega universaalne nähtus. Ta sünnib rahvuslaste töö viljana ning ei pruugi olla seotud varasemate etniliste rühmadega. Sageli luuakse rahvused rahvastikust, mille etniline identiteet on nõrk või puudub sootuks.

Käesolevas töös uuritakse, kuidas algas rahvusluse kui kultuurimudeli ellu-rakendamine konkreetsetes ajaloolistes oludes (Venemaa Euroopa-osa kirde-nurgas 19. sajandil) ehk kuidas sündis üks natsionalism kitsamas mõttes (komi rahvuslus).

2. peatükk

Rahvuspoliitika ja rahvuslus Vene impeeriumis

2.1. Sissejuhatus

Nagu öeldud, huvitavad mind eelkõige sellised Venemaa siseperifeerias elavad mitte-slaavi etnilised rühmad, kelle peamiseks traditsiooniliseks elatusalaks oli maaviljelus ning kes olid valdavalt õigeusklikud – isurid, karjalased, komid (sürjanid), marid, mordvalased (ersad ja mokšad), permikomid, tšuvaššid, udmurdid, vadjalased ja vepslased. Nende etniliste rühmade sotsiaalne struktuur oli ebatäielik, tegemist oli nn talupojarahvastega, kellel puudus oma feodaalne ülemkiht, enamasti ka linlik keskklass. Nad seisid neist etniliselt erineva eliidi valitsemise all. Neil polnud oma kirjakeelt ega kõrgkultuuri, kristlus (õigeusk) jõudis nendeni venelaste vahendusel. 19. sajandi mõttes oli tegemist nn ajaloota rahvastega, sest ajalugu mõisteti tollal eelkõige kirjapandud jutustusena “suurtest sündmustest” ja “suurtest juhtidest” ning sellist jutustust polnud neil ette näidata. Neil puudus riikluse traditsioon.

Vaadeldava rahvasterühma võib jaotada kaheks. Esiteks Euroopa-Venemaa põhjaosas elavad isurid, karjalased, komid (sürja- ja permikomid), vadjalased ja vepslased. Nad pöörduti õigeusku, nende asualad integreeriti ida-slaavi riiklikesse struktuuridesse ning osalt koloniseeriti vene talupoegade poolt juba keskajal. Nende õiguslik ja majanduslik seisund oli üldjoontes sama kui naabrusel elavatel vene talupoegadel. Teiseks Kesk-Volga piirkonnas elavad marid, mordvalased, tšuvaššid ja udmurdid, kelle asualad läksid Moskva võimu alla põhiliselt alles 16. sajandil. Ka need rahvad pöörduti õigeusku, ehkki üsna pealiskaudselt, ning ka nende asualadele saabus vene koloniste. Nende etniliste rühmade esindajad kuulusid algul jassaki- hiljem riigitalupoegade hulka. Huvitav on see, et ilmselt ülestõusude kartuses säilitas keskväim neile parema olukorra, kui oli piirkonda asustatud pärisoristel vene mõisatalupoegadel. Nad olid põhiliselt isiklikult vabad ning üldiselt ka jõukamad. (Vt Kappeler 1997: 91–92)

Kõne all olevad etnilised rühmad olid Venemaa rahvuspoliitika seisukohalt üsna marginaalsed, nende rahvuslused olid vaadeldaval perioodil alles tekkimas ning ülevenemaalises plaanis peaaegu nähtamatud. Isurid ja vadjalased ei tule siin oma väikese arvukuse tõttu üldse arvesse, ka vepslaste ja permikomide kohta pole antud kontekstis palju öelda. Impeeriumi peamiseks murelasteks olid poolakad ja nende poolt mõjutatud rahvad (ukrainlased, valgevenelased ja leedulased) riigi lääneosas ning islamiusulised lõunas ja idas. Tegelda tuli ka juutide, armeenlaste ja grusiinidega ning Balti kubermangude ja Soomega. Venemaa rahvuspoliitika peavoolu ning välisperifeeria rahvuslusi jälgin siinkohal siiski vaid niivõrd, kui see tausta ja üldise raamistikuna mõjutas mind huvitavate etniliste rühmade käekäiku.

2.2. Multietniline impeerium ja tema rahvuspoliitika

Sajandeid kestnud ekspansiooni tulemusena oli Moskva suurvürstiriigist 19. sajandi alguseks kujunenud Põhja-Jäämerest Musta ja Kaspia mereni ning Lääne-merest Vaikse ookeanini laiuv hiiglasliku territooriumiga Venemaa (*Rossija*). 19. sajandi I poolel oli Venemaa eeskätt dünastilisel printsiiibil ning seisuslikul ühiskonnakorraldusel rajanev rahvusluse-eelsele ajastule iseloomulik multietniline impeerium. Valitsuse poliitika riigiga ühendatud alade suhtes oli üldiselt pragmaatiline ja paindlik, tavaliselt tunnustati liidetud territooriumitelt eest leitud ühiskondlik-majanduslikku korda. Prioriteediks oli sise- ja välispoliitiline julgeolek, kui seda ähvardas oht mässajate ja vandenõulaste poolt, siis sekkuti sõjalise jõuga. Kui aga mitte-vene eliidid olid keskviimule lojaalsed ning aitasid kindlustada stabiilsust oma piirkondades, siis võeti neid partneritena (näiteks Baltikumis, Soomes, Poolas, Bessaraabias). Valitsus tegi nendega koostööd ning garanteeris nende privileegide säilimise. Riigis eksisteerisid kõrvuti erinevad sotsiaalsed, majanduslikud ja administratiivsed struktuurid, rahvad, kultuurid ja usundid. Seda kirevat territooriumite ja ühiskondade konglomeraati hoidis koos eelkõige tsaari isik ja sellega seonduv ideoloogia. Kõige olulisem oli lojaalsus Jumala armust impeeriumit valitsevale Romanovite dünastiale ning parajasti troonil istuval tsaarile. (Kappeler 1997: 86)

19. sajandi I poole Venemaal määras inimese positsiooni ühiskonnas ära eelkõige tema seisuslik, aga ka usuline kuuluvus. Isiku etnilisele taustale või kõneldud keelele ei omistatud üldiselt erilist tähendust. Kõrgemates seisustes olid levinud kaks- ja mitmekeelsus. Venemaa üsna kirevas ja kosmopoliitses kõrgemas seltskonnas oli levinud prantsuse keel.³³ Tollane vene aadlik tundis sama valitsejat teeniva baltisaksa või poola aadlikuga palju enam kokkukuuluvust kui oma mõisas tööd rügava vene pärisorjaga. Kõrgemate seisuste ning rahvastiku absoluutse enamuse moodustavate talupoegade vahel haigutas kultuuriline kuristik. Nn rahvas elas oma vanade uskumuste järgi ja kaldus harraseid käsitlema võõra rassina (Berdjajev 1989–1990: 1795). Alamate seisuste sees olid olulised eelkõige usuline ja piirkondlik identiteet, inimeste etniline kuuluvus oli sekundaarne.

Väga oluline roll Venemaa riiklikus ideoloogias ja rahvuspoliitikas oli õigeusul. Õigeusk oli Venemaal riigiusuks. Riigi elanikkond jaotati usulises mõttes laias laastus kaheks – õigeusklikud ja muu-usulised (*inovertsõ*). Riiklik ideoloogia, õigeusk ning venelaste eneseteadvus olid juba Moskva suurvürstiriigis teineteisega tihedalt läbi põimunud ning sajandite vältel teineteist mõjutanud. Venelased olid end ikka vastandanud “väärusulistele” moslemitele, katoliiklastele ja paganatele. Peale Konstantinoopoli langemist (1453) oli Moskva

³³ Siinkohal pole huvituseta märkida, et Borodino lahingus surmavalt haavata saanud kindral Kutaissov lausus oma viimased sõnad prantsuse keeles, Prantsusmaa üle saavutatud võitu tähistava triumfikaare tekst Tsarskoje Selos on samuti prantsuse keeles (vt Torop 1989: 1781).

jäänud “õige usu” ainsaks kantsiks, Kolmandaks Roomaks, millel lasus puhta usu kaitsja tohutu vastutus ning kohustus seda usku levitada. Juba keskajast alates samastati sageli õigeusklikud ja venelased, ehkki õigeusklike seas oli ka palju mittevenelasi. Õigeusklikud olid riigi silmis usaldusväärsemad kui muu-usulised. Katoliiklaste, lamaistide ja moslemite religioossed keskused ja tippautoriteedid asusid väljaspool Venemaa piire ja kontrolli ning oma topeltlojaalsusega olid nende usundite järgijad riigivõimu silmis kahtlased. Teised religioonid võisid Venemaal küll eksisteerida, ent misjonitöö õigus oli reserveeritud õigeusu kirikule. Muu-usuliste pöördumist õigeusku ergutati ja stimuleeriti, õigeuskliku üleminek muusse usku oli aga keelatud. 18. sajandil täielikult riigile allutatud õigeusku kasutati impeeriumit integreeriva ideoloogiana ning nii jäi see kuni tsaariaja lõpuni. (Kappeler 1997: 107–108, 119–120) Näiteks 1840. aastail asuti Bessaraabias, mille autonoomiat oli piiratud juba 1828. aastal, rumeenia keelt valitsemisest ning koolist välja tõrjuma. Ilmselt rakendati seda tolele ajastule üldiselt mitteiseloomulikku poliitikat õigeusu kiriku mõjul. Nagu öeldud, pandi õigeuskliku ning venelase vahele tollal sageli võrdusmärk ning kirik oli seisukohal, et õigeusklikud peavad käima venekeelsetes koolides. (Kappeler 1997: 183, 185)

Ametlikuks riigikeeleks Venemaal oli vene keel, ent ka teised keeled, mida impeeriumi multietniline ülemkiht kasutas, olid Venemaal tunnustatud. Siia kuuluvad eeskätt prantsuse, saksa, poola, rootsi, aga ka armeenia, gruusia, heebreata, tatari ja araabia keel. Need keeled olid ajalooliste kõrgkultuuride kandjaiks, neid keeli õpetati koolides, neis keeltes avaldati trükiseid. Need olid nn kultuurkeeled. Lisaks oli Venemaal aga arvukalt talupoeglikke kõnekeeli (murdeid), millel reeglina puudus standardiseeritud kirjakeelne vorm.³⁴ Nendele keeltele valitsus üldiselt tähelepanu ei pööranud, mitte-vene kirjakeelte ja kõrgkultuuride mõjus talupojarahvastele ei nähtud 19. sajandi algupoolel üldiselt veel probleemi. Kui mõni talupojarahva esindaja sai võimaluse sotsiaalseks tõusuks või sattus linna, siis võttis ta reeglina kiiresti üle piirkonnas domineeriva kõrgkultuuri ning sellele vastava kirjakeele. Eestlased ja lätlased saksastusid, leedulased, valgevenelased ja ukrainlased poloniseerusid. Mind huvitavate etniliste rühmade esindajad enamasti venestusid, sest nende asuala ühiskondlikus hierarhias ja linnades domineerisid venelased. Kesk-Volgamaal oli jätkuvalt oluline ka tatari kõrgkultuuri mõju (Kappeler 1997: 113–114). Sellist assimileerumist peeti rahvusluse eelsel ajastul loomulikuks, see oli märk sotsiaalsest tõusust. Uue sotsiaalse positsiooniga kaasnes uus elustiil, uued rõivad ja ka uus keel. Suuremate inimhulkade venestumist tuli ette seal, kus vene ja õigeusklik mitte-vene asustus kokku puutusid. Assimileerumine puudutas näiteks vadjalasi, isureid, vepsulasi, komisid, mordvalasi, idapoolseid valgevenelasi ja ukrainlasi. See protsess oli üsna aeglane ja toimus iseenesest, põhjuseks ilmselt venelaseks olemise prestiižikus õigeusklike mitte-venelaste silmis. Venelased olid ju ikkagi riigi tuumikrahvas, “õige usu” kandja ning vene

³⁴ Erandiks on luterlikust kultuurikontekstist võrsunud soome, eesti ja läti kirjakeeled

keel oli riigikeel.³⁵ Valitsus seda protsessi tagant ei tõuganud, sellistele asjadele ei omistatud veel tähtsust. Võimudel oli ükskõik, mis keelt talupojad omavahel räägivad, peaasi, et nad oma koormised kannavad ning ei mässa.

Kogu impeeriumi elanikkond jaotus seisustesse, millest üksikasjalikumalt tuleb juttu 4. peatükis. Riigi tuumikalal väljakujunenud seisuste süsteem ei olnud aga kõikidel ääremaadel kohaldatav. Impeeriumi mõnedes piirkondades oli elukorraldus “normaalsest” sedavõrd erinev, et sealne elanikkond ei sobinud ühtegi seisusse. Selle “jäägi” jaoks loodi 1822 (*Ustav ob upravlenii inorodtsev*) eraldi seisuslik kategooria – “muulased” (*inorodtsõ*). “Muulased” vastandusid seisuste süsteemi sobivale põhielanikkonnale (*prirodnoje naselenie, prirodnoje obõvateli*). Kui põhielanikkonna (sh venelased ja kõik mind huvitavasse rühma kuuluvad rahvad) peamiseks elatusalaks oli põllumajandus, siis “muulaste” hulka arvati kütimisest ja korilusest või karjakasvatusest elatuvad rändlevad ja poolrändlevad etnilised rühmad – neenetsid, Siberi ja Kasahstani (hiljem ka Kesk-Aasia) põliselanikud, Kaukaasia mägilased, kalmõkid, aga ka juudid (1835. aastast). “Muulaste” ühiskondlikku arengutaset peeti päriselanike omast madalamaks ning tavatähenduses oli sõnal “muulane” pejoratiivne kõrvalmaik. Neid polnud võimalik valitseda nõ tavalises korras nagu põhielanikkonda. “Muulaseid” peeti riigialamatena ebaküpseiks, usuti, et nad vajavad administratsiooni poolset hooldust. “Muulaste” ühiskondlikku ellu sekkus riigivõim suhteliselt vähe, neile ei kehtinud paljud seadused (näiteks nekrutikohustus), nende suhtes rakendati teistsugust maksusüsteemi (jassak, andam kibitkalt jms). (Smirnova 2002: 19; Slocum 1998: 173–174; Kappeler 1997: 195–196; Ždanko 1975: 38–39; Šternberg 1910: 531–532)

19. sajandi II poolel läks ka Venemaa moderniseerumise teed. Viidi läbi rida reforme, millest tähtsaim oli pärisorjuse kaotamine, oluliselt vähendati seisuste osa ühiskonnas (reformide kohta pikemalt vt 4. peatükk). Parandati haridussüsteemi, levis kirjaoskus, arenes trükisõna, sh ajakirjandus. Toimus industrialiseerumine ja urbaniseerumine, elanikkonna geograafiline ja sotsiaalne mobiilsus kasvas tohutult. Kõik see lõi soodsa pinna rahvusluse levikuks. Liiguti ajastusse, mil rahvuslus (rahvus) kujunes põhiliseks lojaalsuse objektiks ning identiteedi allikaks, kaasaegse maailmakorralduse põhiprintsiibiks. Seni üksteisest horisontaalselt eristatud seisuslikest kihtidest koosnev ühiskond pidi rahvuslike liikumiste mõjul ümber korraldatama üksteisest vertikaalsete etniliste piiridega eraldatud, oma kultuurilist ühtsust teadvustavateks ja väärtustavateks rahvusteks. Need protsessid algasid impeeriumi erinevates osades erinevatel aegadel ning toimusid erineva intensiivsusega, kuid kokkuvõttes viisid nad riigi sisemise heterogeensuse suurenemisele. Samas mõjus moderniseerumine ka riiki integreerivana. Moderniseerumisega kaasnes vajadus ühtlustada

³⁵ Meenutagem, et venelased nimetasid setusid põlglikult pooleusulisteks (*poluvertsõ*), ilmselt eelkõige seetõttu, et setud ei mõistnud vene (kirikuslaavi) keelt ega saanud jumalateenistustest aru. Religioon samastati etnilisusega (rahvusega), õigeusk oli setude jaoks Vene (või vene) usk.

impeeriumi struktuuri, süstematiseerida tema administratiivset, õiguslikku ja ühiskondlikku korraldust. See oli riigi kui terviku arengu seisukohalt vältimatu. Euroopas liiguti homogeensete rahvusriikide suunas, oma konkurentsivõime säilitamiseks pidi selle arenguga mingilgi määral kaasa minema ka Romanovite impeerium. Eeskujuks oli eelkõige germaniseerimine ühinenud Saksamaal ning madjariseerimine Habsburgide impeeriumi Ungari poolel. Erinevatest tükkidest kokku lapitud impeeriumi asuti korrastama ja tsentraliseerima. Paljudel ääremadel, mille ajalooliselt kujunenud kohalikke eripärasid seejuures kaotati, tajuti seda riigi korrastamist ja ühtlustamist venestamisena. Käesolevas töös mõistetakse venestamist siiski kitsamas tähenduses, keelelis-kultuurilise assimileerimispoliitikana. Ka seda viimast võib tegelikult vaadelda osana riigi moderniseerimisest. Modernne riik vajab edukaks funktsioneerimiseks üht riigikeelt ning loomulikult valiti selleks vene keel, riigi tuumikala keel, mille kõnelejaid oli riigis kõige enam. Oma rahvuslusest puudutatud mitte-venelaste vaatepunktist oli see muidugi diskrimineerimine. Paljudel õigeusklikel etnilistel rühmadel polnud omakeelseid koole, kogu haridus oli venekeelne. Omamoodi sulatuskatlana toimis ka armee. Vene armee oli loomulikult venekeelne ning mitte-venelased teenisid reeglina väljaspool oma etnilise rühma asuala. (Kappeler 1997: 182, 208, 235)

Niisiis, ühelt poolt tõukasid erinevad rahvuslikud liikumised Venemaal heterogeensuse kasvu suunas, teisalt püüdis valitsus riiki unifitseerida. Nende erisuunaliste arengute vahel tekkisid pinged, mis iseloomustavad kogu Venemaa moderniseerumist 19. sajandi II poolel ning 20. sajandi algul. Rahvusluse eelsesse ajastusse kuuluv paljurahvuseline impeerium vappus moderniseerumisest tekkinud pingetest ning oli paratamatu, et ta ei suutnud uue, rahvuste ajastu poolt esitatud väljakutsetele anda lõplikult rahuldavat vastust. Kasvava revolutsiooniohu ja mitte-vene rahvusluse kasvu taustal näis tsarismile ahvatlevana liit vene rahvusluse impeeriumimeelse suunaga. Konservatiivne vene rahvuslus toetas valitsust riigi tsentraliseerimisel ja unifitseerimisel, samuti tema ekspansiivset välispoliitikat. Selle liidu abil loodeti hoiduda vene ühiskonda ähvardavatest sotsiaalsetest ja poliitilistest vapustustest, konservatiivse vene natsionalismi abil loodeti stabiliseerida kehtivat korda. Sündis nn ametlik rahvuslus.³⁶ Tohutule

³⁶ Vene ametliku rahvusluse loojaks peetakse S. S. Uvarovit, kes 1832. aastal sõnastas oma ettekandes Nikolai I-le kolm põhimõtet, millele pidi toetuma rahvaharidus ja kogu noorsoo kasvatamine Vene impeeriumis – *pravoslavije, samoderžavije, narodnost*. Järgmisel aastal sai Uvarovist haridusminister ning ta asus neid põhimõtteid ellu viima. Esimesed kaks põhimõtet on kergesti arusaadavad, viimane (*narodnost*) on aga tekitanud palju vaidlusi. Seda on tõlgitud rahvusluseks, aga õigem oleks võib-olla rahvalikkus. Mida sellega täpselt silmas peeti, jääb ebaselgeks. Võimalik, et see oli näiline järeleandmine vene haritud avalikkusele, mis oli tsaarist palju natsionalistlikumalt meelestatud. Nikolai jaoks oli peamine ikkagi autokraatia ning vene natsionalismi suutis ta edukalt vaos hoida. Peale 1848. aasta revolutsiooni Euroopas muutus Nikolai I poliitika veel tunduvalt konservatiivsemaks ning 1849 saadeti tsaarist märksa rahvuslikumalt meelestatud Uvarov haridusministri kohalt erru, sest ta polnud piisavalt konservatiivne. (Riasanovskij 1959: 223–228, 233).

heterogeensele impeeriumile üritati peale venitada vene rahvusluse nappi ja pingul nahka, kui kasutada B. Andersoni väljendusviisi (vt Anderson 1991: 86). Tsaarivalitsuse ja vene rahvusluse riigitrüü suuna vaheline koostöö sai senisest palju suurema hoo sisse alates Poola Jaanuariülestõusust (1863) ja kindlustus veelgi Aleksander III võimule asudes 1881. aastal. Teiste Euroopa riikide eeskujul arenes impeeriumi patriotism tasapisi impeeriumi natsionalismi suunas. Vene natsionalism pidi viljastama vana, aina hambutumaks jäävat monarhistlikku ideoloogiat. Venemaal pidi saama rahvusriik. Selline kurss polnud mittevenelastele muidugi vastuvõetav ja pinged üha kasvasid. Vana impeerium pidi olemuslikult muutuma või lagunema, endisena püsima jääda ta ei võinud. Tsarism ei hüljanud siiski kunagi päriselt vana seisuslik-dünastilist impeeriumi patriotismi. Koostöö vene natsionalismiga oli taktikaline, mõneti pealesunnitud. Kuni I maailmasõjani jäi tsaarivalitsus mingil määral truuks oma traditsioonilistele põhiprintsiipidele, mille kohaselt lojaalsus troonile, professionaalsus ning aadlipäritolu olid olulisemad kui usutunnistus või etniline kuuluvus. Sakslased (sh baltisakslased), soomerootslased, aga ka poolakad ja kaukaaslased olid ka 20. sajandi algul ulatuslikult esindatud impeeriumi tippeliidis. (Kappeler 1997: 177–180, 206, 223)

Impeeriumi lagunemist omavahel võistlevate rahvuslaste mõjul üritas keskvoim ära hoida oma rahvuspoliitika abil. Kõige tugevama ja olulisema mittevene natsionalismi kandjaiks Venemaal olid poolakad. Poolakatel kui nn vanal rahvusel oli olemas oma keelne ülemkiht, oma kõrgkultuur ja kirjakeel, riikluse traditsioon. See viimane aga oli katkenud ja sellega ei võinud poola rahvuslased leppida. 1863 puhkenud Poola Jaanuariülestõusu mahasurumine ja järgnenud repressioonid olid oluliseks rajajooneks, uue ajastu alguseks Tsaari-Venemaa rahvuspoliitikas. Poolas ja poola kõrgkultuurist mõjutatud Läänekubermangudes (Leedus, Valgevenes, Ukrainas) toimuv hakkas nüüd mõjutama kogu impeeriumi rahvuspoliitikat. Jaanuariülestõus tekitas Vene avalikkuses tugevaid poolavastaseid tundeid ning tugevdas sellisena vene rahvuslust. Vene rahvusluse mõju avalikule arvamusele, mis avaldus eelkõige ajakirjanduses ning ühtlasi kujundati selle poolt, oli 1860. aastaks tublist kasvanud. Valitsus võis seega arvestada laia ühiskondliku toetusega oma repressioonipoliitikale Poolas ja Läänekubermangudes. (Kappeler 1997: 159–161)

Impeeriumile valmistasid jätkuvalt peavalu ka teised “vanad” rahvused (armeenlased, aserid, grusiinid, tatarlased). Rahvusluse idee puudutas aga ka mitmeid talupojarahvaid (eeskätt soomlasi, eestlasi, lätlasi, aga ka leedulasi, ukrainlasi). Just tänu alanud rahvuslikele liikumistele said neist etnilistest rühmadest (taas) poliitilise ajaloo subjektid. Algselt ei olnud nende talupojarahvaste rahvuslikud liikumised suunatud mitte niivõrd kehtiva ühiskonnakorralduse ja riigivõimu, kuivõrd kohaliku, võõrpäritolu eliidi ja selle kuritarvituste vastu. Esmaseks ülesandeks oli emantsipeeruda, saavutada ajastu nõuetele vastav sotsiaalne struktuur (rahvusliku kodanluse teke), luua oma kõrgkultuur ning saavutada autonoomia. Keskvoim ei osanud talupojarahvaste (v.a.

ukrainlased, keda peeti venelasteks)³⁷ rahvuslikke liikumisi esialgu eriti peljata. Need said alguse enamasti võõrpäritolu õpetlaste teaduslikust huvist talupoja-rahvaste keelte ning rahvakultuuride vastu ning selles ei nähtud midagi ohtlikku. Hiljem hakkasid nende etniliste rühmade keele ja kultuuriga tegelema juba nende endi seast võrsunud haritlased ning see tegevus polnud enam kaugeleki süütu – rahvuslike liikumiste A faas läks tasapisi üle B faasiks. Nõ ajaloota talupojarahvaste iseseisvasse arenguvõimesse ei uskunud tollal ei neid valitsevad võõrpäritolu eliidid ega ka keskvõim. Võimalusse, et talupojarahvad võiksid luua oma kõrgkultuurid (rahvused), suhtuti üleolevalt. Ei usutud, et need rahvad võiksid millalgi impeeriumile väljakutse esitada. Impeeriumi rahvuspoliitika peatahelepanu oli pööratud “vanadele” rahvustele, neis nähti võistlejaid ning selles kontekstis hakati lõpuks märkama ka talupojarahvaid. Viimastes nähti nn etnograafilist materjali³⁸, kes moderniseerumise käigus satub paratamatult ühe või teise vana kõrgkultuuri mõju alla. Impeeriumi rahvuspoliitika pidi saavutama, et see oleks vene, mitte aga saksa, poola või tatari kultuur. Näiteks selleks, et ukrainlasi ja valgevenelasi tihedamalt venelastega siduda, piirati pärast Poola Jaanuariülestõusu oluliselt ukraina- ja valgevenekeelse trükisõna levikut ning hariduse andmist nendes keeltes. Küsimus Ukraina talurahva ehk väikevenelaste rahvuslikust kuuluvusest polnud tollasel Venemaal pelgalt akadeemiline probleem, see oli impeeriumile väga oluline. 1897. aasta rahvaloenduse andmeil elas Venemaal 22,4 miljonit väikevenelast (18% riigi elanikest). Venemaa rahvuspoliitika arhitektid mõtlesid ilmselt, et kui väikevenelased õnnestuks integreerida vene rahvusega, siis moodustaks venelased impeeriumis enamuse, kui nad aga sattuvad poola kõrgkultuuri mõju alla või loovad oma ukraina kõrgkultuuri (rahvuse), siis jääksid venelased vähemusse. Sama lugu, ehkki mitte nii tõsine, oli ka valgevenelastega – neid polnud nii palju ning nende oma rahvuslik liikumine oli väga nõrk, ent Poola mõjude eest tuli hoida neidki. Venemaa võrdles end Preisimaaga, kes oli suutnud ühendada erinevad saksa hõimud ja piirkonnad ning luua saksa rahvuse. Samamoodi pidi Venemaa ühendama idaslaavlased vene rahvuseks. Loomulikult oli ukraina rahvuslus sel teel risti jalus. Kuni 1905. aasta revolutsioonini suudeti enamiku talupojarahvaste rahvuslikke liikumisi edukalt summutada. Aga “noored” rahvused küpsesid tasapisi ning tuha all miilanud leek paiskus välja 1905. aastal. (Kappeler 1997: 156–158, 187–190, 242; Hosking 2001: 392–393)

³⁷ Tsaari-Venemaa autoriteetseima teatmeteose järgi on vene keel esiteks suurvene, valgevene ja väikevene (ukraina) murrete ühisnimetaja ning teiseks Venemaa kaasaegne kirjakeel. Vene rahvus (*narod*) koosneb mitmetest hõimudest ja rahvastest (*narodnost*), – eelkõige suurvenelastest, valgevenelastest ja väikevenelastest (ukrainlastest) – keda seovad ühised tavad, uskumused, pärimused ja keel. (Jefron, t. 55: 564) Valgevene ja ukraina murdeid peeti poola mõjudest rikutud vene keeleks.

³⁸ Terminit “etnograafiline materjal” kasutas näiteks N. J. Danilevski oma raamatus “Rossija i Jevropa” (SPb, 1869). “Etnograafiline materjal” oli inimkonna ajaloo objekt, mitte subjekt. Näiteks nimetab Danilevski soome-ugrilasi (*finnõ*). (Danilevski 1991: 89)

Tugevamate rahvustuste (näiteks poola, soome, juudi) puhul võisid venestamiskatsed kutsuda esile rahvuslike liikumiste radikaliseerumise. Mõõdukamad juhid kaotasid mõju, sest nende mõõdukus ei õigustanud ennast rahvuslaste silmis ning esile kerkisid käremeelsemad tegelased. See viis omakorda venestamissurve tugevdamisele jne. (Vt Djakin 1995: 141)

Ilminski süsteem. Üheks Venemaa rahvuspoliitika huvitavaks ja omamoodi erandlikuks tahuks on nn Ilminski süsteem.³⁹ See oli mõeldud siseperifeeria rahvaste venestamiseks pikemas ajalisel perspektiivis. Valdavalt kirjaoskamatuid siseperifeeria rahvaid, kelle suhtes Ilminski süsteemi rakendati, peeti “etnograafiliseks materjaliks”, millele vene kõrgkultuuri kõrval pretendeeris teinegi vana kõrgkultuur (islam, tatarid rahvuslus). Selle “etnograafilise materjali” oma kontrolli alla saamiseks ei kasutatud aga sellist otsest assimileerimispoliitikat nagu näiteks Läänekubermangudes või Bessaraabias, vaid märksa paindlikumat ja kavalamat taktikat, millel olid rahvusluse uuringute seisukohalt huvitavad kõrvalmõjud. Ehkki Ilminski süsteem komisid otseselt ei puudutanud, on see käesoleva uurimuse seisukohalt oluline. Esiteks püüdis üks vaadeldava perioodi juhtivaid komi rahvuslasi G. Lõtkin seda süsteemi oma rahvuslike püüdluste huvides ära kasutada. Teiseks oli Ilminski süsteemi mõju osale käesolevas uurimuses vaatluse all olevaist siseperifeeria etnilistest rühmadest (marid, mordvalased, tšuvašid, udmurdid) ulatuslik ning nende rahvaste ja komide rahvuspoliitilise olukorra võrdlus annab huvitava võimaluse komi juhtumi mõistmiseks laiemas kontekstis ja aitab ühtlasi selgitada Ilminski süsteemi mõju.

Ilminski süsteemi lähtepunktiks oli 19. sajandi I poolel Kesk-Volgamaa mitte-vene elanikkonda haaranud apostaaasia. 16. sajandi keskpaigas vägisi õigeusustatud “muulased” pöördusid massiliselt tagasi islamisse (eelkõige krjašeenid) ja animismis. Nikolai Ilminski, Kaasani vaimulikus akadeemias hariduse saanud orientalist, keeleteadlane ja ilmalik misjonär, jõudis äratundmisele, et “muulasi” saab sisuliselt õigeusku pöörata vaid nende emakeele abil. Vaja oli emakeelseid jumalateenistusi ja vaimulikku kirjandust, tähendab aga ka kirjasõna, algkoole ja omakeelset haritlaskonda selle kõige teenindamiseks (Dowler 1995: 517, 519). Ilminski jaoks oli õigeusk veneluse tuumaks ning ta arvas, et “muulaste” tegelik õigeusustamine viib lõpuks nende loomuliku ühtesulamiseni venelastega.

Oma süsteemi loomisele asus Ilminski 1863. aastal. Selle esimeseks institutsiooniliseks tugipunktiks oli Kaasani ristitud tatarlaste tsentraalkool. Uute kirillitsal põhinevate tähestike ning kirjakeelte loomine “muulastele” toimus Püha Gurii vennaskonna juurde loodud tõlkekomisjoni kaudu. Keskvõim kiitis Ilminski süsteemi põhimõtteliselt heaks 1870. aastal. Kui Ilminski jaoks oli esmane “muulaste” sisuline õigeusustamine ning keeleline ja kultuuriline venestamine olid sekundaarsed, siis valitsus rõhutas viimaseid enam. Tollase Püha

³⁹ Ilminski süsteemi põhjalikumat käsitlust vt lisa A

Sinodi ülemprokuröri ja haridusministri D. A. Tolstoi sõnul oli kõigi isamaa piirides elavate “muulaste” harimise ülim eesmärk kahtlemata nende venestamine ja vene rahva hulka sulatamine (Dowler 1995: 520–524).⁴⁰ Keskvõimu heakskiit Ilminski süsteemile ei tähendanud selle automaatset rakendamist kogu impeeriumis, vaid lõi selleks lihtsalt seadusliku aluse. Ilminski süsteemi hakati rakendama põhiliselt Kaasani õpperingkonnas. 1872 avas haridusministeerium Kaasani muulaste õpetajate seminari, millest sai kogu Ilminski süsteemi keskpunkt. See oli justkui emakool, millest lähtusid konkreetsetele etnilistele rühmadele mõeldud koolid. Ilminski suri 1891. aasta detsembris. Ilminski süsteemi alternatiiviks olnud nn loomuliku meetodi positsioonid olid Aleksander III valitsuse all juba tugevnema hakanud ning Ilminski surm aitas sellele veelgi kaasa. Rünnakud Ilminski süsteemi vastu sagesid, selle positsioonid nõrgenesid, ent süsteem jäi siiski püsima kuni tsaariaja lõpuni. (Lallukka 1987: 162; Geraci 2001: 88–90)

Tänu Ilminski süsteemile õnnestus tihedamalt õigeusuga siduda paljusid seni vaid formaalselt ristitud animiste, hoida islamisse tagasi pöördumast kümneid tuhandeid õigeusklikke tatarlasi ning kasahhid eemal panislamistlikust liikumisest. Pikemas perspektiivis kujunes süsteemi “rahvuslik vorm” olulisemaks kui “õigeusklik sisu”⁴¹. Ilminski süsteem andis seni kirjakeelela rahvastele peamise kultuurilise tööriista – kirjakeele, ning haritlaskonna, kes seda tööriista kasutada mõistis. Sellel oli oluline mõju mitmete Volgamaa etniliste rühmade, eeskätt tšuvašide⁴², maride ja udmurtide rahvusluse tekkele. Ilminskit ja tema süsteemi toetanud keskvoim arvestas, et sisuline õigeusklik misjonitöö, mis saab olla edukas vaid emakeeles, viib lõpuks “muulaste” loomulikule

⁴⁰ Paul Werth on juhtinud tähelepanu sellele, et tollases Vene ühiskonnas, sh Ilminski süsteemi raames, tegelikult puudus ühtne arusaam terminist *obrusenje* (venestamine, venestumine). Ilminski süsteemi raames koolitatud mitte-vene haritlastel oli sageli oma nägemus “venestumisest” ning see ei sisaldanud tingimata kiiret keelelist ja kultuurilist assimileerumist. “Muulastest” haritlased hakkasid mõtlema selle üle, mil määral ja millistel tingimustel peaks nende etnilised rühmad moderniseeruvasse Vene ühiskonda integreeruma. “Muulased” ei olnud keskvoimu rahvuspoliitika passiivsed objektid. Werth nimetab seda “assimileerumise läbiräägitud vormiks”. (Werth 2000)

⁴¹ Tõmmates paralleele Ilminski süsteemi ja nõukogude rahvuspoliitika (“vormilt rahvuslik, sisult sotsialistlik”) vahele, nimetab Isabelle Kreindler Ilminski süsteemi tabavalt vormilt rahvuslikuks, sisult õigeusklikuks (Kreindler 1979: 5). Lenin lihtsalt asendas Ilminski skeemis õigeusu kommunismiga ning emakeelse hariduse abil hakati nüüd mitte-venelaste seas õigeusu asemel levitama kommunistlikku ideoloogiat.

⁴² Tatarlaste kõrval puudutas Ilminski süsteem enim tšuvašse ning just see rahvas sai sellest süsteemist kõige suuremat kasu, suuresti ilmselt tänu Ivan Jakovlevi isikule. Veel 1866. aastal lükkasid Tšeboksarõ maakonna võimud tagasi ettepaneku avada postkontor, sest maakond on asustatud tšuvaššidega ja “nad ei kirjuta kunagi kirju”. 19. ja 20. sajandi vahetusel paistsid tšuvašid aga teiste “muulaste” seas silma suhteliselt suure hulga inimestega, kes saanud kesk- või isegi kõrghariduse. (Mihhejev 1900: 200; Kreindler 1979: 17)

sulandumisele venelastesse. Õigeusu integreerivat rolli kiiresti moderniseerivas Vene impeeriumis ilmselt ülehinnati.⁴³ Ilminski oli konservatiiv, ta näis eeldavat, et Venemaa ühiskond on põhiliselt stabiilne ning et tema süsteemil on aega mõjuda ja vilju kanda. Ent natsionalism kui uue ajastu kultuuriline mudel levis ka Venemaal ning Ilminski süsteem lõi selle juurdumiseks Volgamaal suurepäraseks eeldused. Aja jooksul hakkasid kasutatud vahendid eesmärgi üle domineerima. “Muulaste” venestamise ajutiste vahenditena loodud uued kirja-keeled ning haritlaskonnad hakkasid elama oma elu ning väljusid loojate kontrolli alt. Ilminski oponentidel oli olnud õigus, kui nad pelgasid, et tema süsteem võib ette valmistada pinda “muulaste” natsionalismile ja separatismile. Raske öelda, kas nende poolt soovitatud jõuline keeleline venestamine oleks andnud impeeriumi seisukohalt paremaid tulemusi või oleks reaktsioonina esile kutsunud hoopis islami ja tatari rahvusluse mõju kasvu.

Ilminski süsteem äratas Volgamaa õigeusklikes “muulastes” huvi hariduse vastu. Varem ei tahetud oma lapsi eriti kooli saata ja kirjaoskamatus oli reeglilik. Koolid ja raamatud kuulusid “muulaste” arvates rohkem venelaste võõrasse maailma, neil polnud sedasorti asjadega mingit pistmist. “Muulases” lapsel, kes kooli minnes sõnagi vene keelt ei osanud, oli seal muidugi väga raske toime tulla, eriti algul. Seetõttu levis venelastest õpetajate seas ja üldse vene ringkondades arvamus, et “muulased” on rumalad ning et nende kõvad peakolud ei suudagi vastu võtta kõrgemaid tõdesid. Selline stereotüüp viis omakorda selleni, et vähesed haridust saanud “muulased” eelistasid sageli oma päritolu varjata. Nad püüdsid käituda haritud venelastena, võõrandusid reeglina oma perest ja kogukonnast, sest nende päritolukeskkond ei pakkunud neile suhtlusringkonda ning nad läksid oma rahvale kaduma (vt Lallukka 1987: 153–154). Haridus tähendas venestumist, sest oma kõrgkultuure neil etnilistel rühmadel polnud. Haritud mari polnud tollal mõeldav ei maride ega ka venelaste arvates. Tänu Ilminski süsteemile aga tekkis väikesearvuline kiht osalt emakeelse hariduse saanud tšuvašše, marisid, udmurte ja mordvalasi, kellele oli nende oma etnilises keskkonnas määratud kindel sotsiaalne roll (õpetaja, vaimulik). See roll kuulus neile just seepärast, et nad olid haridust saanud tšuvašid, marid, udmurdid ja mordvalased ning see võimaldas või isegi sundis neid jääma tšuvašsideks, marideks, udmurtideks ja mordvalasteks. Ilminski süsteemi raames oli kaotatud vastuolu “muulaseks” jäämise ja hariduse saamise vahel, oli ellu kutsutud uus sotsiaalne tüüp – “muulases” haritlane, oli tekkinud valdavalt õpetajatest koosnev “muulastest” haritlaskond. See haritlaskond oli valmis oma suguvendade valgustamiseks ja äratamiseks ennastsalgavalt

⁴³ Ilminski jaoks olid “õigeusk” ja “venelus” sisuliselt kattuvad mõisted. Selleks, et õigeusustada terveid etnilisi rühmi, vajas ta aga nendesse etnilistesse rühmadesse kuuluvaid vaimulikke ning kultiveeris sel eesmärgil teataval määral mitte-vene õigeuske. Idee, et õigeusustamine ei tarvitse tingimata tähendada keelelist ja kultuurilist venestumist levis Ilminski süsteemi raames tekkinud mitte-vene haritlaskonnas. (Werth 2000: 113, 127, 133)

töötama. Selles kihis tekkis huvi oma keele ja traditsioonide vastu, neid hakati uurima ja väärtustama ning see tähendas rahvusluse algust. Nüüd võisid nad edasi arendada oma uhiuusi kõrgkultuure, millele Ilminski uusi kirjakeeli luues oli aluse pannud.

Enne Ilminski süsteemi keskpunktiks olnud Kaasani õpetajate seminari avamist 1872. aastal olid Volgamaa “muulaste” võimalused omandada enam kui algharidus peaaegu olematud. Kui seminar 1919 suleti, oli selle lõpetanuid kokku üle 1500, sh 686 venelast, 243 tatarlast, 179 tšuvašši, 128 mari, 110 mordvalast, 70 udmurti ja 36 permi- ja sürjakomi⁴⁴ (Tšekmeneva 1985: 10). Kuna venelased olid seminaris saanud ettevalmistuse tööks “muulaste” koolides, siis oli õpetajaid, kes olid võimelised õpetama mainitud “muulaste” keeltes ilmselt rohkem, kui nende etniliste rühmade esindajaid lõpetajate seas. Näiteks tööks udmurdikeelsetes koolides valmistati ette 150–200 õpetajat. Kaasani seminari lõpetajate seas olid mitmed Volga soome-ugri rahvaste väljapaistvad esimese põlvkonna haritlased, näiteks mordvalased Makar Jevsevjev, Zahhar Dorofejev ja Aksenti Jurtov, mari kirjanik Sergei Tšavain ning keeleteadlane ja folklorist Valerian Vassiljev, udmurdid Kedra Mitrei, Ivan Mihhejev ja Gavril Prokopjev. (Kreindler 1979: 16, 19; Lallukka 1987: 150, 152–153, 154)

Ilminski süsteemi mõjust Venemaa siseperefeeria õigeusklikele “muulastele” saab huvitava pildi, kui võrrelda andmeid tsaariajal idapoolsete soome-ugri rahvaste keeltes välja antud raamatute kohta.

Tabel 1. Trükised erinevates soome-ugri keeltes enne 1905. aastat⁴⁵

	Eri nimetusi trükiseid enne 1905	sh enne 1870 ⁴⁶	sh Ilminski süsteemi kaudu ⁴⁷
karjala	7	1	–
komi ⁴⁸	34	10	2
mari	82	8	54
mordva	34	3	26
udmurdi	59	5	38

⁴⁴ Tšekmeneva järgi 16 permikomi, 10 komi ja 6 sürjakomi. Pole selge, kas need “komid” olid sürjanid või permjakid, aga permjakke oli seminari lõpetajate seas ilmselt siiski enam kui sürjaneid.

⁴⁵ Tabeli aluseks on Svodnõi 1997. See koondkataloog pole ilmselt päris täielik, ent ta annab suurepärase võimaluse erinevaid keeli kõrvutada. Ülevaates sisalduvad ka kakskeelsed trükised, sh sõnaraamatud.

⁴⁶ Ilminski süsteem sai ametliku tunnustuse 1870. aastal.

⁴⁷ Ilminski süsteemi kaudu ilmunuiks on arvatud need Kaasani ilmunud trükised, mille väljaandjaks oli Püha Gurii Vennaskond või Õigeusklik Misjoniühing.

⁴⁸ Komi tähendab antud juhul sürjakomi ja permikomi murdeid, nii nagu mari tähendab niidu- mäe- ja idamari murdeid ning mordva mokša ja ersa murdeid. 34 komi trükisest 23 olid sürjakomi murretes. Enne 1870. aastat ilmus 9 sürjakomi ja vaid 1 permikomi trükis.

Näeme, et enne seda, kui Ilminski süsteem toimima hakkas, ilmus komi (eelkõige sūrjakomi) keeles enam trükiseid, kui üheski teises vaadeldud keeles. 1905. aastaks lähevad aga mari ja udmurdi keeled trükiste arvu poolest komi keelest kaugele ette ning mordva keel jõuab järele. Trükiste arv Kesk-Volga soome-ugri keeltes kasvab tänu Ilminski süsteemile. Kui Ilminski süsteemi kaudu ilmunud trükised maha arvata, siis jääks Kesk-Volga keeled komi keelest endiselt maha. Ilminski süsteemi kaudu anti muidugi välja peamiselt vaimulikku kirjandust, aga mitte ainult. Ilmus ka õpikuid, sõnaraamatuid, praktilisi ilmalikke brošüüre (rõugetest, koolerast), isegi folkloorikogumik. Komi keele-ruumi Ilminski süsteem praktiliselt ei puudutanud. Mõlemad Ilminski süsteemi kaudu ilmunud komikeelsed trükised olid mõeldud permjakkidele. Karjala keel jäi samuti Ilminski süsteemi mõju alt välja ning ta jääb teistest vaadeldud keeltest trükiste arvult kaugele maha. Võimalik, et karjalaste raamatunälga aitas osaliselt kustutada soomekeelne kirjasõna. Saami murretes ilmus enne 1905. aastat 3, handi murretes 4 ja mansi murretes 1 trükis (Svodnoi 1997: 20–21, 54, 75–76). Kõige suuremat ja pikaajalisemat mõju avaldas Ilminski süsteem ilmselt tšuvašsidele. Enne 1917. aasta oktoobripööret jõudis ilmuda 564 tšuvaši-keelset trükist (Luutonen 2000: 29). Ilminski süsteemil oli selle, siseperifeeria tingimustes tähelepanuväärse, näitaja juures ilmselt kaalukas roll. Võrdluseks niipalju, et juba ajavahemikul 1801–1850 oli ilmunud 638 eestikeelset raamatut ja brošüüri ning 1890. aastail ilmus 254 nimetust eestikeelseid trükiseid aastas (Palgi 1935: 293–296, tsit Raun 2003: 136, 144).

Võib kindlalt väita, et suuresti tänu Ilminski süsteemile sündisid tšuvaši, mari, udmurdi, aga ka mordva ja kasahhi⁴⁹ rahvused. Võib-olla oleks nad tekkinud niikuinii, ent tänu Ilminskile tekkisid nad kiiremini. Ilminski süsteem töötati välja keskvalitsuse tellimusel ning seda rakendati Peterburi heakskiidul. Valitsus oli selleks sunnitud, sest seniste, sageli vägivaldsete meetoditega jätkamine või lihtsalt käed rüpes istumine oleks tõenäoliselt viinud impeeriumi jaoks veelgi ebasoovitavamate tagajärgedeni – islami ja tatari natsionalismi levimiseni Volga-Uurali piirkonnas. Kasutades Ilminski poolt soovitatud pehmeid venestusmeetodeid suudeti seda vältida, ent seejuures loodi eeldused uute rahvusluse sünniks. Venestada “muulasi” küll ei õnnestunud, ent ka halvim suudeti ära hoida. Seega oli impeeriumil Ilminski süsteemist siiski kasu, ehkki mitte nii suurt kui loodeti. Samas on mitmed autorid osutanud sellele, et Ilminski süsteem oli üheks inspiratsiooniallikaks tatari reformiliikumisele (džadidism)

⁴⁹ Ilminski hea tuttav Ōbōrai Altōnsarin kasutas tema süsteemi üsna osavalt kasahhi rahvusluse huvides. 19. sajandi II poolel kaldusid kasahhid lahustuma tatari kõrgkultuuri mõjuväljas ning Altōnsarin kasutas Ilminski mudeli järgi loodud kasahhi kirja-keelt, kirjasõna ja koolivõrku edukalt selle ohu vältimiseks. Samas suhtus ta kasahhi kirjakeele ülesmärkimiseks kasutatud kirillitsasse üsna skeptiliselt. 20. sajandi algul õnnestus kasahhidel tatarlaste ja venelaste vahel leida oma tee. (Kreindler 1979: 18)

ning moodsale tatari rahvuslusele. Gasprali⁵⁰ oli Ilminski süsteemiga hästi tuttav ning ammutas sellest kogemusi oma uut tüüpi koolide loomiseks (Kappeler 1997: 195).

Ilminski skeem eeldas edukaks toimimiseks aega ning seda Tsaari-Venemaal ei jätkunud. Nõukogude rahvuspoliitika, eriti 1920. aastail, võttis Ilminskilt palju üle ning võib-olla polegi Ilminski süsteemi viljad veel lõplikult valminud. Kui Ilminski süsteemi poleks rakendatud, siis oleks Venemaa tänastel poliitilistel kaartidel ehk tunduvalt väiksem ning Volga-Uurali piirkonnas, võib-olla ka Lääne-Siberi lõunaosas ja kasahhi steppides laiuks iseseisev islamiusuline Tatarstan. Tšuvašid, marid, udmurdid ja mordvalased oleks siis ilmselt ajalooareenilt lahkunud, tataristunud. Seda pole sündinud. Mainitud “muulased” pole küll nii õigeusklikud, kui soovis Ilminski, sest 20. sajandi jooksul ilmalikustus ja ilmalikustati kogu Vene ühiskond ulatuslikult, ent Venemaa on endiselt pindalalt suurim riik maailmas ning võib-olla venestuvad tšuvašid, marid, udmurdid ja mordvalased lõpuks siiski.

Ilminski süsteem sündis vastukaaluks islami-tatari ohule ning tänu tatari-vene vastuolule said marid, tšuvašid, udmurdid, vähemal määral ka mordvalased võimaluse käia oma, nõ kolmandat teed. Samamoodi andis saksa-vene vastuolu Baltikumis võimaluse eestlastele ja lätlastele ning poola-vene vastuolu Läänekubermangudes leedulastele, valgevenelastele ja ukrainlastele. Komimaal sellist vastuolu polnud.

Karjala küsimus. Teiseks käesoleva uurimuse seisukohalt oluliseks alalõiguks Venemaa rahvuspoliitikas on nn Karjala küsimus.⁵¹ Alates 19. sajandi lõpust pörkasid Karjalas kokku Soome suurväestiriigis õilmitsev soome natsionalism ühelt poolt ning aina enam vene natsionalismi mõju alla libisev Venemaa rahvuspoliitika teiselt poolt. Vene pool nägi karjalastes⁵² “etnograafilist materjali”, mis oli vene rahvuse ehitamiseks valmis pandud. 19. sajandi lõpul

⁵⁰ Ismail Bey Gasprali (Gasprinski 1851–1914), krimmitatari ühiskonnategelane, poliitik ja pedagoog. 1871–1873 elas Pariisis, oli I. Turgenevi sekretär, 1873–1875 viibis Istanbulis, 1878–1883 oli Bahtšisarai linnapea. Gasprali oli pantürkist, ta püüdis luua ja levitada osmanitürgi keelele lähedast ühistürgi keelt, mida võiksid kasutada kõik türki rahvad. 1883. aastast andis Gasprali Bahtšisarais välja ja toimetas kirjanduslik-poliitilist ajakirja “Tercüman – Perevotšik”, mille vahendusel aitas kaasa Venemaa moslemite moderniseerumisele ning levitas oma pantürkistlikke ideid. 1905. aastani trükiti artiklid ka vene keeles, edasi ainult türki-tatari ühiskeeles. 1884 asutas Gasprali Bahtšisarais uut tüüpi tatari algkooli, kus pühendati senisest märksa suuremat tähelepanu mitte-religioossetele õppeainetele. Ta koostas ka vajalikud õpikud. 1905. aastaks oli selliseid uut tüüpi koole Venemaal juba umbes 5000. (Seton-Watson 1952: 163–164; Tatarskii 1999: 140, 556)

⁵¹ Pikemalt on Karjala küsimust käsitletud lisas B.

⁵² Antud juhul käib jutt Etnograafilisest Karjalastest. Tverikarjalasteni soome rahvusluse ambitsioonid ei küündinud. “Etnograafilise materjalina” käsitles Vene avalikkus muidugi ka tverikarjalasi.

hakkasid sellele “materjalile” aga silma heitma soome rahvuslased, kes nägid karjalastes osa soomlastest. Tollaseid soomlasi võib pidada väljakujunenud rahvuseks. Soome suurvürstiriigi näol oli neil peaaegu, et omariiklus oma parlamendi, valuuta ja armeega. 1863. aastast sai soome keel rootsi keele kõrval suurvürstiriigi ametlikuks keeleks (Seton-Watson 1952: 40; Kappeler 1997: 192–193). Vene keskväim käitus Karjalas, nagu oleks Soome suurvürstiriigi näol tegemist vaenuliku välisriigiga. Justkui paralleelina Rumeeniale ja Bessaraabiale peljati Soome irredentistlikke püüdlusi ja Karjala separatismi ning püüti nende vastu võidelda senisest jõulisema venestamisega. Soome pool kartis aga just karjalaste venestumist ning püüdis seda omapoolse propaganda ja kultuuritööga ära hoida.

Karjala ja Soome vahel pole teatavasti selget keele- ja kultuuripiiri, tegemist on omamoodi pidevustikuga (kontiinumiga). Soome kirjakeel on karjala murretele (eriti Viena-Karjala murdele) üpris lähedane ning sobis kasutamiseks ka karjalastele. Soome suurvürstiriik oli sotsiaal-majanduslikult tunduvalt arenenum piirkond kui Karjala, ning karjalased, kellel olid Soomega tihedad sidemed, said sellest muidugi aru. Pole siis ime, et soome rahvuslaste väited, et karjalased on osa soome rahvusest, leidsid nende seas mõistmist. Mitmetest karjalastest endist said soome rahvuslased. Paljudes sarnastes situatsioonides, kus kaks või enam “vana” natsionalismi konkureerivad mingi rahvastiku pärast, on selle rahvastiku seast võrsunud oma rahvuslus. Iseseisvat karjala rahvuslust vaadeldaval perioodil ei tekkinud ning Vene keskväimul polnud midagi, mida soome natsionalismi tõrjumisel taktikalistel kaalutlustel toetada. Kasutati nii öelda otsest venestamist, nagu Läänekubermangudes ja Bessaraabias.

2.3. Vene rahvuslus

Vene rahvuslusest on juba korduvalt juttu olnud. Järgnevalt heidame põgusa pilgu selle impeeriumi sisekliimat oluliselt mõjutanud teguri arenguloole. Venelased olid “vana”, ajalooline rahvus oma eliidi, kõrgkultuuri ja kirjakeelega, nad olid riigirahvus. Ent tollane Venemaa polnud venelaste rahvusriik. Riiklik patriotism küll sisaldas venelaste etnilise eneseteadvuse elemente, ent selleks, et olla paljurahvuselist impeeriumi integreerivaks ideoloogiaks, pidi ametlik patriotism olema siiski põhiliselt rahvusteülene. Venemaa kodanike, sh venelaste esmane lojaalsus pidi kuuluma impeeriumile ja isevalitsejale, mitte mingile rahvusele. Rahvusluse-eelsesesse ajastusse kuuluvat dünastilis-seisuslikul printsiibil rajanevat multietnilist Vene impeeriumi ning vene natsionalismi ei maksa panna ühte patta. Tärkav vene rahvuslus oli oma olemuselt tsaarivõimule ohtlik, selle eksistentsi põhiprintsiipe kahtluse alla seadev. Tegemist oli põhimõtteliselt erinevate ning omavahel vastuolus olevate kultuuriliste mudelitega. Neil kahel mudelil võis küll olla teatav ühisosa, nende huvid võisid ajutiselt ühte langeda, ent pikemas perspektiivis kippus uus sisu (vene natsionalism) vana vormi (Vene impeeriumi) üle võtma ja oma vajadustele kohandama.

Vene rahvuslus sündis 18. sajandi lõpul, taustaks Venemaa forsseeritud läänestamine Peeter I algatusel, võõrmõjude tohutu kasv, valgustuse ja romantismi levik. Ka vene rahvuslus elas läbi rahvuslastele tüüpilise A faasi. Õpetlased hakkasid tegelema vene keelega, koostati grammatikaid, kirjakeelt lähendati rahvakeelele, koguti ja publitseeriti rahvaluulet, toimus ilmaliku kirjanduse areng, kirjutati uurimusi Vene ajaloost, milles Vene riigi ajalugu kalduti nägema vene rahvuse ajaloona (Tatištšev, Lomonossov, Karamzin). Varase vene rahvosluse kandjaiks olid enamasti aadlipäritolu haritlased. Lääne kultuuri mõjude all kujunenud vene kõrgkultuuri kandev eliit hakkas huvi tundma vene lihtrahva, eeskätt talupoegade vastu, kellest neid lahutas tohutu kultuuriline lõhe. Osa haritlasi hakkas talurahva viletsale olukorrale kaasa tundma ning selle parandamise võimaluste üle mõtlema. Vene aadli ideaaliks oli olnud teenida riiki ja valitsejat, 18. sajandi lõpuks aga nihkusid osa vene aadli väärtustesüsteemis valgustuse ja romantismi mõjul esiplaanile isamaa ja kaasmaalaste teenimine. Riigivõimu hakati kõrvalt vaatama ja mõnel juhul isegi kritiseerima.⁵³ Teisisõnu, ühe osa vene haritud eliidi esmane lojaalsus nihkus impeeriumilt ja isevalitsejalt isamaale ja rahvale ning see osa oli kasvav.

Samal ajal oli valdav enamik venelastest talupojad ning neil polnud mingit selgepiirilist vene rahvusteadvust. Talupoegade teadvuses domineerisid kaks venelaseks olemise kriteeriumit – õigeusk ning lojaalsus tsaarile. Seetõttu hõlmas venelaste meie-tunne osaliselt ka neile kriteeriumitele vastavaid mitte-venelasi. Vene ja komi talupoegi ühendas õigeusk ja usk heasse tsaari, kes lihtsalt ei tea kohalike mõisnike või ametnike kuritarvitustest, aga kui teada saab, siis paneb õiguse maksuma. Tsaar valitses Jumala armust ning usuti seisvat ühenduses jumaliku õiglusega, mis on üle maiste seaduste ebatäiuslikkusest. Teisalt oli talupoegade jaoks oluline side oma kodupaigaga, piirkonnaga. Teati oma küla, naaberkülasid ja maakonnalinna, võib-olla ka kubermangukeskust, ent impeeriumi ulatusest polnud harimatutel talupoegadel reeglina aimu. Seega oldi ühelt poolt õigeusklik ning teisalt omakandimees. Rahvosluse ajastule iseloomulik vahepealne identiteeditasand, venelaseks olemine, jäi religioosse ja regionaalse identiteedi varju. Tollane tsaarivõim vene masside rahvusteadvuse arendamisega ei tegelenud. Venelased teadsid pigem seda, kes nad ei ole, kui seda, kes nad on. Neid ühendas pigem mitte-venelaste (eriti muu-usuliste) suhtes tuntav põlglik vaen, kui positiivne kollektiivne enesekujutus. (Brandenberger 2002: 10, 12, 16; Brooks 1985: 214–217)

1812. aasta sõda oli väga oluline etapp vene rahvosluse arengus, mitte asjata ei nimetata seda Isamaasõjaks. Vene lihtrahva seast pärinevad sõdurid olid head patrioodid, ent nende lojaalsus kuulus eelkõige tsaarile. Nad sõdisid impeeriumi (ja võib-olla oma mahapõletatud koduküla), mitte vene rahvuslike huvide eest.

⁵³ Üks esimesi kehtiva riigikorra kritiseerijaid oli Aleksandr Radištšev oma raamatuga “Teekond Peterburist Moskvasse” (1790, eesti k vt Radištšev 1968). Radištšev saadeti Siberisse, temast kujunes vene haritud eliidi esimene poliitiline märter ning märk kogu 19. sajandi Venemaad iseloomustanud vastuolust haritlaskonna ja võimu vahel.

Samalaadne imperiaalne patriotism motiveeris ka baltisakslasest ohvitseri ja eesti või komi sõdurit. Samas aga leidis vene linnu ja külasid rüüstavate väärusulistest vaenlastest vastu peetud võitluses väljenduse ka vene masside etniline eneseteadvus. Vene lihtrahva hulgast pärinevad sõdurid etendasid selles võidukas sõjas, mis toitis rikkalikult haritud eliidi rahvuslikku uhkust, olulist rolli, ent pidid seejärel oma õlgkatusega hüttidesse aganaleiva juurde tagasi pöörduma. Vene sõdurid ja ohvitserid olid näinud elu Euroopas, jõudnud Pariisini välja, aga kodumaal jäi pärisorjus püsima. Asjade selline areng tekitas haritud aadliringkondades tsaarivõimu vastu protesti, mille taga seisis tärkav vene natsionalism. See protest leidis väljenduse dekabristide ülestõususes (1825). Dekabristid olid vähimagi kahtluseta vene natsionalistid. Näiteks Hüvanguliitu⁵⁴ võisid kuuluda vaid venelased-kristlased. Lõunaühingu peamine ideoloog ja programmi “Vene õigus” autor Pavel Pestel, üks radikaalsemaid dekabriste, tahtis kõik Venemaa elanikud etnilisteks venelasteks muuta. Erandi tegi ta vaid poolakatele ja juutidele, pidades nende venestamist lootusetuks ettevõtmiseks. Põhjaühingu juhtiv ideoloog, tulevase Venemaa põhiseaduse projekti autor Nikita Muravjov oli pisut leebem. Venemaa administratiivne jaotus pidi tema arvates eirama etnilisi piire ning Venemaa kodakondsus eeldas vene keele oskust. (Hosking 2001: 188, 191–193; Slavinski 1910: 292)

Nikolai I valitsusajal hakkas formeeruma omapärane vene intelligents. Algul oli tegemist peamiselt noorte, andekate ja energiliste vene aadlikega, kellesse oli sisendatud kõrgeid ideaale, keda oli kasvatatud teenima tsarismi, kuid kes tundsid, et on valitsevale režiimile võõrad, et realselt neid ja nende üllaid ideid ei vajata. Vene haritlaskond kujunes ülikoolide, eelkõige Moskva ülikooli juures tekkinud ringides, kus juhtivat osa etendasid väljapaistvamad professorid. Mitmed professorid olid ühtlasi ka ajakirjade toimetajad. Professor Mihhail Katšenovski toimetas 1805–1830 (vaheaegadega) ajakirja “Vestnik Jevropõ”, Mihhail Pogodin⁵⁵ andis 1827–1830 välja ajakirja “Moskovskii Vestnik” ja 1841–1856 ajakirja “Moskvitjanin”, Nikolai Nadeždini⁵⁶ oli 1831–1836 ajakirja “Teleskop”. Need kirjanduslikud ja ühiskondlik-poliitilised ajakirjad olid tollal väga olulised, sest tsensuuri tõttu ei saanud vene ühiskondlik mõtte vabalt avalduda ning oli sunnitud võtma kirjanduskriitika, ajalooteaduse ja filosoofia vormi. Ülikoolides ja ringides õpiti tundma Euroopa filosoofide, eeskätt sakslaste (Herder, Hegel, Kant, Fichte, Schelling) ideid ning kohandati neid vene oludele. Populaarsed olid ka George Sand’i romaanid. Ülistati vabadust ja tundesiirust, protesteeriti vägivalda ja konventsionaalsuse vastu. Salongides arutati ajakirjades ilmunud artiklite üle, seal oli võimalik ka vabamalt arvamust avaldada, kui ajakirjaveergudel. Ülikoolide akadeemilises õhkkonnas ületati suhtlemisel seisuslikud barjäärid, polnud oluline, kas oled aadlik, kaup-

⁵⁴ Ka Hüveolu Liit, dekabristide salaühing, 1818–1821, u 200 liiget.

⁵⁵ Mihhail Petrovitš Pogodin (1800–1875), ajaloolane, publitsist, Moskva ülikooli professor (1826–1844), akadeemik (1841). Pärisorjast talupoja poeg. (SIE, t. 11: 231)

⁵⁶ Nadeždini kohta vt pikemalt 3. peatükk.

mehevõsu või papipoeg, olulised olid inimese mõtted, tõekspidamised. Intelligents ei sobitunud vene seisuste süsteemi, vaid seisis sellest väljapool. Intelligents oli segaseisuslik (*raznotsintsõ*), sest aadlike kõrval lisandus vene haritlaskonda järjest enam ametnike, vaimulike, kaupmeeste ja linnakodanike lapsi. (Hosking 2001: 275–282; Berdjajev 1989–1990: 1988)

Vene ühiskondlik mõte asus kõigepealt arutlema, milles seisneb Venemaa ülesanne ning tema idee eripära, millised on tema suhted Läänega. Peamiseks kultuuriliseks teiseks, millega vene haritlased Venemaad võrdlesid ja millele nad Venemaad vastandasid oli Lääs. Venelased armastasid arutada mastaapselt, üldistatult. Reeglina ei vaevunud nad eristama Hollandit Inglismaast või Belgia Prantsusmaast. Kogu Euroopa ja ka Põhja-Ameerika oli nende jaoks Lääs. Venemaast mõeldi Lääne kaudu. Lääs (idealiseeritud) seati kas eeskujuks või nähti selles antimudelit. Taoliste arutelude üheks algatajaks oli Pjotr Tšaadajev⁵⁷. 1836 avaldas ajakiri “Teleskop” esimese tema “Filosoofilistest kirjadest”, milles Venemaa ajalugu ja olevikku kujutati üsna tumedates toonides ning eitati igasugust Venemaapoolset positiivset panust inimkonna kultuurilukku. Seepeale tegi valitsus ajakirja “Teleskop” ilmumisele lõpu ning Tšaadajev kuulutati hullumeelseks. Tšaadajevi mõju oli aga suur, temast lähtusid läänlased ning tema ideede ümberlökkamisest sündis slavofiilsus. Tšaadajevi järgi oli Venemaa Läänest maha jäänud, ent temas peitub suur potentsiaal, ta on kutsutud teostama suurt missiooni, lahendama probleeme, mis Läänel tema minevikukoorma tõttu üle jõu käivad – eelkõige sotsiaalse ebavõrduisuse probleemi. (Berdjajev 1989–1990: 1805–1807)

Läänlased ja slavofiilid. Vene rahvuslus, nagu rahvused ikka, polnud ühtne (vt Özkırımlı 2000: 228). 1830. aastate lõpus tekkis vene rahvuseluses kaks voolu – läänlased ja slavofiilid, mille vahel sarnasust on ehk enamgi kui erinevusi. Mõlemad esindasid uut, modernsetele ühiskondadele iseloomulikku kultuurilist mudelit ning olid seega vanale dünastilis-seisuslikule impeeriumile ohtlikud. 1830.–1840. aastate läänlased ja slavofiilid olid reeglina pärit samadest aadliringkonnast ja vaidlesid samades salongides. Mõlemad toitusid ideeliselt Lääne, eeskätt saksa filosoofiast. Mõlemad püüdsid tohutu kultuurilõhega lahutatud vene eliiti ja lihtrahvast ühtseks rahvuseks vormida, õieti vene talupoegade massi vene rahvusesse integreerida. Selleks võideldi pärisorjuse kaotamise ja hariduse leviku eest. Mõlema suuna esindajad tunnetasid Venemaa suurt erinevust kaasaegsest Läänest, ent mõtestasid seda erinevalt. Nii läänlased kui slavofiilid armastasid mõtiskleda Venemaa rolli üle minevikus, olevikus ja tulevikus ning arvasid Venemaal olevat mingi erilise maailmaajaloolise

⁵⁷ Pjotr Jakovlevitš Tšaadajev (1794–1856), filosoof. Aadlik, osales 1812. aasta sõjas prantslaste vastu, kuulus dekabristide salaorganisatsiooni, ent polnud eriti aktiivne. 1823–1826 elas välismaal, kus muuseas suhtles F. W. J. von Schellingiga. 1829–1831 kirjutas prantsuskeelsed “Filosoofilised kirjad”, mis kujutasid endast arutlust Venemaa ajaloo, rolli ja saatuse teemadel. Elu lõpu poole lähenes katoliiklusele.

missiooni. Mõlemad olid omal moel universalistlikud. Slavofiilide arvates esindasid vene talupojad elulaadi, mis pidi saama üldiseks, ent kuna nad olid teistest rahvustest ümbritsetud, siis avaldus nende universaalne inimsus rahvuslikus vormis. Vene riiklus polnud slavofiilide järgi siit ilmast, sellel oli transendentne tähendus. Läänlaste arvates olid Lääne parimad mõtlejad leidnud arengute kogu inimkonna jaoks, ent jõuetu kaasaegne Lääs ei suutnud seda teed käia. Juhtrolli pidi enda kanda võtma Venemaa, mida kujutati nooruslikuna. Nii slavofiilid kui läänlased soovisid Venemaale arengut ja õitsengut, ent selle saavutamiseks soovitati erinevaid vahendeid. Läänlased olid aktiivsemad, reformimeelsed liberaalid või revolutsionäärid. Slavofiilid olid passiivsemad, konservatiivsemad, nad uskusid, et Püha Venemaa missiooni edu on ettemääratud. (Hosking 2001: 284–287; Greenfeld 1992: 250–270; Berdjajev 1989–1990: 1793, 1986–1988)

Üks asi, milles slavofiilid ja läänlased selgelt lahkesid, oli nende vaade Vene ajaloole ning eriti Peeter I poolt algatatud vägivaldsele läänestamisele. Slavofiilid pidasid Peeter I türanniks ja olid tema reformide vihased vastased. Just teda süüdistati vene ühiskonna lõhestatuses, tema lõi Venemaad rõhuva bürokraatiaaparaadi ning mehtas selle peamiselt sakslastega. Tema reformid tähendasid Venemaa orgaanilise arengu vägivaldset katkestamist. Slavofiilid idealiseerisid Peetri-eelset Venemaad, Moskva tsaare, kes kutsusid kokku Maanõukogu. Seda pidasid nad orgaaniliseks ja ehtvenelikuks monarhiaks ning soovisid nõuandva esinduskogu taastamist. Slavofiilid olid isiku-, südame-, tunnistuse-, mõtte- ja sõnavabaduse ägedad kaitsjad, nad tunnistasid rahva ülemvõimu printsiipi. Tsensuur tuli kaotada, sest tõeline harmoonia on saavutatav vaid kõigi häälte kooskõlal, mitte mõnede vägivaldsel kõrvaldamisel. Slavofiilid idealiseerisid vene talupoegi ja kaitsesid külakogukonda pidades seda talurahva orgaaniliseks ja originaalselt venepäraseks majandamisviisiks. Nad püüdsid välja selgitada tõelist rahvalikkust ja jõuda rahva tõelise hingeni. Suure vene hinge kandjat nähti just vene talupojas, temast sai rahvuse sümbol. (Hosking 2001: 284–287; Greenfeld 1992: 250–270; Berdjajev 1989–1990: 1793, 1986–1988)

Läänlaste arvates oli Peeter I positiivne kangelane, radikaalne reformija, kes oli avanud Venemaale tee Lääne hariduse ja tsivilisatsiooni saavutuste juurde. Lääne tsivilisatsiooni pidasid nad universaalseks. Mingisse erilisse Vene teesse nad ei uskunud. Läänlastele oli Venemaa arendamisel eeskujuks siiski pigem mingi Lääne õpetlaste töodes kajastuv ideaalne Lääs, mitte niivõrd kaasaegne Lääs, mida nad sageli halvasti tundsid ja võõristasid. (Hosking 2001: 288–290; Berdjajev 1989–1990: 1793, 1988, 1991–1992)

Läänlaste juhtiv ideoloog ning 19. sajandi vene ühiskondliku mõtte ja eneseteadvuse ajaloo üks keskseid kujusid oli Vissarion Grigorjevitš Belinski (1811–1848). Belinski ideed mõjutasid olulisel määral vene kirjanduse arengut ja muuseas ka rahvaluule uurimist Venemaal. Kõigel sellel oli otsene seos vene rahvuslusega ning kaudselt mõjutasid Belinski ideed ka paljusid teisi Vene impeeriumi rahvaid (sh komid). Seega on põhjust Belinskil ja tema ideedel

eraldi peatuda. 1829–1832 õppis Belinski Moskva ülikoolis, ent visati sealt ühe pärisorjust vastustava näidendi kirjutamise pärast välja. 1838–1839 toimetas Belinski ajakirja “Moskovskii Nabljudatel”, selle sulgemise järel kolis Peterburi, kus aastail 1839–1846 oli ajakirja “Otetšestvennõje Zapiski” vaimseks suunajaks, 1847–1848 aga ajakirja “Sovremennik” juhtiv ideoloog. 1830. aastail oli Belinski saksa idealistliku filosoofia (Schelling, Fichte, Hegel) mõju all. Kõige valdavamat mõju avaldas Belinskile Hegeli filosoofia, see oli tuntav isegi siis, kui ta sellest avalikult eemaldus. 1840. aastail pöördus Belinski materialistiks ja sotsialistiks. Temast sai sõjakas ateist ja õigeusu kiriku vihane vaenlane. Viimast nimetas ta oma “Kirjas Gogolile” (1847) piitsa kantsiks ja despotismi ümmardajaks. Berdjajevi järgi sündis vene ateism kaastundest kannatava inimese vastu. Seistes silmitsi elu ääretu kurjusega ei suudetud leppida Jumala ideega. See on omamoodi askeetlik ateism, mis lähtub religioosest pinnasest, moraalsest paatosest, armastusest headuse ja õigluse vastu (Berdjajev 1989–1990: 1994–1996). Belinski oli seisukohal, et Venemaa areneb mööda euroopalikku teed ning et kapitalism on möödapääsmatu arenguetapp teel tulevikku, mida ta kujutas utopistlike sotsialistide vaimus.

Belinski arvates läbib iga rahvuse kultuur kolm faasi. Esimeseks faasiks on rahva etniliste traditsioonide vahetu ja loomulik väljendus – folkloor. Rahvaluule on küll väga väärtuslik ning hingestatud, ent võõramaalastele jääb see mõistetamatuks ning seega ei või see olla panuseks maailmakultuuri. Teist faasi iseloomustavaks jooneks on, et kirjanikud loovad maailmakultuuri suurimaid saavutusi eeskujuks võttes oma teoseid, mis väärivad küll tähelepanu, ent jäävad siiski sageli kahvatuks ning elutuks. Neis pole seda tervet elujõudu, mis iseloomustab folkloori. Ent see faas on vältimatult vajalik ja konstruktiivne. Venemaal pani sellele faasile Belinski järgi aluse Peeter I oma reformidega. Teine faas loob eelduse kolmandale, mil toimub maailmakultuuri elementide ja etniliste traditsioonide süntees. See on tõelise suuruse periood, mil rahvus annab maailmakultuurile midagi omapärast ja väärtuslikku. Belinski järgi jõudis vene kultuur sellesse faasi just tema eluajal. Vene kirjanduse ette seadis Belinski suuri ülesandeid. See pidi tegelema lihtsate inimestega, andma üksikasjaliku ja tõese pildi nende elust, püüdma hõlmata nende keelt ja seda mitte etnograafilistest eesmärkidest lähtudes, vaid moraalsel kaalutlustel ning et edasi anda rahvusliku omapära tuum. Selline kirjandus kirjeldaks kriitiliselt rahva elutingimusi ja näitaks teed paremale elule. (Hosking 2001: 306)

Vene kirjanikud võtsid neile Belinski poolt esitatud sotsiaalset tellimust tõsiselt ning hakkasid seda täitma. Nn eesrindlik vene kirjandus püüdis paljastada eksisteeriva ühiskonna valelikkust ning otsis tõde. Kirjandus pidi teenima ühiskonda ning ühiskonna põhiprobleemi nähti eliidi ja rahva vahel haigutavas lõhes, tohutus sotsiaalses ebavõrdsuses. Belinski vaimustus Gogoli loomingust ning seadis seda eeskujuks. Belinski oli nn naturaalkoolkonna olulisim ideoloog. Naturaalkoolkonna iseloomulikuks jooneks oli püüe kujutada rahva elu täpselt ja tõeselt ning huvi “väikese inimese” vastu. Koolkonna väljapaistvamateks esindajateks peetakse F. Dostojevskit, I. Gontšarovi, A. Herzenit,

N. Nekrassovit, M. Saltõkov-Štšedrini ja I. Turgenevit. Vene kirjandus pidi aitama ehitada vene rahvust, ehkki seda ehk otseselt ei teadvustatud ja välja ei öeldud. Vene kirjanduse teened vene rahvuse ehitamisel on igal juhul suured. Kirjanikud kirjutasid rahvast, venelaseks olemisest ja Venemaad painavaist ühiskondlikest probleemidest ning haritud inimesed lugesid seda vene kirjandust ja arutasid omavahel. Kirjandus aitas neil "kujutletud kogukonda" silme ette manada. Samade raamatute lugemine ning Venemaa probleemide üle mõtlemine sidus neid üheks rahvuseks. (Anderson 1991: 26; Encyclopedia 2001: 302–303)

Folkloorile ning selle uurimisele pühendas Belinski palju tähelepanu juba oma esimeses olulisemas kirjatöös, 1834. aastal ajakirja "Teleskop" lisas "Molva" ilmunud artiklis "Kirjanduslikud unistused". Belinski leidis, et iga rahva omapära sisaldub tema mõttelaadis, religioonis, keeles ja eelkõige kommetes, mille hulka ta arvas ka materiaalse kultuuri, rõivad jm. Ilma oma keele, maailmavaate ning vaid sellele rahvale iseloomulike kommeteta ei saa olla ka rahvast. Belinski pidas rahvaloomingu kogumist ja uurimist väga oluliseks, sest oli seisukohal, et rahvaloomingus peegeldub rahvamasside tegelik elu. Selleks et rahva elujärge parandada, pidi seda esmalt tundma õppima. Belinski väärtustas just autentset rahvaluulet, igasugu moonutusi ning rahvalikkuse matkimist ta ei sallinud. Belinski ei idealiseerinud rahvaluulet ja vene maameest, nagu seda tuli ette slavofiilide ringkondades. Ta pidas folkloori rahva elu varase staadiumi väljenduseks, rahva arenedes sünnib aga professionaalne kirjandus. 1847. aastal kirjutas Belinski "Sovremennikus", et kui rahvas annab järele talle võõraste ideede ja kommete survele ega leia endas jõudu neid oma rahvuslikus vaimus ümber töötada, siis on ta määratud poliitilisele hukule. Rahvustundeta ja rahvusliku omapärata rahvas on nagu isikupäratu inimene. Kõiki rahvusi, kes on mänginud ja mängivad esimesi rolle inimkonna ajaloos, on iseloomustanud kõige ägedam rahvustunne. (Tokarev 1966: 209–212)

Erinevalt Herderist, Mazzinist või oma slavofiilidest oponentidest ei imetlenud Belinski Euroopa rahvaste (sh venelaste) individuaalsust ega soovinud selle säilimist. Rahvused olid tema jaoks vaid üks samm teel inimkonna orgaanilise ühtsuse suunas. Selleks, et see tee oleks valutum, eelistas Belinski suurrahvaid väikestele, ajaloolisi rahvaid ajalootutele⁵⁸, riigiga rahvaid riigituile, kõrgkultuure rahvakultuuridele ja näiteks venelasi ukrainlastele (Livezeanu 1995: 497–498). Ta naeruvääristas Tarass Ševtšenkot, üht ukraina kirjakeele loojat, tema keelekasutuse pärast (Slavinski 1910: 293). Belinski jaoks oli see talupoeglik ning tähendas teel inimkonna ühtse kõrgkultuuri poole tagasiminekut. Ukraina rahvusluses nägi Belinski mõttetut kõrvalist umbteed, energia raiskamist. Väikevene talupoegade kohus oli liikuda üldinimliku kõrgkultuuri poole vene kõrgkultuuri kaudu. Selles mõttes, ning modernse kultuuri vene variandi vormijana, oli Belinski vene natsionalist. Aga ta pidas silmas üldinimlikke sihte ja vene talupoegade suurde missiooni tal usku ei olnud.

⁵⁸ Vahe tegemise "ajalooliste" ja "ajalootute" rahvaste vahel võttis Belinski üle Hegelilt.

19. sajandi II poolel ning 20. sajandi algul vene rahvuslus aina tugevnes, samas kasvasid erinevused rahvusluse eri suundade vahel. Osa vene rahvuslust eemaldus üha enam valitsusest ning liikus revolutsioonilisuse suunas. Siia kuuluvad narodnikud. Teine osa vene rahvuslikust liikumisest oli suhteliselt riigitruu ning mõjutas aina enam nii impeeriumi sise- kui välispoliitikat (panslavism). Huvi-
tav, et impeeriumimeelsete vene rahvuslaste kroonulik natsionalism kompromi-
teeris suure osa vasakpoolse vene intelligentsi hulgas rahvusluse kui sellise
üldse ning nad lähenesid sotsiaalküsimuse lahendamisele järjest kosmopoliitse-
malt (Slavinski 1910: 292). Siiski arvasid ka bolševikud, et just vene proleta-
riaadil on maailmarevolutsioonis otsustav roll.

Vene rahvusluse peamiseks kandjaks oli vene intelligents. 19. sajandi keskel lisandus haritlaskonna hulka järjest enam mitte-aadlikke, eelkõige seminariste. Ilmus kalgim ja askeetlikum hingetüüp, varasemast realistlikum ja aktiivsem. Vene kirjanduses ja pressis levis termin “intelligents”. Väga ilmekalt toob vene intelligentsi omapära välja Berdjajev. Lääne haritlased (*intellectuals*) on vaimse töö ning loominguga tegelejad, eelkõige õpetlased, professorid, pedagoogid, kirjanikud, kunstnikud jt. Vene intelligentsi hulka võisid kuuluda aga ka intellektuaalse tööga mittetegelevad inimesed, üldse mitte eriti intellektuaalsed inimesed ning paljusid vene kirjanikke ja teadlasi ei saanud pidada intelligentideks selle sõna täpses tähenduses. “Intelligents meenutas pigem mungaordut või ususekti oma erilise, väga sallimatu moraaliga, oma kohustusliku maailmanägemisega, oma eriliste kommete ja tavade ja koguni isesuguse füüsilise väljanägemisega, mille järgi võis intelligenti ära tunda ning teda teistesse sotsiaaletsetesse gruppidesse kuulujaist eristada. Intelligents oli meil ideoloogiline, mitte professionaalne või majanduslik rühmitus; ta kujunes erinevatest sotsiaaletsetest klassidest, esialgu valdavalt aadli kultuursemast osast, hiljem preestrite ja diakonite poegadest, väikeametnikest, linnakodanikest ning pärast pärisorjuse kaotamist ka talupoegadest. See ongi segaseisusik, eranditult ideede – ja sealjuures sotsiaalset laadi ideede pinnal ühinenud intelligents.” (Berdjajev 1989–1990: 1799–1800) Läänest üle võetud materialism muutus vasakpoolse intelligentsi seas omamoodi dogmaatikaks ja teoloogiaks. Kes materialismist eemale jäi, kuulutati kõlbeliselt kahtlaseks, teda võidi süüdistada inimese ja rahva orjastamise pooldamises. Religioosne, moraalne ja sotsiaalne kahtlemine kultuuri õigustatutes muutus üldlevinuks. Pole juhus, et vene nihilismis etendasid suurt osa vaimuliku seminari läbi teinud õigeusu preestrite pojad, näiteks Tšernõševski ja Dobroljubov. Seminaris õppisid nad õigeusu vaimus askeetlikult maailma eitama. Samas tekitas 1850. aastate II poole ja 1860. aastate alguse seminaristides protesti kaasaegne õigeusu kirik, vaimulik-
konna nõmedus ja halvad elukombed, kiriklikes õppeasutustes valitsev
obskurantism. Tutvuti valgustuslike ideedega, tekkis janu sotsiaalse tõe ja
õigluse järele ning see janu oli ekstremistlik ja askeetlik, ihati ennastsalgavalt
rahvast teenida. Rahvas oli intelligentsile justkui mõistatuseks, mida peab ära
arvama. Usuti, et vaikiva, veel tumma rahva seas on peidus suur elutõde ning et
saabub päev, mil rahvas ütleb oma sõna. Intelligent pühendas end eliidi ja

rahvamasside vahel haigutava lõhe ületamisele. Rahvas tuli tsiviliseerida, rahvast tuli valgustada, harida. Intelligents püüdis aidata integreerida rahvast tõelisesse rahvuslikku ellu. Intelligents nägi oma ülesandena ühendada rahvas ja eliit, luua uus, parem ühiskond, mis oleks senisest humansem ja venelikum. Intelligents tunnetas oma süüd ja võlga rahva ees, sest tänu rahvale said nemad tegeleda kunsti, teaduse ja mõtlemisega, samas kui rahvas valas higi ja vaevles puuduses. (Berdjajev 1989–1990: 1792, 1797, 2000–2004; Hosking 2001: 275–282)

Intelligentsi ideede levikut mõjutasid oluliselt riigis valitsevad tsensuuriolud. 1865 ilmusid uued tsensuuri korraldavad ajutised eeskirjad. Päevalehtede ning üle 160-leheküljeliste perioodikaväljaannete ja raamatute, samuti akadeemiliste tööde eeltsenseerimine kaotati, ent siseministeeriumi juures asuv tsensuuri peakomitee võis ära korjata väljaanded, milles avastati “ohtlik orientatsioon”. Ministeerium võis toimetust hoiatada või määrata trahvi. Kolm hoiatust tähendas väljaande peatamist või sulgemist. See tähendas, et nüüdsest ei vastutanud ilmunud trükisõna sisu eest enam tsensorid, vaid toimetajad ja kirjastajad, põhiliselt varaliselt. Samas oli võimalik riskida, kombata lubatu ja lubamatut piire, avaldada “kuuma” materjali ja teenida kasumit või kõrbed tsensuuri sekku-misel. Näiteks Nikolai Nekrassov leppis kirjastaja A. A. Krajevskiga kokku, et ajakirja “Otetšestvennõje Zapiski” toimetajana tasub ta kõik trahvid ning lahkub pärast teist hoiatust. Ta tegutses selle ajakirja toimetajana edukalt 1868. aastast peaaegu oma surmani 1878. aastal ning mõistukõnele ja ümberütlemistele spetsialiseerunud ajakirjast sai kriitilise ja radikaalse mõtte lipulaev. 19. sajandi lõpul ilmusid esimesed massitiraažidega vene ajalehed. Seoses trükitehnika, telegraafside ja raudteevõrgu arenguga jõudsid Peterburis ja Moskvast välja-antavad lehed ka provintsi. Seniste nn paksude ajakirjade ning kohalike lehtedega võrreldes suhteliselt laia levikuga ajalehed said võimsaks relvaks rahvuslikult meelestatud vene intelligentsi käes. Ajalehti kasutades suutis üsna kitsas ring kirjanikke, toimetajaid ja ajakirjanikke vahendada ja kujundada Vene avalikku arvamust ning seeläbi mõjutada isegi valitsuse poliitikat. Üks kõige edukamaid oli selles vallas Mihhail Katkov oma ajalehega “Moskovskije Vedomosti”. Suuretiraaziliste päevalehtede ilmumisega sai Vene avalikkusest senisest palju enam ühiskondliku elu iseseisev tegur. (Hosking 2001: 343–346)

Narodniklus. 1850. aastail tekkis vene rahvusluses uus vool, mida tuntakse narodniklusena. Narodniklus oli läänluse ja slavofiilsuse omalaadne süntees. Selle ideelisteks esiisadeks loeti Herzenit⁵⁹ ja Belinskit, aga väga palju võeti üle ka slavofiilidelt. Narodnikluse rajajaiks ja juhtivaiks ideoloogideks peetakse Nikolai Tšernõševskit (1828–1889) ja Nikolai Dobroljubovit (1836–1861). Nende peamiseks hääletoruks oli ajakiri “Sovremennik”. Tšernõševski esines talurahva huvide kaitsjana, nõudis pärisorjuse kaotamist ja hingemaa tasuta talupoegadele andmist. Venemaa sotsiaalsete probleemide lahenduseks nägi ta talurahvarevolutsiooni ning unistas sotsialismist. Kirjanduselt ja kunstilt nõudsid Tšernõševski ja Dobroljubov elulähedust, rahvalikkust. Dobroljubov rõhutas kirjanduse ühiskondlikku funktsiooni, kaitses kriitilist realismi.

Narodnikluse sees võib eristada religioosset tiiba (slavofiilid, F. Dostojevski, L. Tolstoi) ning mitte-religioosset, sageli isegi antireligioosset tiiba (Herzen, Bakunin, 1870. aastate narodnikud-sotsialistid). Narodnikluse aluseks oli intelligentsi rahvast eraldatuse tunne. Intelligendid-narodnikud ei tundnud end rahva orgaanilise osana, rahvas asus neist väljaspool. Intelligentsi süütunne rahva ees etendas narodnikluse psühholoogias tohutut osa. Intelligents pidi tasuma oma võla rahva ees. Narodnikud jälestasid kodanlust ning tundsid hirmu kapitalistliku arengu ees. Narodnikud uskusid, et Venemaal on oma eriline arengutee ning et ta võib kapitalismi vältida ja lahendada sotsiaalküsimuse kiiremini ning paremini kui seda suudetakse Läänes. Radikaalsem narodniklus nägi lahenduseks talurahvarevolutsiooni, mõõdukamad lootsid sihile jõuda reformide ja rahvavalgustuse läbi. Kõik narodnikud idealiseerisid talurahva elulaadi ning pidasid külakogukonda Venemaa ajaloo originaalseks produktiks, kõrgeks ühiskonnatüübiks madalal arenguastmel (Berdjajev 1989–1990: 2012–2015).

Esimesed narodnikute organisatsioonid tekkisid 1860. aastail (*Zemlja i Volja*), narodnikluse kõrgajaks olid 1870. aastad. 1874. aasta kevadel toimus narodnikute “rahva sekka minek”. Narodnikuist intelligendid ihkasid rahvaga kokku sulada, rahvast valgustada, teenida talupoegi vastavalt nende igapäevastele huvidele ja vajadustele. Rahvas aga ei võtnud intelligente omaks, vaid andis need ennastohverdavalt ja omakasupüüdmatult rahvast teenima tulnud inimesed võimudele välja. Talupoegadele oli intelligentide maailmavaade võõras. Talupojad olid endiselt õigeusklikud ning religioossuse puudumine intelligentide juures oli neile vastik. Narodnikute tulekus rahva sekka nägid talupojad lihtsalt härraste järjekordset kapriisi (Berdjajev 1989–1990: 202–203). 1875. aasta

⁵⁹ Aleksandr Ivanovitš Herzen (1812–1870), kirjanik, publitsist. Herzen uskus, et Venemaa kutsumuseks on panna Läänest varem ja paremini maksma sotsiaalne tõde, uskus Venemaa võimalusse vältida kapitalismi koledusi. Herzen ja narodnikud nägid kapitalistliku tööstuse arengus pahet, mis lõhkus kõrgemat tüüpi ühiskonna algeid talurahva elulaadis. Liberalism arvati neid destruktivseid protsesse soodustavat ning seda ei sallitud. Peavaenlaseks oli kodanlik areng, seda taheti vältida. (Berdjajev 1989–1990: 2000)

lõpuks suutis politsei narodnikliku liikumise purustada, üle 1000 osaleja arreteriti, toimusid kohtuprotsessid. 1876 tekkis uus narodnikute organisatsioon, mis aastast 1878 kandis taas nime *Zemlja i Volja*. Järgmisel aastal lõhenes see organisatsioon kaheks. *Tšornõi Peredel* lootis propagandale ja valgustustööle, kannatamatum *Narodnaja Volja* valis terrori. 1. III 1881 tapsid *Narodnaja Volja* liikmed Peterburis Aleksander II. Tsaari mõrvamine vapustas kogu Venemaad ning mõjutas oluliselt Aleksander III sisepoliitikat. *Narodnaja Volja* purustati paari aasta jooksul. 1880. aastail pääses narodnikluses domineerima liberaalsem vool (N. Mihhailovski), mis soovis talurahva olukorda parandada reformide abil ning loobus relvastatud võitluse ideest. 20. sajandi algul kasvasid narodniklusest välja poliitilised parteid (esseerid, trudovikud).

Riigitruu vene natsionalismi üheks peamiseks ideoloogiks oli Mihhail Katkov (1818–1887). Katkov oli 1860.–1880. aastatel Venemaa juhtivaid ajalehetoimetajaid ja arvamusiidreid. Nooruses kuulus ta läänlaste hulka, oli Stankevitši ringi liige ja Belinski sõber. 1850–1855 ja 1863–1887 oli Katkov ajalehe “Moskovskije Vedomosti” toimetaja, 1856–1887 andis lisaks välja ajakirja “Russki Vestnik”. Väga tugevalt mõjutas Katkovi poolakate Jaanuariülestõus (1863–1864). Ta pettus poola aadlis, pidades neid reetureiks ning arvas, et ajalugu läbiv Poola-Vene vastuolu on paratamatu ja leppimatu. Peale Jaanuariülestõusu ühendas ta oma väljaannetes osavalt impeeriumi patriotismi ning vene natsionalismi. Ühelt poolt seisis ta impeeriumi terviklikkuse eest ning pälvis seega valitsuse heakskiidu, teisalt polnud ta mingi valitsuse hääletoru, vaid kritiseeris seda vene rahvusluse positsioonidelt, väljendades niiviisi suure osa haritud venelaste meeleolusid. Katkov nägi venelastes Venemaa valitsevat rahvust ning vene keeles valitsevat keelt. Mitte-venelaste täielikku venestamist Katkov ei nõudnud, ent mitte-venelased pidid olema Venemaale ja tsaarile lojaalsed. Mitte-venelased võisid isekesis omi keeli kõneleda ning omi rõivaid kanda, aga nad ei tohtinud esitada Venemaale ja venelastele mingit poliitilist või kultuurilist väljakutset. Nende kultuure võis sallida folkloori tasemel, enam polnud neile lubatud. Venemaal pidi domineerima üks kõrgkultuur – vene kultuur, ning rohkem sinna ei mahtunud. See pidi tagama ka riigi poliitilise ühtsuse. Katkov vastustas impeeriumi traditsioonilist koostööd mitte-vene eliitidega. Just neis viimastes nägi ta peavaenlasi, kes oma lobitööga valitsuses kahjustavad vene rahva huve ning riigi ühtsust. Katkovi kõrgajaks oli Aleksander III valitsemisaeg, mil ametlik rahvuspoliitika sisuliselt kattus tema enda nägemusega. (Hosking 2001: 387–389)

Ühe vene natsionalismi tahuna kerkis 19. sajandi II poolel esile peamiselt Vene impeeriumi välispoliitikale orienteeruv panslavism. See oli ideoloogia, mis oma vene variandis nägi ette kõigi slaavi rahvaste ühinemist venelaste juhtimisel. Eeskujuks oli killustunud Saksamaa ühendamise Preisimaa juhtimisel. Üheks vene panslavismi tähtteoseks on Nikolai Danilevski (1822–1885) raamat “Rossija i Jevropa” (1869). See kirjutis sisaldab messianistlikku ettekuulutust, et rooma-germaani tsivilisatsiooni ajastu Euroopas saab läbi ning korruptsiooni,

materialismi ja fraktsioonide vaheliste heitluste mädasoost, kuhu Euroopa on selle tsivilisatsiooni mõju all jõudnud, suudab teda päästa üksnes õigeusklik slaavi tsivilisatsioon.⁶⁰ Panslavismi peamiseks komistuskiviks oli poolakate soovimatus venelaste juhtimisel ühist slaavi asja ajada. See probleem lahendati lihtsalt, poolakad kuulutati slaavluse reetureiks. Üsna skeptilised olid ka tšehhid. Panslavism oli suunatud eelkõige Preisimaa, Austria-Ungari ja Türgi vastu. Tsaarivalitsus suhtus panslavismi ettevaatlikult ning toetas seda vaid siis, kui see tema välispoliitikaga sobis. Revolutsiooni- ja natsionalismivastane koostöö Preisimaa ja Austria-Ungariga oli valitsusele oluline ja seda ei soovitud kergekäeliselt vene natsionalismi altarile ohverdada. Panslavismi mõju Vene avalikkusele, sh riigiametnikele ja sõjaväelastele oli ulatuslik. 1875–1876 toetas Vene avalikkus aktiivselt õigeusklike lõunaslaavlaste ülestõuse Osmanite impeeriumi vastu. Koguti raha, Balkanile läks sõdima vene vabatahtlikke. Valitsus lasi sellel sündida ning 1877–1878 toimunud Vene-Türgi sõjas järgiti avalikult panslavistlikke eesmärke. See oli muide esimene sõda vene impeeriumi ajaloos, mida ulatuslikult kajastas ning mille retseptsiooni ühiskonnas oluliselt mõjutas meedia. Bulgaaria lahingutes, sh Šipka kurul silma paistnud kindral M. Skobelevist sai rahvuskangelane, tõeline meediastaar, kelle pilte müüsid tänavakaubitsejad ning kes julges kritiseerida õukonnas laiutavat germaani mõju. Skobelevist loodi ajakirjanduses pilt kui rahvalikust kindralist, vene kindralist, kes ei teeninud mitte niivõrd tsaari kui emakest Venemaad. Venemaale ja lõuna-slaavlastele väga soodsa San Stefano rahulepinguga olid panslavistid rahul, ent San Stefanos saavutatut oluliselt kärpivad Berliini kongressi otsused tekitasid Vene avalikkuses üldist nurinat. Valitsust süüdistati liigses järeleandlikkuses, slaavi vendade reetmises. (Hosking 2001: 381–386; Slavinski 1910: 288)

Muutused venelaste eneseteadvuses. Valdav enamik venelasi olid jätkuvalt talupojad ning nende seas elas veel edasi õigeusk, lojaalsus tsaarile ja nendega seostuv vanamoodne impeeriumi patriotism. Seoses kogu ühiskonda puudutava moderniseerumisega hakkasid aga pikkamööda toimuma muutused ka talurahvamasside teadvuses. Ulgutööde levik, tööstuse areng, linnastumine ja sisekolonisatsioon tähendasid talupoegade sotsiaalse ja geograafilise mobiilsuse kasvu. Üldise sõjaväekohustuse kehtestamine tähendas seda, et kroonuteenistus puudutas senisest palju rohkem mehi ning aega teeniti reeglina võõrsil. Talupoegade silmapiir avarus, enam ei piisanud vaid oma ja naaberkülade ning lähima linna tundmisest. Tasapisi levis kirjaoskus ning informatsioon ümbritsevast maailmast sai talupoegadele varasemast paremini kättesaadavaks. Järjest

⁶⁰ Danilevski oli ilmselt mõjutatud Hegelist. Hegel oli seisukohal, et inimkonna teel eneserealiseerimisele Absoluudis on igal rahvusel anda oma panus. Rooma-prantsuse kultuuri domineerimine Euroopas pidi peagi lõpule jõudma ning asenduma germaani kultuuri domineerimisega. Danilevski kohandas seda skeemi oma vajadustele. (Hosking 2001: 282)

enam talupoegi sai teadlikuks Vene impeeriumi ulatusest ning mitmekesisusest ning rahvuslikku sõnumit kandev trükimeedia ja rahvakirjandus õpetas neid tundma uhkust ja rõõmu selle üle, et kuulutakse riigi tuumikrahva hulka. Erinevalt impeeriumi teistest etnilistest rühmadest oli venelastel oma riik. Nende keel oli riigikeeleks, administratsiooni ja kohtute keeleks. Venelaste ligipääsu haridusele, sh kesk- ja kõrgharidusele ei takistanud keelebarjäär. See kõik andis venelastele mitte-venelaste ees eeliseid ja toitis nende “muulastest” üleoleku tunnet. Ka vene lihtrahvas õppis endas nägema võitjat rahvust, Venemaa kogujat ja ehitajat. Ajalehtedes ilmunud järjejuttudes ning odavates rahvaraamatutes kujutati venelasi sageli nii jõu kui mõistuse poolest “muulastest” üle olevaina ning viimased vaatasid vene kangelastele alt üles ning taotlesid nende soosingut või heakskiitu. 19. ja 20. sajandi vahetuseks oli vene rahvuslus tasapisi leidnud tee ka vene lihtrahva teadvusse ning traditsiooniline usk heasse tsaari ja lojaalsus õigeusu kirikule hakkasid ühiskonna sekulariseerumise ja sotsialistlike ideede leviku mõjul tuhmuma. Tsaari ja kiriku arvel nihkusid esiplaanile Isamaa ja venelaseks olemine. Aga ka vanad väärtused, mis ju uutega tingimata vastuolus polnud, panid esialgu veel hästi vastu, eriti isoleeritumates talurahvakogukondades (Brooks 1985: 214–216, 226–227, 244–245; vt ka Karjahärm 1998: 59, 76). 1877–1878 õigeusklike slaavlaste kaitseks uskmata türglaste vastu peetud sõda ühendas endas hästi nii vanad kui uued väärtused ning oli talurahva seas populaarne. See oli ühtlasi ususõda, võitlus isakese tsaari eest ning sõda vendade slaavlaste kaitseks. Siin oli traditsioonilist religioossust ja monarhistlikku patriotismi, aga ka moodsat natsionalismi.

Kõnekaks näiteks Vene avalikkuses ning venelaste eneseteadvuses toimunud muutustest on mõiste “muulased” (*inorodtsõ*) sisus aset leidnud nihked. 19. sajandi algul kasutusele võetud juriidiline termin “muulased” tähistas impeeriumi alamaid, kes ei sobinud seisuste süsteemi (vt pikemalt ülalpool). “Muulased” kui seisuslik kategooria püsis 1917. aastani, ent Venemaa moderniseerudes kahanes seisuste osatähtsus ühiskondliku identiteedi allikana. Terminiga “muulane” hakati üha üldisemalt tähistama kõiki mitte-venelasi (mitte-idaslaavlast) ning sõna pejoratiivsus süvenes. Rahvusluse eelsel ajastul olid venelaseks olemise peamisteks kriteeriumiteks olnud õigeusk ja lojaalsus tsaarile, nüüd sai selleks järjest enam keel ning need, kelle emakeel polnud vene keel, olid “muulased”, võõraste rasside võõraid keeli kõnelevad esindajad, kes elasid võõrapäraselt elu, ühesõnaga “nemad”. Juriidilisest mõistest sai halvustav laiatarbetermin, kõrvaltähenduseks metsikud, mahajäänud, võõrad. J. W. Slocum märgib tabavalt, et suhteliselt neutraalne juriidiline termin “muulane” langes 19. sajandi II poolel natsionalismi saagiks. Üsna oluline roll termini “muulased” muutumises oli ka Ilminski süsteemil, mille raames termini uus tähendus sai teatavas mahus isegi kodifitseeritud. (Slocum 1998: 175–176, 184–189; Smirnova 2002: 20)

Venelaste kui riigi tuumrahva rahvuslus põimus keeruliselt riikliku ideoloogiaga, see tekitas segadust ning ebamäärasust ja võib-olla isegi pidurdas

mõnevõrra vene natsionalismi arengut. Mõned vene rahvuslased on väitnud, et Vene (*Rus'*) on ajalooliselt Venemaa (*Rossija*) ohver.⁶¹ Ilmselt sai vene natsionalism imperiaalse ideoloogiaga põimumisest siiski ka märkimisväärset kasu. Venelased olid ikkagi riigi tuumikrahvus, nende usk oli riigiusk ja nende keel riigikeel. Vene rahvusluse jälgimist raskendab see, et osa sellest oli ühtlasi tugevalt sotsiaalne, osalt isegi revolutsiooniline liikumine ning puhtrahvuslik aspekt jäi sageli muu varju.

2.4. Kokkuvõte

Vene impeerium oli väga heterogeenne ning erinevates piirkondades rakendati niivõrd erinevaid võtteid, et raske on tsarismi rahvuspoliitikat üldse ühtse tervikuna tajuda. Asja teeb veelgi keerulisemaks see, et Venemaa oli maismaa impeerium ning vene ja mitte-vene asustus oli paljudes piirkondades segunenud ja mitte-vene elanikkonna valitsemises osalesid erinevad ametkonnad. Ühelt poolt lähtuti mitte-venelaste suhtes rakendatavas poliitikas sageli välispoliitilistest kaalutlustest (eriti välisperifeerias), teisalt aga mõjutas venelaste endi suhtes rakendatav sisepoliitika ka paljusid mitte-venelasi. Piirid tuumikrahva ja “muulaste”, sise-, välis- ja koloniaalpoliitika vahel olid Venemaal tunduvalt ebamäärasemad kui Lääne-Euroopa koloniaalimpeeriumite puhul (Starr 1985: 4–7). Kui siiski püüda midagi sulgude ette tuua, siis on see rahvusluse eelsesesse ajastusse kuuluva impeeriumi püüd oma etnilise lapitekgiga saabuval rahvusluse ajastul kuidagi toime tulla ja säilitada riigi ühtsus. 19. sajandi I poolel tehti seda valdavalt traditsiooniliste vahenditega. Mitte-vene eliite tunnustati ning nendega tehti koostööd. Kohalikke eripärasid salliti, kui neist polnud ohtu impeeriumi ühtsusele. Mässud suruti maha sõjalise jõuga. 19. sajandi II poolel ja 20. sajandi algul võeti moderniseerumise ja natsionalismi surve all kurss impeeriumi unifitseerimisele ning mudeliks valiti seejuures loomulikult riigi vene tuumik.

Peamist probleemi nägi kesk võim nn vanade rahvuste natsionalismis ning nendega toime tulemiseks mindi taktikalisele koostööle vene rahvusluse riigitrükk suunaga. “Ajaloona talupojarahvaste” rahvuslikke püüdlusi hakati pealinnas märkama “vanade” rahvuste natsionalismi kontekstis. Nende rahvaste iseseisvasse ühiskondlik-kultuurilisse arenguvõimesse ei usutud, neis nähti “etnograafilist materjali”, mis satub ühe või teise “vana” kõrgkultuuri (rahvusluse) kontrolli alla ning Vene rahvuspoliitika eesmärgiks oli, et see oleks vene kõrgkultuur. Läänekubermangudes ja Bessaraabias, aga ka Karjalas aeti selle eesmärgi saavutamiseks otsest kultuurilise venestamise poliitikat. 19. sajandi lõpul mindi sama teed ka Baltikumis ja Soomes. Olukorda suudeti üldiselt kontrolli all hoida, ent mahasurutud natsionalismid ei surnud välja, tuli miillas tuha all edasi ning ootas oma võimalust. Sisepäriifeerias (eeskätt Volgamaal) kasutati sama sihi saavutamiseks paindlikumaid meetodeid. Tõrjumaks tatari

⁶¹ Näiteks Georgi Gatšev (vt Hosking 2001: 5).

kõrgkultuuri ja islami mõju Kesk-Volgamaa õigeusklikele “muulastele” ning lähendamaks neid venelastele rakendati nn Ilminski süsteemi, mis nägi ette emakeelset kirikut, kooli ja kirjasõna. See tõi kaasa terve rea uute rahvusluse sünni, ent pikemas perspektiivis olid need üsna nõrgad rahvuslused impeeriumi terviklikkusele ilmselt ohutumad kui üks suur, kogu Kesk-Volga “muulasi” ühendav tatari rahvuslus, mis Ilminski süsteemita võinuks tekkida.

Koostöös vene natsionalismiga lootis tsarism multietnilisest Vene impeeriumist teha Venemaa, mille kõik elanikud on venelased, vähemasti poliitilises mõttes, aga soovitatavalt ka kultuuriliselt. Selline kurss oli muidugi vastuolus mitte-vene rahvuslustega ning sellest vastuolust sündinud pinged iseloomustavad kogu hilist tsaariaega.

3. peatükk

Komid vene kirjasõnas

3.1. Sissejuhatus

Kui palju ja mida teadis sürjanitest 19. sajandi vene lugeja? Kelle poolt ning mis asjaoludel loodi tekstid, millest huvitatud inimene võis ammutada teadmisi komide kohta? Milliseks kujunes tollase vene avalikkuse pilt sellest rahvast? Need küsimused on käesoleva uurimuse seisukohalt olulised, kuna Vene avalikkuse kujutus sürjanitest mõjutas ilmselt nende suhtes rakendatud rahvuspoliitikat ning ühtlasi peegeldas seda. Nagu öeldud, olid komid ja teised siin käsitletavad etnilised rühmad Venemaa rahvuspoliitika jaoks marginaalsed. Ma ei saa siin esitada komide kui etnilise rühma käekäiku määravaid keskvalitsuse seadusi ja määrusi, sest neid ei olnud. Neid polnud vaja, sest komid ei teinud tüli. Komide kui etnilise rühma saatust mõjutasid pigem Vene avalikkuses ja võimukoridorides levinud eelarvamused sürjanite suhtes. Just Vene “seltskonna” stereotüüpsetest kujutelmadest ja hoiakutest rippus suurel määral ära komide asualal rakendatav keele- ja hariduspoliitika (vt Sunderland 1998: 186–187).

Vene avalikkus, sh valitsusringkonnad said teavet Komimaa ja komide kohta sealkandis teenistuses olnud ametnike või seda piirkonda ühel või teisel põhjusel külastanud inimeste kirjutistest. Nendes tekstides kirjeldatakse Komimaad ja selle asukaid nähtuna haritud venelase silmade läbi, jutustatakse “omadele” (Vene avalikkusele) ühest kodumaa kaugest ja eksootilisest maanurgast ning selle asukaist. Selliste kirjelduste mõjul sündisid ka mitmesuguste teatmeteoste sürjani-teemalised artiklid. Ilmselt mõjutas seda sorti kirjasõna ka komide (eeskätt haritlaste) enesekontseptsiooni ning seega ka sündivat komi rahvuslust. Esimesed komi haritlased kasvasid selles traditsioonis üles ning pidid sellega nii või teisiti dialoogi astuma. See oli kultuurkiht, millest nad ei saanud ei üle ega ümber. See oli komi rahvusluse sünni eellugu ja kontekst. Vaadeldaval perioodil oli Komimaal kirjakeeleks vene keel ja kõik, mis komi haritlased selles keeles komidest kirjutasi, asetus paratamatult juba enne neid kirjutatu konteksti, ujus vooluga kaasa, püüdis seda soovitavas suunas muuta või astus otse vastuoolu. Lähem allikakriitiline tutvumine 19. sajandil ja 20. sajandi algul komide kohta kirjutatuga on oluline ka seetõttu, et nendest tekstidest pärineb suur osa meie teadmisi selle ajajärgu komide kohta ning ilmselt on meie kujutus tollastest sürjanitest selle kirjasõna taustaks olevatest kultuurilistest hoiakutest mõjutatud. Selle mõju ulatust ning laadi peaksime uurima ja teadvustama.

Tollastes venekeelsetes kirjutistes sürjanite kohta pole midagi unikaalset. Samalaadseid tekste produtseeriti ka teiste Vene impeeriumi rahvaste kohta. Juba sajandite eest Vene riigiga ühendatud ning valdavalt õigeusklikud komid

asetuvad selles kontekstis teiste samasuguste etniliste rühmade hulka. Samas on iga rahvas siiski omanäoline ning sūrjanite kirjeldustes esineb ilmselt ka mitmeid erijooni. Oma töö selles alaosas käsitlen Komimaad vaid külastanud või seal lühemat aega viibinud autorite teemakohaseid kirjutisi. Loomulikult ei suutnud ma selle uurimuse raames analüüsida kõiki vaadeldaval perioodil komide kohta ilmunud kirjutisi. Omad piirid seadis juba kas või erinevate tekstide kättesaadavus. Suur abi oli 1999. aastal Sõktõvkaris välja antud kogumikust “V debrjah Severa” (esmatrükk 1983), milles esitatakse valik 19. sajandi vene kirjanike komi-teemalisi tekste. Eelistasin Peterburis ja Moskvast ilmunud kirjutisi, mille mõju Vene avalikkuse komi-kuvandi kujundamisel oli kindlasti märksa suurem kui provintsis ilmunud tekstidel. Arvan, et minu käsitus sai küllalt esinduslik ning et ettevõetud analüüs võimaldas käesoleva uurimuse vaatevinklist lähtudes esile tuua vaadeldaval perioodil ilmunud venekeelse sūrjani-teemalise kirjasõna peajooned ning rekonstrueerida tollase Vene avalikkuse pilt komidest.

Olulisteks teguriteks, mis omaaegset komi-kuvandit mõjutasid, olid tollal ringelnud filosoofilised ideed inimkonna ajaloost ja inimese ning looduse suhetest. Peamised mõtlejad, kelle ideede mõju on aluspõhjane äratuntav 19. sajandi I poole komide kirjeldustes on Montesquieu ja Rousseau. Käsitletud autorid nendele mõjutajatele siiski reeglina ei viita, tollane teadustraditsioon ei näinud seda tingimata ette (vt Leete 2000: 17).

Charles de Montesquieu leidis, et ühiskonnaelu nähtused on tugevalt mõjutatud geograafilistest teguritest (kliima, maastik). Eriti metslaste üle võimutseb täielikult kliima ja loodus. Põhjamaades on inimesed kangemad, enesekindlamad, mehisemad ja otsusekindlamad, vähem kättemaksuhimulised, loiumad, tuimemad, vähem kahtlustavad kui lõunamaades. Viljatud põhjamaad muudavad inimese leidlikuks, aga ka sõjakaks. Moraal on põhjas kõrgem kui lõunas, seal on vähem patte ja enam siirust ning häid tegusid. Kangete jookide tarbimist peab Montesquieu Põhjala karmis kliimas paratamatuks. (Montesquieu 1999: 198–200, 242–248)

Jean-Jacques Rousseau idealiseeris inimeste algset loomulikku seisundit. Siis olid inimesed veel tsivilisatsioonist ja kunstist rikkumata, ehedad ja siirad. Nad ei olnud veel õppinud salakavalust ja silmakirjalikkust, mis tulid hiljem koos tsivilisatsiooniga, nende käitumine oli vahetu ning peegeldas nende loomust moonutamata, neid võis usaldada. Kaasaegseid metslasi pidas Rousseau siiski juba algsest loomulikust seisundist hälbinuiks, rikutuiks. (Rousseau 1995: 118–120)

19. sajandi II poolel ja 20. sajandi algul jäi Montesquieu ja Rousseau ideede mõju komide käsitlustele püsima, ent neile lisandusid uued mõttevoolud, eeskätt evolutsionism, mille olulisimad esindajad on E. Tylor ja L. H. Morgan. Paljudel juhtudel on mõjutused äratuntavad, ent raskesti tõestatavad viidete puudumise tõttu. P. V. Zassodimski aga viitab otseselt Tylorile, talle on teada kuulsa antropoloogi animistlik usunditeooria. (Zassodimski 1999: 110)

Edward B. Tylor (1832–1917) oli inglise antropoloog, evolutsionistliku suuna rajajaid. Evolutsionismi järgi areneb inimkonna kultuur inimpsüühika ühtsuse tõttu kõikjal samade seaduspärasuste alusel lihtsamatelt vormidelt keerulisemate suunas. Teisisõnu, kõigil inimühiskondadel tuleb läbi käia sama arengutee, aga mõned on sellel teel kaugemale jõudnud kui teised. Tsivilisatsioon, mis on arengu kõrgeimaks astmeks, levib kultuurikontaktide kaudu enamarenenud rahvastelt vähemarenenutele. Arengukriteeriumiteks on rahva moraalsete algete iseloom, religiooni seisund, poliitilise ja sotsiaalse organisatsiooni keerukus, arhitektuuri arengutase, põllumajanduse ja tööstuse olemasolu, teaduste levik. Tylor, nagu Rousseau'gi imetles metslaste karme vooruseid, mis paratamatult minetatakse enamarenenud rahvastelt tsivilisatsiooni üle võttes (Tylor 1989: 36, 38, 53). Tylori peateoseks on 1871. aastal ilmunud "Primitive Culture". Raamatu venekeelne tõlge ilmus juba järgmisel aastal (Geraci 2001: 206).

Evolutsionismi teiseks tuntumaks klassikuks on ameerika antropoloog Lewis Henry Morgan (1818–1881). Oma peateoses "Ancient Society" (1877) esitab Morgan inimkonna arengu kolmejärgulise arenguskeemi metslusest läbi barbaarsuse tsivilisatsiooni. Arengu peamise tõukejõuna käsitles Morgan edusamme elatusvahendite tootmisel. Morgan oli seisukohal, et metslased on tsivilisatsiooni agressiivse pealetungi ees kaitsetud, tsivilisatsioon mõjub neile hukatuslikult, ent kokkuvõttes on areng ikkagi paratamatu ning progressiivne. (Morgan 1983: 236–237)

Ilmselt on vaadeldaval perioodil komidest kirjutanud autorite teoreetilises baasis esindatud ka difusionism, mis seletab sarnasusi eri rahvaste kultuuris peamiselt kultuurinähtuste geograafilise levikuga ühest (näiteks Egiptus) või mitmest keskusest migratsioonide ja kultuurilaenude kaudu. Difusionism eitab iga rahva kultuuri iseseisva arengu võimalust.⁶²

Muuseas peegeldusid omaaegsetes kultuurikäsitlustes ka domineerivate ja mitte-domineerivate etniliste rühmade vahelised suhted. Tollaste kultuuri-seletuste autoreiks olid reeglina nn kultuurrahvaste haritud eliidi hulka kuuluvad mehed – inglased, prantslased, sakslased ja venelased ning see kajastus ka nendes seletustes. Seletajate endi etnilised rühmad ja sotsiaalsed kihid seisisid muidugi kõige kõrgemal kultuurilisel arenguastmel. Nemad olid jõudnud tsivilisatsioonini ning allpool olijaile vaadati paratamatult ülalt alla. Allpool seisjad pidid käima nende poolt juba läbitud teed, et neile järele jõuda. See polnud kerge ja nad võisid seejuures ka hukka saada, eriti kõige alumised.

⁶² Difusionismi elemente leidub ka E. Tylori teostes. Ta kirjutab, et tsivilisatsioon ei saa areneda iseseisvalt, vaid see omandatakse kõrgemalt arenenud rahvastelt. Metslaste puhul on arengu tagamiseks vajalik sajanditepikkune läbikäimine eurooplastega. Need, kes selle protsessi üle elavad, lähenevad oma arengutasemelt eurooplastele. (Tylor 1989: 53)

18. sajandi lõpul olid vene avalikkuse teadmised komidest üsna kasinad. 1776–1780 ilmus Peterburis saksa päritolu Vene teadlase ning uurimisreisija Johann Gottlieb (Ivan Ivanovitš) Georgi (1729–1802) neljaköiteline teos “Beschreibung aller Nationen des Russischen Reichs, ihrer Lebensart, Religion, Gebräuche, Wohnungen, Kleidungen und übrigen Merkwürdigkeiten”. 1776–1777 ilmus ka selle raamatu kolmeköiteline paralleelväljaanne vene keeles. 1799 ilmus venekeelse väljaande korduustrükk, seekord neljaköitelisena (lisati ida-slaavlasti puudutav köide). Saabuval rahvusluse ja rahvuste ajastul hakati huvi tundma erinevate etniliste rühmade (rahvaste, rahvuste) vastu. Varem oli elanikkond jaotunud eelkõige maksuvabadeks ja maksualusteks seisusteks, nüüd hakati nägema ka rahvastiku etnilist mosaiiksust. Tegemist oli esimese etnograafilise koguteosega Venemaal, esimese süstemaatilise teadusliku ülevaatega Venemaa rahvastest. Georgi kasutas nii oma reisidel tehtud vaatlusi kui ka teiste Peterburi akadeemikute kogutud andmeid. Teos oli omamoodi kokkuvõtteks tollaste Venemaa rahvaste kohta käivatest akadeemilistest teadmistest. Kõiki rahvaid pole siiski käsitletud ühesuguse põhjalikkusega. Käsitus Euroopa-Venemaa põhja-alasid asutavatest rahvastest näiteks on üsna nõrk. Sürjanitest teab Georgi väga vähe, neid on vaid põgusalt mainitud ostjakke (hante) käsitlevas peatükis, eraldi alaosa neile pühendatud pole (Tokarev 1966: 103–106). Georgit võib pidada evolutsionismi eelkäijaks Vene etnograafias. Ta kirjutab, et Venemaa rahvaste näol on võimalik jälgida, kuidas inimesed arenevad järk-järgult moodsa ühiskonnakorralduse suunas. Sarnaselt evolutsionistidele eristab ta kolme arenguastet. Madalaimale astmele paigutab Georgi ringi rändavad kütid ja kalastajad, keskmisele astmele karjakasvatajad ning kõrgeimale astmele põlluharijad. (Georgi 1799: VII–X, tsit Leete 2000: 112)

Komide teadusliku uurimise algust seostatakse üldiselt 1768–1772 toimunud Lepjohhini ekspeditsiooniga. Selle ekspeditsiooni materjalide⁶³ komimaad puudutav osa avaldati trükkis alles 18. sajandi lõpul ja 19. sajandi algul ning Georgi neid oma teoses kasutada ei saanud. Akadeemik Ivan Ivanovitš Lepjohhini (1740–1802) juhitud ekspeditsioon külastas komide asuala südamikku (Jarensk, Ust-Võm, Serjogovo, Ust-Sõssolsk, Sõssola ja Luza basseiniid). Lepjohhin oli tollase Vene impeeriumi lojaalne alam, teda huvitasid peamiselt loodusvarad ja majanduselu ning ekspeditsioonimaterjalid sisaldavadki eelkõige vastavaid andmeid. Aga seal leidub teavet ka kohalike elanike keelest, kultuurist ja olmest. Lepjohhini kirjeldused olid üldiselt asjalikud, ta vaatas Venemaa provintse hea peremehe pilguga ning andis siin-seal nõu, kuidas saaks elu paremini korraldada. (Tokarev 1966: 97–102; Nemšilova 1968: 8; 1983: 9–13; RKE, t. 2: 200; KJE 1998: 231–233)

19. sajandi I poolel kujunes vene kirjanduses välja kirjanduse ja etnograafia piirimail seisev suund – mitmesugused olukirjeldused ja rahva elu kujutamine. See suund võrsus reisikirjeldustest ning arenes lõplikult välja 1840. aastatel nn

⁶³ “Dnevnõja zapiski putešestvija doktora i Akademii nauk adjunkta Ivana Lepjohina po raznõm provintsijam Rossiiskago gosudarstva” Tšast’ I–IV. SPb, 1771–1805.

naturaalkoolkonna kirjanike loomingus ning jätkus hiljemgi, taustaks Vene Geograafiaseltsi asutamine (1845) ja nn kirjanduslik ekspeditsioon (1855–1857). Kirjanikelt-etnograafidelt nõuti rahva elu tõepärast kujutamist. Tuli uurida, kuidas rahvas (eelkõige talupojad) tegelikult elab, millised on probleemid ning väljapääsuteed. Sedalaadi kirjandus pidi seisma ühiskonna, rahva elujärje parandamise teenistuses. Peamiselt tegelesid kirjanikud-etnograafid vene talupoegade elu ja probleemide käsitlemisega, aga kui satuti “muulaste” juurde, siis uuriti ka neid (Nemšilova 1999: 5–6). Sedasorti kirjandust avaldati põhiliselt perioodikas, nii kohalikus kui ka keskajakirjanduses, aga ka eraldi raamatutena. See kirjandussuund on andnud ka mitmeid komide kirjeldusi (näiteks S. V. Maksimov).

19. sajandi II poolel Vene avalikkuse teadmised Venemaa rahvastest, sh sürjanitest laienesid. Edusamme tegid geograafia, etnograafia, statistika ja teised teadusharud, vastavasisulise teabe hulk kasvas pidevalt. Suurenes teaduslike ja populaarteaduslike väljaannete arv, muuseas hakkasid ilmuma etnograafiale pühendatud erialaajakirjad “Etnografitšeskoje Obozrenije” ja “Živaja Starina”, kus vahel avaldati kirjutisi ka komide kohta. Vene kirjanduses püsis lihtrahva elu detailse ja tõepärase kujutamise poole püüdlev suund, taustaks narodniklus ning hiljem sotsialistlik liikumine. Selleks, et rahva elujärge parandada, tuli seda kõigepealt tundma õppida. Põhiliselt tegeleti ikka vene rahvaga, aga vahel sattusid sedalaadi tähelepanu valgusvihku ka “muulased”.

3.2. Ametnikud, kirjanikud, õpetlased

19. sajandil ja 20. sajandi esimestel aastatel komidest kirjutanud autorite seas oli erinevate ühiskonnakihtide ja elualade esindajaid – riigiametnikke, õpetlasi, kirjanikke, rännumehi. Autorite maailmavaade ning kirjutiste valmimise asjaolud, samuti nende suhe Komimaa ja komidega olid erinevad. Mõned oskasid komi keelt, mõned mitte. Ühed uurisid kohalikku elu pikalt ja põhjalikult kasutades erinevaid allikaid, teised ei käinud isiklikult kohalgi, tuginedes vaid teistelt kuuldule ning varasematele tekstidele. Järgnevalt vaatleme käsitletud tekstide ilmumise järjekorras, kes olid vaadeldaval perioodil komidest kirjutanud autorid ning kuidas ja mis asjaoludel sündisid nende kirjutised komidest.

Nikolai Petrovitš **Brussilov** (1782–1849) sündis Orjoli kubermangus mõisniku pojana. Õppis kadetikorpus, oli ohvitser, aastail 1820–1834 Vologda tšiviil-kuberner. Suri Peterburis tegeliku riiginõuniku auastmes. Sõjaväelase- ja ametnikukarjääri kõrvalt tegeles Brussilov ka kirjandusega. Ta avaldas ilukirjandust, andis välja mitmeid ajakirju. 1834. aastal ilmus Peterburis Teaduste Akadeemia väljaandel Brussilovi “Vologda kubermangu kirjeldamise katse” (Brussilov 1833), mille eest autor pälvis akadeemia kiituskirja (Jefron, t. 8: 761; RBS – Brussilov). Tegemist on asjalikus toonis antud ülevaatega Vologda kuberman-

gust. Palju on kasutatud statistilisi materjale. Sürjanitele on teoses pühendatud ebaproportsionaalselt palju tähelepanu.

Nikolai Ivanovitš **Nadeždin** (1804–1856) oli mitmekülgne õpetlane ning kirjanduskriitik. Sündis Rjazani kubermangus preestri pojana. Lõpetas Rjazani vaimuliku seminari ning Moskva vaimuliku akadeemia. 1830. aastal kaitses Moskva ülikooli juures edukalt doktoriväitekirja, teemaks romantiline poeesia. 1832–1835 oli Moskva ülikooli korraline professor, õpetas kauneid kunste, arheoloogiat ja loogikat. Nadeždin oli vene rahvuslane, tema patriotism oli konservatiivset laadi ja pisut imalavõitu. Nadeždin toetas tollast ametlikku rahvustlust (*narodnost*), mille peamiseks ideoloogiks oli S. S. Uvarov. 1831 asutas Nadeždin oma ajakirja “Teleskop”. Nadeždin oli mõjutatud saksa filosoofidest, kelle ideedega ta oli tutvunud juba Moskva akadeemias, eeskätt Herderist ja F. W. J. von Schellingist. Ta pooldas kirjanduses rahvalikkust, oli seisukohal, et tõeline luule võrsub elust enesest ning väljendab rahva eneseteadvust. “Teleskopi” kaastöölisteks olid muuseas A. Herzen, A. Koltsov, N. Ogarjov, A. Puškin. 1834. aastast osales ajakirja toimetamisel V. Belinski.⁶⁴ Kaasajal jäi “Teleskopi” tundus ja levik tagasihoidlikuks, ent hilisemale vene kirjanduskriitikale on selle ajakirja ja tema toimetaja mõju märkimisväärne. 1836. aastal avaldas “Teleskop” esimese Pjotr Tšaadajevi “Filosoofilistest kirjadest”. Valitsus kuulutas Tšaadajevi hullumeelseks ning ajakiri “Teleskop” suleti sama aasta oktoobris. Ajakirja ühes viimastest numbritest jagas pahaaimamatu Nadeždin muljeid äsjaselt Euroopa-reisilt: “Belfort on imekaunis linn... mitte mingisugune meie Ust-Sõssolsk”. Just Ust-Sõssolskisse Nadeždin, kui “Teleskopi” toimetaja aga asumisele saadetigi. 26. juunil 1837 Ust-Sõssolskisse saabudes ei teadnud Nadeždin Komimaast suurt midagi. Ust-Sõssolsk oli tema jaoks kolgas kuskil kaugel põhjas, kus talvel külmub isegi elavhõbe, nii et sellest võib piljardikuule valmistada. 1300 versta Moskvast ja 877 versta kubermangulinnast! Nadeždin elas politseilise järeelvalve all, võimud teda ei usaldanud, tema kirju kontrolliti. Kohalik linnapealik ei teadnud isegi sõna “professor” tähendust, kuid õnneks oli sellel tema jaoks mingi müütiline aura. Norutama Nadeždin siiski ei jäänud. Pedagoog ja lastekirjanik Mihhail Tšistjakov (1809–1885) kirjutab oma mälestustes, et sürjanid nägid Nadeždini algul suurt ametnikku ja pelgasid teda, kartsid, et peksab (küllap neil oli vastavaid kogemusi). Nadeždin lasi öelda, et ta on õpetlane ning uudishimulikud sürjanid tulid teda vaatama, tõid külastiks püüsid ja sulasid tasapisi üles. See, et Nadeždin komi keelt õppima asus, rõõmustas neid väga. Kui Nadeždin Ust-Sõssolskist lahkus, toodi talle kingituseks marju, ühelt komi eidelt sai ta aga kaasa terve kuhja villaseid sukki. Nadeždin õppis üsna kiiresti sürjani keelt rääkima, hakkas tegelema kohaliku ajaloo, keele ja rahvaluule uurimisega ning kirjutas vastavasisulisi artikleid äsja ilmuma hakanud Vologda kubermangulehele. Samuti tegi ta

⁶⁴ Nadeždin oli olnud Belinski õppejõud Moskva ülikoolis ning toetas teda peale väljaheitmist, tellis talt oma ajakirjale kaastööd (Hosking 2001: 290).

kaastööd Adolf Pljušari poolt välja antavale “Entsüklopeedilisele leksikonile”⁶⁵ (Komimaaga seostuvad artiklid “Võm”, “Võtšegda”, “Vologodskaja gubernija”, “Voipel” jpm) (Nemšilova 1968: 29–30; Nemšilova 1999: 49–55; Jefron, t. 39: 432–434). Nagu öeldud, ei teadnud Nadeždin enne asumisele saatmist komidest suurt midagi, ent teoreetilises plaanis oli ta koha peal ette võetud uurimistööks siiski mingil määral ette valmistatud. 1837. aastal oli ta ajakirjas “Biblioteka dlja tšenija” avaldanud artikli “Ajaloolisest tõest ja usaldatavusest”. Nadeždin kirjutas, et igal rahval on oma iseloom, eripära, mis kujuneb geograafiliste ja genealoogiliste (rahva päritolu) tingimuste mõjul. Näiteks, mida rikkalikum on loodus, seda laisem, iharam ja tundelisem on sealne hõim. Seal aga, kus elatise saamise nimel tuleb pidevalt visa võitlust pidada, on rahvas erk, töödarmastav ja leidlik. See klappib üsna hästi kokku Montesquieu seisukohtadega. Samas arvas Nadeždin sürjanitega sarnastes kliimaatilistes tingimustes elavate laplaste kohta, et polaarne külm on teinud nende juuksed linavalgeks, tarretanud nende vere, jäänud mõistuse ja südame (Tokarev 1966: 269–271). Nadeždin võis Ust-Sõssolskist lahkuda 11. jaanuaril 1838. Pärast asumiselt naasmist valmis Nadeždinil kirjutis “Narodnaja poezija u zõrjan” (Rahvaluule sürjanitel), mis avaldati 1839. aastal Vladimir Vladislavlevi poolt Peterburis välja antavas almanahhis “Utrennjaja Zarja”. Nemšilova väitel avas Nadeždini ülevaade komi teema Vene avalikkusele, sest varasem Komimaad ja komisid puudutav akadeemiline kirjasõna oli enamasti saksakeelne ning laiemale lugejaskonnale raskesti kättesaadav. 1843 sai Nadeždin siseministeeriumi ametliku väljaande (“Žurnal Ministerstva Vnutrennõh Del”) toimetajaks ning minister L. A. Perovski nõuandjaks ajaloo ja religiooni asjus. Ta tegeles näiteks vanausuliste küsimusega, muidugi tollase valitsuse sihtidest lähtudes. 1848. aasta lõpul sai Nadeždin K. E. von Baeri asemel Vene Geograafiaseltsi etnograafia osakonna juhatajaks. Nadeždin esindas seltsis rahvuslikult meelestatud noorte vene ametnike opositsiooni välismaa teadusavalikkusele orienteeritud saksa õpetlaste vastu ning tema valimine Baeri asemele oli üks vene tiiva esimesi võite. Nadeždini arvates pidi Vene etnograafia olema vene rahvosluse teenistuses, aitama ületada kultuurilist lõhet haritud eliidi ja talurahvamasside vahel ning tugevdama rahvuslikku identiteeti. Rahvus (etniline rühm) oli Nadeždini jaoks etnograafia peamine uurimisobjekt ning Vene etnograafia pidi uurima eelkõige venelasi. Nadeždini mõju Vene etnograafia arengu suunamisel oli suur ja kestev. Juba 1846. aasta algul oli Nadeždin Geograafiaseltsi istungil pidanud ettekande “Vene rahvuse etnograafilisest uurimisest”. Muuseas pidas ta vene etnograafia ülesandeks eristada vene rahvakultuuris algupärane ja puhas vene kultuur pilti hägustavatest võõrmõjudest. Nadeždin tegeles ka vene murrete uurimisega, oli kirjavahetuses mitmete väljapaistvate slaavi õpetlaste ja natsionalistidega (serblane Vuk Karadžić, slovakk Jan Kollar, sloveen František Miklošič). (Nemšilova 1999: 49–55; Knight 1998: 111–122; Tokarev 1966: 271–272; Jefron, t. 39: 432–434)

⁶⁵ Vt Entsiklopeditšeski. Välja jõuti anda 17 köidet (A-Djat.).

Ivan Iljitš **Puškarev** (1803–1848) oli vene ajaloolane ja statistik. Sündis Simbirskis aadliperekonnas. Tema peateos “Opisanije Rossii v istoričeskom, geografičeskom i statističeskom otnošenijah” (1844–1846) jäi pooleli. Puškarev jõudis kirjeldada vaid Arhangelski, Olonetsi, Novgorodi ja Vologda kubermange (Jefron, t. 50: 825; RBS – Puškarev). Õnneks jääb nende kubermangude piiresse ka komide asuala. Vologda kubermangu kirjeldades toetub Puškarev suuresti Brussilovile, aga ka Nadeždinile.

Sergei Vassiljevitš **Maksimov** (1831–1901) oli nn kirjanik-etnograaf. Ta sündis Kostroma kubermangus maakonna postmeistri pojana. Õppis meditsiini Moskvast ja Peterburis. Kuulus koos Aleksandr Ostrovskiga muidu truualamliku ajakirja “Moskvitjanin” nn noorde toimetusse. Huvitus vene rahva igapäevaelust ja rahvaluulest, oli mõjutatud slavofiilide ideedest. 1850. aastatel hakkas avaldama ülevaateid rahva elust, sai julgustust Turgenevilt. Oli üks esimesi kirjamehi, kes rändas jala mööda Venemaa kubermange ning uuris ja kirjeldas lihtrahva elu. 1856 läks Maksimov mereministeeriumi poolt korraldatud etnograafilisele ekspeditsioonile, mida hiljem hakati nimetama kirjanduslikuks. Ekspeditsiooni idee pärines suurvürst Konstantin Nikolajevitšilt, kes tollal oli ühtlasi nii mereministeeriumi kui ka Vene Geograafiaseltsi eesotsas. Noored kirjamehed saadeti provintsi merenduse ja kalapüügiga seotud rahva elu ja elatusalasid uurima, et nad siis nähtust ka avalikkusele teada annaksid. Ekspeditsioonil oli ka praktiline mõte – mereväkke taheti võtta mehi, kes maast-madalast harjunud veega. Maksimov rändas Euroopa-Venemaa põhjapoolsetel ääremaadel, sh ka Petšooras basseinis, riigi stipendiaadina, seega omamoodi ametiisikuna. Reisi põhjal avaldas ta rea artikleid ajakirjades, 1859. aastal ilmus eraldi raamat “God na Severe”. Raamat pälvis Vene Geograafiaseltsi väikese kuldmedali. Maksimov avas vene kirjanduses Põhjala teema ning oli selle käsitlemisel üsna mõjukas. Tema raamatut anti järgnevate aastakümnete jooksul korduvalt välja. Oma loomingus seisis Maksimov lähedal nn naturaalkoollonnale. (Nemšilova 1999: 67–68; Tokarev 1966: 232–233; Jefron, t. 35: 444)

Klavdi Aleksejevitš **Popov** (eluaastad teadmata) oli ökonomist, ajaloolane ja etnograaf. Ta töötas kohtu-uurijana Velski maakonnas, oli Vologda kubermangu statistikakomitee liige (aastast 1863), tegi kaastööd Vologda kubermangulehe mitteametlikule osale (publikatsioonid aastaist 1845–1877). 1874. aastal ilmus Moskvast Keiserliku loodusteaduste, antropoloogia ja etnograafia harrastajate seltsi väljaannete sarjas K. Popovi raamat “Komid ja Komimaa” (Popov 1874). See raamat kujutab endast esimest põhjalikumat üldkäsitlust Komimaast ja komidest. Teos põhineb tolleks ajaks kogunenud komiteemalisel kirjandusel, see on senitehtu kriitiline analüüs, omamoodi inventuur. Popovi raamat oli tsaariaja lõpuni üks autoriteetsemaid käsitlusi sürjanitest. Enamikus pärast Popovi raamatu ilmumist valminud komiteemalistes kirjutistes on tunda mõjutusi Popovilt. Popov oli enda sõnul veetnud sürjanite asuala piiri lähedal mõned lapsepõlv-aastad. Ta oli Komimaal

palju ringi reisinud, rääkinud seda piirkonda ning sealset rahvast hästi tundvate inimestega ning ka sürjanite endiga. Ta oskas mõningal määral komi keelt. Popov seisis aastaid lähedal Vologda kubermangulehe toimetusele ning tundis isiklikult enamikku selle kaastöolistest. Tema käest oli läbi käinud palju Komimaad ja komisid puudutavat kirjalikku materjali, dokumente ja statistikat. Popov arvas, et oleks patt elu jooksul kogunenud teadmisi vaid endale pidada, olukorras kus laiem avalikkus teab sürjanitest väga vähe. Tema ideeks oli talletada teaduse jaoks seoses sürjanite peatse venestumisega kiiresti kaduvat keelelist ja kultuurilist ainet ning anda kaasaegsetele praktilist huvi pakkuvat infot Komimaa loodusvaradest (Popov 1874: V–VI, 82). Popov on üsna selgepilguline vaatleja. Ta kõrvutab erinevaid fakte ja teateid ning püüab asju kujutada nii nagu need olid. Ta püüab olla erapooletu ning objektiivne. Siiski on selgelt tunda, et Popov on tugevasti mõjutatud õigeusust ja riigitruust vene rahvuselusest, tema seisukohtades on omajagu šovinismi, mida ta ise võib-olla ei teadvustanudki.

Vassili Ivanovitš **Nemirovitš-Dantšenko** (1844–1936) oli kirjanik, ajakirjanik ja reisimees. Ta sündis väikevenelasest (ukrainlasest) ohvitseri perekonnas, ema oli armeenlanna. Õppis Aleksandrovski kadetikorpusel Moskvast. Tegutses sõja-korrespondendina, reisis palju ning publitseeris ohtralt populaarseid reisi-märkmeid ja etnograafilisi ülevaateid nii nn paksudes ajakirjades kui ka eraldi raamatutena. Oli laialt tuntud ja palju loetud kirjanik-turist, kelle raamatutest anti välja mitmeid kordustrükke ning keda teati ja tõlgiti ka Euroopas. Käes-olevas töös kasutatud ülevaade izmakomidest sisaldub 1877. aastal ilmunud raamatus “Strana holoda”. Selles kirjutises näitab Nemirovitš-Dantšenko end üsna pealiskaudse sulemehena, izmakomide juures ta ise ei käinud, vaid piirdus varasemate autorite (M. F. Istomin, V. N. Latkin, F. A. Arsenjev) vastavateemaliste kirjutiste ümberjutustamisega (Nemšilova 1999: 173–179; Jefron, t. 40: 872–873). Selline oligi sageli tema stiil, aga ta lähenes teemale ajakirjanduslikult, tema värvikat jutustamislaadi pingestas mingi konflikt (näiteks kavalad ja jõukad izmakomid kiusamas lihtsameelsetest looduslastest samojeede) ning teda loeti palju. Hiljem pole Nemirovitš-Dantšenkot kui kirjanikku eriti kõrgelt hinnatud, ent kaasajal oli ta üsna mõjukas ning seetõttu käesoleva ülevaate seisukohalt oluline. Paljuski kujundasid omaaegse Vene avalikkuse käsitlese sürjaneist ja teistest “muulastest” just sellised mehed. Nad taastootsid juba käibivaid stereotüüpe ning nende kirjutistes tulevad need stereotüübid ehk reljefseimalt esile.

Pavel Vladimirovitš **Zassodimski** (1843–1912) oli narodnikust kirjanik (kasutas pseudonüümi G. Vologdin). Zassodimski sündis Veliki Ustjugis vaeses aadliperes. Ta hakkas varakult huvi tundma vaesema rahva elu ning kannatuste vastu, suhtus sümpaatiaga “väikesesse inimesse”, tundis kaasa. Innustus N. G. Tšernõševski, N. A. Dobroljubovi ja D. I. Pissarevi ideedest, 1870. aastail osales narodnikute “rahva sekka minekus”. Komimaal viibis Zassodimski

ilmselt 1877. aastal. Ta kasutab oma kirjutises 1876. aasta kohta käivat statistikat, tema artikkel “Lesnoje tsarstvo” avaldati 1878. aastal ajakirjas “Slovo”. Hiljem avaldati see korduvalt ka eraldi raamatuna. Zassodimski suhtus komidesse väga sõbralikult. Tema ülevaate eesmärgiks oli sisendada lugejale sümpaatiat sürjanite vastu (vt Zassodimski 1999: 125). Zassodimski püüdis oma komide kirjelduses olla võimalikult täpne, detailne ja põhjalik. Lisaks isiklikele vaatlustele kasutas ta autoriteetsete inimeste tunnistusi, mitmesuguseid dokumente ja statistilisi andmeid. (Nemšilova 1999: 99–101; Jefron, t. 23: 317)

Vladimir Nikolajevitš **Mainov** (1845–1888) oli kirjanik-etnograaf, sündinud Peterburis. Noormehena töötas ministeeriumiametnikuna, hiljem teenis leiba prantsuse keele õpetajana ning tegeles ka etnograafiaga. 1877. aastal uuris ta Vene Geograafiaseltsi ülesandel mordva keeli ning ka mordvalaste füüsilist antropoloogiat. Mainov arvas muuseas, et kokkupuude venelastega ei vii tingimata ersade väljasuremiseni. Mainov osales M. O. Volfi poolt väljaantava sarja “Živopisnaja Rossija”⁶⁶ toimetamisel ning kirjutas selle esimesele, Põhja-Venemaad käsitlevale köitele ülevaate Petšoori basseinist (“Zabõtaja reka”). Raamat ilmus 1881. aastal. Mainov ise teadaolevalt Komimaal ei viibinud, ülevaade põhines loetud kirjandusel. (Jefron, t. 35: 383; RBS – Mainov; Nemšilova 1999: 178)

Aleksandr Vassiljevitsš **Kruglov** (1853–1915) oli kirjanik, sündinud Veliki Ustjugis rahvakoolide ülevaataja pojana. Isa, kes oli ema poolt komi, suri kui tulevane kirjanik oli vaid üheaastane ning pere kolis Vologdasse. 1873. aastal kolis Kruglov Peterburi. Ta oli narodnikutele lähedalseisev kirjanik, tõeline kristlane, nõudlik idealist, kes teenis ennastalgavalt ja askeetlikult oma rahvast. Kruglov oli viljakas ja populaarne kirjamees. Komimaast ja komidest kirjutas ta päris palju (näiteks “Zõrjane i ih domašnõi bõt” – “Russkii mir”, 1879, No 20; “V severnõh lesah” SPb, 1895 jt). Kruglovi komiteemaliseks peateoseks on “Lesnõje ljudi” (Metsainimesed), mis ilmus 1887. aastal Peterburis ning mida hiljem veel korduvalt välja anti. Kruglov külastas Komimaad 1883. aastal, ta oskas mõnevõrra komi keelt. Kui oma teadmisi nappis, siis kasutas Kruglov Vene Põhjalat ja eriti Komimaad hästi tundvate autorite (F. A. Arsenjev, V. J. Kitšin, I. A. Kuratov, K. A. Popov, J. A. Volkov, P. V. Zassodimski jt) kirjutisi. Arsenjev ja Zassodimskit tundis Kruglov isiklikult. Kruglovi eesmärk oli tutvustada sürjaneid (Kruglov kasutab ka komikeelset terminit *komi-voitõr* – komi rahvas) tavalisele lugejale kerge etnograafilise jutustuse kaudu, pisut üksikasjalikumalt kui seda tegi Nemirovitš-Dantšenko. Jutustajaks on “Metsainimestes” haritud venelasest reisija, harrastusjahimees. Komidest tegelased kannavad jutustuses komipäraseid nimesid, samuti kasutatakse etnograafiliste

⁶⁶ Soliidne, 12-köiteline ülevaate-teos, ilmus 1881–1901, toimetajaks Vene Geograafiaseltsi asepresident P. P. Semjonov.

objektide komikeelseid nimetusi. (Nemšilova 1999: 341–345; Kruglov 1999: 348, 351; Jefron, t. 32: 843)

Aleksandr Platonovitš **Engelhardt** oli šveitsi päritolu vene aadlisoo võsu, kes teenis 19. sajandi lõpul Arhangelski kubernerina. Engelhardti raamatu “Vene Põhjala” (Engelhardt 1897) lõppu lisatud kaardilt, millel on kujutatud autori reisi maršruut, selgub, et izmakomide tuumikalal ta ei käinudki, küll aga peamiselt venelastega asustatud Pustozerskis ning Ust-Tsilmas (Engelhardt 1897; Engelhardt 1899). Tema kirjatöö põhineb niisiis eelkõige varasemate autorite tekstidel ning teistelt kuuldul, mitte isiklikel vaatlustel. Käesoleva uurimuse seisukohalt on Engelhardti poolt pakutud otsesest teabest märksa huvitavam tema kui riigivõimu kõrgeima kohaliku esindaja suhtumine komidesse.

3.3. Kauge ääremaa kummalised asukad

19. sajandi I poolel teadis Vene avalikkus sūrjaneist väga vähe. Nadeždin esitab oma 1839. aastal ilmunud kirjutise “Rahvaluule sūrjanitel” algul tollase lugejaskonna tõenäolise reaktsiooni, kui hakatakse rääkima komidest. “Mis loomad need sūrjanid veel on? Kas mitte need uued metslased, kelle vennad Lenderid avastasid Nigeri lätetel, või kapten Rossi leidlapsed Londoni õllepruulija järgi ristitud maal?” Nadeždin vastab, et tegemist on meie kaasmaalastega, kes elavad mõõtmatu Vene keisririigi piires. Need on meie vennad, muidugi mitte lihased vennad, vaid poolvennad, ja juba väga ammused. Te peaksite neid ju teadma, nemad püüavad teile lõhet ning lasevad laanepüüsid, Peterburis trükiavad sūrjani töölised ajalehti, ajakirju ja raamatuid (Nadeždin 1999: 57). Nii pani Nadeždin sūrjanite koha ja rolli Venemaa rahvaste peres elegantselt paika.

Brussilov jagas oma 1833. aastal ilmunud raamatus Vologda kubermangu elanikud kahte lehte – ehtsad venelased (või venemaalased – *prirodnõje Rossi-janje*) ja sūrjanid (Brussilov 1833: 10). Selge on see, et sūrjanid pole venelased etnilises mõttes, ent tundub, et kuna nad seda pole, siis pole nad Brussilovi jaoks ka õiged venemaalased, Vene impeeriumi täisväärtuslikud kodanikud.

Väga huvitavaks teemaks on komide asuala suuruse ja piiride ning komide arvukusega seotud küsimused. Tollane statistika oli väga algeline, põhiliselt korraldati piiratud ulatusega revisjone, mille eesmärgiks oli maksualuse elanikkonna suuruse väljaselgitamine, inimeste etniline taust polnud seejuures oluline ning seda tavaliselt ei uuritud. Näiteks Ivan Puškarev nendib oma Vene impeeriumi kirjelduse Arhangelski kubermangule pühendatud osas, et mittevenelaste, välja arvatud samojeedid, arvu pole võimalik kindlaks teha, sest nad on riigitalupojad nagu venelasedki ning rahvaste kaupa pole arvet peetud (Puškarev 1845: 31). Sūrjanite arvukus Vologda kubermangus on Puškarevile siiski teada – 64160 (1844. aastal) ning nende seas oli talupoegade kõrval ka vaimulikke, kaupmehi ja segaseisuslasi (Puškarev 1846: 35). Üldiselt oli tollasel haritud avalikkusel erinevate etniliste rühmade asualast ja arvukusest üsna ebamäärane pilt. Selliste asjade vastu alles hakati teaduslikku huvi ilmutama ning

inimestel, kes 19. sajandi algul komidest kirjutasid, oli siin teedrajav roll. Sürjanid asustasid hõredalt tohutut maa-ala, nad jaotusid lokaalseteks gruppideks, põhiliselt jõebasseinide kaupa. Sürjanite erinevad rühmad rääkisid sarnaseid murdeid, ent sürjanite naabruses elas veel teisigi, kes rääkisid sarnast keelt (eelkõige permikomid, aga ka udmurdid). Keda üldse lugeda sürjaneiks ja keda mitte? Oli küll olemas mingi ajalooline traditsioon ning hulk erinevaid etnonüüme, ent palju jäi siiski lahtiseks. Ka valdavalt kirjaoskamatul komidel endil polnud kindlasti selgemat ettekujutust sellest, kes on sürjanid, kui palju neid on ning kus on nende asuala piirid. Selleks, et nendele küsimustele vastata, oli vaja nii öelda kotkaperspektiivi ning see võis olla vaid haritud inimesel, kes oli võimeline süstemaatiliselt töötama kirjapandud informatsiooniga, andmeid koguma ja analüüsima.

“Vene riigi geograafilise sõnastiku”⁶⁷ andmetel elavad sürjanid Vologda ja Tobolski kubermangudes. Arhangeliski kubermangu ei mainita. Samuti ei mainita sürjaneid artiklites “Arhangelškaja gubernija” ja “Ižma” (Geografitšeski, t. 1: 238–240; t. 2: 658, 701–702). Kas siin on tegemist juhusliku hooletusveaga või ei arvanud sõnastiku koostajad ižmalasi sürjanite hulka? Nadeždin pruukis oma 1839. aastal avaldatud töös terminit “Komimaa” (*zõrjanskii kraj, zõrjanskaja storona*) ning nimetab Ust-Sõssolskit selle pealinnaks. Selle maa piiride määramisel kasutas ta maakonnaametniku abi, kes oli teenistuse tõttu kogu sürjanite maa isiklikult risti ja põiki läbi sõitnud – Petšoorast Udorani ning Ižmast Luzani. Ametnik oli talle statistika ja geograafia alal elavaks entsüklopeediliseks leksikoniks, sest paberkandjal neid andmeid tollal polnud. Nagu näeme, jäävad Komimaa piirid Nadeždinil siiski üsna ebamäärasteks (Nadeždin 1999: 59). 19. sajandi keskpaigas muutus olukord selles osas märgatavalt selgemaks. 1845. aastal loodud Vene Geograafiaseltsi töö hakkas vilja kandma. Üks seltsi juhtfiguure, Peter von Köppen⁶⁸ koostas muuseas Euroopa-Venemaa etnograafilise kaardi. Köppen toetus kohalikele ametiisikutelt ning haritlastelt saadud teabele, ametlikule statistikale ning aastate jooksul ise kogutud andmetele. Kaart anti välja 1851. aastal, selle juurde kuulusid ka statistilised tabelid, mis kajastasid mitte-venelaste arvukust kubermangude kaupa. Sürjanite, nagu ka mitmete teiste hõredalt asustatud äärealadel elavate etniliste rühmade asuala pole sellel kaardil siiski eriti täpselt näidatud (Tokarev 1966: 218–219). Polnud

⁶⁷ “Geografitšeski slovar Rossiiskago gosudarstva”. 1773. aastal ilmus Venemaal esimene geograafiline sõnastik (“Geografitšeskii leksikon Rossiiskago gosudarstva”), koostajaks Fjodor Polunin, toimetajaks G. F. Miller. Leksikonis sisaldub ka artikkel sürjanite kohta, kasutatakse etnonüümi arhailist vormi *sõrjane*. 1788–1789 ilmus Polunini sõnastiku teine, kaheköiteline väljaanne (“Novõi i polnõi geografitšeski slovar Rossiiskago gosudarstva”), toimetajaks Lev Maksimovitš. Sõnastiku kolmas väljaanne, ümbertöötatud ja täiendatud A. M. Ššekatovi poolt, ilmus 1801–1809 seitsmeköitelisena (vt Tokarev 1966: 139–140). Selles töös kasutatakse kolmandat väljaannet.

⁶⁸ Ka Pjotr Ivanovitš Koeppen (1793–1864), saksa päritolu Vene statistik, geograaf ja etnograaf. Peterburi TA liige (1843).

piisavalt andmeid. Ižmalastest udmurtideni ulatuv keeleline ja kultuuriline pidevustik (kontiinum) otsustati nappide teaduslike andmete põhjal jagada sürjaniteks, permjakkideks ja votjakkideks. Ehk võinuks ka teisiti? Mitmed 19. sajandi komi rahvuslased (näiteks G. Lõtkin, K. Žakov) olid seisukohal, et sürjanid ja permikomid moodustavad ühtse komi rahva. Ižmakomide (komi k *izvatas*) seas pole tänini üksmeelt, kas ollakse osa komidest või eraldi etniline rühm.

Ka 19. sajandi II poolel kaebavad paljud autorid, et sürjanitest teatakse väga vähe. See ongi üks peamisi põhjusi, mis sunnib komidest kirjutama. Popov kirjutab oma raamatu sissejuhatuses, et nn “muulaste” seas on sürjanid ühed vähemtuntud. Vologda kubermangulehe mitteametlikus osas oli sürjanite kohta ilmunud päris palju kirjutisi, ent seal oli palju juhuslikku, leitud vasturääkivusi ja lihtsalt vigu. Pealegi oli see ajaleht vähelevinud ning polnud kuigi püsiv – isegi toimetusel polnud kõiki lehenumbreid (Popov 1874: V). Kruglovi andmetel polnud kõiki numbreid ka Peterburis Keiserlikus Avalikus Raamatukogus. Temagi nendib, et Komimaa (*Zõrjanskii krai*) on *terra incognita*. Popovi soliidne ülevaade sürjanitest on trükitud eriväljaandena ning pole laiemale avalikkusele kättesaadav. F. Arsenjevi suurepärane raamat “Zõrjane i ih ohotnišči promõslõ” puudutab aga kõike, mis pole jahindusega seotud, vaid riivamisi. (Kruglov 1999: 348)

Kas sürjaneid peeti hõimuks, rahvaks või rahvuseks? Millisena nähti sürjanite suhet venelaste ja Vene riigiga? Selgete vastuste andmist nendele küsimustele takistab suuresti terminoloogiline segadus (vt Ždanko 1975: 56). Raske on aru saada, mida üks või teine autor ikkagi silmas pidas, sageli võib kontekstile toetudes vaid oletusi teha. Popovi jaoks on sürjanid üks hõim “muulaste” kirjus massis. Tal on sürjaneid raske rahvaks (või rahvuseks – *narod*) nimetada, aga midagi paremat talle ka pähe ei tulnud. Popov ühineb nendega, kes end trükisõnas venestunud sürjaneiks nimetavad, ning peab komisid vene rahvuse (*narod*) osaks, provintsiaalideks, kes räägivad lihtsalt erinevat keelt (Popov 1874: V, 87). Zassodimski nimetab Komimaad üheks Venemaa imeasjast. Ta nägi Komimaas Venemaa lahutamatu osa ning arvas, et on loomulik ja vajalik, et vene inimesed Komimaa ja ta väikese rahva eest hoolt kannaksid (Nemšilova 1999: 103–104). Tundub, et siin on ivake paternalismi. Samas vastandab Zassodimski Komimaad ja Venet üsna teravalt. Vologda kubermangu vene maakondades kuuleb reisija vene keelt, näeb vene nägusid, vene taresid, põllutöid, elu-olu. Teeline näeb ja kuuleb, et tema ümber on tõesti “vana Vene” (*staraja Rus'*), et kõikjal lõhnab tõeliselt venelikult (*tšto na nego otovsjudu Rus'ju pahnet...*). Aga kui jõutakse Ust-Sõssolski maakonda, siis muutub kõik silmapilk, nagu nõiaväel. Sõites nii umbes 15 versta selles maakonnas tunnetab teekäija kohe, et siin pole enam Vene (*tut bolše ne Rus'*). Reisija on Vene seljataha jätnud ning jõudnud tšuudide maale, Komimaale (*v krai zõrjanski*) (Zassodimski 1999: 105–106). Zassodimski jaoks on komid tõelised “muulased” – neil on pea kõik teisiti kui venelastel.

19. sajandi II poolel ollakse juba üksmeelele jõutud selles osas, kes on sürjanid. See ei ole enam teemaks. Oli langetatud otsus, et ižmalased on osa sürjaneist. Loomulikult oli selleks kaalukaid argumente, nad olid ju põhiliselt lõunapoolsetelt komi aladelt Ižmale asunud ning rääkisid sarnast keelt. Samas olid aga ižmalaste elatusalad, elutingimused ja kultuur lõunapoolsete sürjanite omadest üsna erinevad. Mitmed autorid rõhutavad ka nende iseloomu erinevust Vologda kubermangu sürjanite omast (vt näiteks Popov 1874: 1; Kruglov 1999: 348). Palju väiksemate kultuuri- ja keeleeripärade baasil on defineeritud etnilisi rühmi, loodud rahvuslusi ja isegi rahvusi. Ižmalaste puhul otsustati lihtsalt, et nad on osa sürjaneist ja keegi ei tulnud tollal välja vastupidise võistleva ideega. Ka statistika oli vaadeldaval perioodil edasi arenenud ning kogunenud oli erinevaid andmeid sürjanite ja teiste etniliste rühmade arvukuse kohta. Paljud autorid toovad neid arve oma tekstides ära.

3.4. Külüm karukolgas

Komimaad kujutati 19. sajandi I poolel kauge ja karmi kliimaga piirkonnana, tõelise karukolkana, mille lahkusega loodus on vorminud ka sealse rahva. Venelastest autorid kalduvad rõhutama piirkonna eksootilisust. 1804. aastal välja antud geograafilise sõnastiku teises osas jutustatakse, et sürjanid elavad haritud rahvastest, kreeklastest ja roomlastest kaugel. Nende maa on põhjapooluse lähedal, päikest on seal vähe, metsi, soid ja järvi aga palju. Sürjanid on elanud nende kaugete metsade ja soode taga, teadmata suurt välisilmast ning nendestki on teavet üsna napilt. Karmis looduskeskkonnas on nad pidanud ellujäämise nimel võitlema, oma esivanematele ja ajaloolle pole neil olnud mahti mõelda, kirja nad ei tunne. (Geografitšeski, t. 2: 658–659)

Nadeždin pajatab lugejaile vaimukalt, et kui rahvastele maid jagati, siis juhtus sürjanitele kehv tükk Põhjala sügavuses, läbitungimatud laaned ja põhjatud sood, paukuv pakane. Tema sinna küll sattuda ei soovita. “Ei! Jumal hoidku teid rahuldusest kuulata sürjani Philomelat tema enda pesas! Mina tegin seda teie eest.” Vanasti peeti sürjanite maad vanglaks, kuhu on kinni pandud Anti-kristuse eelkäijad, roojased Gog ja Magog. Sealne loodus on igav ja vaene, ilma näo ja kujuta nagu loomise kolmandal päeval, pole veel jõudnud avalduda, lahti rulluda, maa pole veel võitnud vett ning metsik taimeestik on elu ainsaks luksuseks. (Nadeždin 1999: 58)

Ka 19. sajandi II poolel armastati Komimaad jätkuvalt karukolkana ja komi- sid eksootilise metsarahvana kujutada. Juba sürjanitest ja nende asualast pajatavate kirjutiste pealkirjad on üsna kõnekad. Zassodimskil “Metsade kuningriik”. Nemirovitš-Dantšenko ülevaade sürjanitest sisaldus raamatus “Külma maa”, peatükis “Mahajäetud maanurga hõimud”. Kruglovi komi-teemalised kirjutised kandsid pealkirju “Metsainimesed”, “Põhjala metsades”, “Metsade lapsed”. N. A. Aleksandrovil ilmus 1900. aastal Moskvas raamat “Inorodtsõ lesov” (Metsade muulased). Eelneva perioodiga võrreldes uue joonena torkab silma autorite

suurenenud huvi Komimaa loodusvarade ning nende kasutamisevõimaluste vastu.

K. Popov kirjeldab sūrjanite asuala tumeroheliste metsadega kaetud tohutu maana, kus vonklevad jõgede ja ojade helesinised linnid ning siin-seal on oaaasidena laiali pillutud umbes 500 asulat põldude sõõris (Popov 1874: 34). Oma raamatu 7. peatükis annab Popov süstemaatilise ülevaate Komimaa loodusvaradest (Popov 1874: 41–45). Zassodimski alustab üsna samamoodi. Ta poetiseerib Komimaa sünget ja karmi loodust ning näeb selle mõju komide ajaloole ja kultuurile. Vene maade kauges kirdenurgas, läbipääsmatute metsade ja põhjatute soode taha peitunud sūrjanid olid looduslike tõketega eraldatud vene maailmast ning kaitstud selle järskude kultuurimõjude eest. Tänu oma asuala eraldatusele välismaailmast suutsid nad suhteliselt tervikliku ja puhtana alal hoida oma rahvuse (*narodnost*) – oma keele, uskumused, kombed ja tavad. Seda mõtet kordab ka Mainov (vt Mainov 1881: 254). Zassodimski märgib ka, et Komimaad tuntakse mingi tumeda nõidade ja võlurite maana. Paljudele on Komimaa aga muinasjutuliste loodusrikkuste maa, mille metsades on külluses jahiloomi, seeni ja marju ning jõed ja järved kihavad kaladest. Irooniaga märgib Zassodimski, et oma loodusrikkuste poolest tuntud piirkond on viimasel ajal hakanud köitma haritud ettevõtjate ja kommersantide tähelepanu ning nad on lahkelt valmis viima sellesse harimata maanurka tsivilisatsiooni tõrviku (Zassodimski 1999: 106, 116, 119, 140, 164). Arvatavasti V. N. Latkini reisi-päevikuga tutvunud Mainov näeb loodusvaradest rikka Komimaa tohutut potentsiaali. Ta räägib Petšoorast kui unustatud jõest, piirkonnast, mille suure-pärased kalavarud, lehisemetsad, karusloomad ja mitmesugused maavarad ei leia väärilist kasutamist. Maad ei arendata (Mainov 1881: 254, 260). Kruglov kirjutab samuti määratu Komimaa kõrvekolgastest, õõtsuvatest samblasoostest, padrikutest, mida läbivad vaid põhjapõtrade rajad ning arvukatest jõgedest ja ojadest, mis suures osas geograafidele veel tundmata (Kruglov 1999: 357).

3.5. Komide päritolu ja ajalooline saatus

Teemadering, mille vastu komidest kirjutajad reeglina suurt huvi ilmutasid, oli sūrjanite päritolu küsimus ning komide sugulus teiste rahvastega. Selles kontekstis tegeleti väga palju ka erinevate etnonüümide ja toponüümide päritolu ja tähendusega. 19. sajandi I poolel olid autorite teadmised neist asjust väga ebamäärased ja vastuolulised, üsna kergekäeliselt tehti meie silmis fantastilisi järeldusi, mis hiljem põhjendamatuiks on osutunud.

1801–1809 välja antud geograafiline sõnastik pühendab sūrjanite päritolule, sugulussidemetele, varasele ajaloole, etno- ja toponüümikale valdava osa artikli “Zōrjanje” mahust. Õigupoolest tegeleb artikkel kogu Ida-Euroopa põhjaosa varaaajalooga. Sūrjanid arvatakse muistsete tšuudide (soome-ugrilaste) hulka, keda antiikrahvad olla sküütideks nimetanud. Mainitakse Biarmiat Põhja-Dvinaa suudmes, kus tšuudid skandinaavlastega kauplesid, samuti Korelat.

Viidatakse antiikautoreile, skandinaavia saagadele ja vene letopissidele, Tatištševile ja Lomonossoville.⁶⁹ Artiklis märgitakse, et sürjanid nimetavad end *komi*, *kommijas* ning arvatakse, et see tähendab Kaama jõe rahvast, et sürjanid on kunagi tulnud Kaama äärest ning on suguluses siiani seal elavate permjakkidega (Geografitšeski, t. 2: 658–661, 668, 672). See seisukoht on ilmselt üle võetud Lepjohhinilt (vt Sergijeva 2000: 35–37). Etnonüümi “komi” sellise selektuse toob ära ka Brussilov. Ta mainib ka sürjani ja soome keele sarnasust (Brussilov 1833: 57–58). Puškarev märgib ära sürjani ja permjaki keele sarnasuse, ent eitab pesuehtsate soomlaste sõnadele viidates vähimatki analoogiat komi ja soome keele vahel (Puškarev 1846: 35). Enamik autoreid räägib ka sellest, et sürjanite asuala on ajaloo vältel muutunud, et sürjanid on venelaste ees taandunud, venestunud. “Vene riigi geograafilises sõnastikus” märgitakse, et varem, veel Permi Stefani ajal (14. sajandi II pool), oli kogu Võtšegda alamjooks asustatud sürjanitega, nüüd aga algab sürjani asustus Mežogist (Geografitšeski, t. 2: 674). Ka Puškarev räägib “sürjanite nimelise hõimu jäänustest” Jarenski ja Ust-Sõssolski maakondades ning ütleb, et kogu kubermangu elanikkond koosneb ehtsatest venelastest, venestunud sürjanitest ja sürjanitest (Puškarev 1846: 34–35). Komi keele ja Ida-Euroopa põhjaosa kohanimedega tege lenud Nadeždin leidis, et sellised toponüümid nagu Šeksna, Totma, Ustjug ja Kostroma on sürjani päritolu (Nemšilova 1999: 56). Ühesõnaga, sürjanite ja tšuudide vahele seati võrdusmärk ning kujutati neid rahvana, kes on juba sajan deid venelaste eest taandunud.

19. sajandi II poolel oli seisukoht, et sürjanid kuuluvad soome-ugrilaste sekka ning on lähedalt sugulased permjakkide ja votjakkidega (udmurdid), juba üldiselt tunnustatud. Kahtlusi ei tekita ka sürjanite esivanemate seotus vene letopisside Permi, skandinaavia Biarma'ga.

Vaadeldud autoreist tegeles komide päritolu ja etnilise ajalooga kõige põhjalikumalt K. Popov ning tema käsitlus oli ka kõige mõjukam. Hilisemad autorid toetuvad neis küsimustes suuresti Popovile. Popovi järgi on soome-ugrilased

⁶⁹ Vassili Nikitištš Tatištšev (1686–1750). Valgustatud vene aadlik, kes ühendas edukalt riigiteenistuse ning teaduse. Peateos “Istorija Rossiiskaja s samõh drevneiõh vremjon...” (5 kd, 1768–1848). Tatištšev oli üks esimesi, kes hakkas tegelema Venemaa rahvaste päritolu ja etnilise ajaloo küsimustega. Ta oli veendunud, et keelesugulus viitab ühisele päritolule ning oli esimene, kes sellest lähtudes üritas klassifitseerida impeeriumi rahvaid. Suurimate rühmadena eristas Tatištšev slaavi, tatari ehk sküüdi ning sarmaadi rahvaid. Viimaste hulka arvas ta peamiselt soome-ugrilased. Tatištšev pooldas muuseas impeeriumi mitte-venelaste lähenemist venelastele ning arvas, et kõige paremini kulgeb see majanduslike sidemete ning haridussüsteemi kaudu. (Tokarev 1966: 79–82)

Mihhail Vassiljevitš Lomonossov (1711–1765), vene teadlane, sündis talupoja peres. Tegeles muuseas ka keeleteaduse ja ajalooga. 1766 avaldati tema “Drevnaja Rossiiskaja isotorija”. Slaavlased, keda Lomonossov seostas sarmaatidega, pärinevad tema järgi Aasiast. Lomonossov tunnistab tšuudide (soome-ugrilaste) osa Vene rahva moodustumisel. (Tokarev 1966: 115–116)

(*finnõ*), kelle hulka kuuluvad ka sūrjanid, osa altai rassist ja keelkonnast (nende kahe kattuvuses tollal üldiselt ei kaheldud). Rändlevad ja poolrändlevad altai hõimud asustasid algselt Põhja-Aasiat. Soome-ugrilaste metsikud ja poolmetsikud esivanemad liikusid sealt läände ning asustasid muinasaja lõpul tervet Euroopa-Venemaa põhjaosa. Ajalooallikais on nad tuntud tšuudidena.⁷⁰ Nad on endast jättnud arvukalt jälgi Venemaa sisekubermangude toponüümikasse (näiteks linnanime “Moskva” algkuju on Popovi järgi *Mös-va*, mis tähendab Lehmajõge). Siis aga saabusid lõunast, Doonau kallastelt slaavlaste esiisad, tõid endaga kaasa tsivilisatsiooni alged ning hakkasid soome-ugrilasi välja tõrjuma. Soome-ugrilased (tšuudid) polnud vastupanuks võimelised. See oli pehme, selgete piirjoonteta ja kindla kõlbelse sisuta rahvas, kes oli peaaegu vastupanuta valmis omaks võtma slaavlaste (venelaste) poolt kaasa toodud kõrgemat kultuuri. Selleks, et neid allutada ja venestada, polnud vaja mingit erilist vägivalda, see toimus peaaegu iseenesest. Soome-ugri aladele saabusid ohtlikes seiklustes karastunud ja suhteliselt hästi relvastatud väikesed vene võitlussalgad ning kaupmehed. Hajutatult elav väikesearvuline tšuudi elanikkond ei suutnud mingiks märkimisväärsaks vastupanuks koonduda. Saabunud vallalised mehed võtsid endile tšuudi naised ning niiviisi, slaavlaste kultuurilise üleoleku, rahulike kontaktide ja veresegamise kaudu toimuski tasapisi, kuid järjekindlalt tšuudide venestumine. Tšuudid võtsid järkjärgult üle slaavi (vene) kombed, maailmataju, uskumused ja keele. See protsess algas juba enne seda kui venelased võtsid vastu õigeusu. Primitiivsem rahvas allus enamarenenud rahva kõrgema kultuuri mõjule. Popovi arvates oli see loomulik. Kadusid merjalased, zavolotšije tšuudid ning paljud teised soome-ugri hõimud. Tšuudide taandumist venelaste ees näeb Popov avaras maailmaajaloolises kontekstis. Nimelt on slaavlaste osa kagu suunast Euroopasse liikunud aarialastest ning soome-ugrilased on osa enne aarialasi Euroopat asustanud rahvastiku kontinendi äärealadele tõrjutud jäänustest, kelle hulka kuuluvad ka näiteks keldid ja ibeerid. Euroopa-Venemaa kirdenurgas moodustasid sūrjanid, permjakid ja votjakid muinasaja loojangul ilmselt ühe rahva. See on Vene kroonikate “Perm”, Skandinaavia “Biarmia”. Veel 16. sajandi algul polnud sūrjanid permjakkidest (permlastest) eristunud ning neid tunti sama nime all. Venekeelset etnonüümi *zõrjane* peab Popov suhteliselt hiliseks ning tuletab selle sõnadest *zõrja*, *zõrit*, *võzõrit* ning taandab tähendusele “palju jooma”. Ta arvab, et see on venelaste poolt sūrjakomidele antud halvustav hüüdnimi, mis ametlikku käibesse tuli mitte enne 18. sajandit.⁷¹ Mingit märkimisväärsset rännet Kaamalt Võtšegdale ja Petšoorale pole Popovi arvates toimunud. Sūrjanid elasid juba enne esimesi kontakte venelastega üldjoontest seal kus nüüdki. Küll aga on nad venelaste eest järkjärgult

⁷⁰ Popov tuletab selle etnonüümi sõnast *tšudak* – kummaline, arenematu, veidrik (Popov 1874: 86).

⁷¹ Kitšini arvates tuleb etnonüüm *zõrjane* sūrjanikeelsest sõnast *sur*, (õlu) ning viitab sellele, et komid joovad palju õlut (vt Kitšin, Vologodskije Gubernskije Vedomosti (VGV), 1866, No 6, tsit Popov 1874: 2).

taandunud, venestunud. Kogu Solvõtšegodski maakonna elanikkond on venestunud sürjanid. Veel Permi Stefani ajal ulatus sürjani asustus Võtšegda suudmeni, nüüd aga vaid Mežogini ning sealgi räägib veel ainult pool küla sürjani keelt, ülejäänud on üle läinud vene keelele. Kaasaegsed sürjanid peavad tšuude võõraks hõimuks, paganaiks, mitte oma esivanemaiks. Tegelikult on nad nende-samade tšuudide seni venestumata järglased (Popov 1874: 1–14, 88). Tundub, et Popovi jaoks olid sürjanid ja teised veel säilinud soome-ugri rahvad justkui mingi ajalooline arengupeatas. Sajandite eest alanud paratamatu protsess polnud veel päriselt lõpule jõudnud. Aga küll ta varsti jõuab, arvas ilmselt Popov, sest primitiivsem rass ja kultuur jäävad ju enamarenenule alla niikuinii.

19. sajandil peeti ajalooks peaaegselt kirjutatud lugu mineviku kangelastest ja nende suurtest tegudest. Popovi arvates sürjanitel ajalugu selles sõna otseses tähenduses pole. Tema meelest ei saa lugeda ajalooks sürjanite järkjärgulist venestumist, sest see toimus iseenesest, peaaegu märkamatu, selles pole mingeid daatumeid ega kronoloogiat. Tõelise ajaloolise fakti omadused on Popovi arvates vaid ühel sündmusel sürjani rahva minevikus – kristluse vastuvõtmisel. Komimaa ajalugu on sisuliselt Ust-Võmi piiskopkonna ajalugu, see on aga osa Vene ajaloost. (Popov 1874: 21)

Ka Zassodimski loeb sürjanid hõimude hulka, keda venelased vanasti tšuudideks kutsusid. Tema tuletab selle etnonüümi sõnast *tšužoi* (võõras). Etnonüüm *zõrjane* tuleb Zassodimski arvates venekeelsest sõnast *zõrnõ* (kõrvale tõrjutud). Idapoolsed tšuudid (sürjanid) on venestumisest pääsenud seetõttu, et peitusid sügavatesse laantesse (Zassodimski 1999: 109–110). Mainov ei lisa eelkäijatele midagi uut (Mainov, 1881: 249–250, 254). Kruglov toetub etnogeneesi ja etnonüümika küsimustes Popovile (Kruglov 1999: 360–361). Sama teeb pisut distantseerudes ja ettevaatlikult ka Engelhardt (Engelhardt 1897: 219–223).

3.6. Permi Stefani ristilapsed

Komid on tänu Permi Stefani edukale misjonitööle 14. sajandi lõpul õigeusklik rahvas. Stefan tegi oma misjonitööd komi keeles ning oli isegi loonud erilise komi tähestiku ning tõlkinud komi keelde mõned vaimulikud tekstid. Hiljem oli aga Stefani poolt loodud kirjakeel käibelt kadunud ning kaotsi olid läinud ka komi keelde tõlgitud tekstid. Kui palju neid üldse oli? Kas kõik on hävinud? Stefani emakeelne misjonitöö ning spetsiaalse komi kirja loomine olid täiesti erandlikeks nähtusteks Vene ekspansiooni ajaloos ning kõitsid enam või vähem kõigi 19. sajandil komidest ja Komimaast kirjutanud autorite tähelepanu. Pea kõiki huvitas ka Stefani pärandi saatuse probleem.

“Vene riigi geograafiline sõnastik” mainib ära, et sürjanid on tänu Permi Stefanile kristlased. Jumalateenistusi peetakse kirikuslaavi keeles, sest kohalike vaimulike laiskuse tõttu on Stefani loodud kiri ja komi keelde tõlgitud raamatud kaotsi läinud ja unustatud (Geografitsjeski, t. 2: 674). Brussilov toob metropoliit Jevgenile viidates Stefani poolt loodud kirja ning komi keelde tõlgitud

raamatute unustusse vajumise peamise põhjusena esile tulekahjud Ust-Võmi kirikutes (Brussilov 1833: 58–59). Puškarevi järgi olid Stefani komikeelsete raamatute hävimise põhjusteks tulekahjud kirikuis ja rahva harimatus (Puškarev 1846: 36).

K. Popovi arvates ei suutnud muistsete permlaste religiooni kõlbeline tühjus ning nende nõidade šarlatanlus kristlusele mingit märkimisväärset vastupanu osutada. Permlaste vereahnest Jomala'st polnud Kristusele mingit võistlejat. Samas soodustasid sellised vanadele permlastele iseloomulikud omadused nagu ausus, halastus ja külalislahkus kristluse vastuvõttu. Permlased olid justkui valmis ja puhtad anumad, mis ootasid kristlikku sisu. Popovi arvates pidid sürjanite esivanemad mõtlema umbes selliselt. Kui venelased⁷², kes on meist mõistuse ja kultuuri poolest üle, on hakanud kristlasteks, siis tähendab, et kristlik Jumal on tugevam ja usklike palvetele ligipääsetavam kui meie õudsed jumalad. See, et permi nõidade šarlatanlus paljastati, et Permi Stefan võitis animistlike komide vaimse liidri Pam'i (vt pikemalt 5. peatükk) ning õigeusk šamanismi on Popovi jaoks täiesti loomulik. Kõlbeliselt ülim usk jääb ikka peale. Kaasaegsed sürjanid on Popovi järgi väga usutruud ning annavad selles osas venelastele silmad ette. Igas suuremas külas on kirik või vähemalt kabel ning sürjanid on usinad kirikuskäijad, ehkki nad kirikuslaavikeelsest teenistusest alati aru ei saa. Kaugemate külade elanikud satuvad siiski harva kirikusse. Popov kiidab sürjanite usulist siirust, nende usk pole formaalne, sellel on ehe kõlbeline sisu. Sürjanite paganlus ei ole muidugi lõplikult purustatud. Sürjanid, nagu muide venelasedki, kummardavad siiani mõnel pool iidoleid ning toovad neile ohvreid. Sürjani rahvausundis on Popovi arvates jälgitav väga sügavale ulatuv vene mõju, sürjanlik on vaid pealmine võõr. Samas on sürjani paganlus oma vene vastest ehedam, elavam (Popov 1874: 24–25, 47–48, 57). Seda, et komide juures paganlus päriselt väljasurnud pole, märgivad teisedki (Zassodimski 1999: 114; Mainov 1881: 253–254; Jefron, t. 24: 726).

Popov, ning tema jälgedes ka Engelhardt, mõõnavad võimalust, et Stefan oli sürjani päritolu (Popov 1874: 23; Engelhardt 1897: 221). Erinevalt M. I. Mihhailovist, kes oli seisukohal, et sürjanitel kui kaubandusega tegelenud rahval olid oma kirjamärgid juba enne Stefanit, on Popov veendunud, et enne Stefani misjonitööd komidel kirja polnud. Ta oletab, et Stefan lõi komi alfa-beedi kohandades slaavi tähestikku sürjani häälikute ülesmärkimiseks (Popov 1874: 23, 26–27). Zassodimski mainib arvamust, et sürjaneil olid kirjamärgid juba enne Stefanit ning viimane kasutas neid oma misjonitöös. Ümber lükkamata seda seisukohta ei hakka (Zassodimski 1999: 118). Ka Mainov on sellest arvamusest kuulnud, kuid arvab, et tegemist polnud siiski päris kirjamärkidega

⁷² Popovi väitel tähendab venelaste tähistamiseks kasutatav komikeelne etnonüüm *rotš* ühtlasi ka tarka, kavalat, haritut. Vaatasin läbi kolm soliidset komi keele sõnaraamatut (Wiedemann 1880a; Fokos-Fuchs 1959; Lõtkin 1961) ega leidnud sellele väitele kinnitust. Vaid Fokos-Fuchsi sõnaraamat annab ühe sellesuunalise viite – *rotš-noi* tähendab head (peent) kalevit. Venelik oli tollaste komide seas siiski üldiselt prestiižne.

vaid põletusmärkidega, nagu neid kasutatakse pügalpuudel või teopulkadel (Mainov 1881: 255). Seda seisukohta jagab ka Kruglov (Kruglov 1999: 361–362).

Mida Stefan komi keelde tõlkis ning mis on sellest kirjavarast saanud? Popovi arvates tõlkis Stefan sürjani keelde vaid liturgia (v.a. salajased palved), mõned jumalateenistuse laulud ja võib-olla veel midagi. Protopopovi arvamust (vt VGV, 1849, No. 2), et Stefan tõlkis komi keelde terve Matteuse evangeeliumi, ei pea Popov põhjendatuks. Säilinud seda igal juhul pole. Ka M. I. Mihhailovi seisukoht, et Stefani ja ta järglaste ajal loodi üpris ulatuslik komikeelne kirjavara, jääb Popovi arvates õhku rippuma, sest säilinud on väga vähe. Mihhailov süüdistab selle kirjavara hävimises Ust-Võmi kirikute põlenguid ning üldist harimatust. Popov arvab, et Stefani tõlked jäeti kõrvale ja hävisid seetõttu, et need ei täitnud oma eesmärki. Kuna sürjani keele vaesus ei võimaldanud isegi ligilähedaselt edasi anda kristluses nii olulisi abstraktseid mõisteid, siis olid tõlked paratamatult ebarahuldavad ning jäid sürjanitele arusaamatuiks. Kirikus hakati kasutama kirikuslaavi keelt. (Popov 1874: 26–28)

3.7. Eksootilised looduslapsed

19. sajandil oli levinud seisukoht, et igal rahval on mingid kollektiivsed iseloomujooned, mis teda teistest rahvastest eristavad, mingi rahvuslik karakter, mis on omane kõigile või vähemalt valdavale enamikule selle liikmetele. Ka komidest kirjutanud autorid pühendavad sürjanite kollektiivsetele iseloomujoontele päris palju ruumi. Ehkki enamiku komide peamiseks elatusalaks oli maaviljelus ning nende elu-olu oli venelaste omale üldjoontes üsna sarnane, ei rõhuta vaadeldaval perioodil komidest kirjutanud autorid mitte sarnast, vaid erinevat (vt ka Mathisen 2000: 181–183). Ilmselt arvati, et sürjaneid venelastega ühendavad jooned ei paku oma “tavalisuses” lugejale huvi, sestap otsiti eksootikat, keskenduti sürjanite kui rahva eripärale. 1804. aasta geograafiline sõnastik tõi välja, et sürjanid elavad teistest Vologda kubermangu elanikest korralikumalt ja puhtamalt. Eriti puhtad olevat sürjani naised, kes teevad ka mitmeid meestetöid nagu kündmine ja heina niitmine ning sõidavad meeste kombel sadulas (Geografitsjeski, t. 2: 675). Omaaegsete komide kirjelduste levinud jooneks on, et rõhutatakse sürjanite intiimset seotus loodusega, eeskätt metsaga, sageli räägitakse komidest kui suurepäraimest küttidest. Brussilov pühendab oma Vologda kubermangu kirjelduses komidele, kui selle kubermangu kõige eksootilisemale aspektile, ebaproportsionaalselt suurt tähelepanu. Tema järgi on küttimeine sürjanite sünnipärane kalduvus. Komi jahimehed on väga head loodusetundjad ja osavad laskurid. Liikuvat oravat tabavad nad 20 sülla kauguselt otse nina otsa, et mitte nahka rikkuda ja kes mujale tabab, seda hakkavad kaaslased pilkama. Vologda tsiviilkubernerina teeninud Brussilov vaatab sürjaneid oma vaatevinklist. Nad on ausad, oma maju nad ei lukusta, aitu on hakatud lukustama alles viimasel ajal. Neile antud

ülesanded täidavad sürjanid ausalt ja korralikult. Sürjanid on kareda loomuga ning solvangut või ülekohut peetakse kaua meeles, ollakse kättemaksuhimulised. Kriminaalkuritegusid tuleb sürjanitega asustatud maakondades ette siiski hulga vähem kui mujal kubermangus. Sürjanid on viinalembesed ja töötavad viina eest paremini kui raha eest, aga padujoodikuid nende seas siiski põlatakse. Joomarlus paistab olevad komide seas uus, väljast õpitud pahe, nende oma keeles pole isegi sõna joodiku tähistamiseks (Brussilov 1833: 12–13, 48, 56–57). Nadeždin kiitis sürjaneid nende loomulikkuse ja siiruse eest (Nadeždin 1999: 59). Puškarev kordab suuresti Brussilovi teavet. Eriti rõhutab ta sürjanite viinahimu, mis olla suurem kui kubermangu venelastel ja vaevavat ka sürjani naise. Puškarevi teatel on sürjani emadel kombeks välja tööle minnes lastele, isegi imikutele, viina anda, et nad rahulikud püsiks (Puškarev 1846: 40–41). Maksimov puutus oma 1856. aastal toimunud reisil kokku iżmakomidega. Teda hoiatati juba Pustozerskis, et sürjaneid ei maksa usaldada, kelm rahvas. Maksimov leidis, et iżmalased on üsna umbusklikud ja kinnised, eriti kui neilt tundras samojeedidega (neenetsitega) peetava äri kohta küsida. Samas kiidab ta iżmalaste ettevõtlikkust, taibukust ja leidlikkust. Nad on tõelised äriinimesed, keda võib viimasel ajal kohata nii Moskvas kui Nižni Novgorodi, Galitši ja Kostroma laatal, rääkimata juba Pinegast ja Arhangelskist. Kaupmeestena on nad ausad ja usaldusväärsed, kipuvad Tšerdõni ja Ust-Sõssolski kaupmehi Petšoorasse basseinist välja tõrjuma. Maksimov peab iżmalasi sürjanite ja Novgorodi venelaste segunemisel tekkinud rahvaks. Võimalik, et ta seletas nende ettevõtlikust ja ärilist tublidust vene verrega. Veel kirjutab Maksimov, et iżmalased on konservatiivsed ja patriarhaalsed, naised külalisega lauas ei istu, tassivad ainult toite ette ja kaovad jälle sõnatult. Nad on ausad, antud sõna peetakse kindlalt ning veel kümne aasta eest ei kasutatud lukke. Viimasel ajal on aga ka iżmalaste sekka vargaid sünenenud. Hiljuti võeti vene keelest üle sõna *grabit'* (röövima, riisuma), varem selle järgi ilmselt vajadust polnud. Levinud on tubaka suitsetamine ja viin. Viin aga “on hukatuslik igale arenemata inimesele, seda enam siis poolmetsikule muulasele.” Oma reisikirja Ižmale pühendatud osa lõpetab Maksimov soovides arukatele iżmalastele, et need samojeedidele vähem ülekohut teeks ja viinavaatidega tundrasse sõitmise ära lõpetaksid (Maksimov 1999: 75–84). Ižmakomide süüdistamine selles, et nad oma jõukuse on kogunud tundras samojeede täis jootes ning pettes, oli 19. sajandil ja 20. sajandi algul üsna levinud.

Ka 19. sajandi II poolel oli endiselt levinud montesquieuilik veendumus, et põhiliselt määravad rahva iseloomu looduslik elukeskkond ning sellest tulenevad elatusalad (vt näiteks Popov 1874: V; Kruglov 1999: 348). Tuntav on keeleteaduslike teooriate mõju sürjanite välimuse kirjeldustele. Mongoliidseid jooni kaldutakse üle rõhutama. Keeleteaduse väitel kuulusid komid soome-ugrilaste hulka, kes olid pärit kuskilt Põhja-Aasiast, järelikult pidid nad olema mongoliidsed. Tollal ei tulnud kellelegi pähe, et keel ja rass ei pruugi olla otseselt seotud.

Popov räägib oma raamatus peamiselt Vologda kubermangu sūrjaneist. Ižmakomid on tema sõnul viimastest üsna erinevad nii oma murdelt, elulaadilt kui iseloomult. Erinevalt Vologda kubermangu sūrjaneist on ižmalased ettevõtlikud ja sobivad tegelema kaubandusega. Nad on minetanud lihtsuse, mis on siiani iseloomulik lõunapoolsetele suguvendadele (Popov 1874: 1). Popovi järgi pärinevad sūrjanid metsikutest, rändavatest ja poolrändavatest soome-ugri hõimudest ning nad pole kaasajalgi päris paikseks jäänud – paljud mehed viibivad talviti pikkadel jahiretkedel, Petšoori sūrjanid töötavad suvel Luisumäel või käivad kalastamas, viibivad tervete peredega kodunt eemal (Popov 1874: 12). Seda mingiks rändlemiseks pidada tundub liialdusena, ent see sobib Popovi skeemi ning näitab sūrjanite primitiivsust, sest rändlevat eluviisi peeti üldiselt primitiivsemaks kui paikset. Popov toob ära F. Arsenjevi teate, et sūrjanid kalal käies naudinguga peaaegu elusat kala vohmivad. Samuti kirjutab Arsenjev ka toore liha söömisest, seda olla lausa ebameeldiv vaadata (Popov 1874: 14). Pärimuste järgi söönud sūrjanid Stefani ajal ka hobuseliha ning ilmselt ka oravaliha. Popovi teatel nimetavad venelased sūrjaneid ka kaasajal vahel nalja viluks *vekšejedõ* (oravasõõjad). Oma naiste neitsilikkuse ja karskuse suhtes on sūrjanid Popovi andmetel ükskõiksed. Eriti on neidude karskus probleemiks sūrjani-vene segaasustusega paikades, Ust-Sõssolskis, Ust-Võmis, Serjogovo tehaste juures ja veel mõnes kohas. Ust-Sõssolski maakonnas on väljaspool abielu sündinud laste arv tunduvalt suurem kui kubermangu venelastega asustatud maakondades. Mehelesaamise väljavaateid neidude kerged elukombed ei häiri, olulisemad on perenaiseoskused. Abielunaistena on sūrjanlannad märksa korralikumad (Popov 1874: 16, 48, 52). See kõik peab ilmselt näitama sūrjanite metsikust, arenemast, tsiviliseerimast. Tollaste seisukohtade järgi polnud inimkonna varasematel arenguastmetel kindlaid abieluinstitutsioone. Kombe-lõtvust heitis Kaasani ülikooli professor Ivan Smirnov ette ka permikomidele. Ta pidas seda evolutsioonilises mõttes primitiivseks, kristluse-eelse aja pärandiks. (Smirnov 1891: 207–211, tsit Geraci 2001: 206)

Samas oli sūrjanite primitiivsusel ka häid külgi. Popovi järgi polnud nad veel minetanud oma sõbralikkust ja külalislahkust, nad armastasid oma ligimest ja olid halastaja meelega. Oma puhtuses olid nad väga sobivad vastu võtma kristlust. Sūrjanid olid kuulsad oma aususe poolest. Sūrjani teenijatüdrukud olnud seetõttu Peterburis hinnatud. Sūrjani keeles pole varguse tähistamiseks isegi oma sõna. Kaugemates paikades on lukud senini tundmata ning varavastaseid kuritegusid tuleb Ust-Sõssolski maakonnas ette väga vähe. Raha ja muude asjade laenamisel asendab ausõna edukalt leppeid. Eriti paistavad oma aususe ja kasuahnusetuse poolest silma sūrjani jahimehed. Sūrjaneid iseloomustavad põlise kütirahva elust võrsunud voorused – julgus, säästlikkus, kannatlikkus, hea raskuste talumise võime. (Popov 1874: 24, 49)

Sūrjanite vaimsetest võimetest räägivad Popovi sõnul kõik vaid head. Nad on teravmeelsed, kavalad ja leidlikud. See avaldub näiteks nende poolt valmistatud erinevates püünistes ja lõksudes. Nad tegutsevad enamasti lähimõeldult. Ust-Sõssolski maakonnakooli endine õpetaja Kitšin kiidab sūrjani poiste loomulikkust

tarkust, mälu ja kiiret taipu. Nad õpivad kiiresti lugema ja vene kõnekeelt rääkima. Vologda vaimulikus seminaris peetakse sürjani vaimulike poegi, Jarenski vaimuliku maakonnakooli kasvandikke, parimateks õpilasteks. Nad on teadmishimulised ja armastavad kirjasõna. Sürjanid on üldse hariduslapsed, oma lapsi saadetakse võimalusel meelsasti kooli. Sürjanite süüdistamist hari-matutes peab Popov põhjendamatuks. Ega naabruses elavad venelasedki palju haritumad pole. Probleem on haridussüsteemi nõrkuses. (Popov 1874: 47, 52)

Paljud autorid süüdistasid sürjaneid joomarluses. Näiteks Avramov kirjutas (vt VGV, 1859, No. 32), et joovad nii mehed, naised kui lapsed, juuakse isegi kogukonnakoosolekul, juuakse maha oma kodune vara (Popov 1874: 51). Popov leiab, et Avramov, kes on ise Komimaalt pärit ja “kui nii võib väljenduda, sürjani patrioot” on liiga kriitiline. Joomarlus on ülevenemaaline probleem, Komimaale on see pahe imporditud, sürjanitel endal pole sellekohast sõnavaragi (Popov 1874: 51). M. I. Mihhailovi andmetel joovad sürjanid põhiliselt pidulikel puhkudel ning viimast kopikat mahajoovaid padujoodikuid nende seas pole (M. Mihhailov, “Fizitšeskija i nravstvennõja zvoistva zõrjan” – VGV, 1853, No 19, tsit Popov 1874: 51). Popov toetab teda ning leiab, et alkoholism sürjaneid ei ohusta, mehed viibivad ju kuude kaupa jahil, eemal asulatest ja viinast. (Popov 1874: 51–52)

Sürjaneid, eriti mehi süüdistati sageli ka laiskuses. Popovi arvates on see ebaõiglane. Jahil pole sürjani mees sugugi laisk ning maaharimine on tema jaoks teisejärguline, sest selle tulusus on küsitav. Ja isegi maad harides pole nad laisad, näiteks Udoral veetakse külviaja kiirendamiseks kevadeti põldudelt lund ära. (Popov 1874: 52)

Sürjaneid peeti kangeiks kohtuskäijaiks ja protsessijaiks. Ikka proovisid nad mitmed kohtuinstantsid läbi ning läksid isegi kuni pealinnani välja. Sürjaneid peeti umbusklikeks, kahtlustavateks ja kättemaksuhimulisteks. Popov arvab, et need ebameeldivad jooned on sürjanite juures tekkinud pikaajalisest läbikäimisest venelastega, eriti võimuesindajatega ning avalduvadki eeskätt vastavates suhtlussituatsioonides. Omavahel on nad hoopis sõbralikumad ning mitmed venelased on tähele pannud, et kui nendega inimese moodi ja nende omas keeles rääkida, siis on nad hoopis teised inimesed. (Popov 1874: 52, 86)

Zassodimski järgi on sürjanid lühikest kasvu, räsakad ja muskilised. Juuksed on neil enamasti tulirused või mustad, näod on väljendusrikkad. Sürjani naised olevat noorelt ilusad. Zassodimski räägib sürjanite intiimsest seotusest loodusega, eeskätt metsaga. Sürjanite juures võib kohata seda ürgset nooruslikkust ja värskust, mis iseloomustas Olegi ja Igor Svjatoslavovitši aegseid slaavlast. Kehalisi karistusi pole sel maal kunagi rakendatud. Sürjanid on kaastundlikud. Zassodimski ei näinud kunagi, et sürjan peksaks oma hobust nii julmalt ja rumalalt nagu kalestunud venelane. Nende elukeskkond ja tegevusala on viinud nad selliste auväärsete loomujoonteni nagu julgus, ettevõtlikkus, leidlikkus. Nad on osavad kütid, tööarmastaja ja aus rahvas. Tapmisi, rööve ja vargusi tuleb Komimaal ette harva. Sürjanite vaimseid arengueeldusi hinnates tsiteerib Zassodimski pikki aastaid heatahtlikult seda rahvast jälginud doktorit

A. Drževetskit: “See on tark rahvas, ühiskondlike kalduvustega, valmis haridust vastu võtma ja parimal viisil arenema.” Negatiivsetest joontest, mis paljudele sürjanite juures ei meeldi, mainib Zassodimski vaid tõrksust ja inertsust. Erilises joomarluses sürjaneid tema arvates süüdistada ei saa, sest statistika andmeil tuleb Ust-Sõssolski maakonnas mehe peale aastas $\frac{1}{2}$ ja naise peale $\frac{1}{6}$ ämbrit viina. Zassodimski sõnul võib sürjaneid liigeses joomises või laiskuses süüdistada vaid see, kes kurja kavatsusega pöördub ära tõest ning suleb ka teiste silmad (Zassodimski 1999: 110, 116, 124–125). Selliseid ilmselt leidis.

Ka Nemirovitš-Dantšenko, kes kirjutab põhiliselt izmakomidest, ent ei erista neid sürjanitest kui tervikust, kiidab nende vaimseid võimeid. Sürjanid on ettevõtlikud ja leidlikud, kaubanduse ja tööduse alal ei leidu neile võrset. Kodus, omade keskel on nad avatud ja külalislahked, aga võõraste suhtes kinnised ja umbusklikud. Tundrates petavad ja ekspluateerivad nad halastamatult naiivselt ausaid samojeede. Lühikese aja jooksul on kavalatest ja praktilistest izmalastest saanud kunagi jõukat ja vaba elu elanud, nüüd aga vaesuses viirelevate, argade ja passiivsete samojeedide mõisnikud, tundra isandad (Nemirovitš-Dantšenko 1999: 182–191). Ettevõtlike izmalaste nurjatust kujutades ei hoia Nemirovitš-Dantšenko värve kokku. Ta tunneb kaasa samojeedidele, nähes neis kurjale tsivilisatsioonile jalgu jäänud looduslapsi, keda tuleks tsiviliseerijate eest kaitsta. Tsiviliseerija rolli mängisid antud juhul izmakomid. Selles konfliktis oli izmalastel õnnestunud sättida end võitjate poolele.

Ka Mainov tegeleb eelkõige izmakomidega. Ta leiab, et see taibukas ja ettevõtlik rahvas väärib uurimist juba ainuüksi seetõttu, et venelastega kohtudes ei surnud nad välja ega venestunud, vaid on endale võtnud Petšooraa tsiviliseerija rolli.⁷³ Sürjanite kultuuri tervikuna peab ta siiski lihtsakoeliseks ja vähenõudlikuks, ühesõnaga primitiivseks (Mainov 1881: 249–250). Kasvult on sürjan Mainovi järgi lüheldane, muskliline ja jässakas nagu hea puupakk, käed-jalad on väikesed. Juuksed on reeglina tumedat tooni, silmad pisut pilukil, nägu on venelase omast lamedam ja sarnakam, ent siiski kena, sest sarnakus jääb kuidagi märkamatuks. Sürjani naised on väga ilusad ja ühe sellisega abielluda on paljude kohalike venelaste unistus ja püüe, sest sürjani naine on lisaks veel töökas ega kohku millegi ees tagasi. Sürjanid on suurepäraseid kütid, ausad, vaprad, targad ja teadmishimulised, õpivad kiiresti ja võtavad kõik üle. Nad on oma loomult head ettevõtjad, aga Petšooramaa ühiskondlikes oludes ei pääse nende see omadus täielikult maksvusele. (Mainov 1881: 259–260)

Kruglovi järgi on izmakomid Vologda kubermangu sürjaneist järsult erinevad nii oma elulaadilt, iseloomult kui ka keelelt (Kruglov 1999: 348). Kruglov laseb Komimaal kohatud õpetajal Batanovil pikalt kiita sürjani poiste häid päid ja õppimisvõimet. Eriti andekad olla nad matemaatikas. Batanov tulnud

⁷³ L. H. Morgani järgi oli põliselanike maailm tsivilisatsiooni pealetungi ees kaitsetu, vastupanuvõimetu. Võimsa tsiviliseeritud rassi primitiivseid naabreid ähvardas paratamatu häving (Morgan 1983: 236–237). Ilmselt pälvisid izmakomid Mainovi huvi ja imetluse just selles kontekstis.

Komimaale eelarvamusega ja ka Kruglov ise oli linnas kuulnud, et sūrjanid on rumalad. Palju valetatakse vaeste sūrjanite kohta, nendib Kruglov. (Kruglov 1999: 377)

Engelhardti kirjeldus on üsna stereotüüpne, esindab omaaegseid halvemaid traditsioone. Ta teeb ižmalastel ja teistel sūrjanitel selgelt vahet. Ižmalased on tema järgi võimekad igasugu ettevõtluses, kuulsad protsessijad, elavad jõukalt ja puhtalt. Ülejäänud sūrjanid on aga inertsed ja laisad. Engelhardt mainib ižmalaste külalislahkust ning meeldumust vägijookide suhtes. Ižmalaste primitiivsusele viitab nende keele vaesus. Teatavat kultuursuse taset eeldavad sõnad, samuti paljud abstraktseid mõisteid tähistavad sõnad on nad laenanud vene keelest. Ja toitu valmistavad nad äärmiselt räpaselt, kala ja liha ei pesta, suvel tarvitatakse sageli halvasti soolatud, kergelt riknenud liha. Väliselt ei erine ižmalased Arhangeliski kubermangu venelastest, nad on blondid, keskmist kasvu ja hea kehaehitusega. (Engelhardt 1897: 224–228)

Samalaadse, komidest kirjutatud autorite tekstidele toetuva stereotüüpse kirjelduse sūrjanite välimusest ja iseloomust leiame ka Tsaari-Venemaa soliidseimast entsüklopeediast. See on justkui käesoleva alaosa lühike kokkuvõte. Sūrjanid on keskmist kasvu, v.a. märksa pikakasvulisemad udoralased. Nad on tugeva ja hea kehaehitusega, soome tõu tunnused on nägudel vaevumärgatavad. Juuksed on peamiselt mustad, silmad hallid või tumepruunid, ruugeid juukseid ja siniseid silmi tuleb ette harvem. Sūrjanid on teravmeelsed, kavalad ja leidlikud. Nende leiutajavõimelised avalduvad näiteks erinevates lindude, loomade ja kalade püüdmise viisides. Nad on teadmishimulised, armastavad raamatutarkust ja on väga õppimisvõimelised. Nad on religioossed ning võimelised suureks pühendumuseks. Paistavad silma oma aususe, külalislahkuse ja säästlikkusega, julguse ja kannatlikkusega. Neile omistatakse kiindumust alkoholi suhtes, ehkki mitte enam kui venelastele. Sūrjani nende süüdistatakse karskuse nappuses (v.a. ižmalannad, kes paistavad silma oma karmi kombekusega). Protsessihimu on sūrjanitel arenenud kõrgeima täiuseni. (Jefron, t. 24: 726)

Üldiselt kalduti sūrjaneid kujutama russoistlikus traditsioonis primitiivse loodusrahvana (*noble savage*) ning tuletati sellest nii nende kollektiivse iseloomu head kui vead. Komid polnud veel (täielikult) rikutud pealetungiva tsivilisatsiooni poolt. Oma moraalse puhtuse, loomulikkuse ja aususega andsid nad venelastele silmad ette, ent samas olid nad siiski metslased (vrd Slezkine 1994: 73–79; Leete 2000: 80).

3.8. Vaene võõras keel

Autorite suhtumine komi keelde ning selle arenguperspektiividesse oli üsna erinev. Nadeždin, nagu öeldud, õppis komi keele kiiresti ära ning võitis sellega sūrjanite usalduse (Nemšilova 1999: 51). Ta suhtus komi keelde sõbralikult, ehkki võib-olla pisut üleolevalt. Ta oli seisukohal, et mingit eraldi tähestikku sūrjani keele ülesmärkimiseks küll vaja pole. Tema igal juhul neid varesejalgu,

mida kohalik kroonik talle 14. sajandil sūrjanitele loodud kirja pähe näitas, ei kasutanud, vene tähestik on piisavalt rikas ka komi keele ülesmärkimiseks (Nadeždin 1999: 63–64). Seevastu ižmakomide juures viibinud Maksimovit häiris, et mehed tema juuresolekul omas keeles arutasid, ta luges seda eba-viisakaks, ent vabandas emakeele armastusega. Maksimov oli teadlik sellest, et sūrjani keel on üks tšuudi keele haru. Ta leidis, et see keel riivab kõrva eba-meeldivate kurguhäälikute ning susisevate häälikute rohkusega ning kõlab naiste suus meeldivamalt kui meeste suus. (Maksimov 1999: 76–77)

19. sajandi II poolel komidest kirjutanud autorid mainivad üsna üksmeelselt komi keele arenematust ja vaesust. Näiteks mainib Popov I. Kuratovi andmetele toetudes, et sūrjani keeles pole selliseid tsiviliseeritud ühiskondadele omaseid mõisteid nagu tsaar, vürst, härra, alam, ori, armulikkus, seadus, kohus, au, kord, vabadus, tänu, mõtlema, armastama (Popov 1874: 14–15). Sūrjani keele ilu või inetuse küsimuses lähevad autorite arvamused lahku. Popov leiab, et mõned otsustavad sūrjani keele kõla üle liiga karmilt⁷⁴, põhjuseks eelarvamus, et tahumatul rahval peab olema ka tahumatu keel või siis lähtutakse keele kõla üle otsustades mitte elavast kõnekeelest, vaid vene tähtedega ülestähendatud sūrjanikeelsetest tekstidest. Vene tähed aga ei sobi sūrjani häälikute ülestähendamiseks (Popov 1874: 53–54). Leidus ka sūrjani keele kaunikõlaliseuse kaitsjaid, näiteks A. J. Popov (vt A. Popov, “Putevõja zametki ot Ust’sõsol’ska k Višerskomu seleniju”. – VGV, 1848, No 11, tsit Popov 1874: 54). Zassodimski leiab, et ehkki uuema aja poolt kaasa toodud asjade ja mõistete, nagu tee, samovar, kahvel ja joodik, tähistamiseks on sūrjanid pidanud laenama vene sõnu, on nende keel tugev, energiline ja väljendusrikas (Zassodimski 1999: 118). Põhimõtteliselt kordavad eelöeldut või selle üksikuid aspekte, eriti väidet sūrjani keele vaesusest ka Mainov, Kruglov ja Engelhardt (Mainov 1881: 255; Kruglov 1999: 361; Engelhardt 1897: 227).

3.9. Kas neil on oma rahvaluule?

Nadeždini 1839. aastal avaldatud kirjutis “Rahvaluule sūrjanitel” on eelkõige lugu sellest, kuidas üks vastu oma tahtmist komide juurde sattunud vene haritlane otsib algupärast sūrjani rahvaluulet. Ilmselt lähtus Nadeždin herderlikust ideest, et rahvaluule on rahva omapära eredaimaks väljenduseks. Nadeždin oli endale pähe võtnud, et igal rahval peab olema oma poeesia. Sūrjanid on rahvas, järelikult peab neil olema ka oma rahvaluule. Aga hoolimata pingutustest ei leidnud ta seda rahvaluulet kuskilt. Kohalik salmilaulja ja kroonik, kes oli Nadeždinile teejuhiks sūrjani ajaloo alal, vastas, kui temalt sūrjani poeesia kohta päriti: “Halastage! Ma ju rääkisin, et see on pime rahvas, valgustamata,

⁷⁴ Näiteks ajakirjanikule ja luuletajale Juri Aleksandrovič Volkovile (sünd 1820. aastail, suri 1862) sūrjani keele kõla ei meeldinud (vt VGV, 1854, No. 32, tsit Popov 1874: 54; Volkovi kohta vt Veselovskije 1923: 154).

teadmatusse pimedusse uppunud inimesed, kes elavad maal, mis asub surma eeskojas. Mida neil luuletada, poeesiani jõuda?” Nadeždinile näidati vene laulude tõlkeid komi keelde ning ta kuulis sūrjani neide laulvat vene laule ilma et nad neist aru oleksid saanud, kuid see teda ei rahuldanud. Ta otsis algupärast sūrjani luulet, mitte kuskilt üle võetut. Lõpuks sai ta jälile kahele komikeelsele pruudiitkule ja tundis end selle avastuse juures väikese Kolumbusena. Oma kirjutises toob ta ära nende tõlke vene keelde. Nadeždin kirjutab, et võib küll näida naeruväärsena, kuid tunnistab, et sai neist itkudest, kui need tõelises pulmas ette kanti, täiusliku luuleelamuse. “Ma kogesin tookord luulemaagia kogu hurma, andusin võitmatule kaastundele, sukeldusin sellisesse puhtsüdamlikku hārdusse, mida ei ole minus kunagi esile kutsunud mingid eleegilise raamatuluule ohked, oiged või ulgumised.” Lõpetuseks ütleb Nadeždin, et naerge, kui tahate, ent mina jään alati kordama teesi, mille avaliku kaitsmise eest ma kord doktorikraadi sain: “Kus on elu, seal on ka poeesia!” (Nadeždin 1999: 58, 60, 63–65). Nadeždini stiilist võib järeldada, milline oli tollase vene lugejaskonna suhtumine puudutatud teemasse – üleolev, heal juhul armulik. Ka Nadeždin ise pole sellest üleolevalt armulikust suhtumisest sūrjanitesse päris vaba. Ilmselt seguneb siin venelase üleolekutunne “muulase” suhtes privileeritud seisusesse kuuluva haritud inimese üleolekutundega lihtrahva suhtes, aga esimene on siiski valdav. Kommenteerides pruudiitku, mida lauldi vennale, märgib Nadeždin, et tänapäeval lisatakse aina korduvalt pöördumisele “armas vend” veel meelitatv täiend *rotš bojarõi* (vene bojaar, isand) ning teeb järgmise järelduse. “See tähendab, et sūrjanite jaoks oleme meie, venelased inimliku täiuslikkuse kõrgemaks ideaaliks” (Nadeždin 1999: 65). Nadeždin pajatab nagu reisilt naasnud turist omadele vaimukalt kauges karukolkas nähtud eksootilisest rahvast, pooleldi metslastest. Võib-olla on see kirjanduslik võte, et publiku tähelepanu kõita? Nadeždin tahtis oma lugejale selgeks teha, et ka sūrjanitel on oma poeesia, järelikult on nad täisväärtuslik rahvas, keda tuleb sellisena aktsepteerida. Tema kõrge hinnanguga sūrjani rahvaluulele nõustus ka V. G. Belinski (Nemšilova 1999: 55). Sellega oli sūrjanite “au” suure osa vene haritlaskonna silmis esialgu päästetud, vähemalt folkloori küsimuses. Ent mitte lõplikult.

Arvamus, et sūrjanitel pole oma originaalset rahvaluulet, oli alles ka 19. sajandi II poolel, ehkki mitmed sūrjaneist kirjutanud autorid mõistsid, et sellise mulje põhjuseks on komi folkloori vähene uuritus. K. Popov toetub selles küsimuses suuresti J. Volkovile⁷⁵, kes kirjutab, et sūrjanid armastavad laulda soldatite poolt kaasa toodud venekeelseid laule. Nad laulavad neid moonutatult ja ise neist aru saamata, ent häbenemata ning suure mõnuga. Sageli ei saa moonutatud sõnadest sotti ka venelased. Näiteks laulureast *soldat s materju ostajutsja* (soldat jääb emaga) saab sūrjanite suus *soldat mamkōd justajusta* (soldat emaga justajusta – viimasel sõnal pole komi keeles mingit tähendust) (Popov 1874: 54). Volkovi teada on Sōssola, Luza ja Udora sūrjanitel siiski ka

⁷⁵ J. Volkov, “Zametki i vpetšatlenije ohotnika po Vologodskoi gubernii”. – VGV, 1854, No 51.

omi laule, eelkõige kosjalaule, Popov peab seda väidet aga ekslikuks. Volkov pole neis piirkondades ise käinud, tema aga on. Kogu pulmakombestiku ja vastava terminoloogia on sürjanid Popovi andmetel venelastelt üle võtnud. Kosja- ja pulmalaule pole Popov küll ise kuulma juhtunud, aga ei usu, et sürjanitel vastavaid omakeelseid laule on. Küll aga on ta udoralasi laulmas kuulnud ning nemadki laulsid moonutatud venekeelseid soldatilaule, nimetasid neid veel *piterskije* (s.o. peterburi laulud) (Popov 1874: 54). Popov leidis vaid paar raskesti žanritesse lahterdatavat folklooripala, mis tõenäoliselt on sürjani rahvalooming ning milles on ka pisut poeesiat. On mõned ajaloolised pärimused, eelkõige Permi Stefanist, pisut kohapärimust ja mõned üleskirjutajate poolt moonutatud legendid. Sürjanid armastavad muinasjutte rääkida ja kuulata, kuid kahjuks pole ühtegi üles kirjutatud. Muinasjutud on peamiselt vene päritolu ning ka jutustamislaad on venelastelt üle võetud. Ka sürjanite mõistatused tunduvad Popovile olevat üle võetud venelastelt (Popov 1874: 56–57). Näeme, et Popov jätkab Nadeždini liini ning otsib midagi, mis oleks sürjanitele ainuomane. Kokkulangevused komi ja vene folklooris tähendavad Popovi jaoks seda, et sürjanid on selle venelastelt laenanud. Zassodimski nendib, et sürjani rahvaluule pole vene avalikkusele tuntud, ent on veendunud, et see peab olema sünge ja karm nagu Komimaa loodus (Zassodimski 1999: 119). Mainov ei kahtle, et kus sürjanid omaette elavad, seal on olemas ka sürjani rahvaluule, aga kogunud pole nende laule veel keegi. Temagi on seisukohal, et komi folkloorile annavad näo sealne karm loodus ja elu. Kus sürjanid venelastega kokku puutuvad, seal on nad hakanud karmoška saatel laulma mugandatud vene laule (Mainov 1881: 255–256). Kruglov on veendunud, et väide, nagu poleks sürjaneil oma rahvaluulet, on vale. Sürjani rahvaluulet on lihtsalt vähe uuritud. Muinasjutud ja nende jutustamise laad on neil küll venelastelt üle võetud, lisatud on vaid kohalikku koloriiti (Kruglov 1999: 444–446). Nemirovitš-Dantšenko ja Engelhardt mainivad izmakomide kohta, et need laulavad moonutatud vene laule (Nemirovitš-Dantšenko 1999: 185; Engelhardt 1897: 226–227). Isegi Jefron-Brockhausi entsüklopeedias kirjutatakse, et alupärast rahvaluulet sürjanitel peaaegu ei ole. Laulda nad armastavad, ent laulavad omal moel moonutatud vene laule. Muinasjutud ja mõistatused on samuti enamasti venelastelt laenatud (Jefron, t. 24: 726).

3.10. Venelastelt laenatud kultuur

Komi ja vene rahvakultuuris on väga palju sarnast. Seda sarnasust võib tõlgendada mitmeti, 19. sajandil ja 20. sajandil algul komidest kirjutanud vene autorid kaldusid aga kõikjal nägema vene kultuuri mõju. Venelasi kujutati kultuuri-toojaina. Metsikud sürjanid olid peaaegu kõik kultuurisaavutused üle võtnud venelastelt, komi omaloomingut võis kohata peamiselt vaid jahinduse vallas. Kõige põhjalikumalt kirjeldab vene kultuuri pikaajalist ja valdavat mõju sürjanitele K. Popov. Enne venelastega kokkupuutumist elasid sürjanite poolrändle-

vad esivanemad (tšuurid) maakodades ning toitused toorest ulukilihist ja kalast. Soola sürjanite esivanemad ilmselt ei tarvitanud, ehkki nende maa on rikas soolaleiukohtade poolest. Popovile on vene allikaist teada, et esimesed soolatootjad Komimaal olid venelased. Popov vaidleb vastu M. I. Mihhailovi arvamusel, et sürjanid on põlised põlluharijad, sest neil on olemas vastav oma-keelne sõnavara. Popovi meelest ei tähenda see midagi, paljudel rahvastel on laenatud kultuurinähtuste kohta oma sõnad. Kõik maaharimisriistad ja –viisid, samuti koduloomad on tema järgi Komimaale jõudnud novgorodlaste vahendusel. Palktarede ehitamist õppisid sürjanid samuti venelastelt. Kaasaegsete sürjanite elamut eristab naabruses elavate venelaste omast vaid üks väheoluline detail – ahju kohal olev aken. Sürjanite rõivastus, eriti naiste rõivad, aga ka meeste pidulik kostüüm, on venelastelt laenatud. Omapärane on vaid komi jahimeeste riietus ning see on seletatav Komimaa eripäraste loodusolude ning neist võrsuvate elatusaladega. Samast allikast pärineb ka komi toitude omapära. Sürjanite peokombed ja lõbustused on Popovi järgi vene päritolu. Ka perekondlikud tavad on venelastelt koos ristiusuga üle võetud. Sürjanitel pole isegi oma algupärast paganlust, sellegi on nad slaavlastelt üle võtnud, juba enne kristluse levikut (Popov 1874: 11–14, 54, 61–62, 65, 87). Taas otsib Popov midagi komidele ainuomast ning on seejuures väga nõudlik. Väikesed pindmised erinevused teda ei rahulda, ta ei näe erinevusi, vaid sarnasust, kokkulangevusi ning kokkulangevused on tema jaoks enesestmõistetavalt vene laenud. Seevastu Zassodimski märkab ja tähtsustab ka väikeseid erinevusi. Ta rõhutab Ust-Sõssolski maakonna (Komimaa) erinevust venelastega asustatud naabermaakondadest ning näeb kõikjal komi kultuuri omanäolisust. Erinevad on kombed, rõivad, vankrid, isegi koduloomad, rääkimata nägudest ja keelest. “Lahtiste juustega neiu sõidab mehe kombel ratsa. Tal on seljas vaid tihedalt kinnihaagitud sinine särk, mis kõrgelt võõtatud kitsa vööga. Särgirinnal on neli-nurkne tükk valget linast riiet, särgisaba on ääristatud valge kandiga. *Vetlõ, vetlõ!* karjub tüdruk ja kihutab tuhatnelja. Taredes keerlevad ja kiiguvad hobusejõhviga lakke riputatud kohmakalt värvitud puust tuvikesed, tiivad laiali. Välistreppidel ripuvad kasetohust pesunõud... Teised näod, teised rõivad, kombedki on teised” (Zassodimski 1999: 105). Alustades ülevaadet sürjanite elamutest nendib Zassodimski, et need erinevad vähe põhja-vene talupoja elamutest, kuid lähemal kirjeldamisel toob siiski esile hulga omapärast. Näiteks lavatsitel kedratakse, õmmeldakse, süüakse ja võetakse külalisi vastu, seal möödub terve päev ja õhtu. Seetõttu tehakse lavatsid meelega suuremad ning neid ei ehitata nii kõrgele lae alla kui venelaste juures, kes kasutavad neid peamiselt magamisasemena. Edasi jõuab Zassodimski rõivaste juurde ning leiab, et nagu elamute juures, on sealgi oluline erinevus sürjanite ja venelaste vahel. Ja nii edasi. Sürjanid on igas suhtes endale truuks jäänud. Nii väikeses kui suures on neil palju omapärast, sürjanlikku (Zassodimski 1999: 119–124). Teised pärast Popovi komidest kirjutanud autorid puudutavad vene kultuuri-laenude teemat vaid põgusalt (Nemirovitš-Dantšenko 1999: 184) või kordavad enamal või vähemal määral Popovi seisukohti (Kruglov 1999: 361; Engelhardt

1897: 223). Sissetallatud rada mööda astuvad ka soliidsed teatmeteosed. Jefron-Brockhausi entsüklopeedia järgi on sürjanid venelastelt üle võtnud nii elamute põhiplaani kui ka fassaadi. Puhtusega sürjani tared üldiselt silma ei paista. Venelastelt üle võetud rõivast on kliimast ja elatusaladest lähtuvalt vaid täiendatud (Jefron, t. 24: 726). “Bolšaja Entsiklopedija” mainib, et sürjanid on venelastelt üle võtnud nii kolmeväljasüsteemi, maaharimisriistad kui ka majapidamise üldise korralduse (Bolšaja, t. 9: 751).

3.11. Tulevikuperspektiivid

Mida arvasid vaadeldaval perioodil sürjanitest kirjutanud autorid komide tulevikust? See on huvitav teema, mis suuresti seotud komide suhtes rakendatud rahvuspoliitikaga. Ühelt poolt peegeldus nendes arvamustes keskavõimu ametlik rahvuspoliitika, teisalt väljendusid ja kujundati siin vene avalikkuse ootused selle poliitika suhtes. Sürjanite iseseisvasse kultuurilisse arengusse üldiselt ei usutud, üsna üksmeelselt oodati komide peatset paratamatut venestumist. 1859. aastal kirjutas keegi härra Avramov Ust-Võmist Vologda kubermangulehes, et sürjani keel kaob järkjärgult inimeste suust ning ilmselt asendub ta mõne aja pärast täielikult vene keelega. See on artikli autori arvates asjade loomulik käik ja kahetseda pole siin midagi. Komikeelse kirjasõna väljaandmine on Avramovi järgi mõttetu, sest keegi seda niikuinii ei loe. Esiteks on tõlgete kvaliteet väga vilets ning teiseks on venekeelsed raamatud sürjanitele paremini arusaadavad (Avramov, “Žiteli jarenskago ujezda i ih hozjaistvennoi bõt” – VGV, 1859, No 28, tsit Popov 1874: 27). Härra Avramov pärines üsna venestunud Ust-Võmist ning sealt võis asi paista hullem kui see oli Komimaal tervikuna. Samas jagab enamik autoreid komide tulevikuperspektiivide osas tema seisukohta. Popov kirjutab oma raamatu eessõnas, et sürjanid sammuvad üha kiiremini lõpliku venestumise suunas, selle väikese rahva arvukus kahaneb päev-päevalt ning nad võivad peagi jäljetult ajalukku kaduda, kui neid praegu ei kirjeldata (Popov 1874: V). Seega on Popovi raamatu omamoodi päästeoperatsioon, autor talletab teadusele kadumakippuvat materjali. Raamatu lõpus soovib Popov sürjanitele mitte pelgalt materiaalset rahulolu, vaid igakülgset elavat arengut, olgu või vene rahva rüpes. Popov avaldab lootust, et Komimaa elanikkond, millist rahvuslikku värvi ta ka ei võtaks, loeb tulevikus endi hulka kuuluvaiks mitte ainult talupojad, nagu praegu, vaid ka kõik teised (Popov 1874: 89). Popovi jaoks oli komide venestumine loomulik. Sajandite eest alanud protsess pidi peagi lõpule jõudma. Popoviga ühineb oma “Metsainimeste” lõpus ka Kruglov. Ta soovib, et neid kaugeid laasi läbiks teadmiste valgus, et kaoks ebausk, maheneks kombed ning et tahumatu ent ausa komi inimese hinges juurduks veelgi sügavamalt jumalasõna püha tõde! “Räägitakse, et hariduse levides sulab sürjani rahvas venelastega ühte. Kes teab! Ehk ongi nii?” Kruglov soovib suurepärase füüsiliste ja vaimsete eeldustega sürjaneile edu ülevenemaalises (ühisvene) arengus (Kruglov 1999: 454). Zassodimski piirdub küsimuse tõstatamisega oma

raamatu lõpus. Vastust ta ei anna. “Süngelt ja mornilt seisavad sürjani laaned. Tumedalt kohavad sakris kuused. Millest nad räägivad? Kas nad laulavad sürjanite tulevastest vägitegudest, nende suurtest saavutustest vaimse ja kõlbeline arengu alal? Või loevad nad sürjanitele suripalvet? Kes teab...” (Zassodimski 1999: 171). Arhangelski kuberner Engelhardt arvab oma komidest pajatava kirjutise lõpetuseks, et sürjani hõimu tuleviku kohta võib peaaegu kindlalt öelda, et ta sulab täielikult kokku vene rahvusega (*s russkoju narodnostju*), nagu see on juba toimunud paljude teiste soome-ugri hõimudega, kes on osutunud võimeliseks vastu võtma kultuuri. Pole kahtlust, et sellised on ka sürjanid. Engelhardti järgi on nad juba venestumise poolel teel, selles võivat kergesti veenduda igaüks, kes nendega lähemalt tutvub. Oma eluolult erinevad nad venelastest vähe, usk ja valitsus on neil üks, nad on täielikult omaks võtnud paikse eluviisi ning hüljanud varasema kalduvuse nomaadlusele. Seni on nad veel säilitanud oma keele, ent kuna neil pole ei oma kirjandust ega kirjalikke mälestisi, siis pole sellest loobumine neile Engelhardti arvates raske. Seoses koolihariduse ning venekeelse kirjaoskuse levimisega, seoses turusuhete laiennemise ja hakkavad kõik sürjanid vene keelt rääkima ning siis kaob igasugune erinevus venelastest, kaob igasugune mälestus sellest hõimust. Engelhardt on veendunud, et kus kaks hõimu kokku puutuvad, seal allub vähemkultuurne alati teise mõjule ning assimileerub. See on üldine ajalooline seaduspärasus, mida täielikult toetab Venemaa “muulaste” koloniseerimise ajalugu. Selline assimileerumine päästab võib-olla vähemkultuursed hõimud füüsilisest väljasuremisest ning igal juhul pole mingit vajadust seda kunstlikult pidurdada (Engelhardt 1897: 231). Küllap oli komi rahvuslasel valus sellist teksti lugeda ja väga raske selliste seisukohtade pooldajaid ümber veenda.

3.12. Kokkuvõte

Erinevad autorid kirjeldasid komisid üsna erinevalt. Mõned suhtusid komidesse sõbralikumalt (eelkõige Zassodimski, aga ka Nadeždin, Kruglov ja Mainov) teised šovinistlikumalt (eelkõige Engelhardt, aga ka Popov ja Nemirovitš-Dantšenko). Komidesse sümpaatiaga suhtunud autorid (aga ka Popov) pühendavad päris palju energiat Vene avalikkuses levinud negatiivsete stereotüüpide ümberlükkamisele. Need stereotüübid on käesoleva uurimuse seisu kohalt väga huvitavad. Nemirovitš-Dantšenko ja Engelhardt pigem kordavad ja seega kinnistavad neid oma kirjutistes. Järgnevalt püüan erinevate autorite üsna erinevate komi-teemaliste kirjatööde põhjal siiski kokku panna mingi 19. sajandi ja 20. sajandi alguse Vene avalikkuses levinud komi-kuvandi ning analüüsida selle seoseid omaaegsete ühiskondlike tingimuste ning komide suhtes rakendatud rahvuspoliitikaga.

Komimaa oli vene lugeja jaoks karmi kliimaga metsane kolkapiirkond kuskil Euroopa-Venemaa põhjaosas. Teadmised sellest, kes on komid, kui palju neid on ning kus on nende asuala piirid, olid 19. sajandi I poolel veel üsna napid ning

hakkasid täpsustuma alles sajandi keskel. 19. sajandi II poolel on märgatav Komimaast kirjutanud autorite suurenenud huvi sealsete loodusressursside vastu. Ilmselt võib seda seostada Venemaa hoogustunud kapitalistliku majandusarenguga.

Komidest kirjutavaid autoreid, ja ilmselt ka vene lugejaid, huvitas eelkõige eksootika, komide kütikultuur, mis lähendas neid “metslastest” põhjarahvastele. Komisid kirjeldati Rousseau vaimus üsna primitiivsete, poolmetsikute loodustlastena. Ehkki jahipidamise osakaal komide elatusalade seas aina kahanes, kujutati sürjaneid endistviisi eelkõige osavate, vaprate, leidlikke ja ausate küttidenä. Primitiivsusel olid aga ka oma varjuküljed – komidele heideti sageli ette kombelõtvust, laiskust ja räpasust. Võib õelda, et omaaegsed venekeelsed komikirjeldused keskendusid pigem komide ja venelaste erinevustele kui sarnasustele.

Kui võrrelda ühelt poolt komide ning teisalt põhjarahvaste (neenetsite, hantide ja manside) kirjeldusi vaadeldaval perioodil, siis ilmnevad suured sarnasused, aga ka olulised erinevused. Selline võrdlus annab võimaluse üsna selgelt välja tuua komide koht evolutsionistlikus kultuurilise arengu astmestikus, nii nagu seda nägi omaaegne Vene avalikkus. Põhjarahvad paigutati tavaliselt kõige madalamale kultuurilisele arenguastmele. Neid nimetati reeglina metslasteks või poolmetslasteks. Sarnaselt omaaegsetele komide kirjeldustele kirjutatakse ka põhjarahvastest, et nad on suurepäraseid kütid – taibukad, leidlikud, kannatlikud ja vapid. Tõstetakse esile põhjarahvaste ausust ja abivalmidust. Samas süüdistati neid ka laiskuses⁷⁶, muretuses ja hooletuses. Põhjarahvaid peeti sageli räpasteks, nad tarvitasid toiduks toorest liha ja isegi raipeid. (Leete 2000: 111–114, 124, 132–137, 140, 145, 166)

Komisid peeti üldiselt headeks kristlasteks ning nende vaimsete arenguelduste suhtes olid neist kirjutanud autorid üsna heal arvamisel. Sürjaneid peeti hariduslembesteks ning andekateks õppureiks. Seevastu põhjarahvaste kultuurilise arenguvõime suhtes oldi üldiselt skeptilised. Sageli peeti neid lihtsalt rumalaks ning arvati, et ristiusu kõrgete tõdede vastuvõtmist nende arengutase ei võimalda. Kui nad ongi ristitud, siis formaalselt. Põhjarahvaste kultuurilise arengu võimalusi usuti takistavat ka nende rändlev eluviis, mida peeti primitiivseks. Koolide ees tundsid nad hirmu. (Leete 2000: 79, 88, 92, 112, 122)

Komisid peeti üldiselt tsivilisatsiooni vastuvõtuks sobivaks ja küpseiks, ehkki tsivilisatsiooni levikuga kaasnesid paratamatult ka negatiivsed aspektid – komisid iseloomustanud “üllä metslase” jooned, nagu siirus ja ausus, olid peale-

⁷⁶ Rändkarjakasvatust, kütimist ja kalastamist iseloomustavad suhteliselt lühikesed, kuid väga intensiivsed tööperioodid, mis vahelduvad pikemate puhkustega. Eurooplased, kes olid harjunud tõeliseks tööks pidama eelkõige tööd põllumajanduses või tööstusettevõtetes, nägid nomaade, kütte ja kalastajaid enamasti puhkeajal ning kaldusid neid seetõttu laiskuses süüdistama. Pealegi, kalastusest ja jahipidamisest oli tollases Euroopas saanud ülemkihtide sportlik ajaviide, raske oli seda mingiks tööks pidada.

tungiva vene tsivilisatsiooni mõjul taandumas. Levisid vargused ja joomine.⁷⁷ Põhjarahvaste kohta usuti, et tsivilisatsiooniga kokkupuutumise paratamatu tagajärjena kaotavad nad järkjärgult looduslastele iseloomulikud voorused ning Põhjala karmis kliimas plahvatuslikult leviva alkoholismi kaasabil ähvardab neid füüsiline väljasuremine. (Leete 2000: 121–122)

Oma essee "Kes on rahvas?" kirjutab tuntud ameerika folklorist Alan Dundes, et 19. sajandi õpetlaste jaoks tähendas "rahvas" ühiskonna alamkihte, eelkõige talupoegade massi, mis vastandus haritud ülemkihile ehk eliidile. Samas vastandus "rahvas" aga ka primitiivsetele loodusrahvastele. Primitiivsed kultuurid olid, vähemalt teoreetiliselt, omaette tervikud, "rahvas" oli aga tsiviliseeritud ühiskonna seni veel tsiviliseerimata osa. Evolutsionistlikus skeemis "metslus, barbaarsus, tsivilisatsioon" paigutati primitiivsed loodusrahvad (antud kontekstis põhjarahvad) kõige madalamale kultuurilisele arenguastmele – nad olid "metslased". Kõrgeim arenguaste – "tsivilisatsioon" reserveeriti euroopalike ühiskondade haritud eliidile (sh kultuuriseletusi välja pakkuvad õpetlased). Tsiviliseeritud ühiskonna äärealal elav mahajäänud elanikkonnaosa ehk "rahvas" (antud kontekstis komid, aga ka vene talupojad, reeglina kirjaoskamatud) paigutus barbaarsuse arenguastmele "tsiviliseeritute" ja "metslaste" vahel. Arvati, et "rahva" hulgas leidub veel metsluse jäänuseid. Nii "metslased" kui ka "barbarid" pidid järkjärgult tsivilisatsiooni suunas arenema ja lõpuks kaduma. Nende kultuur pakkus aga õpetlastele huvi, kuna usuti, et see võimaldab rekonstrueerida tsiviliseeritud ühiskondade arengulugu. Seega oli "metslaste" ja "rahva" kultuuri uurimine omamoodi päästetöö, peagi kaduva materjali talletamine teadusele (Dundes 2002: 12–17). Usutavasti lähemal ajal tsiviliseeruva (venestuva) komi "rahva" puhul tegeles selle tööga Popov. Dundese esitatud skeem sobitub üsna hästi rahvusluse uuringuis kasutatavatega. Kõrgeim kultuuriline arenguaste "tsivilisatsioon" vastab domineerivate etniliste rühmade eliitidele, kes 18. sajandi lõpul alanud rahvusluse ajastul on asunud ehitama rahvusi. "Barbarite" ehk "rahva" tsiviliseerimise protsess tähendab alamkihtide (eeskätt talupoegade) integreerimist rahvustesse. Selle eliidi juhtimisel toimuva protsessi oluliseks osaks on kirjaoskuse levik, mis on rahvusliku propaganda edu eelduseks. Rahvusi ehitav eliit ei piirdu vaid oma etnilise rühmaga (antud juhul venelased), vaid püüab kaasa haarata ka teisi, kellel oma eliit puudub (antud juhul komid). "Metslased" (antud juhul põhjarahvad) jäetakse esialgu mängust välja, sest neid peetakse rahvuse ehitamiseks vähesobivaks materjaliks.

Siinkohal väärib huvitava paralleelina meenutamist Tsaari-Venemaa elanikkonna jaotamine kahte põhikategooriasse. Rahvaid, kes elasid paikselt ning tegelesid põllumajanduse, tööstuse ja kaubandusega tähistati terminiga *prirodnõje obõvateli*. See oli riigi elanikkonna "normaalne" osa, siia kuulusid nende rahvaste kõik ühiskonnakihid, nii eliit kui ka "rahvas". Rändkarjakasvatusest,

⁷⁷ Ka udmurdi haridustegelane Ivan Mihhejev nägi kahjutundega vene talupoegade vahendusel udmurtideni jõudva tsivilisatsiooni varjukülgi (varguste, joomarluse ja ropendamise levik) (Mihhejev 1900: 204).

küttimisest ja kalapüügist elatuvat rahvastikku tähistati terminiga *inorodtsõ* (muulased). Sellesse kategooriasse kuulusid “metslased”, antud juhul põhjarahvad, kelle suhtes peeti võimatuks rakendada kõiki põhielanikkonna elu reguleerivaid seadusi. “Muulased” jäid mõnes mõttes väljapoole ühiskonda, sest nende usutavasti madal arengutase ei võimaldanud neil selles osaleda.

Niisiis loeti komisid tsivilisatsiooni vastuvõtuks sobivaiks ning sajandite jooksul olid nad venelastelt üle võtnud suure osa oma kaasaegsest vaimsest ja materiaalsest kultuurist (eeskätt kristluse ja maaviljeluse). Sürjanite kultuuriline omalooming säilis ja avaldus eelkõige kohalikest loodusoludest välja kasvava jahinduse vallas. Venelasi kujutati kultuuritoojaina tsivilisatsioonikolletest kaugel asuvale Komimaale. Keerulisi vene-komi kultuurisuhteid kirjeldati sajan-ditepikkuse vene mõjuna vähemarenenud komidele (vt ka Sunderland 1998: 184). Komid kuulusid vaadeldava perioodi vene haritlaste silmis nn ajaloota rahvaste hulka. Nende etnilist ajalugu vaadeldi avaras soome-ugri kontekstis ning kujutati pikaajalise järkjärgulise taandumisena venelaste ees. Domineeriv etniline rühm püüab kontrollida ka allutatud rühmade nägemust oma minevikust. Allutatud rühmi kujutatakse äbarike kaotajatena ja endid võimsate võitjatena läbi kogu ajaloo (vt Annus 2000b: 11–12). Kaasaegsed suhted etniliste rühmade vahel projitseeritakse kaugesse minevikku ja legitimeeritakse seeläbi. Samas aitavad sellised ajalookäsitlused valmistada pinda rahvuspoliitikale – soome-ugrilased (sh komid) on venelaste eest taandunud ja venestunud juba sajandeid ning peagi jõuab see paratamatu protsess oma loomuliku lõpuni, komid venestuvad. Komi keelt pidasid komidest kirjutanud autorid üksmeelselt vaaseks ning üldiselt leiti, et selle arendamine ning komi kirjakeele loomine on perspektiivitu, sest peagi lähevad komid niikuinii üle vene keelele. Komide iseseisvasse kultuurilisse arenguvõimesse üldiselt ei usutud, ent füüsiline väljasuremine neid ei ähvardanud. Komisid peeti heaks “etnograafiliseks materjaliks”, mida saab kasutada vene rahvuse ehitamisel.

Selles, kuidas käsitleti komisid 19. sajandi II poolel Vene avalikkuses, pole iseenesest midagi ainulaadset. Tollastes venekeelsetes sürjanikäsitlustes kajastuvad domineerivate ja mitte-domineerivate etniliste gruppide vahelised tüüpilised suhted. Domineeriva etnilise rühma (venelased) haritud eliiti kuuluvad kirjamehed kirjeldasid mitte-domineeriva etnilise rühma (komid) lihtrahvast ning see assümeetriline suhe kahe etnilise rühma vahel, kirjeldajate ja kirjeldatavate vahel peegeldus paratamatult 19. sajandi Vene avalikkuse komi-kuvandis. Üsna samamoodi vaatasid näiteks baltisakslased ülalt alla eestlastele ja lätlastele ning poolakad leedulastele ja valgevenelastele. Domineerivate etniliste gruppide eliidid ei uskunud ajaloota talupojarahvaste iseseisva kultuurilise arengu võimesse. Leidus aga ka uskujaid – rahvusluse ideede mõjul kujunesid siin-seal mitte-domineerivate etniliste gruppide endi seast pärinevad eliidid (haritlaskonnad) ning sündisid rahvuslikud liikumised, mille eesmärgiks oli oma gruppide emantsipatsioon, vabanemine valitsetava staatusest. “Etnograafilisest materjalist”, mida oma rahvuste ehitamisel lootsid ära kasutada valitsevate etniliste gruppide eliidid, loodi vahel hoopis uusi rahvusi. Ka komid, kes 19. sajandi

I poolel olid vaid venekeelsete komikirjelduste tummadeks objektideks, hakkasid sajandi II poolel oma haritlaste suu läbi järjest enam sõna sekka ütlema ning vastupidiselt omaaegses Vene avalikkuses levinud ennustustele pole komid tänini venestunud, sest keskvõimu rahvuspoliitikale vastukaaluks tekkis 19. sajandi keskel komi rahvuslus.

4. peatükk

Komi rahvusluse ühiskondlikud eeldused

4.1. Sissejuhatus

Rahvuslus võib põhimõtteliselt levida ka siis, kui selleks pole koha peal min-geid ühiskondlikke eeldusi, ent selliselt imporditud natsionalism tõenäoliselt ei juurdu. Edukaks juurdumiseks vajab rahvuslus mingeid reaalseid sotsiaalseid konflikte, mis on kirjeldatavad etnilistena. Käesolevas peatükis otsitakse selli-seid konflikte komide asuala ühiskondlikust elust. Teisisõnu, püütakse välja selgitada, millised olid komi rahvusluse ühiskondlikud eeldused. Ma alustan oma vaatlust 19. sajandi I poolest, kaardistan olukorra Komimaal rahvusluse eelsel ajastul ning jälgin seejärel kuidas mõjutasid komi rahvusluse tekke- ja arenguvõimalusi 19. sajandi II poolel toimunud muutused. Komide võrdle-miseks impeeriumi teiste etniliste rühmadega pakub suurepärase võimaluse I ülevenemaalise rahvaloenduse andmete analüüs. Sellele on pühendatud oma-ette alaosa peatüki lõpus, sest minu arvates moodustab see eraldi terviku.

4.2. Komide asuala

19. sajandi alguseks asustasid komid Euroopa kirdeservas ulatuslikku terri-tooriumi, mille suurus vastab umbes tänapäeva Poolale või Prantsusmaale (vt kaart). Komid elasid Põhja-Jäämerre suubuvate jõgede – Põhja-Dvinaa, Mezeni ja Petšoori valgalal. Täpsemalt hõlmas komide asuala Võtšegda kesk- ja ülem-jooksu, Luza ülemjooksu, Sõssola, Võmi, Loktšimi ja Višera basseini, Mezeni ja Vaška ülemjooksu, Petšoori kesk- ja ülemjooksu ning Ižma basseini. Väike-sed komide grupid elasid ka Volga valgalasse kuuluvate jõgede Letka ja Kobra ülemjooksul (Istoriia 1981: 75; Atlas 1997: 68–69). Looduslikult kuulub komide asuala taigavöötmesse. 19. sajandi algul oli pea kogu territoorium kae-tud okasmetsaga. Külad ja nende juurde kuuluvad kultuurmaad olid nagu saared tohutus metsaookeanis. Hõre asustus koondus jõgede äärde, mis olid peamisteks liiklusteedeks nii suvel kui talvel. Linnu oli komide asualal kaks – Jarensk ja Ust-Sõssolsk.

18. sajandi jooksul olid komid kadunud oma varasematelt asualadelt Jarenski maakonna edelanurgas (Võtšegda kallastel ning maakonnalinna ümbruses), samuti Petšoori alamjooksul (Pustozerski piirkond)(Žerebtsov jt 1996: 88–89). Samas laienes komidega asustatud territoorium 19. sajandil ida ja kirde suunas. Eelkõige tihendasid ja suurendasid oma asuala izmakomid. 19. sajandi II poolel ja 20. sajandi algul laienes izmakomi asustus nii Petšoori kesk- kui ülem-jooksul, samuti tema lisajõgede basseinides. Komi asustus laienes ka Võtšegda ülemjooksul. Seega, oma areali edelapiiril komid taandusid (venestusid), idas

ja kirdes aga laiendasid oma eluruumi uutele aladele. Komisid asus ka Siberisse, eelkõige Obdorski (praegune Salehard) ja Berjozovo piirkonda Obil, aga ka kaugemale, Irtõšši basseini. 1880. aastatel asus rühm izmalasi koos oma põdra-karjadega ümber Koola poolsaarele, saamide asualale, Lovozero piirkonda. Välja rändama sundis komisid eelkõige majanduslik kitsikus kodumaal. Aja-vahemikul 1858–1892 lahkus Ust-Sõssolski ja Jarenski maakonnast ametlikel andmetel kokku 4045 inimest. (Otšerki 1955: 249)

Tsaari-Venemaa administratiivne jaotus ei arvestanud elanikkonna etnilise kuuluvusega ning ühe või teise etnilise rühma osakaal mõne administratiiv-üksuse piires oli juhuslik. Komide asuala põhjaosa kuulus 19. sajandi algul Arhangel'ski kubermangu Mezeni maakonda, lõunaosa aga Vologda kubermangu Jarenski ja Ust-Sõssolski maakondadesse. Väike rühm Letka jõe ülemjooksul elavaid komisid (Sludka, hiljem Prokopjevka vald) käis Vjatka kubermangu Orlovi maakonna alla. 1891 loodi Mezeni maakonna idapoolsest osast Petšoori maakond. Uue maakonna keskuseks määrati vene vanausuliste asula Ust-Tsilma. Selle maakonna piiridesse jäi valdav enamik Arhangel'ski kubermangu komidega asustatud aladest. (Atlas 1997: 74, 80)

Keskvalitsuse käepikenduseks kubermangudes olid kubermanguvalitsused eesotsas kuberneriga. Maakonna tasandil teostas riigivõimu kapten-ispravnik ning tema juhitud administratiivorgan – alammaakohus. 1862. aastast laienes ispravniku võim ka maakonnalinnadele, mida seni olid valitsenud linnapealikud (*gorodnitši*). (SIE, t. 4: 587; t. 6: 450)

4.3. Komimaa elanikkond

Kirde-Euroopa asustus oli 19. sajandi I poolel üsna hõre. Brussilovi andmeil oli Jarenski maakonnas 1833. aasta seisuga 22821 ning Ust-Sõssolski maakonnas 35713 elanikku (Brussilov 1833: 43, 46). Komi ajaloolase Igor Žerebtsovi hinnangul elas praeguse Komi Vabariigi territooriumil (416800 km²) 19. sajandi keskel umbes 83000 inimest (Žerebtsov jt 1996: 88). Asustustihedus oleks seega vaid umbes 0,2 inimest ruutkilomeetri kohta. 19. sajandi II poolel Komimaa elanikkond kasvas. I. Žerebtsovi hinnangul elas praeguse Komi Vabariigi territooriumil 1897. aastal umbes 156000–158000 inimest, sh umbes 142000 komi ja 14000–16000 venelast. Poole sajandiga oli rahvastikutihedus peaaegu kahekordistunud ning tõusnud umbes 0,38 inimeseni ruutkilomeetri kohta. Surve haritavale maale kasvas, sest põllumajanduseks sobivate uute maade hulk oli piiratud. Samas jäi komide tohutu asuala ikkagi väga hõredalt asustatuks.⁷⁸

⁷⁸ 1897. aasta rahvaloenduse andmeil oli Vologda kubermangu keskmine asustustihedus 3,8 inimest ruutversta kohta. Jarenski maakonna vastav näitaja oli 0,9 ja Ust-Sõssolski maakonna vastav näitaja 0,6. (Perepis, Vologodskaja, tetr. 1: 1)

Jarenski maakonna edelanurka asustasid venelased, samuti olid nad maakonnalinnas põhielanikeks. Venelasi elas ka Võmi alamjooksul (Ust-Võmis ning Serjogovo soolakaevanduse juures). 1897. aasta seisuga moodustasid sürjanid 68,9% maakonna elanikest. Ust-Sõssolski maakonnas oli venelasi vähe. Pisut vene asustust oli Luza ülemjooksul (Loimas ja Spassporubis) ning 18. sajandi keskel Sõssola basseini rajatud metallurgiatehaste (Kažõm, Njutšpass, Njuvtšim) juures, mõnevõrra ka maakonnalinnas Ust-Sõssolskis. Maakonna elanike absoluutse enamuse (92,3% 1897. aastal) moodustasid komid (Perepis, Vologodskaja, tetr. 2, tabel XIII). Arhangelski kubermangu kuuluva Petšoori maakonna elanikest moodustasid sürjanid 62,8% (venelasi oli 29,2% ja samojeede 7,9%). Sama kubermangu Mezeni maakonna elanikest moodustasid sürjanid vaid 4,4% (venelasi oli 91,2%, neenetsid 4,2%) (Perepis, Arhangelskaja, tetr. 3, tabel XIII). Asjaolu, et komid moodustasid valdava enamuse Ust-Sõssolski maakonna elanikest, võib pidada sürjanite seisukohalt õnnelikuks juhuks. Selles maakonnas elas 54% Venemaa sürjaneist (82936) ja maakond oli peaaegu tervenisti nende päralt. Nagu allpool näeme, oli sellel situatsioonil maakondliku semstvo näol ka teatav poliitiline väljendus kohaliku võimu tasandil.

Niisiis elasid komid üsna kompaktselt Ust-Sõssolski ja Jarenski maakonnas (v. a. viimase edelanurk ühes maakonnalinnaga) ning nendega põhjas külgnevatel Arhangelski kubermangu aladel. See ongi territoorium, mida edaspidi Komimaaks nimetan. Komimaa põhielanikeks olid komid ning vene talupoegi elas vaid vähestes ülalmainitud paikades. Samas ei maksa unustada, et väikese-arvuline administratiivne eliit (kõrgemad ametnikud) koosnes valdavalt sisseõitnud venelastest ning valitsemise keeleks oli vene keel.

1897. aasta rahvaloenduse andmeil oli Vene impeeriumis kokku 153618 sürjakomi. Arhangelski kubermangus oli kokku 23259 ja Vologda kubermangus 114966 sürjanit (Perepis, Arhangelskaja, tetr. 3, tabel XIII; Vologodskaja, tetr. 2, tabel XIII) Vjatka kubermangu Orlovi maakonnas, Letka jõgikonnas elavad komid⁷⁹ loeti rahvaloenduse käigus permikomideks, üldiselt arvatakse nad aga sürjanite hulka (vt näiteks Atlas 1997: 69, 74, 80, 81). Mezeni, Petšoori, Jarenski ja Ust-Sõssolski maakondades ehk Komimaal elas 89,6% sürjanitest (137600). Niisiis elas enam kui kümnendik (16018) sürjaneist juba 19. sajandi lõpul väljaspool oma põhiasuala. Enam oli sürjaneid Tobolski kubermangus (7083), Permi kubermangus (4474) ja Tomski kubermangus (1860). (Nationalitäten, Bd. A 1991: 230; Perepis, Permskaja, tabel XIII)

⁷⁹ 1897. aasta rahvaloenduse andmeil elas Vjatka kubermangu Orlovi maakonnas 5087 permjakki ja 28 sürjanit (Perepis, Vjatskaja, tabel XIII).

4.4. Sotsiaalsed rühmad

Venemaa keisririigi elanikkond jaotus seisustesse (*soslovije, sostojanije*). Seisus oli õiguslik seisund, mis määras suuresti inimese ühiskondliku positsiooni, tema õigused ja kohustused. Vaadeldaval perioodil oli seisustel suur riiklik tähtsus, seisuslik printsiip oli kohaliku võimu korraldamise ja kohtusüsteemi aluseks. Elanikkond jaotus laias laastus kaheks – maksuvabadeks ja maksualusteks. Viimaste hulka kuulus rahvastiku valdav enamus (talupojad ja linlaste põhi-mass). Nad pidid maksma pearaha, andma nekruteid, nende liikumisvabadus ja elukoha valik olid tugevalt piiratud. Seisustesse reeglina sünniti, üksikisikul oli oma seisusliku kuuluvuse muutmise keeruline. Vene seisuste süsteem polnud siiski eriti jäik ega lõpuni järjekindel. Mõned seisused polnud päritavad ning neil polnud korporatiivseid omavalitsusorganeid. Mõned seisused (vaimulikud, kaupmehed) polnud isegi eluaegsed, nende kollektiivsed õigused olid pigem professionaalsed kui seisuslikud (Jefron, t. 60: 911–913). Aegajalt tegi valitsus seisuste süsteemis muudatusi, et kohandada seda muutuvate ühiskondlike olu-dega. Probleem oli selles, et seoses alanud kapitalistliku majandusarenguga kasvas 19. sajandi edenedes vastuolu ühiskonna senise seisusliku struktuuri ja muutuva klassistruktuuri vahel.⁸⁰ Järgnevalt vaatleme, millisteks sotsiaalseteks rühmadeks (seisusteks, ühiskonnaklassideks) jagunes komide asuala elanikkond 19. sajandil ning millised olid selles jagunemises toimunud muutused. Uurime milline oli erinevate seisuste osakaal ja roll Komimaa rahvastikus, millised olid nende õigused ja kohustused, sisemine autonoomia ja organiseeritus (oma-valitsus).

Aadel oli Venemaal privilegeeritud valitsev seisus, kelle õigused saavutasid oma kõrgpunkti 18. sajandi II poolel. Aadel oli vabastatud kõigist isikumaksu-dest, aadlike suhtes ei tohtinud rakendada ihunuhtlust, nad vabastati kohustus-likust riigiteenistusest. Aadlil oli pärisoriste talupoegadega asustatud maa omamise ainuõigus. Armukirjaga aadlile (1785) loodi ka aadliomavalitsus. Iga kolme aasta tagant kokkukutsutavatel maakonna ja kubermangu aadlikogudel valisid aadlikud aadlipeamehe, kes pidi esindama ja kaitsma aadli huve. Komi-dega asustatud aladel maakondlik aadliomavalitsus ei toiminud, ilmselt aadlike vähesuse tõttu. Kõik kõrgemad riigiametid tähendasid ühtlasi aadliseisusesse kuulumist. Vastav süsteem loodi Peeter I ajal nn teenistusastmete tabeliga, mis väikeste muudatustega kehtis kuni 1917. aastani. Aadel jaotus pärilikeks ja isiklikeks aadlikeks. Isiklik aadliseisus oli saavutatav eduka riigiteenistusega, ent polnud pärandatav. Pärilikuks aadlikuks enamasti sünniti, ent sellegi seisuse võis saavutada ka riigiteenistuse kaudu. Päriliku aadli seisuslikud õigused olid pisut suuremad kui isiklikul aadlil, eriti aadliomavalitsuse osas.

⁸⁰ Vene ühiskonna sotsiaalsest struktuurist ning selle muutumisest vaata pikemalt näi-teks Mironov 1999, t. 1: 76–157, 360–542.

Komi aadlit ei eksisteerinud. 14. sajandist on seoses Permi Stefani tegevusega teateid komi hõimuülikutest, ent hilisematel sajanditel see õhuke, komide asuala Moskva riigiga ühendamise tõttu väljakujunemata jäänud aristokraatia ilmselt hajus. 15. sajandi allikais on juttu Võmi vürstidest, kes algul Moskva vastu võitlesid, hiljem aga Moskva vasallideks hakkasid. Võimalik, et Võmi vürstid pärinesid kohalikust eliidist, ehkki on ka vastupidiseid andmeid. Hiljem neid enam ei mainita (vt Saveljeva 1971: 5, 8, 123–124; Istorija 2004, t. 1: 51, 63). 19. sajandil oli komide asualal vähesel määral vene aadlikke, enamasti kõrgemate kohalike riigiametnikena. Nad ei olnud selle piirkonnaga kuigi kindlalt seotud ja lahkusid reeglina peale ametiaja lõppu, sest aadli põllumajanduslikku suurmaavaldust ehk mõisaid, nagu Venemaa sisekubermangudes, komide asualal polnud. 1860. aasta seisuga oli Jarenski maakonnas 123 ning Ust-Sõssolski maakonnas 138 aadliseisusesse kuuluvat isikut ja nad moodustasid vastavalt 0,36% ning 0,2% nende maakondade elanikest. (Otšerki 1955: 203)

Vaimulikud. 18. sajandil oli õigeusu kirikust Venemaal saanud riigijuhtimise tööriist. Kirikupeaks oli tsaar, kirikut juhti Sinodi kaudu. Sinodil oli õigeusku puudutavas nii seadusandlik kui täidesaatev võim. Sinodi liikmed määras tsaar kõrgemate vaimulike hulgast. 1764. aastal läbi viidud kirikumaaade sekulariseerimisega võeti kiriku potentsiaalsetelt autonoomiapüüdlustelt majanduslik alus. Kirikute arvu ja vaimulikkonna koosseisu kohtadel määras Sinod. Vaimulikud muutusid riigiametnikeks. Piiskopid määrati ametisse tsaari poolt ja said riigilt ametipalka, nad olid justkui kuberneride abilised kirikuasjade alal. Piiskopkondade piirid viidi vastavusse kubermangupiiridega (Nikolski 1988: 149, 154, 163, 168). Vaimulikkond jaotus mustaks (kloostriasukad ja nende seast pärinevad piiskopid ning muud kõrgemad kirikutegelased) ja valgeks vaimulikkonnaks (ilmik- ehk kogudusevaimulikud – ülempresbüterid, ülempreestrid, preestrid, diakonid, djakid, salmilauljad). Vaimulikuseisus kaasnes teatavate kiriklike ametitega, sellesse seisusesse ei sünnitud, vaid pühitseti, ning sellest võis vääritu käitumise tõttu välja heita või lahkuda omal soovil. Faktiliselt oli vaimulikuseisus 19. sajandil siiski reeglina päritav. Kogudusekoha saamise eelduseks oli teatav vaimulik haridus, vastavates koolides käisid aga pea eranditult vaimulike pojad. Tekkis suletud ring, kogudusekohti parandati isalt pojale ja isegi tütrele (koduväile). 1801. aastal vabastati preestrid ja diakonid kehalistest karistustest, 1808 vabastati vitsahirmust ka nende pereliikmed. Kirikuteenrid (djakid, salmilauljad jm) vabastati ihunuhtlusest alles 1862. 1869. aasta mais välja antud seadusega lõhuti lõplikult vaimulikuseisuse pärilikkus ja suletus. Vaimlikuametisse võis nüüd pühitsetud saada iga sobiv inimene, maksualuste seisuste esindajad vajasisid selleks siiski kubermneri luba (SIE, t. 5: 414–419). Kõigist isikumaksudest, samuti nekrutikohustusest olid vaimulikud vabastatud. Vaimulike kinnisvara suhtes kehtisid maksusoodustused, ent nende majanduslik tegevus oli piiratud, ilmselt seisusevääriskuse huvides. Oma peamise sissetuleku said kogudusevaimulikud sakramenditasudest, paljud kogu-

dused eraldasid neile ka maad. Siiski oli kogudusevaimulike kehv majanduslik olukord alaliseks probleemiks. Alamate vaimulike elatustase oli üsna sarnane koguduseliikmete omale, paljud kogudusevaimulikud siplesid vaesuses. (Jefron, t. 21: 253–266; Nikolski 1988: 162, 166–169)

Komide asuala tuumiku moodustavad Jarenski ja Ust-Sõssolski maakonnad kuulusid Vologda ja Ustjugi peapiiskopkonda (1888. aastast Vologda-Totma peapiiskopkond). 1890. aastal oli Komimaal kokku 89 kihelkonda. Kihelkonnas võis lisaks kihelkonnakirikule olla ka muid kirikuid, näiteks vanglate või kalmistute kirikud. Maakonnalinnades olid peakirikud. 1918. aastal oli praeguse Komi Vabariigi territooriumil 185 kirikut ja 230 kabelit (Atlas 1997: 90–91, 95; RKE, t. 1: 199). Jarenski kubermangus oli 1860. aastal 703 ning Ust-Sõssolski maakonnas 790 vaimuliku seisuse esindajat (Otšerki 1955: 203). Vaimulikud moodustas vastavalt 2,04% ning 1,13% nende maakondade elanikkonnast. Enamik neist vaimulikest olid kohalikku päritolu. 19. sajandi algul loodi kolmeastmeline vaimulik haridussüsteem. Igas piiskopkonnas olid mõned vaimulikud maakonnakoolid ja kubermangukeskuses vaimulik seminar. 1849 avati Jarenski vaimulik maakonnakool, mis teenindas nii Jarenski kui ka Ust-Sõssolski maakonda. 1872, pärast tulekahju, viidi kool üle rahvarohkemasse Ust-Sõssolskisse. Õpilasteks olid peamiselt kohalike komi päritolu vaimulike pojad. 1917. aastaks oli Ust-Sõssolski vaimuliku õppeasutuse lõpetanud 450–500 inimest. Edasi õppima mindi reeglina Vologda vaimulikku seminari. Seminari lõpetamine oli preestriks pühitsemise eelduseks, aga vaimulik karjäär polnud ei maakonnakoolide ega seminaride lõpetajatele kohustuslik. Kõrgema vaimuliku hariduse sai vaimulikest akadeemiast. Vologda seminar kuulus Moskva, Arhangelski seminar Peterburi vaimuliku akadeemia juurde. (Bondarenko, Gorjatševa 1996: 52–58; Malkova 1996: 154–159)

Hrochi järgi on kogudusevaimulikud olulisimaks sidemeks valdavalt kirjaoskamatute talupoegade ning laiema ühiskonna vahel. Nad vahendavad ja filtreerivad laiemas ühiskonnas toimuvat oma kogudustele ning vastupidi. Rahvusluse ajastu koidikul tunnevad paljud neist huvi talupoegade eluolu, kommete, folkloori ning keele vastu ning kirjutavad neil teemadel pikemaid ja lühemaid töid. Paljud vaimulikud on niisiis aktiivsed rahvuslike liikumiste esimeses (A) faasis. Hiljem, kui rahvuslik liikumine politiseerub ning esitatakse sotsiaalseid ning poliitilisi nõudmisi, tõmbuvad vaimulikud reeglina eemale, sest nad on üldiselt riigitruud, vähemalt seni, kuni see otseselt antiklerikaalset poliitikat ei aja. Vaimulike vahendaja-roll talupoegade ja laiema ühiskonna vahel hajub seoses kirjaoskuse levimisega talupoegade seas (Hroch 2000: 143–144). Komide puhul peab see minu arvates paika. Komimaal olid välja kujunenud terved kohalike preestrite dünastiad ning paljud vaimulikud mängisid kohalikus kultuurielus olulist rolli. Aktiivseid rahvuslasi komi vaimulikest siiski reeglina polnud. Õigeusu kirik oli täielikult riigile allutatud ning vaimulikud ei soovinud oma ametikohaga riskida. Üldiselt jäid nad tsarismile lojaalseiks ega astunud üle lubatud piiride.

Komide asualal ja selle naabruses oli õigeusu kiriku oluliseks probleemiks ideoloogiline võitlus vanausulistega, kes olid tagakiusamise eest pagenud Venemaa Euroopa-osa hõredalt asustatud põhjaaladele. 1857. aasta seisuga teati vanausulisi elavat 18 asulas Mezeni maakonna idaosas ning 4 asulas Ust-Sõssolski maakonnas (Petšooral ja Tsilmal). Vanausuliste täpset arvu ei suudetud kunagi kindlalt määratleda (Atlas 1997: 90–91). 1897. aastal asutati Veliki Ustjugis Stefani-Prokopi vennaskond, mille peamiseks sihiks oli võitlus vanausulistega. Vanausuliste elualadele ehitati kroonu rahaga õigeusu kirikuid. Erilist edu ametlik kirik siiski ei saavutanud. (RKE, t. 1: 198; Atlas 1997: 90–91)

Linnaseisused – kaupmehed, aukodanikud, linnakodanikud. Linnad olid Venemaal iseseisvad ja omaavalitsuslikud administratiivsed üksused. Katariina II poolt välja antud “Armukiri linnadele” (1785) määras linnade elu kuni 1870. aasta linnareformini. Linnaelanikud jagati varandusliku seisundi ja kutsealade alusel 6 kategooriasse. Kõik 6 kategooriat kokku moodustasid linnakogukonna. Iga 3 aasta järel valiti linnakogukonna üldkoosolekul linlaste esindusorgan – üldine linnaduuma, mis valis endi seast kategooriate esindatuse põhimõttel linnavalitsuse (kuueliikmeduuma) eesotsas linnapeaga. Linnavalitsuste pädevus oli siiski piiratud vaid kommunaalmajanduse ning heakorraküsimustega. Riigivõim säilitas linnade omaavalitsuse üle täieliku kontrolli. (Istorija 1981: 62)

“Armukiri linnadele” täpsustas ka privilegeeritud kaupmeheseisuse (gildi-kaupmehed) õigusi ja kohustusi. Kaupmehed olid vabastatud pearahast ja nekrutikohustusest. Kaupmeheseisusesse kuulumiseks oli vajalik teatav kapitali alammäär (1000 rubla) ning riigile tuli makse maksta. Need kaupmehed, kel oli kapitali 10000 rubla või enam, määrati I gildi ning neil oli õigus tegeleda nii sise- kui väliskaubandusega. 5000–10000-rublase kapitali valdajad kuulusid II gildi, mille liikmeil oli õigus tegeleda suuremahulise siseriikliku kaubandusega. 1000–5000-rublase kapitaliga kaupmehed määrati III gildi ning võisid tegeleda vaid väikesemahulise kaubandusega oma maakonna piires. I ja II gildi kaupmehed vabastati kehalistest karistustest (Istorija 1981: 62; SIE, t. 4: 441–444; t. 8: 299–305). Gildikaupmeestel polnud kaubanduse monopoli, nende kõrval eksisteeris kauplevate talupoegade kiiresti түsenev kiht.

Neist possaadiinimestest, kel kaupmeheseisusesse kuulumiseks vajalikku kapitali polnud, said linnakodanikud (*meštšanje*). Sellesse seisusesse kuulus linnarahvastiku enamus, linnade lihtrahvas (poodnikud, käsitöölised, majo-omanikud jt). Üldiselt sarnanes linnakodanike õiguslik seisund riigitalupoegade omale. Nad pidid maksma pearaha ning allusid nekrutikohustusele, nende liikumisvabadus oli piiratud, neile võis ihunuhtlust määrata. Linnakodaniku seisus oli päritav, ent mitte suletud. Rikastunud linnakodanik võis kaupmeheseisusesse üle minna, vaesunud kaupmehel sai linnakodanik. Ka pärisorjusest vabaks lastud või ostetud talupojad arvati linnakodanike hulka. (SIE, t. 9: 416)

1832. aastal loodi veel üks linlaste seisus – aukodanikud. See oli privilegeeritud seisus. Aukodanikud olid vabastatud pearahast ja nekrutikohustusest,

nende suhtes ei tohtinud rakendada ihunuhtlust. Nagu aadliseisus, oli ka aukodaniku seisus kas pärilik või isiklik. Aukodanikeks said isiklike aadlike ning vaimulike lapsed, teatud tingimustel ka kaupmehed, haritlased ning alates 1856. aastast ka XIV–X klassi ametnikud. (SIE, t. 11: 488)

1860. aasta seisuga oli Jarenski maakonnas 13 kaupmeest, 531 linnakodanikku ja 27 aukodanikku. Maakonna elanikest moodustasid nende seisuste esindajad vastavalt 0,04%, 1,54% ja 0,08%. Ust-Sõssolski maakonnas oli kaupmehi 155 ja linnakodanikke 2589 ehk vastavalt 0,22% ja 3,69% rahvastikust. Aukodanikke selles maakonnas polnud. (Otšerki 1955: 203)

Linnades elas ka mitte spetsiifiliselt linnadega seotud seisuste esindajaid (aadel, vaimulikud, talupojad). Seega ei võrdu linnaseisuste esindajate arv linnaste tegeliku arvuga, viimane oli reeglina esimesest suurem. T. I. Belenkina andmeil oli linnaelanike osakaal Komimaa rahvastikus 1859. aastal 4,1%. Ülevenemaalisel jõuti sellise linnaelanike osakaaluni rahvastikus juba 1796. aastal. (Istorija 1981: 75)

Talupojad moodustasid Venemaa elanikkonna põhimassi, mis aga polnud üheaoline, vaid jaotus arvukateks kategooriateks, millest põhilised olid mõisatalupojad, udellitalupojad, possessioonitalupojad ja riigitalupojad. Komide asuala elanikkond koosnes valdavalt riigitalupoegadest. 1860. aastal moodustasid riigitalupojad 89,34% Jarenski ning 90,47% Ust-Sõssolski maakonna elanikest. Lisaks oli Jarenski maakonnas seoses Serjogovo soolatööstusega 1062 possessioonitalupoega (3,09% rahvastikust). Ust-Sõssolski maakonnas oli seoses Sõssola basseinis asuva metallurgiatööstusega 535 possessioonitalupoega (0,76% rahvastikust). Komimaa possessioonitalupojad olid reeglina sisekubermangude mõisnikelt ostetud venelased. Mõisatalupoegi oli Jarenski maakonnas 1 ja Ust-Sõssolski maakonnas 8. Tegemist oli aadlikest maakonna-ametnike pärisorjadest teenijatega. (Otšerki 1955: 203)

Riigitalupojad elasid riigimaadel ja kasutasid neile eraldatud maatükke (jaosmaa ehk hingemaa) makstes selle eest riigile feodaalrenti. Riigitalupoegade seisus loodi 18. sajandi algul Peeter I ukaasidega pärisorjastamata maaharijatest, sh Euroopa-Venemaa põhjaosa mustaadratalupojad, kelle hulka kuulusid ka komid. Riigitalupoegi loeti isiklikult vabaks, ent valitsusel oli siiski voli neid koos maadega eraomanikele pärisorjadeks müüa või kinkida. Näiteks Katariina II ajal jagati aadlikele koos maaga välja sadu tuhandeid riigi- ja udellitalupoegi (SIE, t. 4: 633–636). Siiski oli riigitalupoegade seisund märksa parem kui pärisoristel talupoegadel ning viimased ihaldasid seda endalegi. Pärisorjus on üsna ebamäärane mõiste – talupoegade feodaalse sõltuvuse raskeim vorm. Võrreldes komi riigitalupoegadelega oli sisekubermangudes elavate vene mõisatalupoegade sunnismaisus kindlasti palju jäigem, neil lasus tekohustus, nende tsiviilõiguslikku teovõimet piirati palju enam. Riigitalupojad müüsid ja ostsid nende valduses olevaid maid nagu omandit kuni 18. sajandi keskpaigani. Üldise maamõõtmise käigus tehti sellele praktikale lõpp, ent üksteisele võisid riigitalupojad nende poolt kasutatavaid maid, või õigemini nende kasutamise õigust,

paiguti hiljemgi müüa. Riigitalupoegade õiguslik seisund paranes veelgi seoses kapitalistliku majandusarengu algusega Venemaal. 1801. aastal said riigitalupojad ühes kaupmeeste ja linnakodanikega õiguse osta vabu, asustamata maid, samuti võisid nad maal kinnisvara omada. 1827. aastast võisid riigitalupojad omada kinnisvara ka linnades, v.a. pealinnad. Riigitalupojad võisid tegeleda jae- ja hulgikaubandusega, asutada vabrikuid ja tehaseid (SIE, t. 4: 633–636; Bolšaja, t. 7: 359, 362). Rikastunud riigitalupoeg võis kaupmeheseisusesse üle minna. Niisiis võisid riigitalupojad teatavais piires tegevusala valida.

Mitte-mustmullavööndis, sh Komimaa, maksid riigitalupojad riigile kuuluva maa kasutamise eest reeglina rahalist obrokit. See soodustas kaubalis-rahaliste suhete arengut ning talupoegade varanduslikku kihistumist. 19. sajandi I poolel maksti Arhangelski kubermangus obrokit 7,5 rubla ning Vologda kubermangus 9 rubla revisjonihingelt⁸¹ aastas, talupoja poolt kasutatavast maast saadud reaalselt tulu ei arvestatud. Pearaha maksti tollal iga revisjonihinge pealt 3 rubla aastas, lisaks koguti veel 30 kopikat hingelt spetsiaalset tee-ehitusmaksu. Peale selle olid kubermangueelarvega kinnitatud kohalikud koormised (*zemskie povinnosti*) – eelkõige administratiiv-, kohtu- ja politseiorganite ülalpidamiseks. Talupoegadel olid riigi ees ka mitmesugused naturaalkohustused (küüdikohustus, teede- ja sildade ehitus ning remont, ühiskondlike hoonete ehitus ja remont, reisivate ametnike majutamine, riigimetsade valve jm). Talupoegadel lasus ka nekrutikohustus. 19. sajandi algul võeti tavaliselt igal aastal nekrutiks 5–10 kuni 30-aastast noormeest 1000 hinge (mehe) kohta. Nekrutikohustus lasus küla-kogukonnal. Kogukond otsustas keda nekrutiks saata, seejuures võeti arvesse meestööjõu suurust majapidamistes. Nekrutikohustusest sai end vabaks osta, sageli “palgati” nekruteiks vaesemad talupojad. 1793. aastal oli sõjaväeteenistuse aega vähendatud 25 aastale, 1834. aastast oli see 20 aastat, 1855. aastast 12 aastat. Sellele lisandusid veel tähtajatul puhkusel (reservis) veedetud aastad. 1859. aastal kehtestati talupoegadele kõigele lisaks maks riigimetsade kasutamise eest, 20–24 kopikat hingelt aastas. (Otšerki 1955: 213–214, 216; Istorija 1981: 78–79; SIE, t. 5: 673; t. 11: 1004)

19. sajandi algul kuulusid riigitalupojad finantside ministeeriumi haldus-
alasse ning neid valitseti üsna viletsalt. 1837–1841 viidi kindral krahv P. Kissel-
jovi juhtimisel läbi riigitalupoegade haldamise reform.⁸² Riigitalupoegade
hooldamiseks avati 1. jaanuaril 1838 riigivarade ministeerium. Uus ministeerium
pidi riigitalupoegi heaperemehelikult valitsema, hoolitsema nende
hariduse ja tervishoiu eest ning soodustama agrotehniliste uuenduste levikut.
Loodi riigitalupoegade majapidamiste tugevdamiseks mõeldud krediidisüsteem.

⁸¹ Revisjonihingedeks arvati maksualuste seisuste kõik mehed, hoolimata vanusest. Maksu tuli tasuda igalt revisjonihingelt kuni järgmise revisjonini, ka peale inimese surma.

⁸² See reform oli oluline kui peamine eeskuju 1861. aastal pärisorjusest vabastatud talupoegade elu korraldamisel.

Püüti võidelda joomarlusega. Tõhustati juba keiser Pauli ajal loodud magasiaitade süsteemi. (Bolšaja, t. 7: 360–361)

Kisseljovi reformiga viidi riigitalupoegade eri aegadel kujunenud omavalitsusorganid ning nende funktsioonid süsteemi ning seoti keskvõimu haldus-aparaadiga. Reformi eesmärgiks oli kaitsta riigitalupoegi politsei- ja kohtuorganite omavoli eest. Talupoegadele antud omavalitsus jäi üsna piiratuks ning pidi toimima riigiametnike eeskoste all. Omavalitsuse hooldajaks ja järelvalve teostajaks olid valitsuse poolt määratud ringkonnaülemad (maakonnaülemad), kes allusid riigivarade palatile (riigivarade ministeeriumi kubermanguasutus). Ringkonnaülemate võim kujunes üsna suureks. Kisseljovi kavandatud patriarhaalse valgustatud reformi vaimule vastavaid väärikaid ametnikke ei leidunud piisavalt, omavoli ja kuritarvitusi tuli ette üsna tihti. Reformi järgselt oli kaheastmelise omavalitsuse (külakogukond ja vald) esmatasandiks külakogukond (*mir*), mis koosnes ühest või mitmest väiksemast ühiselt põllumajanduslikke maid kasutavast asulast. Külakogukond vastutas maksude tasumise ja muude kohustuste täitmise eest kollektiivselt. Külakogukonna peamiseks valitsusorganiks oli kogukonnakoosolek (*shod*), millel osalesid vaid taluperemehed. Koosolekul valiti külavanem ja muud ametimehed. Riigitalupoegade omavalitsuse kõrgemaks astmeks oli mitut külakogukonda ühendav vald (*volost*). Kogukonnaametnikest ja kogukonnakoosolekuil valitud esindajaist moodustuval vallakoosolekul valiti 3 aastaks vallavanem, kes kinnitati ametisse ja vajadusel ka vallandati ringkonnaülema ja riigivarade palati poolt. Vallavanema võis sobivate veltveeblite või vahtmeistrite seast ametisse määrata ka riigivarade minister. Valla täidesaatvaks organiks oli vallavalitsus, mis koosnes vallavanemast, vallakoosoleku poolt valitud talupoegadest kaasistujaist ning ringkonnaülema poolt määratud vallakirjutajast ja ta abilisest. Omavalitsuse juurde kuulusid ka esmased seisuslikud kohtuorganid. Esimeseks kohtuinstantiks oli külakohus, teiseks vallakohus. On selge, et selline piiratud omavalitsus oli pigem keskvõimu käepikenduseks riigitalupoegade valitsemisel, kui tõeliseks omavalitsuseks. (SIE, t. 3: 675–676; t. 4: 633–636; t. 12: 724; Jefron, t. 13: 93–98; Bolšaja, t. 7: 361–362)

Valitud kogukonna- ja vallaametnike ülalpidamiseks ning asjaajamiskuludeks, samuti tuletõrjeks jm pidid riigitalupojad tasuma kogukonnamakse. Kogukonnamaksude suurus polnud ülaltpoolt kindlaks määratud, see andis võimaluse kuritarvitusteks ning tekitas palju pingeid. (Istoriija 1981: 79)

Riigitalupoegade vallad 19. sajandi I poole Venemaal polnud niisiis mitte allpool maakonna-tasandit seisvad administratiiv-territoriaalsed üksused vaid talupoegade seisuslikud omavalitsus- ja kohtuorganid. Maakonna territoorium ei jagunenud jäägitult valdadeks, vallad hõlmasid vaid talupoegade kasutuses olevaid maid.

Maapuudus, kogukonna-, valla- ning riigiametnike omavoli ja kuritarvitused kutsusid esile talupoegade rahulolematuse. Kõrgemate võimude õiglusesse talupojad uskusid, eriti kaugesse ja heasse tsaari, kes pole kohalike võimumeeste nurjatusest lihtsalt teadlik ega saa neid seega ohjeldada. Seetõttu olid talu-

poegade rahulolematuse levinuimaks väljenduseks kaebused ja palvekirjad, mida saadeti erinevatele administratiiv- ja kohtuorganitele, vahel isegi Senatile, ministritele ja tsaarile endale. Kui kaebused ja palvekirjad ei aidanud, astuti ka otsustavamaid samme, keelduti maksmast mõnesid makse, täitmast osasid kohustusi, vahetati ilma loata elupaika. Üsna tavalised olid talupoegade konfliktid riigi, tehaseomanike ja kaupmeestega maade kasutamise pärast. Talupojad hõivasid omavoliliselt riigimaid, tegid riigi luhtadel obrokit maksmata heina, raiusid loata riigimetsa ning rajasid sinna salajasi alepõlde. Tehaseomanikud ja kaupmehed püüdsid endi kätte haarata talupoegade maid andes näiteks maa-mööõtjatele või teistele ametnikele altkäemaksu. Kui talupojad neid maid siis edasi kasutasid, tekkisid konfliktid, mis enamasti lahendati kohtus, vahel aga sekkus ka politsei või isegi sõjaväeüksused. Ümberkaudsete talupoegade kemplemine Serjogovo soolatööstusega kunagi talupoegadele kuulunud maade pärast vältas aastakümneid.

Järgnevalt kaks näidet sotsiaalsetest konfliktidest Komimaal vaadeldaval perioodil. Arvan, et need konfliktid on üsna informatiivseteks ja värvikateks sissevaadeteks Komimaa tollastesse oludesse. Käsitletavad konfliktid olid ühed mastaapsemad, ent sugugi mitte erandlikud.

1833. aastal taheti Ižma valla talupoegi rakendada uue Mezen-Pinega maantee ehitusel. Talupojad olid selle erakorralise kohustuse vastu, ehitatav tee asus Ižmast umbes pooletuhande kilomeetri kaugusel. Nad koostasid palvekirja siseministrile ja saatsid oma esindajad Peterburi eesmärgiga saavutada enda vabastamine sellest ebameeldivast lisakohustusest. 1836. aasta sügisel kutsusid nad endile kirjutajaks ja nõunikuks Dmitri Balini.⁸³ 1837–1838. aastal olukord Ižmal pingestus ning Nikolai I, kelle kõrvu asi jõudis, saatis asja uurima ametnikerühma oma tiibadjutandi Krusensterni juhtimisel. Ilmnesid Mezeni maakonna ametnike omavoli ja kuritarvitused, tee-ehituskohustus tühistati, mitmed ametnikud jäid oma kohast ilma.

1836–1841 saatsid kohalike kogukonna- ja vallaametnikega rahulolematud Ust-Kulomi valla elanikud erinevatele instantsidele tulutult rea kaebekirju. Vallavanem Anissim Kiprušev oli omastanud 4000 rubla talupoegadelt kogutud maksuraha ning otsustas selle maksuvõlaks arvata ja uuesti sisse nõuda. Nii maakonna- kui kubermanguvõimud olid asunud Kipruševi selja taha. 1842. aasta märtsis keeldusid talupojad maksmast liialt suureks paisunud kogukonna-

⁸³ Dmitri Ivanovitš Balin sündis 1796. aastal Šežami kirikukülas Jarenski maakonnas. 1817–1825 töötas ta erinevates vallaametites, nägi küllalt ametnike omavoli ja altkäemakse ning tsaari õiglusse uskuva mehana otsustas ta rahvast administratsiooni kuritarvituste eest kaitsta. Balinil olid selleks tööks head eeldused, ta oskas vene keelt, tundis seadust ja kohtusüsteemi. Ta hakkas oma maakonna talupoegade nimel erinevatele ametiasutustele saadetavaid palvekirju ja kaebuseid koostama ning võitis talupoegade lugupidamise. Balini kuulsus levis tervel Komimaal. Selleks ajaks, kui ižmalased ta appi palusid oli Balin, kui kohalikele võimudele tülikas tegelane, juba korduvalt kohtu alla antud ja erinevaid karistusi kandnud. (RKE, t. 1: 244–245)

ja vallamakse ning valisid omavoliliselt paralleelsed omavalitsusorganid. Nõu küsiti ka Dmitri Balinilt. Maakonna- ja kubermanguvõimude katsed talupoegi rahustada ja nende juhte arreteerida olid edutud, asi jõudis Benckendorfi⁸⁴ ja tsaarini. Ust-Kulomi saadeti esmalt valitsuskomisjon ja seejärel 200-meheline sõjaväeüksus 4 suurtükiga Vologda kuberneril Volhovski isiklikul juhtimisel. Enamik talupoegi andis kohe alla, mäss suruti maha. 110 aktiivsemale mässulisele anti ihunuhtlust, juhid saadeti Siberisse. (Istoriija 2004, t. 1: 348–353; Istoriija 1981: 82–87; Otšerki 1955: 215–217)

Nagu nägime, sai rahutustes osalenud talupoegade usk heasse tsaari mõnikord kinnitust. Vastasel juhul peeti ilmselt süüdlasteks talupoegade ja tsaari vahel seisvaid ametnikke. Paistab, et võimude jaoks oli oluline eelkõige rahu ja kord, sageli karistati nii kuritarvitustega silma paistnud ametnikke kui ka rahutuste eesotsas seisnud talupoegi. Pole teada, et kedagi oleks nende rahutuste käigus tapetud. Talupoegade rahutused jäid vaadeldaval perioodil lokaalseiks, piirdudes ühe kogukonna või vallaga. Sageli olidki talupoegade rahulolematuse sihtmärgiks kohalikud kogukonna- ja vallaametnikud. Kokkuvõtteks võib sedastada, et tegemist oli agraarühiskondadele üsna tüüpiliste sotsiaalsete konfliktidega, millel pole midagi tegemist rahvuslusega. Huvitavaks mitmeid erinevaid rahutusi ühendavaks lüliks oli Dmitri Balini isik. Lisaks ülalkirjeldatud juhtumitele nõustas Balin 1843–1845 mõnede maksude maksmisest keeldunud Sotsõmi kogukonna talupoegi, sai karistuseks vitsu ning määrati kodukülla politsei järelevalve alla. 1860. aastate algul nõustas Balin Serjogovo soolätööstuses töötavaid komi talupoegi. Selle omapärase õiguskaitseja tegevusväljaks oli kogu Komimaa. Ta kerkib Komimaa erinevates osades ikka ja jälle esile küllalt pika ajavahemiku vältel. Balini lai kuulsus näitab, et toimus mingi riigivõimust sõltumatu ülemaaline infovahetus. Levis kuuldus talupoegade endi seast pärinevast ja nende poole hoidvast seadusetundjast, kes mõistab venekeelsete võimudega asju ajada ning kellele samas saab oma mured ära seletada emakeeles. Ilmselt tundsid komi talupojad sellisest õigusabist teravat puudust.

4.5. Reformid

19. sajandi II poolel tehti Venemaal mitmeid liberaalseid reforme, millest olulisim oli kahtlemata pärisorjuse kaotamine, ent sündis palju muudki.

1863. aastal avati kaupmeeste seisus kõigile soovijaile, kes õiendavad oma kohustused eelmise seisuse ees ning suudavad maksta seisusemaks (I gildi kaupmehed 500 rubla aastas, II gildi kaupmehed 150 rubla aastas, III gild kaotati). Kaubanduse ja muu ettevõtlusega tegelemiseks vajalike litsentside eest oli kaupmeheseisusesse mitte-kuuluvatel isikutel vaja maksta niikuinii, kaupmeheseisus aga vabastas ihunuhtlusest ning andis võimaluse saada nimetatud

⁸⁴ Alexander Benckendorff (1781 või 1783–1844), krahv, sandarmeeria šeff ja keisri isikliku kantselei kolmanda osakonna ülem.

aukodanikuks. 1863. aastal vabastati linnakodanikud pearahast ja ihunuhtlusest, järgnevalt avati neile juurdepääs riigiametitele. Linnakodanike seast võrsus palju nn vabade elukutsete esindajaid (intelligents). 1864. aastal algatati kohtureform ja pandi alus semstvote loomisele. 1870. aastal algatati linnareform. 1874. aastal kehtestati Venemaal üldine sõjaväekohustus, nekrutikohustus kadus. 1883–1887 kaotati pearaha (SIE, t. 8: 299–303; t. 9: 416). Järgnevalt vaatleme ajavahemikul 1861–1904 läbi viidud tähtsamaid ümberkorraldusi ning aset leidnud ühiskondlikke muutusi lähemalt, suunates põhitähelepanu Komimaal toimunule.

Talurahvareform. 19. veebruaril 1861 allkirjastatud manifestiga kaotati Venemaal pärisorjus ning kõikidest talupoegade kategooriaist sai ühtne talurahvas seisus (*svobodnõje selskije obõvateli*). Komimaal puudutas 1861. aasta talurahvareform otseselt vaid peamiselt venelastest possessioonitalupoegi, keda Serjogovo soolatööstuse ja Sõssola metallurgiatehaste juures kokku oli veidi üle 1500. (Otšerki 1955: 295)

18. jaanuaril 1866 läks riigitalupoegade valitsemine riigivarade ministeeriumilt siseministeeriumi haldusalasse. 24. novembril 1866 said ka riigitalupojad õiguse nende valduses olevad jaosmaad välja osta. Senikaua võisid nad riigile kuuluvat maad kasutada selle eest obrokit makstes. 1886. aastal (endistel pärisorjadel juba 1881) muudeti jaosmaade väljaostmine kohustuslikuks ning pisut suurendatud obrokist sai väljaostumaks, mis pidi tasutama 44 aasta jooksul. Üldiselt olid riigitalupoegade jaosmaad suuremad ja väljaostusummad väiksemad kui endistel pärisorjadel.

Seni vaid riigitalupoegadel olnud piiratud omavalitsust laiendati nüüd pisut muudetud kujul kõigile talupoegadele. Külakogukond jäi nüüd eelkõige majanduslikuks üksuseks, tema osa talurahva igapäevaelu korraldamisel oli aga valdav. Naaberkogukonnad moodustasid valla, mis oli talurahva seisuslikuks omavalitsusüksuseks. Peamiseks omavalitsusorganiks oli vallakoosolek. Koosolekul arutati ja otsustati valla kui terviku ühiskondlikke ja majanduslikke küsimusi, jaotati maksud ja koormised, valiti vallaametnikud ning teostati kontrolli nende tegevuse üle. Vallakoosolek tegeles muuseas sotsiaalhoolekannet, koolide ülalpidamist ning magasiaita puudutavate küsimustega. Reformijärgne omavalitsus oli riigivõimust pisut sõltumatum kui varasem riigitalupoegade omavalitsus. Näiteks vallakirjutaja, kes varem võimude poolt määrati, võis vallavalitsus nüüd vabalt palgata. Omavalitsus allutati rahuvahendaja (*mirovõi posrednik*) kontrollile. Rahuvahendajal oli õigus talurahva valitud esindajaid ametist kõrvaldada, rahatrahvi või arestiga karistada, kohtu alla anda. Rahuvahendajad pidi valitama aadlike seast, ent kuna Komimaal oli aadlikke äärmiselt vähe, siis määras kuberner rahuvahendajad tšinovnikute hulgast. Jarenski ja Ust-Sõssolski maakonnas oli kummaski 2 rahuvahendajat. Taas oli probleemiks talurahvast hooldama ja kaitsma määratud ametnike kvaliteet, tuli ette omavoli, kuritarvitusi, väljapressimisi. Rahuvahendajad allusid maakonna rahukogule (rahuvahendajate koosolek), see omakorda kubermangu talurahvaasjade

ametile. 1882. aastal asendati rahuvahendajad ka Komimaal maakonna talurahvaasjade ametnikega, 1899. aastal (v.a. Petšoori maakonnas) aga siseministri poolt ametisse nimetatavate maaülematega (*zemskije natšalniki*). Viimaste võimupiirid olid veelgi laiemad. Maaülemale kuulus ka kohtuvõim, ta määras valitud kandidaatide seast ametisse vallakohtunikud ning kinnitas vallakohtu otsused. (Istorija 2004, t. 1: 391–393; Otšerki 1955: 217–218)

Kõik need komi talurahva järele vaatama pandud ametimehed olid reeglina sissesõitnud venelased, kes olusid ei tundnud ning kohalikesse elanikesse sageli eelarvamusega suhtusid. Kohapealt kesk võimu nõudmistele vastavat kaadrit eriti võtta polnud.

Külakogukond ja sellega seonduv kollektiivne vastutus säilisid. Küla maad olid jätkuvalt kogukonna ühisvalduses, vahel toimusid ümberjaotused, kogukond otsustas külvikordade üle jaosmaadel. Kollektiivselt vastutati maksude ja muude kohustuste täitmise eest. Kogukonnakoosolek võis maksuvõlglaste sundkorras tööle saata, osa tema varast maksuvõla katteks konfiskeerida või tema jaosmaa rendile anda. Vallakohus võis maksuvõlgnikule, kellelt midagi võtta polnud, ihunuhtlust määrata. Talupoegade ja külakogukondade maksuvõlad jäid kõigist meetmetest hoolimata Komimaal üldlevinud nähtuseks. (Istorija 1981: 108)

Talupoeg polnud oma jaosmaa pärisomanik, ta ei võinud seda pantida ja müüa ning kogukonnast välja astumine oli väga keeruline. Ehkki kogukond pidurdas edasipüüdlikumate talupoegade algatusi pärssides majanduse arengut, säilitati seda poliitilistel põhjustel. Eelkõige avalikku korda ja stabiilsust silmas pidavas siseministeriumis leiti, et kogukond aitab alal hoida traditsioonilisi väärtusi ning tsaaritruudust. Talurahva emantsipatsioon polnud kaugeltki täielik. 19. sajandi lõpul kasutati Venemaa seadusandluses mõistet “endised maksualused seisused”, mis hõlmas talurahvast ja linnakodanikke. Nende liikumisvabadus oli endiselt piiratud, nad võisid saada vaid ajutisi passe, samas kui teistel seisustel olid alalised passid ja nad võisid vabalt ringi liikuda kogu riigi territooriumil. Lisaks väljaostumaksule lasusid talupoegade õlgadel semstvo- ja kogukonnamaksud, mille suurus aastati tugevasti kõikus, ning mitmesugused naturaalkohustused. Vaja oli ehitada ja remontida koole, kirikuid ja magasiitu. Teatavatel juhtudel (näiteks raudteeõnnetused või raudteede puhastamine lumest, metsatulekahjud) olid “endised maksualused” kohustatud ühiskondlikeks töödeks. Kehalistest karistustest vabastati talupojad alles 1903. aastal. (Jefron, t. 13: 93–98; t. 47: 46–47; t. 60: 911–913; SIE, t. 4: 633–636; Bolšaja, t. 7: 359–362)

Semstvoreform. 1. jaanuaril 1864 välja antud seaduse põhjal loodi Venemaa Euroopa-osas semstvod – kõiki seisusi esindavad kohalikud omavalitsused, mille ülesandeks oli tegeleda oma piirkonna haldus- ja majandusküsimustega, teede-ehitusega, hariduse ja tervishoiuga. Maakondades ja kubermangudes loodi esindusorganeina semstvokogud ning täidesaatvate organitena semstvovalitsused. Semstvokogu liikmed valiti 3 aastaks, semstvokogud kutsuti reeglina

kokku korra aastas paariks päevaks. Semstvokogul valiti endi seast, samuti 3 aastaks, alaliselt töötava semstvovalitsuse liikmed. Semstvod tegutsesid kubneri ja siseministri kontrolli all. Semstvokogu kokkutulemiseks andis loa kuberner, tema määratud ametnikud juhatasid selle istungeid, tema pidi kinnitama vastu võetud otsused. Semstvokogud valiti varandusliku tsensuse alusel, kuuriate (suurmaaomanikud, linlased, talupojad) kaupa. Talupojad ei valinud oma esindajaid otse. Vallakoosolekutel valiti valijamehed ning need valisid endi seast semstvoliikmed. Valimiste selline korraldus tagas, et enamikus paigus jäi jäme ots suurmaamanike (peamiselt aadli) kätte. Komimaal oli olukord teistsugune, aadli suurmaavaldust seal polnud ning aadlikke oli üsna vähe. Seetõttu venitati Jarenski ja Ust-Sõssolski maakonnas semstvote loomise, Arhangelski kubermangus ei loodud neid üldse. Vologda kubermangu komidega asustatud maakondades toimusid esimesed maakondlike semstvokogude valimised 1866. aasta lõpul ja 1867. aasta algul, luba kokku tulla saadi kubernerilt alles 1869. aasta sügisel. Jarenski ja Ust-Sõssolski maakonna semstvokogudes domineerisid arvuliselt talupoegade esindajad.⁸⁵ Paljud neist tegelesid põllumajanduse kõrval ka kaubandusega, mõnel oli maavaldusi. Riigivarade ministeerium määras metsarikaste maakondade semstvokogudesse metsaülemaid. Semstvovalitsusse valiti reeglina jõukad ja mõjukad mehed – kaupmehed, kes tegelesid sageli ka metsaäri, kauplevad talupojad, metsaülemad.

12. juunil 1890 muudeti semstvokogude valimise korda kindlustamaks aadlikest suurmaamanike positsioone. Linnades tõsteti varalist tsensust. Talupoegade kuuria moodustumise põhimõtteid muudeti. Nüüd määras kuberner talurahva esindajad vallakoosolekutel valitud kandidaatide seast omal äranägemisel. Komimaa eripärastes oludes andis see muudatus omapärased tulemused. Kuna suurmaamanikest aadlit ja suurkananlust polnud, siis tõusis semstvokogudes talupoegade osakaal, sest kohalikud kaupmehed ja ettevõtjad ei vastanud enamasti kergitatud varanduslikule tsensusele ja jäid kõrvale.⁸⁶ Lisaks pääsesid semstvokogudesse vaimulikkonna ja linnavalitsuste esindajad ning metsaülemad. Semstvovalitsuste etteotsa määras kuberner kohalikke olusid mittetundvad aadlikud võõrsilt. Tärkav kohalik kodanlus polnud sellise

⁸⁵ Venemaal keskmiselt moodustasid aadlikud ja ametnikud ajavahemikul 1883–1886 42,4% ja talupojad 38,4% semstvokogude liikmeist. Ust-Sõssolski maakonna vastavad näitajad olid 14,25% ja 57,3%, Jarenski maakonnas 8,33% ja 66,7%. (Vairovskaja 1995: 20)

⁸⁶ Venemaal keskmiselt kasvas aadlike ja ametnike osakaal semstvokogudes 1890. aasta reformi tagajärjel 55,2%-ni ning talupoegade osa langes 31%-ni. Seevastu Ust-Sõssolski maakonna semstvokogus moodustasid talupojad 1912. aasta seisuga 91,7% ning Jarenski maakonna semstvokogus 100%, aadli ja ametnikkonna esindajad aga puudusid täiesti. Venemaal keskmiselt olid 1903. aastal semstvovalitsuse liikmeist 94,2% aadlike ja ametnike esindajad ning vaid 1,9% talupojad. Ust-Sõssolski ning Jarenski maakondade semstvovalitsustes tollal aadli ja ametnike esindajaid polnud ning talupojad moodustasid 75% semstvovalitsuste liikmeist. (Vairovskaja 1995: 20)

olukorraga rahul. Ust-Sõssolski semstvokogu palus endale korduvalt õigust ise semstvovalitsuse eesistuja valida. Semstvot tegevust finantseeriti kohalike maksudega. Kuna maksumaksjate enamik oli vaene, siis olid ka semstvot rahalised võimalused üsna piiratud.⁸⁷ Siiski suutsid nad kohaliku infrastruktuuri, majanduse, hariduse, kultuurielu ning tervishoiu alal mõndagi ära teha (Žerebtsov jt 1996: 111; Istorija 1981: 99–101; Istorija 2004, t. 1: 394–398). Komimaa semstvod olid suhteliselt ökonoomsed ning haridussõbralikud. Venemaal tervikuna kulutati 1903. aastal valitsemisele 8,9% ning haridusele 18,8% semstvot eelarvest. Ust-Sõssolski maakonnas läks valitsemisele 4,1% ning haridusele 21,7% ning Jarenski maakonnas vastavalt 6,9% ja 25,1% semstvo eelarvest. Kohaliku majanduselu arendamiseks kulutasid Komimaa semstvod aga vähem kui Venemaal keskmiselt. (Vairovskaja 1995: 21)

Semstvot kaudu sai Venemaal kuuldavaks liberaalse ning reformimeelse aadli ja kodanluse hääl. Komimaal väljendasid semstvod talupoegade ja talupoegliku taustaga kaubanduskodanluse huve. Semstvod taotlesid võimudelt väljaostumaksude vähendamist, riigimaade rentimise tingimuste lihtsustamist, riiklikku krediidisüsteemi, alghariduse arendamist. (Istorija 1981: 127)

Kohtureform. 1864. aastal alustati Venemaal kohtureformi. Senise keerulise seisuslike kohtute süsteemi asemele loodi mitteseisuslik, haldusest lahutatud ühtne kohtusüsteem. Kohtunikud kuulutati sõltumatuiks ja vallandamatuiks. Kohtuprotsess pidi toimuma avalikult süüdistaja ja kaitsja osalusel. Esimeseks ainuisikuliseks kohtuastmeks olid maakonna semstvokogude poolt valitavad rahukohtunikud, järgnesid maakonna rahukohtunike kogud, ringkonnakohtud, kohtupalatid ja lõpuks kõrgeim kohtu- ja järevalveorgan Senat. Ringkonnakohtute juurde kuulus ka vandemeeste institutsioon. Kohtunike ja vandemeeste valimine toimus varandusliku ja haridusliku tsensuse alusel. Modernse kohtusüsteemi rakendamisega Venemaal ei mindud siiski lõpuni. Siseministeerium võis poliitiliselt ohtlikeks peetud isikute karistamisel kohtusüsteemist mööda minna. Talupoegi ei peetud veel päris täisväärtuslikeks kodanikeks. Seisusliku kohtusüsteemi jäänukina jäid püsima talurahva üle väiksemates süüasjades kohut mõistvad vallakohtud, mis polnud täitevvõimust sõltumatud. Vallakohus võis talupoegi sundtööle mõista, määrata trahvi, kuni 7 päeva aresti või ihu- nuhtlust.

Kohtureformi ei teostatud kõikjal kohe ning täies ulatuses. Hõredalt asustatud ja väga viletsa teedevõrguga Komimaal, kust oli raske leida kohtunikele ja vandemeestele esitatud nõudmistele vastavaid isikuid, viidi kohtureform ellu suure hiline misega ning mitte täielikult. Jarenski ja Ust-Sõssolski maakondades

⁸⁷ Venemaal keskmiselt oli maakonna semstvo eelarve 1877. aastal 60000 ning 1890. aastal 113000 rubla. Ust-Sõssolski maakonna vastavad näitajad olid 47000 ja 92500 rubla ning Jarenski maakonnas vaid 19200 ja 49700 rubla. 20. sajandi algul said Ust-Sõssolski ja Jarenski maakondade semstvod valdava osa sissetulekuist maakondade territooriumil laiuva test riigimetsadest. (Vairovskaja 1995: 21)

hakati uut kohtukorraldust rakendama alles 1882. aasta sügisel. Kahe maakonna peale loodi 5 rahukohtunikujaoskonda ja 1 rahukoguringkond. Rahukohtunikeks valiti enamasti varanduslikule ja hariduslikule tsensusele mittevastavad ametnikud. Järgmisteks kohtuinstantsideks olid Vologda ringkonnakohus, Moskva kohtupalat ja Senat. Ringkonnakohtusse Ust-Sõssolski ja Jarenski maakonnast vandemehi ei saadetud, selle õiguse said need maakonnad alles 1909. Arhangelski kubermangu kuuluval komide asualal rakendati kohtureformi alles 1888. aasta lõpul ning veelgi suuremate reservatsioonidega. Rahukohtunikud määras seal justiitsminister, vandemeeste institutsiooni polnud. Komisid rahukohtunike seas polnud, kohtukeeleks oli vene keel. Seoses maaülemate ametisse nimetamisega Jarenski ja Ust-Sõssolski maakondade maapiirkondades (1899) kadusid sealt rahukohtunikud. Nende funktsioonid jaotati maaülemate ning neile alluvate vallakohtute vahel. (Žerebtsov jt 1996; 111; Istoriija 1981: 101–102)

Linnareform. 16. juunil 1870 avaldati seadus linnareformist, millega pandi alus linnade mitteseisuslikule omavalitsusele. Valimisõiguslikud linlased pidid valima linnaduuma ning see omakorda moodustama linnavalitsuse eesotsas linnapeaga. Linnaduuma valimised toimusid varandusliku tsensuse alusel. Linnale tasutavate maksude suuruse alusel jaotati valijad kolme kuuriasse, iga kuuria pidi valima 1/3 duumasaadikutest. Selline kord kindlustas jõukamate linlaste (kaupmeeste, ettevõtjate, suuremate kinnisvaraomanike) domineerimise linnade omavalitsustes. Jarenskis ja Ust-Sõssolskis rakendati linnareformi 1870. aastate keskel. 1870. aastate lõpul osales 36-liikmelise Ust-Sõssolski linnaduuma valimisel 623 linlast, duumaliikmete enamik olid kaubanduskodanluse esindajad, linnapeaks valiti reeglina kaupmees. Näiteks 1874. aastal valiti Ust-Sõssolski linnapeaks II gildi kaupmees N. A. Popov, 1886. aastal samuti II gildi kaupmees V. V. Žerebtsov. Omavalitsused tegelesid kuberneride ja siseministri kontrolli all linnamajanduse ja heakorraga. Kuberner pidi linnapea ametisse kinnitama ning võis peatada omavalitsuse otsuste täitmise. Omavalitsuste finantsbaasiks olid kinnisvaramaksud, äritehingutelt võetavad lõivud ning linna-maadelt saadavad tulud. Ust-Sõssolskis läks 60–80% kuludest administratsioonile ja politseile, 10–12% rahvaharidusele ning 5–9% linna heakorrale. Linnaseadust muudeti 11. juulil 1892. Valimisõigust andvat varanduslikku tsensust tõsteti, linnaduuma liikmete arvu kärbiti, omavalitsuse õigusi kitsendati ning kuberneride järelevalvefunktsioone suurendati. Valijate arv kahanes. Jarenskis ja Ust-Sõssolskis võisid valida vaid need, kelle kinnisvara väärtus oli 300 rubla ja enam. Nad valisid 20 duumaliiget ning 4 liikmekandidaati. 1898. aastal osales Ust-Sõssolski linnaduuma valimisel vaid 123 inimest⁸⁸, valituiks osutusid 3 kaupmehe- ja 17 linnakodanikuseisuse esindajat, neist 12-l oli kinnisvara vaid 300 rubla väärtuses, teistel enam. Kõige rikkam oli kaupmees ja ette-

⁸⁸ 1897. aasta rahvaloenduse andmeil elas Ust-Sõssolskis 4464 inimest, valimistel osales seega 2,75% linlastest.

võtja I. P. Komlin ning tema valitigi linnapeaks. (Žerebtsov jt 1996: 111; Istorija 1981: 102–103)

On selge, et 19. sajandi II poolel ka Komimaal läbiviidud reformid olid komi rahvusluse arengule soodsad. Reformid vähendasid seisuste osa ühiskonnas ning soodustasid seega valdavalt alamatesse seisustesse kuulunud komide õiguslikku emantsipatsiooni ja sotsiaalset mobiilsust. Reformid aitasid kaasa ka kapitalistlikule majandusarengule ning seegi tähendas sotsiaalse mobiilsuse kasvu, mis omakorda lõi arengueeldused komi rahvuslusele.

Samas jäid Aleksander II reformid siiski üsna piiratuks ning Aleksander III “vastureformid” kahandasid nende mõju veelgi. Suurim reform – pärisorjuse kaotamine ei tähendanud valdavalt riigitalupoegade hulka kuulunud komidele erilist elumuutust. Lihtsalt endised pärisorjad said nüüd selle, mis komidel juba enne olemas oli. Talupoegade emantsipatsioon jäi poolikuks, kapitalistlikku majandusarengut ja sotsiaalset mobiilsust takistavad talurahvakogukonnad jäid kesk võimu tahtel püsima. Talupoegi ei peetud endiselt täisväärtuslikeks kodanikeks, nende liikumisvabadus oli piiratud, nad olid allutatud seisuslikele kohtutele, nende omavalitsus oli riigi kindla kontrolli all (seda kontrolli teostasid venelastest tšinovnikud), ihunuhtlus kaotati alles 1903. Semstvoreform andis Komimaa omapärastes oludes omapäraseid tulemusi – valdav enamus kohalike semstvokogude liikmeid olid komi talupoegade ja kodanluse esindajad ning nad said oma elu korraldamisel teataval määral kaasa rääkida. Samas olid semstvodki valitsuse kindla kontrolli all ning nende tegevusvabadus üsna piiratud. Reformide piiratus kutsus mõnedes komi haritlastes esile rahulolematust, mis oli komi rahvusluse üheks tõukejõuks.

4.6. Majandus

4.6.1. Põllumajandus

Ehkki maaviljeluse arengut pärssisid ebasoodne kliima ning põlluharimiseks sobivate maade vähesus, oli see Komimaa lõunaosas (Luza ja Võtšegda ning ta lisajõgede basseinides), kus elas sürjanite enamik, elanike peamiseks elatusalaks. Põhjapoolsetel komi aladel olid elanikkonna peamiseks elatusaladeks kütmine ja kalapüük ning loomakasvatus.

Maakasutus. Valdav enamus komide asualast oli kaetud metsaga, mis kuulus riigile. Talurahvakogukondade kasutuses oli umbes kolmandik territooriumist, ent põllu- ja heinamaad moodustasid sellest vaid umbes kümnendiku, ülejäänud oli mets, põllumajanduseks sobimatud maad ja looduslikud karjamaad. Eramade osakaal oli üsna väike. Näiteks Ust-Sõssolski maakonnas oli suurim eraisikust maaomanik Peterburi aadlik Benardaki, kellele kuulusid metallurgia- tehased Sõssola basseinis. Suuri maavaldusi soetasid endale ka mõned

kohalikud kaupmehed (näiteks A. M. Zabojev, V. P. Oplesnin). Suuremate eravalduste puhul oli tegemist peamiselt metsaga. Maaomanike seas oli ka üsna palju talupoegi. Näiteks 1870. aastate lõpul olid Ust-Sõssolski maakonna 207 maaomanikust 148 talupojaseisusest, ent nende valdused olid suhteliselt väikesed. (Istorija 1981: 103, 122; Otšerki 1955: 219–220, 290)

Talupoegade tegeliku maakasutuse uurimise muudab keeruliseks asjaolu, et talupojad, kel selleks võimalusi oli, raadasid kogukonna kasutuses olevate metsamaade arvelt uusi põllu- ja heinamaid. Illegaalseid alepõlde ja heinamaid raadati ka riigimetsadesse (seejuures tuli sageli ette metsatulekahjusid). Kui sellised uudismaad avastati, hakati nende eest obrokit nõudma. Raadatud maade suuruse hindamine on raske, sest ametlik statistika neid reeglina arvesse ei võtnud ning makse nende pealt ei makstud. Näiteks 1895. aasta seisuga moodustasid maksuvabad põllumaad kohaliku maksuinspektori isiklikele vaatlustele ja järelepärimistele tuginevatel andmetel umbes 45% Jarenski maakonna põllumaadest. Ust-Sõssolski semstvo hinnangul oli peamiselt kogukondade kasutuses olevatele metsamaadele raadatud põllumajanduslikke kõlvikuid 90%-l talumajapidamistest. (Istorija 1981: 105, 123)

Talurahva kogukondade kasutada oleval maal 20. sajandi alguseks enam head metsa peaaegu polnud. Väärtuslikuma metsa oli riik metsatöösturile maha müünud. Talupojad pidid riigimetsadest turuhinnaga puitu ostma, see aga käis enamikul üle jõu. Isegi tasuta kütte varumine riigimetsades oli talupoegadel juba 1865. aastast keelatud. Talupojad olid sajandite vältel harjunud sellega, et metsa võis igaüks vabalt kasutada ja neil oli raske kohaneda mõttega, et mets on kellegi omand. Pole siis ime, et omavolilised metsaraied olid tavalised. Võimud vastasid trahvide, ihunuhtluse ja arestidega (Otšerki 1955: 295).

Maaviljelus. Talupoegade põhimass kasutas jätkuvalt kolmeväljasüsteemi ja vanu primitiivseid maaharimisriistu – omatehtud puust harkatra ning äket. Osteti vaid rauast sirbid ja vikatid. Semstvod püüdsid igati kaas aidata põllumajanduse kaasajastamisele tutvustades uusi maaviljelussüsteeme ja põllumajandustehnikat, levitades agronoomia-alaseid teadmisi, luues krediividivõimalusi. Tasapisi hakkasid levima raudpiidega äkked ning uued adratüübid. (Otšerki 1955: 226–227)

Põhilised põllukultuurid olid oder ja rukis, vähesel määral kasvatati ka kartulit, lina, kanepit ja kaera. Maaviljeluseks kõige sobivam oli kahtlemata Ust-Sõssolski maakond, eriti selle lõunaosa. Selles maakonnas asus üle poole Komimaa haritavast maast, veidi alla kolmandiku oli Jarenski maakonnas ning vaid kümnendik Petšoori maakonnas (Kotov 1996: 14). Kõõgiviljakasvatus oli Komimaal arenenud tagasihoidlikult. Kasvatati peamiselt kapsast, naerist, rõigast, sibulat.

Saagikus püsis maaviljeluseks ebasoodsa kliima tõttu madal. Öökülmad kahjustasid sageli põlde, ikaldused ja toidupuudus olid tavalised. Siis oldi sunnitud söögiks tarvitama aganaid, õlgi, haava- ja nulukoort, pihlakalehti jm. Näiteks kirjutati 1839. aastal ajalehes “Vologodskije Gubernskije Vedomosti”

(Nr 20), et Ust-Kulomi vallas Džežimi külas on elanikud sunnitud nulukoorest leiba valmistama. Koore järgi tuli minna 16 versta kaugusele külast, lähemal olid kõik nulud juba paljaks kooritud (Otšerki 1955: 212). Mõnevõrra leevendas ikaldusaastate viletsust keskvõimude poolt ellu kutsutud magasiatade süsteem. Igas vallas oli magasiait, kust võis toidu- ja seemnevilja laenuks saada. Tekkisid võlad, mida sageli tagasi maksta ei suudetud ning riik oli sunnitud neid aeg-ajalt kustutama, sest võlgu kätte saada polnud mingit lootust. (Otšerki 1955: 208–209; Istorija 1981: 76–77, 124; Žerebtsov jt 1996: 98–100)

Komi ajaloolane P. P. Kotov on ametliku statistika andmetest lähtudes uurinud Komimaa elanikkonna varustatust teraviljaga 20. sajandi algul. Selgus, et Petšoori maakonnas suudeti perioodil 1901–1905 kohaliku viljaga katta vaid 12,4%, Jarenski maakonnas 27,3% ning Ust-Sõssolski maakonnas 34,6% elanikkonna vajadusest (Kotov 1996: 21). Tuleb arvestada, et tegemist on ametliku statistika andmetega ning illegaalselt alepõldudelt saadav saak neis ilmselt adekvaatselt ei kajastu. 19. sajandi II poolel Komimaal arstina töötanud A. I. Drževetski andmetel elas oma leivast umbes $\frac{1}{2}$ Ust-Sõssolski maakonna elanikkonnast (Zassodimski 1999: 141). Samas on selge, et Komimaa talupoegade valdav enamik ei suutnud end ise põhitoiduseks oleva viljaga varustada ning pidid seda juurde ostma. Raha selleks hangiti peamiselt mittepõllumajanduslike kõrvalelatusaladega. See tähendab, et komi talupoja majapidamine oli paratamatult seotud kapitalistliku turuga, mis omakorda tähendab avaramat maailmanägemist, ulatuslikumat sotsiaalset kommunikatsiooni ning kokkuvõttes rahvuluse leviku jaoks soodsamat keskkonda (vt Hroch 2000: 84, 97).

Loomakasvatus. Komimaa lõunaosa elanikkonna peamiseks elatusalaks oli maaviljelus ning loomakasvatus oli seal teisejärguline. Majapidamises peeti reeglina tööloomana üht hobust ning paari-kolme lehma. Viimaseid peaaegu samavõrra sõnniku kui piima pärast. Komimaa põhjaosa majanduselus mängis aga turule orienteeritud loomakasvatus tähtsat rolli. Selle arenguks lõi suhteliselt head eeldused avaratel jõeluhtadel asuvate karja- ja heinamaade rohkus. Enamikes majapidamistes peeti sealgi oma tarbeks 1–3 lehma, samas aga oli ka kümneid lehma omavaid suuri, palgatööd kasutavaid majapidamisi, kus toodeti turule, peamiselt võid. 20. sajandi algul võeti sellistes majapidamistes kasutusele esimesed koorelahutajad. (Žerebtsov jt 1996: 123–124)

Ižmakomide majanduses kuulus tähtis koht põhjapõdrakasvatusele. Komi põhjapõdrakasvatus oli suhteliselt hiline nähtus. Ižmakomid hakkasid põdrakasvatust neenetsitelt üle võtma alles 19. sajandi I poolel ning tegid sellest turule orienteeritud majandusharu. 18. sajandi lõpus oli ižmalastel vaid umbes 10000 põtra, 1840. aastail aga juba 124000. Neenetsite põdrakarjad olid selleks ajaks kahanenud 30000 peani (Otšerki 1955: 234). Ižma vallad läksid jõukaks. 1850. aastate II poolele piirkonda külastanud S. V. Maksimov mainib Ižma, Mohtša ja Sizjabi üllatavalt uhkeid kirikuid. Selliseid polnud terves kubermangus, välja arvatud kubermangulinn Arhangelsk, Holmogorõ ja mõned kloostrid. Maksimovit kostitati rikkalikult, kaupmehe kombel. Pakuti Obi

tuurakala, keedetud põhjapõdrakeeli ja –mokki, seedripähkleid, präänikuid ja barankasid. Joogiks oli kali (õlut ei tuntud) ja muidugi tee, aga laualt ei puudunud ka heres (Maksimov 1999: 75–76). 19. sajandi lõpuks oli alles üsna hiljuti neenetsite päralt olnud tundrast saanud omamoodi koloonia, mille arvel rikastus tärkav izmakomi kodanlus. Põhjapõdrakasvatus koondus järjest enam kitsa ringi perekondade kätte (Istoriija 1981: 107; Žerebtsov jt 1996: 124). Põdrakasvatavate varanduslik seis võis muidugi üsna kiiresti muutuda (halb ilm poegimisperioodil, taudid), ent suuremate karjade omanikud võisid end siiski mõnevõrra kindlamini tunda. Väiksemate põdrakarjade omanikud olid põdrataudide (siberi haavandtõbi, sõratõbi) ees kaitsetumad – taud võis väiksemad karjad täielikult hävitada, uue karja soetamiseks neil aga kapitali kogutud polnud. Näiteks 1886 hukkus Petšooramaa tundrais siberi haavandtõve läbi 20000 põtra, järgmisel aastal siberi haavandtõve ja sõratõve läbi veel 74000 looma. Probleemiks oli ka karjamaade nappus. (Žerebtsov jt 1996: 124; Otšerki 1955: 235)

Talurahva varanduslik kihistumine. Ehkki kogukondlik maavaldus pidi tagama talupoegade põhimõttelise võrdsuse, süvenes vaadeldaval perioodil talurahva varanduslik kihistumine. Vaesemad talupojad, kel polnud oma jaosmaa harimiseks tööloomi või seemet külviks, andsid vahel oma maatüki jõukamatele kogukonnakaaslastele rendile ning hakkasid ise nende juures palgatöölisteks või suundusid ulgutööle. Rent piirdus sageli ainult maatükilt võetavate maksude tasumisega. Eriti suurt ulatust jaosmaade rendile andmine Komimaal siiski ei saavutanud. Näiteks Sõssola alamjooksul, Blagoveštenskoje vallas andis 20. sajandi algul oma jaosmaid rendile 4,2% ning naabruses asuvas Võlgorti vallas 5% majapidamisi. Sulaste palkamine oli põllumajanduslikus lõunas vähelevinud. 1897. aastal palkas Ust-Sõssolski maakonnas sulaseid vaid 2,2% talumajapidamistest (331 majapidamist). Jarenski maakonnas olid vastav näitaja 1,2% (104 majapidamist). (Otšerki 1955: 222, 293)

Ühe 20. sajandi algul Ust-Sõssolski maakonna kolonisatsiooniks sobivust uurinud ekspeditsiooni materjalides nenditakse: “Kui väiksed ka poleks põllud meie uurimispiirkonnas, kui nõrgalt ka poleks siin arenenud põllumajandus, siiski annab juba ka siin tunda talurahva järkjärguline kihistumine, sundides ühtesid endale töötajaid ja teisi tööandjaid otsima” (tsit Otšerki 1955: 226).

Jõukamad talupojad püüdsid oma maavaldusi igati laiendada. Neil oli enam võimalusi uute maade raadamiseks. Vaesemate kogukonnakaaslaste maade kõrval võtsid nad rendile ka riigimaid, eelkõige heinamaid. Kogukonnamaade ümberjagamised jäid järjest harvemaks ja piiratumaks. Põhiliselt kasutas üks majapidamine pidevalt samu põllulappe, paremal juhul tehti ära- ja juurde- lõikeid, et viia kogukonnasisene maade jaotus vastavusse pereliikmete arvuga, maade viljakust eriti ei arvestatud. Jõukamad talupojad tegelesid teatud määral vilja tootmisega turule, ent selliseid oli siiski vähe. (Otšerki 1955: 224)

Komimaa põhjaosas, kus tegeleti turule orienteeritud karjakasvatusega, ilmnis talurahva varanduslik ja sotsiaalne kihistumine palju selgemalt kui

lõunas. Näiteks sulaseid palkavate majapidamiste osakaal oli Petšooraa maakonnas (1897. aasta andmeil 8% ehk 439 majapidamist) tunduvalt suurem kui lõunapoolsetel komi asualadel (Otšerki 1955: 293). Rohkem tuli ette ka lehmata majapidamisi, kus elatist teeniti küttimise ja kalapüügiga või metsatöodel. Sellistest majapidamistest pärinesid ka turule suunatud tootmises vajatavad päevilised ja sulased. Kõige suurem oli elanikkonna varanduslik kihistumine peamistes põhjapõdrakasvatuspriirkondades Ižma ja Mohtša vallas. Põdrakarjade omanik elas tavaliselt vallakeskuses, rikkalikult kaunistatud linnakombel sisustatud majas, tegeles muuseas ka kaubandusega, ostis jahimeestelt saaki kokku. Karjusteks palkas ta üsna tühise palga eest vaesunud komid ja neenetsid. Need elasid kuude kaupa tundras, väga tagasihoidlikes välitingimustes, oma peredest eemal.

Kokkuvõttes võib öelda, et ehkki talurahva varanduslik ja sotsiaalne kihistumine Komimaal vaadeldaval perioodil kahtlemata eksisteeris ning süvenes, ei saavutanud ta siiski kuigi suurt ulatust. Jarenski ja Ust-Sõssolski maakonna talupoegade põhimassi moodustasid nn keskmikud, kelle elatustase oli üsna sarnane. Enam oli talurahva kihistumist märgata Arhangeliski kubermangu komi aladel.

4.6.2. Tööndused

Põllumajandus, eriti Ust-Sõssolski ja Jarenski maakondades, oli valdavalt naturaalne, suunatud eelkõige oma pere vajaduste rahuldamiseks. Talupoegadel oli aga vaja ka raha, kas või maksude tasumiseks. Peamise osa rahalisest sissetulekust said Ust-Sõssolski ja Jarenski maakonna komid erinevatest mitte-põllumajanduslikest kõrvaltuluallikaist. 19. sajandi II poolel suurenes mitmesuguste töönduste roll Komimaa majanduseluses seoses kogu riiki haaranud kapitalistliku majandusarenguga, naturaalmajanduse järkjärgulise taandumisega ning talurahva varandusliku kihistumisega veelgi.

Küttimine ja kalapüük. 19. sajandi I poolel oli olulisimaks mittepõllumajanduslikuks kõrvaltuluallikaks küttimine, eriti Mezeni basseinis, Võtšegda ülemjooksul ja Petšooral. Tähtsaimad ulukid olid oravad ja laanepüüd. V. N. Latkini andmeil lasti ainuüksi Ust-Sõssolski maakonnas aastas 500000–600000 oravat ja kuni 80000 paari laanepüüsid. Üleküttimine oli tõsiseks probleemiks. Petšooral oli tuluallikana oluline ka kalapüük, saagi ülesostjatena tegutsesid seal Tšerdõni kaupmehed. (Istorija 1981: 78; Otšerki 1955: 206)

Küttimine ja kalapüük jäid kaugemates maanurkades ja põhjapoolsetel aladel olulisteks ka 19. sajandi II poolel, ent nende tähtsus langes eelneva perioodiga võrreldes. Näiteks Võtšegda ülemjooksul paikneva Pomozdino valla kohta 1901–1902 aasta talvel märgiti semstvo statistikas, et kui varem püüti seal ühe hooajaga kuni 200000 oravat ja 100000 paari laanepüüsid, siis käesoleval talvel vaid 20000 oravat ja 20000 paari laanepüüsid (Otšerki 1955: 228). Karusnaha-

ja ulukiäri kontrollisid kohalikud kokkuostjad. Näiteks P. Kozlov Turjast (Jarenski maakond) ostis juba sügisel, enne jahihooaja algust kogu Võmi basseinist tuleva saagi kokku, ning hoidis kogu piirkonna jahimehi oma lõa otsas. Jahimehed võtsid jahivarustust ja vilja tulevase saagi tagatisel laenuks, jahisaagi hind jäi aga juba kaupmehe määrata. Kütimisest ja kalapüügist elatujate hulk vähenes. Kui näiteks 1879. aastal tegeles Ust-Sõssolski maakonnas jahinduse ja kalapüügiga 5411 inimest, siis 1899. aastal 4500. (Otšerki 1955: 228)

Käsitöö. Seoses naturaalmajanduse taandumisega kasvas 19. sajandi II poolel käsitöölise hulk. Komi talupoegade seast kerkisid esile rätsepad, vildivanutajad, puu- ja savinõude valmistajad, paadimeistrid, kingsepad, puusepad, tislerid, klaassepad, sepad, saagijad, ahjumeistrid, köösnerid, ikoonimaalijad, pillimeistrid, tõkati- ja tõrvaajajad jms. 1886. aastal loetleti Ust-Sõssolski maakonnas 416 ja Jarenski maakonnas 476 käsitöölse spetsialiseerunud isikut, 1899. aastal oli neid ainuüksi Ust-Sõssolski maakonnas 2651. Erinevad külad ja piirkonnad spetsialiseerusid erinevatele käsitööladele. Suur osa käsitöölisi (näiteks rätsepad, vildivanutajad, kingsepad) valmistasid asju tellimisel tellija materjalist, teised (näiteks pottsepad, pillimeistrid, ikoonimaalijad, värvijad) kasutasid aga omavalmistatud või ostetud materjali ning lisaks tellimuste täitmisele tegid osa kaupa lihtsalt müügiks. Need viimased olid enam seotud kapitalistliku turuga. Ainuüksi käsitööst elatujaid siiski peaaegu polnud, reeglina oli käsitöölisel oma kogukonnas ka põllulapp, mida ta haris. Naturaalmajandus ei kadunud korrapealt ja täielikult. Paljusid lihtsamaid käsitöötooteid valmistas talupoegade enamik endiselt ise. Näiteks kooti tavaliselt ise linast lõuendit ning jämedat kodust kalevit, valmistati puu- ja savinõusid, sageli ka telliseid (Otšerki 1955: 243–244). 20. sajandi algul pidid Komimaa käsitöölised järjest enam konkureerima tööstuskaupadega, mida seoses transpordiolude järkjärgulise paranemisega veeti sisse üha enam.

Ulgutööd. Ulgutöölise arv hakkas kasvama juba 19. sajandi I poolel. Ust-Sõssolski ja Jarenski maakondade elanikud, reeglina mehed, leidsid tavaliselt kehvastitasustatavate lihttöölisena lisateenimisvõimalusi jõe- ja järve- ja metallurgiatehastes ning metsavarumisel.

Komimaa jõesadamad olid transiitkaubanduse ümberlaadimispunktideks teel Vjatka ja Kaama basseinidest Põhja-Dvinaa jõgikonda, Arhangelsskisse ja Valgele merele. Kevadeti said seal ajutist tööd tuhanded ümbruskonna talupojad. Petšoori keskjooksul, Štšugori vallas, Voja ja Sopleski jõel tegeldi luiskude ja käiade tootmisega. Kohalikud riigitalupojad, kellele luisukivi mägi kuulus, olid selle kaupmeestele välja rentinud ja töötasid seal ise palgatöölisena maist oktoobrini. Igal aastal oli luiskude ja käiade tootmisel tegev 300–600 inimest, sh naised ja lapsed, kes tegid kergemaid töid. Toodetud luisud ja käiad turustati Komimaal, Uuralis ja Lääne-Siberis (Istorija 1981: 78–81; Otšerki 1955: 206). 1886. aastal töötas Sopleski jõel sadakond töölisi, arvestamata naisi, keda oli

umbes kolmandik tööliste kogumassist. Voja jõel töötas umbes 400 inimest. 20. sajandi algul tõmbus tootmine tasapisi kokku, sest Skandinaavia vabrikutoodanguga võistelda ei suudetud. (Žerebtsov jt 1996: 125; Otšerki 1955: 246)

Komimaa metsad kuulusid riigile ning metsa varumine toimus 19. sajandi algul riigi korraldusel vajaduse järgi (laevaehituseks, ehitusmaterjaliks, ekspordiks). Alaliselt toimiv metsatööstus tegi tollal alles oma esimesi samme. 1820. aastail said ka eraettevõtjad õiguse metsavarumist korraldada ja metsa turustada. Arhangelski, Vologda, Lalski ja teiste linnade kaupmehed palkasid siin-seal kohalikke talupoegi metsa langetama, laudadeks saagima ja Arhangelskisse toimetama. Peamiselt huvituti lehisest, toodang läks enamasti ekspordiks. (Istoriija 2004, t. 1: 331)

19. sajandi II poolel kujunes metsatööstus komi talupoegadele väga oluliseks lisateenistuse allikaks. Reeglina mindi metsatöödele ühekülameestest koosnevate artellidena. Metsatöölise ainsateks abivahenditeks olid kirves ja hobune. Tema ülesanne oli puu langetada, laasida ja jõe äärde vedada. Olmetingimused olid rasked, tööpäeva pikkus oli normeerimata, tööõnnetused olid sagedased, tervisekindlustus puudus (Žerebtsov jt 1996: 118). 1892. aastal osales metsatööl ja -parvetamisel 2875 Ust-Sõssolski maakonna elanikku. 1903. aastal tegeles Ust-Sõssolski maakonnas metsa langetamise, väljaveo ja Arhangelskisse parvetamisega juba 5300 inimest. Valdav enamus (73–93%) Võtšegda ülemjooksu valdade talumajapidamisi osales 20. sajandi algul metsatööl ja see polnud tollasel Komimaal mingi erandlik piirkond (Otšerki 1955: 242, 296). Massiline osalemine metsatööl kiskus talupoegi oma majapidamisest eemale, ent metsatööl teenitavat raha oli hädasti vaja. Metsatööde maht ning palgatavate tööliste hulk kõikus piirkonniti ja aastati tugevalt. Metsatööd ei pakkunud talupoegadele stabiilset sissetulekut. Töölesoovijaid oli reeglina enam kui tööd ning see hoidis palgad suhteliselt madalad. Ametlikel andmetel teenis metsatööliline ühe hooajaga 25–40 rubla (Istoriija 1981: 110). Tänu sissetuleku ebastabiilsusele ei kiskunud metsatööd talupoegi siiski lõplikult põllumajandusest eemale. Komi proletariaadi tekkimist selle tööstusharu areng kaasa ei toonud, küll aga talupoegade mõningase proletariseerumise.

Neile, kes end põllumajandusest ära elatada ei suutnud, ei jätkunud alati tööd kodumaal. Teenistust tuli otsida kaugemalt. Kui 1879 läks Ust-Sõssolski maakonnast mujale ulgutööle 665 inimest, siis 1899 juba 4271 inimest. Teistesse kubermangudesse suundus Ust-Sõssolski maakonnast 1904. aastal ulgutöödele 3200 inimest (Otšerki 1955: 248, 292). Mindi Peterburi ja Moskvasse, Vjatkasse, Arhangelskisse ja Siberi linnadesse. Mehed leidsid tavaliselt lihttöolistena (puuraidurid, transporttöölised jm) tööd tehastes ja vabrikutes, jõe-laevanduses (laadijad, burlakid, madrused, kütjad) ning raudteejaamades. Käsitöölised (rätsepad, vildivalmistajad, puusepad, tiserid) rändasid talvel teenistuse otsinguil Permi ja Vjatka kubermangu ja ka Siberisse. Naised said tavaliselt tööd teenijatena.

Pikalt ulgutöödel viibivate talupoegade kodune majapidamine jäi laokile, nende mõtted olid oma põllulappidest kaugel, tasapisi võõranduti maaharimisest ja kodukoldest, proletariseeruti.

Kokkuvõtvalt võib öelda, et vaadeldaval perioodil kasvas traditsioonilise küttimise ja kalapüügi arvel metsatööde ja ulgutööde roll komi talupoegade majanduselus. Näiteks 1899. aastal teenisid Ust-Sõssolski maakonna talupojad metsatöödel 124229 rubla, ulgutöödel 100485 rubla ja küttimise ning kalastamisega 62999 rubla (Žerebtsov jt 1996: 125; Otšerki 1955: 228). Komimaa vähearenenud majandus ei suutnud kohalikele elanikele piisavalt rakendust pakkuda. Valitses tööjõu ülejääk ning palgad olid seetõttu suhteliselt madalad. Paljud olid sunnitud kodumaalt ajutiselt või alaliselt lahkuma.

Ulgutöödel, võõrastes linnades ja tööstusettevõtetes, võõra rahva keskel viibimine muutis talupoegi ning kodus käies vahendasid nad seda mõju ka Komimaa küladesse. Ulgutööd lõhkusid senist isoleeritud elu, aitasid levida uutel ideedel ja moodidel. Terve elu oma kodukülas ja lähipiirkonnas elanud talupoeg ei pruugi oma keelelisi ja kultuurilisi eripärasid üldse teadvustada, laiemalt ringi liikudes ja võõraste rahvaste esindajatega kokku puutudes saavad need eripärad aga paratamatult tuntavaks ning nende üle hakatakse mõtlema. Maailmas ringi liikunud inimesel tekib võrdlusalus ning sugeneb rida küsimusi. Kes me oleme, kust me tuleme ja kuhu läheme? Kes on “nemad” ja millised on või peaksid olema “meie” ja “nende” suhted? Ja palju muud säärast. Vastuseid aitavad leida mitmesuguseid maailmakäsitlusi ning ideoloogiaid esindavad haritlased.

4.6.3. Tööstus

Tõelisi tööstusettevõtteid oli Komimaal vaid mõni (Serjogovo soolatööstus Võmi alamjooksul, Sõssola basseini metallurgiatööstus – Kažõmi, Njutšpassi ja Njuvtšimi tehased). Kvalifitseeritud tööjõuks neis tehastest olid peamiselt Vjatka ja Veliki Ustjugi piirkonnast pärinevad venelastest possessioonitalupojad. Lihttöödel kasutati ajutiste palgatöölisena ümbruskonna talupoegi. Neid palgati reeglina artellidena ja lepingute täitmise eest vastutasid nad kollektiivselt. Suur osa tehases teenitust läks maksude tasumiseks. Reformijärgsete sotsiaal-majanduslike tingimustega kohanemisega oli Komimaa tööstusettevõttele tõsisemid raskusi. Märkimisväärsed tehnilisi uuendusi tootmises ei tehtud. Tehaste töö tootlikkus kujunes madalaks ning toodangu omahind kalliks. Toodangut turustati peamiselt Vologda ja Arhangelski kubermangus. Komimaa soola, raua ja malmi transportimine kaugemale olnuks liialt kulukas. Impeeriumi teistes piirkondades kaasaegse tehnoloogia abil toodetud soola ja metalliga ei suudetud konkureerida, see tungis isegi koduturule. (Otšerki 1955: 236–237, 293–294; Istorija 1981: 78–81, 110, 119, 121; Žerebtsov jt 1996: 95, 98, 119)

Ižma vallas toodeti põhjapõdranahkadest seemisnahka. 1900. aastal oli Petšõora basseinis 62 seemisnahavabrikut kokku 230 töötajaga (Otšerki 1955:

247). Enamik neist olid kohalikele talupoegadele kuuluvad väikeettevõtted, kus hakkama saadi oma pere tööjõuga, ent izmalaste seast olid esile kerkinud ka ettevõtjad, kes varustasid tootjaid toorainega ja ostsid kokku toodangu. 20. sajandi alguseks tõusid seniste väikeste töökodade seast esile mõned 25–30 palgatöölisega osaliselt mehhaniseeritud ettevõtted, mis andsid üle poole piirkonnas toodetud seemisnahast. Sellised suhteliselt suured käitised kuulusid kohalikele kaupmeestele ja ettevõtjaile, näiteks A. J. Filippovile Ižmas, I. I. Terentjevile Krasnoboris ja F. A. Kanevile Dibož'is (Bolšoje Galovo). (Žerebtsov jt 1996: 125)

Jarenskis ja Ust-Sõssolskis olid kaupmeestele ja linnakodanikele kuuluvad väikesed nahavabrikud, seebikeedukojad ja telliselöövid. Need olid tööstuse ja töonduse ebamäärasel piiril seisvad väikesed ettevõtted kus reeglina omaniku juhtimisel töötas 2–5 palgatöolist. 1861. aastaks oli Ust-Sõssolskis 4 väikest tellisevabrikut ning toodanguga varustati nii linna kui ka ümbruskonna külasid. Ust-Sõssolski nahavabrikute toodang jõudis koguni Veliki Ustjugi. 1–2 töölisega ettevõtteid nimetati uhkeldavalt fabrikuiks ja tehasteks. 1883 oli Ust-Sõssolski maakonnas (Ust-Sõssolskis ja selle ümbruskonnas) 10 väikest tehast: 6 tõrvatehast kokku 6 töölisega, 1 tellisetehas 14 töölisega ning 3 nahavabrikut kokku 19 töölisega (Otšerki 1955: 246). Edaspidi väiketootmist arv kasvas ning neid tekkis ka maakonna teistesse piirkondadesse. 1892. aasta jaanuari seisuga oli Ust-Sõssolskis tikuvabrik, 5 nahavabrikut ja tellisevabrik, Vizingas 2 nahavabrikut, Kotšergino vallas 5 tõrvavabrikut, Nošuli vallas 1 tõrvavabrik. Kõigi nende ettevõtete käive oli üle 1000 rubla aastas. 1904. aasta seisuga oli Ust-Sõssolskis 14 vabrikut ja tehast, milles kokku töötas 24 inimest. Reeglina kuulusid need ettevõtted kaupmeestele või kauplevatele talupoegadele, kes tegelesid muuseas ka põllumajandusega. Oma maalapp, mida harida, oli tavaliselt ka nende käitiste töölistel. (Žerebtsov jt 1996: 95, 98, 124–125; Istorija 1981: 78–81, 120; Otšerki 1955: 206, 245–246)

20. sajandi algul hakkas sedalaadi väiketootmist järjest enam mõjutama vajadus konkureerida tõeliste tehaste ja vabrikute tööstustoodanguga, mida transpordi arenedes järjest enam ka Komimaale sisse veeti. Kui konflikt kohaliku väiketootmise ning tööstuskeskustest sisseveetava vabrikutoodangu vahel on kirjeldatav rahvuslikes kategooriates, võib sellest kujuneda rahvusluse levikut soodustav tegur. Hrochi tähelepanekute kohaselt on just mitmesugused väiketootjad ja -kaubitsejad ehk nn väikekodanlus rahvuslikule kihutustööle eriti vastuvõtlikud. (Hroch 2000: 137, 188)

19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul suurenes seoses tööstuse arengu, linnade kasvu ja raudteede ehitamisega oluliselt nõudlus puidu järele. Suureks turuks Venemaa puidule oli ka Lääne-Euroopa, kus kohalikud metsavarud olid juba ammendatud. Venemaa Euroopa-osa põhjapoolsetel aladel, sh ka Komimaal arenes kiiresti metsatööstus. Komimaa metsi haldas riigivarade ministeerium. Riik müüs metsi metsatööstureile ning sellest saadi head tulu. Näiteks 1895. aastal olid Jarenski ja Ust-Sõssolski maakondade metskondade tulud 968800 rubla, 1909. aastal 2042200 rubla (Istorija 1981: 118). Metsatöösturid

palkasid oma kohalike usaldusisikute ja podrätsikute (allhankijate) kaudu metsatöödele ümbruskonna talupoegi. 1870. aastail olid suurimad tegijad Komimaa metsatööstuses Valge mere kompanii Võtšegda basseinis ning N. Russanovi kaubaühing Mezeni basseinis. Tegemist oli Vene kapitaliga. Komimaa metsarikkusi tarbiti üsna röövellikult, suurtel aladel raiuti väärtuslikumad puud välja. Riigipoolne kontroll metsaärimeeste üle oli nõrk. 1874. aastal varuti Jarenski ja Ust-Sõssolski maakonna riigimetsadest 188510 männipalki, 42288 kuusepalki ja 2141 lehisepalki. Umbes pool sellest läks ekspordiks, ülejäänud tarvitati kohapeal laevaehituseks või saadeti Permi kubermangu ja Volga alamjooksule. Lisaks tehti veel 8773 sülda küttepuid kohalikele ning Vjatka kubermangus asuvatele tehastele (Otšerki 1955: 238). 1880. aastatel tungis metsatööstusesse väliskapital, metsatööstusettevõtteid tuli aina juurde. 1890. aastail tegutses neid Komimaal juba üle 10. Põhiliselt olid need vene ja väliskapitalile kuuluvad suurfirmad, mille kontorid asusid Peterburis, Riias, Tallinnas, Arhangelskis ja teistes linnades väljaspool Komimaad. 1901. aastal varusid need firmad ainuüksi Ust-Sõssolski maakonnas üle 300000 palgi. Pea kõik see läks ekspordiks, peamiselt Inglismaale, Prantsusmaale, Hollandisse ja Belgiasse. Letka ja Kobra jõgesid pidi parvetati pisut metsa ka Venemaa siseturule, kokku umbes 10000–12000 palki aastas. (Istorija 1981: 110, 118)

20. sajandi algul üritasid metsatööstuses kaasa lüüa ka komi ettevõtjad. Reeglina alustasid nad suurfirmade usaldusisikutena või allhankijatena ning rajasid siis oma äri. Näiteks Ust-Sõssolski kaupmees A. Zabojev oli 1894. aastal kompanii “Surkov ja Šergold” usaldusisik Ust-Sõssolski maakonnas, järgmisel aastal aga juba neljas kubermangus (Arhangelsk, Vologda, Vjatka, Perm). 1900/1901. aasta talvel varus juba Zabojev ise Ust-Sõssolski metskonnast ekspordiks 5551 palki. Metsatööstusega hakkasid tegelema ka teised komi kaupmehed (V. Oplesnin, A. Kuzbožev) ning kauplevad talupojad, ent nende osakaal kohalikus metsaäris jäi väikseks. Näiteks 1900. aastal varusid kohalikud ettevõtjad vaid 13% Ust-Sõssolski maakonnast väljaveetud metsast (Istorija 1981: 118). Suurfirmad ei soovinud metsatööstuses oma positsioone loovutada ning pildusid uustulnukatele kaikkaid kodaraisse. 1898. aastal leppisid Arhangelski metsatööstusettevõtete valdajad kokku mitte osta metsa Ust-Sõssolski kaupmeestelt ning nõudsid, et valitsus keelaks neil metsa ekspordi (Žerebtsov jt 1996: 117). Komi kaupmeestel oli sellises konkurentsias olukorras raske vastu pidada, kapitali neil eriti polnud.

Metsamaterjali töötlemine toimus väljaspool Komimaad, peamiselt Arhangelskis. Kui 1883. aastal oli Arhangelskis 5 ning Mezenis 1 saekaater, siis 1913. aastaks oli neid Arhangelskis 26 ja Mezenis 2 (Otšerki 1955: 239). 1901. aastal rajati Rootsi kapitalile kuuluv saekaater Petšooras suudmesse, 1903. aastal lisandus sellele äriühingule “Stella Polare” kuuluv metsatöötlemistehas. Rootslaste ettevõtte põles 1905. aastal maha, ent “Stella Polares” oli 1906. aasta seisuga 400 töölisi. (Žerebtsov jt 1996: 117–118)

Niisiis said 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul Komimaal kiirelt arenenud metsatööstusest kasu eelkõige venelastest ja välismaalastest metsatöösturid.

Kohalik kodanlus tõrjuti sellest ärist kõrvale. Metsamaterjali ümbertöötlemine toimus väljaspool komide asuala. Komimaa oli eelkõige metsatööstuse toorme-
baas, metsanduslik koloonia. Lisateenistust otsivatele komi talupoegadele ava-
nes ebastabiilne võimalus raske metsatööga hädasti vajatavat raha teenida.
Pärast seda, kui metsatööstus oli mõnest piirkonnast üle käinud ning kogu
väärtuslikuma puidu välja vedanud, pidid sealsed talumehed muid teenistus-
võimalusi otsima. Tundub, et siin on tegemist sotsiaalse konfliktiga, mis on
kirjeldatav rahvuslikes kategooriates ning mis võib seega olla rahvusliku liiku-
mise tõukejõuks. Esiteks on siin venelastest ja välismaalastest metsatöösturid,
kes rikastuvad Komimaa loodusvarade arvel, teiseks nõrk komi kodanlus, kes
tahaks ka sellest ärist kasu lõigata, kuid keda võimsamad võõrad pirukast
eemale tõrjuvad ning kolmandaks majanduslikus kitsikuses komi talupojad,
kellele viletsatel tingimustel ajutist tööd pakutakse ning kelle armastatud
metsakeskkond seejuures laastatakse. Viimaks on siin veel keskväim, kes sellel
kõigel sündida laseb ning kasumist oma osa saab. Komimaa metsade selline
koloniaalne ekspluateerimine oli üks komi rahvusluse lähtekohti. Perioodil
1905–1917 teravnes see konflikt veelgi ning komi rahvusluse seisukohtade
kõige eredamaks väljendajaks selles küsimuses oli Kallistrat Žakov (Komimaa
metsade idealiseeritud ja poeetiline kujutamine, metsa rõhutamine komide
traditsioonilise elukeskkonnana, vaenulik suhtumine industriaalsesse progressi),
ent see jääb käesoleva uurimuse ajalistest raamidest välja.

19. sajandi II poolel võeti ette esimesed tõsised katsed kasutada Uhta naftat.
Mõned ettevõtlikud kaupmehed olid Ižma lisajõe Uhta basseinis naftat ammu-
tanud juba 18. sajandil, kokku umbes 3,6 tonni. Aastatel 1868 ja 1872–1873
rajas V. N. Latkini (vt pikemalt allpool) väimees M. K. Sidorov, kes oli valit-
suselt tulutult taotlenud luba Petšoori basseinis sütt kaevandada, Uhta piir-
konnas esimese naftapuurtorni. Toodeti umbes 32 tonni naftat, mida esitleti
mitmetel näitustel ning kasutati aurulaevade kütusena. 19. sajandi lõpul ja 20.
sajandi algul oli veel mitmeid, kes Uhtas naftat toota üritasid. Ootused olid
suured, ent naftavarude uurimine ja kasutuselevõtt vajasid suuri investeeringuid,
mis käisid üritajaile üle jõu. Valitsus ettevõtmist eriti ei toetanud, tõenäoliselt
oli sealjuures mängus konkurentsi mittesoovivate Bakuu naftatöösturite lobitöö.
Igal juhul tsaariajal Uhta piirkonnas tõelist naftatööstust ei tekkinud. (RKE, t. 3:
225–226)

4.6.4. *Kaubandus*

Komide asuala läbivale transiitkaubandusele lõi juba 18. sajandil eeldused
Lääne-Euroopa maade tööstuslik areng ning ühes sellega kasvanud vajadus
Venemaa põllumajandussaaduste jm toorainete järgi. Kostroma, Vjatka, Permi
ja Kaasani kubermangude põllumajandussaadusi, eeskätt vilja, veeti välja läbi
Arhangelski sadama, selleni jõudmiseks kasutati Põhja-Dvinaa basseini kuulu-
vaid jõgesid. Vjatka ja Permi kaupmehed vedasid oma kauba talvel regedega

üle veelahkme Komimaa jõesadamatesse, näiteks Letkalt Nošuli Luzal või Kobralt Koigorodoki Sõssolal. Seal laaditi kaup lotjadele ja toimetati kevadise suurveega allavoolu. Kaupa osteti kokku ka Komimaalt. Komimaalt veeti välja eeskätt karusnahku, ulukiliha, loomakasvatussaadusi, soola, lina- ja kanepiseemneid, käsitöötooteid. Sisse toodi puuvillaseid ja villaseid kangaid, pudu- ja luksuskaupu, metallesemeid, seepi, tubakat, teed, kohvi, suhkrut, paberit. Kaubanduse arengut Komimaal pärssis oluliselt asustuse hõredus ja teede vähe-
sus. Peamisteks liiklusteedeks olid jõed. Talvel sõideti neil regedega, muidu paatide ja muude väiksemate veesõidukitega. Ühest jõgikonnast teise pääses üle veelahkmete kulgevate lohistusteede (*voloka*). Maismaateid oli Komimaal vähe. Postimaantee ulatus Veliki Ustjugist läbi Solvõtšegodski ja Jarenski Ust-Sõssolskini. Edasi läksid vaid külavaheteed, mis olid vankriga läbitavad vaid kuival aastaajal (Istorija 1981: 82). 19. sajandi algul Vologda tsiviilkubernerina teeninud Nikolai Brussilovi andmetel ei tundnud sürjanid vankreid, maad mööda veeti kõiki kaupu lohistite või regedega, ka suvel (Brussilov 1833: 46).

Peamisteks kauplemiskohtadeks Komimaal olid ajutised laadad ja turud, nende arv oli kasvamas. 1858 peeti Jarenski ja Ust-Sõssolski maakondades kokku 8 laata aastas, lisaks oli veel 4 turgu. Arhangeliski kubermangu jäävatel komi aladel peeti kaht laata (Ižmas ja Ust-Tsilmas). Laadad ja turud teenindasid peamiselt lähiümbrust, nende käive kasvas aasta-aastalt, aga jäi siiski tagasihoidlikuks. Kevadeti olid elavateks kauplemiskohtadeks ka jõesadamad. 19. sajandi I poole Komimaa olulisimaks kaubanduskeskuseks oli Ust-Sõssolsk. Linnas peeti mitu laata aastas ning poodide näol oli esindatud ka alaline kaubandus. (Istorija 2004, t. 1: 361–365)

Komimaa tohutut territooriumi silmas pidades oli kauplemisvõimalusi ilmselt liiga vähe. Suur osa komi talupoegi vajas regulaarselt lõunapoolsetest kubermangudest sisseveetavat vilja. Sageli tuli ette, et maksude ja võlgade tasumiseks oli talupoeg sunnitud oma saagi sügisel odavalt ära andma ning kevadel taas kallist toidu- ja seemnevilja laenama. Paljude talupoegade jaoks olid oma toodangu turustamise ja vajalike kaupade ostmise võimalused kättesaamatult kaugel. Eriti kehtis see hõredalt asustatud, peamiselt küttimisest elatuvate piirkondade puhul, kus jahimehed vajasid relvi ja laskemoona. Selline oli näiteks Petšoorassein. Sealne kaubandus oli 19. sajandi I poolel Tšerdõni kaupmeeste käes. Talvel vedasid nad oma kaubad regedega üle veelahkme ümberlaadimispunktidest Petšoorasseini ülemjooksul (näiteks Jakša) ning kevadise suurveega sõitsid nad oma kaubaga laetud suurtes kinnistes paatides (*kajuk*) jõge mööda alla, peatudes pea kõigis asustatud punktides, et müüa kaasatoodud kaupu (vili, suhkur, tee, sits, viin, nipsasjad) ning osta kokku jahi- ja kalasaaki. Tšerdõnlased käisid aga vaid korra aastas ning enamikul talupoegadel polnud piisavalt vahendeid, et end korraka kogu järgneva aastaks eluks vajalikke kaupadega varustada. Ehkki tšerdõnlased andsid vahel kaupu ka laenuks, tekkisid siiski ka kohalikud vaheltkaubitsejad, kes varustasid kaupadega ka lisajõgede basseine, kuhu tšerdõnlased ise ei jõudnud. Ettevõtlikumad neist vahendajaist iseseisvusid peagi ning asusid oma kaubanduslikku haaret

laiendama. Eriti paistsid sel alal silma ižmalased. Tekkis komi talupoegade endi keskelt esilekerkinud kaubitsejate kiht. Tulevase saagi tagatisel andsid nad oma kogukonnakaaslastele laenu, varustasid jahimehi relvade ja laskemoonaga, ostsid põllumajandussaadused, karusnahad ja ulukiliha odavalt kokku ning müüsid kena vaheltkasuga edasi. Oma piirkonnas pidevalt kaubeldes täitsid nad Komimaa kaubanduselus haigutava lünga. Igas kogukonnas oli selline kauplev talupoeg, kes oma vähemettevõtlikke naabreid sageli võlasõltuvuse lõa otsas pidas. Need kohalikud kaubitsejad monopoliseerisid suurtes piirkondades karusnahkade ja ulukiliha kokkuostu jahimeestelt, spekulatsioonil ulatuslikult viljaga ning tegelesid ka igasuguse muu jõukohase ettevõtlusega. Ižmalastest kaupmeeste üheks eriti tulutoovaks spetsialiteediks oli tundras neenetsitega kauplemine. Tehinguid õlitati enamasti kaasatoodud viinaga ning purju joodetud nomaadide tüssamine käis asja juurde. Ižmalaste kaubareisid ulatusid sageli Uuralite taha, Obdorski ja Berjozovoni, nad käisid ümbruskonna laatadel (Pinega, Arhangelsk, Ust-Sõssolsk, Njobjdino), aga neid võis näha ka Venemaa suurimal laadal Nižni Novgorodis. (Otšerki 1955: 209–212, 230; Istorija 1981: 81–82; Žerebtsov jt 1996: 106)

Kohaliku ja transiitkaubanduse baasil kerkisid kauplevate talupoegade seast esile komi kaupmehesuguvõsad (Suhhanovid, Latkinid, Zabojevid) – tärkav komi kodanlus. Komimaa olud ei võimaldanud siiski akumuleeruda tõeliselt suurkapitalil. Komi kaupmehed jäid ikkagi kohaliku tähtsusega tegijajaks. (Otšerki 1955: 246; Žerebtsov jt 1996: 106)

Paljud 19. sajandi I poole loodusuurijad, riigiametnikud ja ettevõtjad mõistsid Komimaa tohutut arengupotentsiaali, ent selleks et ammutada loodusvarasid ning arendada ettevõtlust karmide kliimatingimustega hõredalt asustatud ja äärmiselt puuduliku infrastruktuuriga maal oli vaja suuri investeeringuid. Komimaad tundvate progressimeelsete meeste süda tilkus lausa verd, kui nad mõtlesid sealsetele tohututele loodusrikkustele, mis pea puutumatuna seisavad ning kellelegi kasu ei too. Üks sellistest meestest oli Ust-Sõssolskist pärinev komi kaupmees ja ettevõtja, pärilik aukodanik Vassili Nikolajevitš Latkin (1810–1867). Tema juhtum on iseloomulikuks näiteks luhtunud katsest murda välja ahtaks jäänud kohalikest raamidest.

Latkinid pärinesid Võtšegda ülemjooksualade riigitalupoegadest, kes 19. sajandi algul Ust-Sõssolskis kaupmeheseisusesse tõusid. Vassili isa N. M. Latkin kauples Vjatkamaa viljaga, vend N. M. Latkin võttis 1841. aastal rendile Luisumäe Petšoori keskjooksul, hiljem ajas äri Siberis (Žerebtsov jt 1996: 106). Ka Vassili Nikolajevitš käis Siberis kulda kaevamas, aga eelkõige huvitasid teda Petšoori basseini loodusvarad – metsad, kalavarud, metsloomad, mereime-tajad rannikumeres, põhjapõdrakarju toitvad tundraavarused, Uurali uurimata mineraalid. 1840. ja 1843. aastal sooritas V. N. Latkin kaks reisi Petšoori basseini. Loodusrikkuste ja transporditeede kõrval uuris ta oma vaatevinklist ka kohalike elanike olmet, kombeid ja elatusalasid ning kogus ka rahvapärimusi. Latkin oli Vene Geograafiaseltsi tegelik liige. Tema reisimärkmed avaldati 1853. aastal Geograafiaseltsi väljaannete seerias (vt Latkin 1853). See on

muuseas väärtuslik etnograafiline materjal. Latkinil olid Komimaa majanduse arendamiseks suured plaanid. Kavas oli ammutada maavarasid, arendada põhjapõdrakasvatust ja teisi traditsioonilisi majandusharusid, ehitada uusi soola- ja metallurgiatehaseid, arendada kodumaist laevaehitust, rajada teid ja kanaleid, mis ühendaks Petšoorat ja Võtšegda, Kaama ja Obi basseini, panna alus aurulaevaliiklusele piirkonna jõgedel. Kõik need kavad eeldasid tohutuid investeeringuid. Latkin kirjutas oma reisipäevikus: “Kui siia ilmuvad kapitalid, siis hakkab Petšoorat ja Võtšegda poolt uhitatud maa õitsema” (Latkin 1853: 51). Valitsus ei rutanud Latkinit toetama. 1859. aastal sai Latkin lõpuks siiski loa asutada Petšoorat kompanii ning ta paigutas sellesse ettevõttesse kogu oma kapitali. Kompanii peaeesmärgiks oli varuda Petšoorat basseini metsa ning turustada see välismaal. Petšoorat suudmesse oli plaanis ehitada sadam. Mets (peamiselt lehis) pidi parvetatama Petšoorat mööda alla ning edasi laevadega Lääne-Euroopasse veetama. 1860. aastal aga hukkus kolm neljast puidulastiga laevast Petšoorat lähel. See oli kogu ettevõttele kõva hoop. Järgmisel aastal jõudsid kolm kompanii laeva puiduga siiski Inglismaale ja Prantsusmaale pärale ning olukord paranes pisut. 1862. aastal osales Latkin Londonis toimunud maailmanäitusel. 1865. aastal autasustas Vaba Majandusühing, mille liige Latkin oli, teda Petšoorat basseini uurimisel ja arendamisel tehtud töö eest suure kuldmedaliga. Valitsuse poolt Petšoorat kompaniile lubatud soodustused jäid aga saamata ning Latkin suri lõpuks laostununa Peterburis (Latkin 1853: 1–5; Žerebtsov jt 1996: 97; RKE, t. 2: 188–189). Latkini elutööd jätkas hiljem tema venelasest väimees ja kompanjon Mihhail Konstantinovitš Sidorov. Latkini mõttekaaslane ja kaastööline oli ka Pavel Ivanovitš Krusenstern, kes 1843. aastal osales koos Aleksandr Andrejevitš Keyserlingiga⁸⁹ ekspeditsioonil, mille käigus muuseas koostati Uhta naftarajooni esimene teaduslik kirjeldus. (RKE, t. 2: 71, 161; t. 3: 44–45)

Seoses naturaalmajanduse taandumisega ja üldise kapitalistliku majandusarenguga suurenes 19. sajandi II poolel kaubavahetus nii Komimaa eri piirkondade kui ka Komimaa ja naaberalade vahel. Komimaale toodi enam ja mitmekesisemat kaupa kui varem. Peamiselt veeti sisse vilja ja mitmesuguseid tööstuskaupu, aga ka delikatesse ja luksuskaupu. Komimaalt veeti välja karusnahku, ulukiliha, kala, metsamaterjali, malmi ja rauda, seemisnahka, nahku, soola, luiske ja käiasid. Peamiseks kauplemisskohtadeks Komimaal olid endiselt laadad ja turud. 20. sajandi esimesel kümnendil peeti Jarenski ja Ust-Sõssolski maakondades kokku 18 laata aastas. Laatade käibed tõusid, ent üleriigilises mastaabis jäid siiski tagasihoidlikeks. Näiteks Ust-Sõssolski jürilaada (Georgijevskaja) käive oli 1860. aastail 24000 rubla, 1890. aastail aga 100000–150000

⁸⁹ Nii Krusenstern kui Keyserling olid baltisaksa päritolu ning seotud Eestiga. Pavel Ivanovitš Krusenstern oli kuulsat Vene meresõitjat Adam Johann von Krusensterni poeg, sündinud 1809 Tallinnas, surnud 1881 Virumaal Kiltse mõisas. Aleksandr Andrejevitš Keyserling oli Vene geoloog ja maadeuurija, sündinud 1815 Kuramaal, surnud 1891 Harjumaal Raikküla mõisas.

rubla. Suure käibega olid ka kolmekuningapäeva laat Važgortis ja gerassimilaat Ust-Võmis (vastavalt 250000 ja 100000 rubla), teiste laatade käibed olid märksa väiksemad (15000–20000 rubla). Peamisteks traditsioonilisteks laadakaupadeks olid karusnahad ja ulukiliha, samuti põhjapõdravill ja põhjapõdranahast valmistatud esemed. 19. sajandi II poolel lisandusid neile järjest enam kohalike käsitöölise tooted ning sisseveetud tööstus- ja luksuskaubad. Laatadelt võis nüüd osta ananasse, aprikoose, arbuuse, auru- ja elektrimasinaid, hematogeeni, hobuniidukeid, jalgrattaid, kookosõli, kuivpärm, kurke, makarone, sidruneid, steariin- ja parafiin küünlaid, vihmavarje, viinamarju, õmblusmasinaid ja muid imeasju. Kohalike kaupmeeste kõrval kauplesid suurematel laatadel ka Ustjugi, Vjatka, Solvõtšegodski, Permi jt kaupmehed. Laatadel käisid reeglina ainult kauplevad talupojad, nad realiseerisid kodukandi talupoegadelt kokku ostetud kauba ning müüsid neile või andsid võlgu laadakaupu. Pea igas külas oli selline väike kohalik kapitalist, pigem liigkasuvõtja kui kaupmees, kes kasutas ära vallakeskuste ja linnade kaugust ning asjaolu, et rahval polnud alati sularaha, ostis odavalt ja müüs kallilt, oma väikese kapitaliga ei riskinud, kauples ettevaatlikult. (Žerebtsov jt 1996: 119–123; Otšerki 1955: 250–253; Popov 1874: 81)

1880. aastate keskel olid poed olemas 14% ning 1890. aastate lõpul 20% küladest, peamiselt vallakeskustes. Ust-Sõssolski maakonnas oli 1890. aastail üle 200 kaubandusettevõtte, enamasti oli tegu väikeste poodide ja kaubaputkadega. (Atlas 1997: 70)

Olulisimaks kaubanduskeskuseks Komimaal oli muidugi Ust-Sõssolsk. Seal oli enim alalisi kaubandusettevõtteid (poode ja kaubaputkasid) – 19. sajandi lõpul oli neid linnas üle 30 (Jefron, t. 69: 56–57). Pühapäeviti peeti Ust-Sõssolskis turgu. 24. novembrist 4. detsembrini toimuv Ust-Sõssolski laat oli Komimaa suurimaid. Ust-Sõssolskis elasid pea kõik piirkonna suuremad kaupmehed. P. A. Komlin, V. P. Oplesnin, M. A. Suvorov ja ta pärijad, F. M. Sõtšev ning A. M. Zabojev olid kõik kohalikes mastaapides laia haardega kaupmehed. 20. sajandi algul tõusis esile D. K. Kuzbožev ja ta pärijad. Jahu ja jahutoodete hulgi- ja jaekaubandus koondus 20. sajandi algul vendade Ivan ja Vassili Komlini kätte, kaubakäibelt olid nad esimesed maakonnas, neil oli muuseas ka aurulaev. Juba 1851. aasta veebruaris olid Ust-Sõssolski kaupmehed ja linnakodanikud esitanud võimudele palve avada linnas ühiskondlik pank, ent asi jäi venima. 23. jaanuaril 1863 pöördusid Ust-Sõssolski kaubandusringkonnad valitsuse poole uue taotlusega ning 1865. aasta aprillis saadigi Senati luba ja pank avati. (Žerebtsov jt 1996: 106, 119–123; Otšerki 1955: 246, 250–253)

Kaubanduse arengutase Komimaal jäi siiski tublisti maha Venemaa sisekubermangude omast. Ülevenemaalises mastaabis oli Komimaa majanduslikult arenenumate piirkondade varustaja odava toormega ning turg sisseveetavale viljale ja tööstuskaupadele. Kapitali oli kohalikus kaubanduses vähe, suur oli ajutise kaubanduse ja väikeste külakaupmeeste roll. Viimaste mõju oli eriti suur hõredalt asustatud Petšooras basseinis, kus laatu ja turge peeti tunduvalt vähem kui mujal Komimaal. Nagu eespool märgitud, suudeti Petšooras maakonnas toota

vaid umbes veerand tarvitatavast viljast, ülejäänud veeti sisse ja see oli tulus äri. 1890. aastate algul veeti igal aastal Kaamalt Petšoorale 400000 rubla eest vilja (umbes 300000 puuda ehk ligi 500 tonni). Kui Kaamal maksis suur viljakott (*kuli*) 1894. aastal 3,40 rubla, siis Petšooral oli tema hind 10 rubla (Istorija 1981: 106). Talupojad ei suutnud vajaminevat vilja korraga välja osta, võeti võlgu. Näiteks 1900. aastal olid Tšerdõni kaupmehele V. Altinile Petšooraa maakonna 76 külas võlgu kokku 572 talupoega. Navigatsioonihooaja lõpuks küündis võla kogusumma 123600 rublani (Istorija 1981: 126). Kätte sai ta selle raha ilmselt järgmiselt kevadel, kui talvine jahisaak oli müüdud.

Ižmalased tegelesid jätkuvalt tulusa kauplemisega tundras. Nemirov-Dantšenko andmetel oli ižmalaste jõukuse peamiseks allikaks just põhjapõdrakasvatus ja kaubandus, kusjuures see kõik toimus suuresti naiivselt ausate samojeedide arvel. 1881. aastal ilmunud ülevaates "Mezeni tundra" kirjeldab ta oma äri alustava ižmakomi strateegiat. Ižmalane, kes on paljas nagu püksinõop, varustab end viina ja tubakaga ning sõidab tundrasse. Ta valib mõne jõukama samojeedi põdrakasvataja, kostitab teda, ta naist ja lapsi rikkalikult viinaga ning siis hakkab kauplemine ülejäänud viina üle. Samojeed annab selle eest ära kogu oma vara ning ka tuleva saagi, põdrad ja karusnahad. Kui tema naistel oleks kohalikul turul mingit väärtust, annaks ta ära ka nemad. Kui viina on, algab orgia. Purjus metslased kiljuvad ja kisklevad. Naine, kes on unustanud kuulekuse oma isanda suhtes tirib oma meest juustest. Joonud end meelemärkusetuks vajuvad samojeedid lumme, kus magavad hommikuni. Siis hakkab pea meelelt lõhkuma ja jälle on vaja viina ning selle eest antakse ära viimased põdrad. Tihti lõpeb lugu sellega, et nädala ajaga saab jõukast samojeedist ižmalase sulane, kes hakkab karjatama oma endist karja (Nemšilova 1999: 179–180). Nemirovitš-Dantšenko ilmselt liialdas värvikuse huvides, ent kauplemine tundras oli ettevõtlikele ižmalastele kahtlemata oluline tuluallikas ning kindlasti kasutati seejuures ka väheõilsaid nõkse. Mainov kirjeldab vallakeskust Ižmat mugava ja jõuka asulana. Kõik elavad külluses, heades valgusküllastes majades, puhastes tubades, riietuvad korralikult, armastavad teed juua, ei keela endale viina, konjakit ja isegi rummi, mõni korgib kalli külalise auks isegi portveini lahti (Mainov 1881: 242–243). Engelhardt märgib, et kui Petšooramaa geograafiliseks ja administratiivseks keskuseks on Ust-Tsilma, siis majandusliku keskuse moodustavad lähestikku paiknevad Mohtša ja Ižma. Sürjanite kätte on koondunud suur kapital ning nende kontrolli all on kogu piirkonna kaubandus. Jõukad ižmalased elavad suurtes kahekordsetes taredes. Ülemine korrus on mõeldud eelkõige külalistele. Toad on hästi möbleeritud, maas vaibad, seintel peeglid, ei puudu ka mehhaanilised muusikariistad. (Engelhardt 1897: 218, 225)

Nagu öeldud oli Komimaa kaubanduse arengu üheks pudelikaelaks kohaliku teedevõrgu arenematus. 1870. aastatest alates tegid Jarenski ja Ust-Sõssolski maakondades selle probleemi lahendamiseks palju ära semstvov. Näiteks 1900. aastal alustati Letkast Perm-Kotlase raudteel asuva Muraši jaamani viiva tee ehitamist. Teid ehitati ka erainitsiatiivil. 1870. aastail alustas M. K. Sidorov

kitsarööpmelise raudtee ehitamist Štšugelist Petšooral Ljapinosse Obil. Teda toetasid Tobolski kaupmehed ja kohalik elanikkond, ent 1876. aastal seisati tööd kubermanguvõimude korraldusel. 1880. aastail võttis selle idee taas üles Irkutski kaupmees A. M. Sibirjakov, 1888. aastal valmis talitee (Sibirjakovi trakt) ja sellega asi piirduski. (Žerebtsov jt 1996: 119–123; Otšerki 1955: 250–253)

1860. aastail algas Komimaal aurulaevanduse areng. 15. juunil 1863 sai metsa ekspordiga tegelev M. K. Sidorov loa panna käima aurulaevaliiklus Petšooral. Sidorov ostis ühelt Peterburi ettevõtjalt Inglismaal valmistatud aurulaeva ning 28. augustil 1864 võisid Troitsko-Petšorski elanikud oma kodukülas pidulikult tervitada esimest sinna ilmunud aurulaeva nimega “Petšoor”. Sidorov lasi uurida Petšoor, Ussa ja Lemva faarvaatreid, samuti Petšooralahte. Ta plaanis sadama ja puidutööstuse rajamist Petšooras suudmesse, hoolitses kohalike lootside koolitamise eest. 1870. aastail läksid aga pankrotti nii Sidorov kui tema juhitud Petšooras kompanii ning mees suri viletsuses nagu ta äi V. N. Latkingi (RKE, t. 3: 44–45). Aurulaevanduse areng Petšooral aga jätkus. 1895. aastast muudeti see valitsuse initsiatiivil regulaarseks. Petšooras suudmest pääses juba merd mööda edasi Arhangelskisse. Aurulaevaliiklus pandi käima ka Võtšegdal. 19. sajandi II poolel kurseeris jõel 2–8 eraisikutele kuuluvat laeva, 20. sajandi algul laevade arv kasvas. Esimesed laevaomanikud olid metsatööstur Russanov ning Serjogovo tehase omanik A. V. Bulõtšev. 19. ja 20. sajandi vahetusel ilmusid ka kohalikud aurikuvaldajad. Näiteks Ust-Sõssolski kaupmehel A. M. Zabojevil oli aurik “Totma”, Jarenski maakonna talupojal P. N. Kozlovil aurik “Võmitsanin”. 1898 seati sisse regulaarne aurulaevaliiklus Ustjugi ja Ust-Sõssolski vahel. Suur osa kaubaveost toimus siiski jätkuvalt hobustega ning oli üsna kallis ja aeganõudev. (Žerebtsov jt 1996: 119–123; Otšerki 1955: 250–253)

4.7. Haridus

4.7.1. Koolivõrk

14. sajandi lõpul asutas Permi Stefan kristluse vastu võtnud komidele kooli Ust-Võmis Mihhailo-Arhangelski kloostri juures. Peale Stefani surma see kool suleti ning kirjaoskuse õpetamine Komimaal toimus ainult individuaalselt. Järgmine katse korraldada kollektiivset õpet tehti 18. sajandi lõpul, mil Ust-Sõssolskis koolitati välja rühm vallakirjutajaid. Alalised koolid tekkisid Komimaal taas alles 19. sajandi algul, mil vajadus kirjaoskajate inimeste järele kasvas koos kaubanduse elavnemise ja ulgutööde levikuga. 1805. aastal avati kool Jarenskis. 1814. aastal avas tehase juurde kooli Serjogovo soolatööstuse tollane omanik Rõbnikov. 1816. aastal tehti katse kooli asutada ka Ust-Sõssolskis, ent see soikus linna ja selle elanike vaesuse tõttu. Jõukamad linlased palkasid oma võsukestele koduõpetajad. 1822 avati nii Jarenskis kui Ust-Sõssolskis kiriklikud

kihelkonnakoolid. Õpetajaiks olid preestrid või vaimulike seminaride kasvan-
dikud. 1820. aastate algul avati kool ka Objatševos Luzal, 1828. aastal kihel-
konnakool Ižmas. 1835. aastal avati Ust-Sõssolskis kohalike kaupmeeste ja
linnakodanike finantseerimisel linna kihelkonnakool. Hoone kinkis koolile
kohalik kaupmees M. Novosjolov, õpetajaiks olid preester ja köster. Õpilaste
kohta teatati 1843. aastal: “Rahvastikku arvestades on õpilasi üsna vähe ja
paljud neist on tõelised kerjused, kannavad räbalaid, mõnikord käivad tundides,
aga mõnikord ilmarahva seas armuande palumas, nende seas on üsna andekaid
ning õpihimulisi” (vt Žerebtsov jt 1996: 131). 1840. aastal avati Ust-Sõssolskis
maakonnakool. Esimene koolihoone oli ajahambast tõsiselt puretud ning 1850.
aastal osteti koolile Suhhanovite käest kahekorruline kivimaja. 1838 oli krahv
Kisseljovi juhtimisel tööd alustanud riigivarade ministeerium, kelle ülesannete
hulka kuulus ka riigitalupoegade hariduse eest hoolitsemine. 1843. aastal avati
vallakoolid Kortkerosis, Njobjdinos ja Ust-Kulomis ning 1845. aastal Aikinos ja
Troitsko-Petšorskis. 1851 avati vallakool Vizingas, 1860 Võlgortis, 1861
Tšassovos, Glotovos, Važgortis ja Pomozdinos, 1862 Letkas. 1862. aastaks oli
Jarenski maakonnas 6 riigivarade ministeeriumile alluvat kooli, 3 kiriklikku
kihelkonnakooli ja kool Serjogovo tehase juures. Õpilasi oli neis koolides
kokku 319 poissi ja 41 tüdrukut. Ust-Sõssolski maakonnas oli 1863. aastaks
9 riigivarade ministeeriumile alluvat kooli ning 25 kiriklikku kihelkonnakooli.
Õpilasi oli neis koolides 1869/1870. õppeaastal kokku 730 poissi ja 27 tüdrukut.
Tegelikkuses oli koolide ning õpilaste arv väiksem, sest paljud neist tegutsesid
vahendite puudumise tõttu vaid ajutiselt. Näiteks Ust-Sõssolski maakonna 25
kiriklikust kihelkonnakoolist tegutses pidevalt vaid 8. Alus rahvakoolide
võrgule Komimaal oli siiski pandud. Mööbli ja õppevahenditega olid koolid
varustatud äärmiselt viletsalt. Üldist koolikohustust ei olnud. Paljud kooli-
ealised lapsed ei läinud kooli, eriti piirkondades, kus koole oli vähe (Petšooral),
aga ka Ust-Sõssolskis, kus võimalusi selleks oli märksa enam. Näiteks 1850.-il
õppis kõigis Ust-Sõssolski õppeasutustes kokku vaid 160–170 last. Laste
õpetamine koduõpetajate poolt jätkus ning konkureeris teatud määral koolidega.
Koduõpetuse tase oli aga väga kõikuv. Näiteks tegutses 1845. aastal Ust-
Sõssolskis 4 koduõpetajat ning 2 neist (linnakodanikuseisusest naine ja soldati-
lesk) polnud isegi kirjaoskajad, samas kui vabal ajal oma sugulaste lapsi õpetav
köster P. Rasputin oli ilmselt piisavalt haritud mees. Rikkamad linnakodanikud
võisid oma lastele ilmselt lubada kvaliteetsemat koduõpetust. Näiteks on teada,
et 1850.-il õpetati Ust-Sõssolski varakate tütardele hea tasu eest nii vene keelt,
aritmeetikat, erinevaid käsitöid, prantsuse ja saksa keelt ning muidki aineid.
Üldse jäi tütarlaste õpetamine, kuivõrd seda üldse toimus, 19. sajandi algupoolel
pea täiesti koduõpetajate, reeglina naiste õlule, sest kooli võeti eelkõige poisse.
Tavaliselt õpetas tüdrukuid mõne vaimuliku naine või tütar. Jarenskis avati
1843. aastal tütarlastekool, Ust-Sõssolski linnaduuma lükkas 1853. aastal
vastava ettepaneku tagasi arvates, et tüdrukutele pole haridust tarvis. 1858. aasta
septembris siiski asutati 2-klassiline tütarlastekool. Õppetöö toimus algul

kaupmees I. Zabojevi majas, koolihoone valmis 1859. aastal. (Žerebtsov jt 1996: 130–133; Otšerki 1955: 256–257)

Semstvot loomise eel oli rahvaharidus Komimaal väga viletsas olukorras. 1869. aastal oli Komimaal 85 algkooli kokku 1625 õpilasega (sh 1551 poissi ja 74 tüdrukut) (Žerebtsov jt 1996: 132–134; RKE, t. 1: 141; Atlas 1997: 102). Kolmveerand koolidest olid Püha Sinodi alluvuses, ülejäänud allusid riigivara ministereeriumile. Koolide tase oli madal ja kasutegur väike. Haridus oli krooniliselt alafinantseeritud. Õpetajaiks olid tavaliselt külavaimulikud, õpetust jagati selleks mitte ettenähtud ruumides (kabelites, eluruumides jm), terav puudus oli õppevahenditest ja koolimööblist. Tõenäoliselt oskas tollal lugeda umbes 3% Komimaa elanikest. (Otšerki 1955: 258)

Maakondlike semstvot töö käivitumisega sai Komimaa hariduselus alguse uus ajastu. 1870. aastal arutati Ust-Sõssolski semstvokogul hariduse küsimust ja nenditi, et umbes pooled statistikas näidatud õpilastest tegelikult koolis ei käi ning ülejäänuid lahkub suur osa midagi õppimata. Vaid veerand ametlikult eksisteerivatest õpilastest oskavad 2–3 aastase koolis käimise järel kuidagi-moodi oma nime kirjutada ja saavad patuga pooleks aru trükisõnast. Semstvot mõistsid, et hariduse laiem levik talurahva hulgas on piirkonna majandusliku ja ühiskondliku arengu vältimatuks eelduseks. Probleemiks olid aga semstvot napid rahalised võimalused. 1874. aastaks oli Ust-Sõssolski maakonnas 12 üheklassilist semstvokooli, 28 kiriklikku kihelkonnakooli ja 1 ministereeriumikool (Nošulis). Semstvokoolid ja ministereeriumikool allusid haridusministereeriumile, kiriklikud kihelkonnakoolid Pühale Sinodile. Õpiaeg oli reeglina 3–4 aastat, ministereeriumikoolis 5 aastat. Kokku õppis neis koolides umbes 650 last. 1885. aastaks oli maakonnas 16 semstvokooli, 5 kiriklikku kihelkonnakooli ja 1 ministereeriumikool kokku umbes 800 õpilasega. Peamisteks õppeaineteks olid usuõpetus, lugemine ja kirjutamine ning rehkendamine. Pikema õpiajaga koolides õpetati ka ajalugu, maateadust, joonistamist, joonestamist jm aineid. (Žerebtsov jt 1996: 132–134; Otšerki 1955: 257, 260, 262)

Õppekeeleks Komimaa koolides oli ametlikult vene keel. Paljudes koolides kasutasid keelt oskavad õpetajad siiski esimestes klassides, eriti esimesel poolaastal ka komi keelt kui vene keele õpetamise vahendit, sest kooli tulles lapsed reeglina vene keelt ei osanud. 11. mail 1902 välja antud haridusministereerumi tsirkulaar lubas “muulaste” keelte kasutamist koolides vajaduse korral abivahendina, kuid ainult esimesel õppeaastal. Edasi pidi õppetöö toimuma ainult vene keeles (Bondarenko 1998: 17). Kruglov laseb “Metsainimestes” (1887) oma ametiaja algupäevist rääkida noorel venelasest õpetajal Batanovil, kes end teatavast misjonärlikust idealismist Komimaale suunata laskis. Talle räägiti, et see on selline kolgas, et sured igatsusest ning et sürjanid on nii põikpäised, et nendega pole midagi peale hakata. Algul oli tõesti raske. Kõik oli võõras, nii keel, kombad kui tavad. Ei osanud isegi teed küsida ega süüa paluda. Eelmine õpetaja oli olnud väga halb, jõi ja ajas naisi taga, palju ei puudunud, et oleks mättasse löödud. Õpetaja kui sellise maine oli niisiis väga madal. Kui uus õpetaja kooli avatuks kuulutas, tuli kohale ainult kolm õpilast ning nendegagi ei

osanud ta midagi rääkida. Õnnestus siiski õppida kaks esimest sürjanikeelset sõna, *essa* (see) ja *šu* (räägi). Nendega ta alustas, õpetas lastele venekeelseid sõnu ja õppis ise nende käest ja ka pärast tunde komi keelt. Lapsevanemad suhtusid temasse algul külmalt, aga kui nägid tema tööd ja sürjani keele õppimist, siis hindasid tema usinust. Õpilasi tuli juurde ning vanemad hakkasid kooli ja õpetajat toetama, sest mõistsid suurepäraselt hariduse ja vene keele õppimise vajadust. (Kruglov 1999: 379–381)

Aleksander III aegne keskviim pidas semstvokoole ebausaldatavateks ning otsustas teha panuse kiriklikele kihelkonnakoolidele. Vastav ukaas anti välja 1884. aasta juunis. 1885. aastal tegi Vologda kuberner Kormilitsõn Ust-Sõssolski maakonna semstvole ülesandeks toetada igati kiriklikke kihelkonnakoole. Semstvod olid sunnitud tegema seda oma koolide arvelt. 1890. aastate algul anti osa Ust-Sõssolski maakonna semstvokoole ja kõik Jarenski maakonna semstvokoolid üle Püha Sinodi alluvusse. Lisaks allusid Sinodile veel kirjaoskuse koolid (Ust-Sõssolski maakonnas oli neid 1894. aastal 26). Uusi semstvokoole sel perioodil ei avatud (Istorija 1981: 154–156; Otšerki 1955: 260). Pakutavas alghariduses nihkus senisest veelgi enam esiplaanile konservatiivne usuõpetus, õpetajaiks reeglina preestrid või diakonid. Üldhariduslike ainetega õpilasi eriti ei koormatud. Koolimaju oli vähe, enamasti peeti kooli talupoja-elamutes, administratiiv- ja kirikuhoonetes. Samas nõudis maa kapitalistlik majandusareng järjest enam mingilgi määral haritud tööjõudu. Talurahva huvi hariduse vastu kasvas. Sinodile alluvatele koolidele eelistasid talupojad semstvokoole, sest neis pakutav haridus oli kvaliteetsem ning vastas paremini talurahva vajadustele. Kirjaoskajad olid talurahva seas hinnatud, neid vajati mitmesuguste tehingute sõlmimisel, nad olid ühekülameestest moodustunud ulgutööliste artellide juhtideks, nad oskasid allkirja anda, said mingil määral aru erinevatest eeskirjadest ja seadustest ja orienteerusid üldse paremini kaasaegse maailma asjades.

1890. aastate II poolel, peale Aleksander III surma, said semstvod taas vabamad käed omaenda hariduspoliitika ajamiseks. Ust-Sõssolski maakonna semstvo poliitikaks oli semstvokoolide arvu suurendamine ning kiriklikele kihelkonnakoolidele antava toetuse kärpimine. Näiteks 1902. aastal kulutas Ust-Sõssolski maakonna semstvo haridusele umbes viiendiku oma eelarvest – 45580 rubla, kusjuures suurim summa (21504 rubla) läks semstvokoolidele. (Otšerki 1955: 261)

1901. aastal oli Ust-Sõssolski maakonnas tütarlaste progümnaasium (loodi 1870 kaheklassilise tütarlastekooli baasil), kolmeklassiline linnakool, linna kihelkonnakool, üheklassiline ministeeriumikool (Nošulis), 23 semstvo algkooli, 32 kiriklikku kihelkonnakooli ja 35 kirjaoskuse kooli kokku umbes 4300 õpilasega. Ametliku statistika andmeil käis koolis 63,1% semstvokoolide ning 43,9% kiriklike kihelkonnakoolide piirkondade kooliealistest lastest. 1902. aastal jäi Ust-Sõssolski maakonnas koolist eemale umbes 9000 kooliealist (7–15 aastast) last. Kooli läinud lastest lõpetas 3–4 aastase täiskursuse vaid umbes 10%, ülejäänud piirdusid 1–2 koolitalvega, enamaks polnud võimlust (Otšerki

1955: 261–262). 1910. aasta seisuga jäi koolist kõrvale 27% Jarenski maakonna, 32% Ust-Sõssolski maakonna ning 68% Petšoori maakonna kooliealistest lastest (Atlas 1997: 102). Hariduse olukord oligi kõige hullem just Petšoori maakonnas, kus polnud semstvot. 1896. aastal oli maakonnas 18 algkooli, sh 11 kiriklikku kihelkonnakooli. (Vairovskaja, Denissenko 1996: 70)

19. sajandi lõpul tekkis Komimaal semstvote initsiatiivil ka kutseharidus. 1890. aastal avati Ust-Sõssolskis õppetöökoda, kus linna ja maakonna poisid said õppida sepa- ja lukksepatööd, 1904. aastast ka tisleritööd. Õpetust andsid oma ala meistrid, üldaineid ei õpetatud. Ust-Sõssolski külje all Verhni Tšov'is asutati 1902. aastal õppefarm, kus võis õppida moodsat maaharimist ja loomakasvatust. Aikinos avati 1902. aastal käsitöökool, kus sai õppida sepaks, lukksepaks või tisleriks. Õppimine koolis oli tasuta, õpiaeg 4 aastat. Peatahelepanu suunati ametioskuste omandamisele, ent Aikinos õpiti ka üldaineid. (Žerebtsov jt 1996: 132–134; Atlas 1997: 104)

4.7.2. Raamatukogud

Komimaa parimaks raamatukoguks oli 1837. aastal asutatud Ust-Sõssolski avalik raamatukogu. 1866. aastal oli selles raamatukogus 2890 köidet, sh 1020 ajakirja ja almanahhi ning 18 lasteraamatut. See raamatukogu oli eelkõige provintsilinna haritud koorekihi teenistuses. Raamatukogu kasutamine oli tasuline. 1867. aastal oli raamatukogul 39 lugejat, neist 33 aadli ja ametnikkonna esindajad, 2 kaupmehe- ja 4 talupojaseisusest (Otšerki 1955: 259). 19. sajandi lõpul oli Ust-Sõssolski avalikul raamatukogul juba pea 10000 köidet, peamiselt ajakirjad ja romaanid. Raamatukogu fondides leidis ka vanu käsikirju ja ajalooürikuid. 1899. aasta suvel avati Ust-Sõssolskis linnaduuma eestvõttel tasuta linnaraamatukogu, kus oli ka lugemistuba. Raamatute muretsemise, hoidmise ja väljalaenutamise võtsid tasuta enda peale V. J. Kitšin, A. N. Malošev, A. A. Tsember⁹⁰ ja linna koolide õpetajad. Raamatukogu jäi siiski kiduraks, sest raha eraldati sellele väga napilt. 1902. aastal avati Ust-Sõssolskis semstvo finantseeritav maakonna raamatukogu. Seal oli raamatute laenutamine tasuline, tasuta võisid raamatukogu kasutada vaid semstvo teenistujad. 1907. aastal oli

⁹⁰ Andrei Andrejevitš Tsember (1874–1959) oli komi koduloolane, keeleteadlane ja ühiskonnategelane. Ta sündis Ust-Sõssolskis väikeametniku peres. Tsemberi isapoolne vanaisa oli muide poola kaardiväeohvitser, kes Novembriülestõusust (1830–1831) osavõtu tõttu reameheks degradeeriti ja Ust-Sõssolskisse asumisele saadeti. Vanaema ja ema olid komid. 1893 lõpetas Tsember Totma õpetajate seminari ning töötas seejärel õpetajana Kertšomjas ja Ust-Sõssolskis. Alates 1901. aastast hakkas ta, ilmselt soome keeleteadlase Y.J.Wichmanni innustusel, mööda külasid sõitma ja komi folkloori koguma. Tsemberi kui ühiskonnategelase suurim aktiivsuspäev langes 1910.–1920. aastasse ning jääb käesoleva töö ajalistest raamidest välja. (RKE, t. 3: 271; KJE 1998: 544–546; Oni 1993: 225; Roštševskaja 1997: 3)

sel raamatukogul 166 tasuta ja 252 tasulist lugejat. (Žerebtsov jt 1996: 135–136; Rogatšjov, Tsoi 1989: 139–140; Atlas 1997: 106)

Elanikkonna maal elavale enamikule jäid Ust-Sõssolski raamatukogud muidugi kaugeiks. Raamatud ja muu kirjavara olid maal levinud nii vähe, et isegi paljud koolis käinud inimesed unustasid peagi lugemisoskuse. Ust-Sõssolski semstvos arutati rahvaraamatukogude asutamist juba 1872. aastal ning leiti, et see on vajalik. Tegudeni jõuti rahanappusel siiski alles 1886. aastal kui Objatševo kooli juurde lugemistuba asutati. 1904. aastaks oli Ust-Sõssolski maakonnas juba 63 ja Jarenski maakonnas 21 tasuta rahvaraamatukogu. Petšoori maakonnas oli 1915. aastal vaid 4 rahvaraamatukogu. Tunda andis semstvote puudumine, raamatukogude finantseerijaiks olid seal mitmesugused haridust ja karskust edendavad ühiskondlikud organisatsioonid. Raamatukogude loomise aluseks oli enamasti kohalik initsiatiiv. Raamatukogu ja lugemistoad asusid tavaliselt koolide ja vallavalitsuste juures. Pühapäeviti korraldati raamatukogudes külahahvale ettelugemisi. Raamatukoguhoidjaiks olid enamasti kooliõpetajad, vallakirjutajad või alamad vaimulikud. Nad töötasid nõ ühiskondlikel alustel, palgata. Rahvaraamatukogud sisaldasid tavaliselt vaimulikku kirjandust, rahvalikku teatmekirjandust, kalendreid, õpikuid, raamatuid ajaloost ja põllumajandusest. Lihtsustamaks uute raamatute levikut maakonnas otsustati 1895. aastal Ust-Sõssolski semstvovalitsuse juurde asutada raamatuladu. Lao juhatajana tegutses 15 aastat A. A. Tsember. Semstvo doteeris pisut raamatute ostmist. Tasuta raamatute saatmisega toetas üritust Moskva kirjaoskuse komitee. Kirjastaja F. F. Pavlenkovi finantseerimisel asutatud rahvaraamatukogud, mis 20. sajandi algul ka Komimaal levisid, sisaldasid muuseas märkimisväärsel hulgal ilukirjandust. 20. sajandi algul oli ühel Komimaa raamatukogul keskmiselt 500 köidet ja 75 lugejat. Lugejaiks olid eelkõige koolilapsed ja noorsugu, kokku mõni protsenti elanikkonnast. Näiteks 1906. aastal kasutas raamatukogusid 3,8% Ust-Sõssolski maakonna elanikest, sh linlased. Peamiselt vaimulikku kirjandust sisaldavad erialaraamatukogud olid olemas kloostrite ja tähtsamate kirikute juures. (Roštševskaja 1997: 7; RKE, t. 1: 141; Atlas 1997: 106; Žerebtsov jt 1996: 136; Vairovskaja 1996: 59–65; Otšerki 1955: 262)

4.8. Keelesituatsioon

Keelesituatsioon 19. sajandi Komimaal pakub käesoleva uurimuse raames kahtlemata suurt huvi. Nagu ülalpool nägime, võib keelepiiri ja sotsiaalsete huvigruppide piiride kattumine varasel industriaalajastul olla viljakaks pinnaseks natsionalismile. Ühtne komi kirjakeel vaadeldaval perioodil puudus. Komide poolt kõneldavad murded olid kahtlemata diskrimineeritud, sest neist polnud suurt abi ei kohaliku administratsiooni ega kohtutega suhtlemisel, ei saanud nendega hästi hakkama ka kirikus ja koolis. Ühiskondlikus elus domineeris vene keel ja vähemasti osa täiskasvanud komi meestest, kes olid ühiskondlikult aktiivsemad ning laiemalt ringi liikusid (kaubandus, ulgutööd)

pidid seda tahes-tahmata mingil määral oskama. Komi ajaloolane M. A. Matsuk on seisukohal, et komi-vene kakskeelsus oli komi meeste seas laialt levinud juba 16. sajandi lõpul ja 17. sajandil (Matsuk 1996: 47–48). 19. sajandi I pooleks puudutasid kaubalis-rahalised suhted tõenäoliselt suuremat osa Komimaa elanikkonnast kui varasematel sajanditel ning ühes sellega levis ilmselt ka vene keele oskus. Kahjuks on vaadeldava perioodi Komimaa keelesituatsiooni kohta andmeid vähevõitu, saan toetuda vaid venelastest ametnike ning Komimaad väisanud vene reisimeeste nappidele teadetele, mis üldiselt viitavad sellele, et komide sisemine elu oli jätkuvalt emakeelne ning lapsed, naised ja mehed, kes välismaailmaga eriti kokku ei puutunud, olid umbkeelsed.

Lepjohhini 18. sajandi lõpul Komimaal saadud mulje, et kõik komid vene keelt räägivad, (vt Sergijeva 2000: 36) oli ilmselt ekslik. 1804. aastal ilmunud geograafilise sõnastiku andmeil ei mõistnud sūrjani naised üldse vene keelt ning ka meeste seas oli vähe neid, kes vene keelt vabalt valdasid (Geografitšeski, t. 2: 667). Ka Vologda kubernerina teeninud Brussilovi teatel rääkisid vene keelt vaid vähesed sūrjanid, peamiselt need, kes elasid linnades või suurte teede ääres. Ülejäänud, eriti naised, vene keelt ei rääkinud, aga aru siiski said. Udoralased (Mezeni ja Vaška jõgikonnas) ei osanud aga üldse vene keelt. Vene keele mõju komi keelele oli Brussilovi ajal siiski juba üsna märgatav. Vahel lisas sūrjan venelasega rääkides omakeelsele tervitusele venekeelse tõlke: *vidzi aljan – zdrastvui!*. Hüvastijätul kasutasid sūrjanid ka omavahel sageli venekeelset sõna *praštšai*. Paljude uute nähtuste kohta polnud sūrjanitele oma sõnu ning kasutusele võeti vene sõnad (Brussilov 1833: 57–58). Keeleuuendusega ei tegelenud muidugi keegi. N. I. Nadeždin märgib oma Pljušari entsüklopeedilises leksikonis ilmunud artiklis “Võtšegda”, et isegi sūrjani asuala läänepiiril paiknevas Mežogis, kust läheb läbi suur tee, ei oska naised vene keelt (Entsiklopeditšeski, t. 12: 250). Seda, et sūrjanid eriti vene keelt ei oska, mainib Nadeždin ka oma 1839. aastal ilmunud kirjutises “Rahvaluule sūrjanitel” (Nadeždin 1999: 57, 62–63). S. V. Maksimov teatab izmakomide kohta, et isegi mehed räägivad vene keelt vigaselt ja tugeva aktsendiga (Maksimov 1999: 76).

Teavet Komimaa keelesituatsiooni kohta 19. sajandi II poolel ja 20. sajandi algul on samuti üsna vähe. Peamiselt saan kasutada tollal komide kohta kirjutanud autorite teostest väljanopitud infopudemeid. Ametlikuks keeleks Komimaal oli jätkuvalt vene keel ning mingeid erilisi järeleandmisi komi keelele ei tehtud. Sinod soovitas siiski 1883. aastal kohalike keelte kasutamist jumalateenistustel “muulastega” asustatud piirkondades. 1902. aastal lubas haridusministeerium vajaduse korral “muulaste” keelte kasutamist koolides esimesel õppeaastal. 1901–1904 loodi Ust-Sõssolski ja Jarenski maakondades kohalike komi murrete tõlkide ametikohad (KJE 1998: 345–347). Võimalik, et tegu on Ilminski süsteemi mõjuga. Paistab, et sūrjanite vene keele oskus polnud eelneva perioodiga võrreldes kuigivõrd paranenud ja isegi need, kes seda mingil määral oskasid, olid mitmete autorite hinnangul tõrksad seda kasutama. Sūrjanite keelealased hoiakud sundisid mõnesid kohalikke venelasi sūrjani keelt õppima. Geograafilis-statistilise sõnastiku andmetel oli Ižma vallas, kus kohaliku

ühiskonna ladviku moodustasid izmakomi ettevõtjad, sürjani keelele üleläänud venelasi (Geografitšesko-statistitšeski, t. 2: 309). Mainov kirjutab, et komid peavad oma keelest väga lugu ja hoiavad seda nagu silmatera. Venelased, kes on õppinud seda keelt purssima, saavutavad seeläbi sürjanite lugupidamise. Kaubatehingute puhul eelistavad sürjanid nende keelt oskavat venelast umbkeelsele. Komi naised vene keelt ei oska ja õppida ka ei taha, ainult “kaagutavad” vihaselt, kui nendega vene keelt rääkida (Mainov 1881: 254–255). Sürjanite armastust oma keele vastu mainib ka Zassodimski (Zassodimski 1999: 118). Pisut põhjalikumalt tegeleb keelesituatsiooniga Komimaal (Ust-Sõssolski maakonnas) Kruglov. Kohalikule venelasest õpetajale viidates kirjutab Kruglov, et linnale lähemal oskavad vene keelt päris paljud sürjanid, kaugemal aga väga vähesed. Naised ei oska peaaegu üldse vene keelt. Üldiselt ei taheta vene keelt rääkida, isegi kui osatakse, vaikitakse mornilt. Aga kui sürjanitega nende endi keeles rääkida, siis kaob nende tusa nagu käega pühitult ja laovad sulle kõik ette (Kruglov 1999: 380). Valdavalt venelastest meditsiinitöötajate ja komi talurahva vahel kõrguv keelebarjäär takistas oluliselt arstiabi andmist kohalikule elanikkonnale. Tekkisid väärarvamused, mille tagajärjed olid vahel traagilised, sageli koomilised. Teineteisest arusaamiseks tuli appi võtta märgid, žestid ja miimika, infokaod olid aga paratamatud. Kruglov kirjutas juhtumist, kui neiule kirjutati välja salv pealemäärimiseks, tema aga võttis selle sisse ja suri. Ühele teisele naisele kirjutas arst välja tugevat kõhulahtistit sisaldava prääniku, tema aga otsustas selle maiustuse tütrele anda (Kruglov 1999: 372–373).

4.9. Komide etniline eneseteadvus

Komide etnilise eneseteadvuse kohta 19. sajandil ja 20. sajandi algul on samuti väga vähe andmeid. Vaadeldaval perioodil komide kohta kirjutatust õnnestus mõned napid selleteemalised teated siiski leida. Popovi väitel nägid tollased komid end eelkõige talupojarahvana. Kõik, kes ületasid sürjanite massi taset hariduse, ühiskondliku seisundi või rikkuse osas, lakkasid olemast sürjanid ja loeti venelasteks. Sürjan on talupoeg (*mužik*) ja kes pole talumees, see pole sürjan.⁹¹ Isegi need, kes end trükisõnas venestunud sürjaneiks nimetavad ning oma arengutaseme poolest võimelised olid mõistma sõna *narodnost* tähendust, peavad end vaid vene rahvuse (*narod*) üheks osaks, provintsiaalideks, kes räägivad erinevat keelt. Sõdades käituvad sürjanid Vene patriootidena. Samas mainib Popov sürjanite armastust oma kodumaa (ilmselt pigem kodupaiga kui Komimaa) vastu (Popov 1874: 48, 87–88). Viimasest kirjutab ka Kruglov: “Kuid sürjanile on kallis tema tare. Puuduse sunnil läheb ta kaugele, ent esimesel võimalusele kiirustab tagasi kodumaale. Sürjanid on vaata, et kõige kangemad natsionalistid” (Kruglov 1999: 442). See on huvitav lõik. Kruglov,

⁹¹ Sama moodi pidas eesti keele murdeid kõnelev rahvastik end enne nn rahvuslikku ärkamisaega “maarahvaks” (talupoegadeks) ning sotsiaalne tõus tähendas saksastumist.

keda rahvuslus on ilmselt enam puudutanud kui komi talupoegi, tõmbab siin hoogska kaare taredest kodumaani ja edasi natsionalismini.

Allikmaterjali vähesuse tõttu on raske öelda, milline oli vaadeldaval perioodil komide etniline eneseteadvus. Me ei tea, kui levinud oli endanimetus “komi” ning milline oli selle sõna tähendus tollase komikeelse rahvastiku jaoks. Komide asuala oli administratiivselt killustatud ega moodustanud mingit sotsiaal-majanduslikku tervikut. Komikeelne rahvastik jaotus teineteisest üsna isoleeritud rühmadeks, mida iseloomustasid murdeeripärad ja erinevused elatusalades ja elulaadis. Loomulikeks terviklikeks piirkondadeks olid jõgikonnad, jõed olid endiselt peamisteks liiklusteedeks. Komide tuumiku moodustas Võtšegda ja selle lisajõgede basseine asustav rahvastik. Selle piirkonna keskuks oli Ust-Sõssolsk. Luza jõgikonna “permjakid”, Vaška ja Mezeni ülemjooksualade udoralased (*udorasa*, *udoratas*)⁹² ja Petšoori ülemjooksu alade asukad (*petšorasa*) hoidsid omaette ning Arhangeliski kubermangu piiresse jäävad izmakomid (*izvatas*) olid kõigist teistest erinevad ning eristasid end otsustavalt “vologda sürjaneist” (Lašuk 1964: 23–24; Narodõ 1985: 14). Suurel maa-alal teineteisest üsna eraldatuna elava komikeelse rahvastiku⁹³ kokkukuuluvuse ideed pidid haritlased rahva seas alles levitama. Tingimustes, kus suurem osa elanikkonnast oli kirjaoskamatu, puudus komikeelne või isegi spetsiaalselt komidele mõeldud ajakirjandus ning komikeelse kirjasõna väljaandmine oli äärmiselt piiratud, oli see väga vaevaline ja aeganõudev töö.

“Peamiseks kultuuriliseks teiseks” olid enamiku komide jaoks kahtlemata venelased. Sürjanid olid venelaste poolt allutatud rahvas, kes elas venelaste võimu all. Venelastest ametnikud pidasid end “muulastest matside” suhtes sageli ülbelt ülal. Pole siis ime, et komi talupoeg suhtus vene ametimeestesse umbusklikult. Kruglovi teatel laienes see suhtumine isegi arstidele, kelle rahvas tšinovnikutega ühte patta pani (arstid osalesid nekrutite võtmisel). Venekeelseid ülemusi ei sallitud, ent kardeti ja osutati seetõttu välist austust (Kruglov 1999: 442; Žerebtsov jt 1996: 153–154). Ka Mainov märgib, et komi naised vaatavad iga venelast algul ettevaatusega, sest reeglina on tegu ülbe härraga, komisid koorima tulnud ametniku või kaupmehega. Vene keelt komi naised Mainovi sõnul ei armasta, kannavad traditsioonilisi sarafane ega salli linnarõivaid, mille järele vene naised nii maiad on. Lihtsasse vene inimesse, kes ei suhtu komidesse nagu oma orjadesse, suhtutakse aga hästi (Mainov 1881: 255, 258). Siiski kippus ka naabruses elav vene lihtrahvas vaatama sürjanitele ülalt alla ning tarvitas nende kohta mitmeid halvustavaid nimetusi. Nikolski, Velski ja Jarenski piirkondade venelaste seas olid levinud ajaloolised pärimused valgeseilmsetest tšuudidest, kes lämmatati venelaste poolt nende endi maakodades. Erinevalt sürjanitest endist pidasid naabruses elavad venelased (näiteks Solvõtšegodski

⁹² Vene impeeriumi geograafilis-statistilises sõnastikus märgitakse, et nende murre oli teistele sürjanitele väga raskesti arusaadav (Geografitsjesko-statistitšeski 1865: 294).

⁹³ Komi keel selle rahvastiku poolt kasutatavate murrete koondnimetusena on haritlaste idee.

maakonnas) sūrjaneid tšuudide järglasteks ning *tšud beloglazōi* või lihtsalt *beloglazōi* olid kasutusel sõimusõnadena. Teiseks pejoratiivseks nimetuseks, mida sūrjanite kohta vahel kasutati oli *vekšejedō* (oravasööjad) (Popov 1874: 6–7, 13–14). Moderne maailm jõudis komideni põhiliselt impeeriumi tuumiku kaudu, venelaste ja vene keele vahendusel ning see tõstis kõige veneliku prestiiži nende silmis. Üldiselt oli kõik venelik komide seas kõrgelt hinnatud. Lauudi vene laule, kanti vene rõivaid jne. Niisiis olid vene-komi suhted üsna asümmeetrilised nagu domineeriva ja mitte-domineeriva etnilise rühma või keskuse ja perifeeria vahel ikka. Mõned rahvuslusest puudutatud komi haritlased tõstsid selle asümmeetrilisuse vastu mässu. Nad ei rahuldunud perifeeria staatusega, vaid soovisid luua uut võrdväärset keskust.

4.10. Komid 1897. aasta rahvaloenduse andmete valgusel

4.10.1. Sissejuhatus

28. jaanuaril 1897 toimus I ülevenemaaline rahvaloendus. Tegemist oli esimese ja viimase kogu tsaariaegset Vene impeeriumi (v. a. Soome suurvürstiriik) hõlmava keskselt juhitud rahvaloendusega, mille käigus kogu elanikkonnale esitati samu küsimusi samaaegselt. Koguti väga mitmekülgne materjal, mis annab võimaluse adekvaatselt võrrelda Venemaa erinevaid etnilisi rühmi. Järgnevalt käsitlen selle rahvaloenduse avaldatud andmete toetudes komide jaotumist erinevatesse konfessioonidesse, linna- ja maaelanikkonna arvulist vahekorda komide seas, nende peamisi sissetulekuallikaid, jaotumist seisustesse ning kirjaoskuse ja hariduse levikut. Minu püüdeks on välja selgitada, milline oli 19. sajandi lõpul komide koht Venemaa rahvaste seas. Milline oli komide asend ja funktsioon multietnilises impeeriumis? Millised olid komi rahvusluse taust, eeldused, tõukejõud ja pidurid Venemaa teiste etniliste rühmadega võrreldes?

1897. aasta rahvaloendust on nii tema toimumisajal kui ka hiljem palju kritiseeritud, ilmselt õigustatult. Loenduse läbiviimine tohtul, etniliselt ja kultuuriliselt väga kirjul territooriumil oli keeruline ja raske ülesanne ning käis tollasele Vene bürokraatiale peaaegu üle jõu. Rahvaloenduse ettevalmistuse, läbiviimise ja andmetöötluse kuulsaim ning ägedaim kriitik, kes on hilisemaid uurijaid tugevalt mõjutanud rahvaloenduse andmete väärtusesse negatiivselt suhtuma, on Aleksandr Kotelnikov. Keskstatistikakomitee liikmena osales ta ise vahetult loenduse protsessis. Puudused ilmsid juba rahvaloenduse ettevalmistamisel. Mitmed küsimused jäid korralikult läbimõtle mata, kasutatavad terminid olid sageli määratletud väga pealiskaudselt ning jätsid nii küsijatele kui vastajatele üsna avara tõlgendamisruumi. Probleemiks oli kohalike eripärade ohtrus heterogeenses impeeriumis, sageli ei mahtunud need keskuses välja-töötatud raamidesse. Ilmselt esines kogutud andmete töötlemisel, nende kängitsemisel ettenähtud lahtritesse ka teadlikke moonutamisi, ent mil määral,

pole selge. Andmetöötlusel tegi asjatundmatu ja nõrgalt järelevalvatud tehniline personal ka lihtsaid hooletusvigu. Esialgne andmete töötlemise ja avaldamise kava oli suurejooneline, peagi aga selgus, et sellega ei tulda toime ning publitseerimisprogrammi tõmmati tublisti koomale.⁹⁴ 1897. aasta rahvaloenduse andmetega tegelenud Vene uurija Konstantin Litvak suhtub nende väärtusesse palju positiivsemalt. Ta leiab, et nii küsitlejate kui ka andmete tehniliste töötlejate töö oli korralik ning üldiselt on avaldatud andmed usaldusväärsed. Vigu tehti andmetöötluse metoodikas, seetõttu läks suur osa kogutud andmetest kaotsi (Litvak 1990: 114–126).

Puudustest hoolimata on 1897. aasta rahvaloenduse andmed väärtuslikuks allikaks muuseas ka etniliste protsesside ja rahvusluse uurimisel. Rahvaloenduse andmetest ei selgu küll otseselt, kuidas inimesed end etniliselt määratlesid või kas nad olid rahvuslikult meelestatud, ent need sisaldavad rahvuslike liikumiste uurimiseks vajalikku võrreldavat taustateavet etniliste rühmade positsioonist paljurahvuselises impeeriumis. Arvan, et suhteliselt varakult ja hästi Vene riiki integreeritud komide puhul ei ilmnenu loenduse metoodilised puudused ehk sel määral kui impeeriumi venelastega asustatud tuumikaladest enam erinevate ääremaade asukate (näiteks Kaukaasia mägilased, põhjarahvad, moslemid) puhul. Loenduse küsimused ja mõisted pärinesid riigi keskusest ning vastasid komide asuala oludele kindlasti märksa paremini kui Kesk-Aasia moslemite või Siberi küttide ja kalastajate elukorraldusele. Vigu rahvaloenduse andmetes ilmselt on ning allikakriitika on vältimatult vajalik, ent üldjoontes peaks pilt siiski tegelikkusele vastama.

Kasutasin eelkõige rahvaloenduse ametliku väljaande komide asuala puudutavaid kõiteid ja loendusandmete ametlikku üldkokkuvõtet (Obštši 1905).⁹⁵ Kasutasin peamiselt publitseerimise lõppjärgus avaldatud tabeleid, mis kajastavad olemasolevat rahvastikku. Suur abi oli raamatust “Rahvused Vene impeeriumis 1897. aasta rahvaloenduse andmetel” (vt Nationalitäten 1991). Ühelt poolt julgustas mind raamatu autorite kriitiline, ent samas siiski positiivne suhtumine I ülevenemaalise rahvaloenduse andmete väärtusse ning nende sarnane lähenemisnurk,⁹⁶ teisalt võisin raamatu B kõites avaldatud tabeleist leida vajalikke võrdlusandmeid kaardistamiseks komide asukohta Venemaa etniliste rühmade seas. Samas ei saa ainult selles raamatus avaldatud tabelitega Venemaa siseperifeeria etniliste rühmade uurimisel piirduda, sest andmed on paljudel juhtudel esitatud küllaltki üldistatult. Sama lugu on ka rahvaloenduse andmete ametliku üldkokkuvõttega.

⁹⁴ Andmetöötluse ja publitseerimise kohta pikemalt vt Kotelnikov 1909: 23–29, 46, 62, 74, 90–91 ja Berendsen, Maiste 1999: 38–47, 68, 70.

⁹⁵ Ametlikku väljaannet tuntakse peatoimetaja, tollase Keskstatistikakomitee direktori N. A. Troinitski järgi ka Troinitski väljaandena.

⁹⁶ Raamatu autoreid, eriti üht võtmefiguuri Andreas Kappeleri, huvitab Venemaa kui paljurahvuseline impeerium ning erinevate etniliste rühmade koht selles.

Küsimuseasetusest lähtuvalt oli minu jaoks selle rahvaloenduse keskseks mõisteks rahvus. Loenduse käigus määratleti inimese rahvus eelkõige tema emakeele põhjal. Loenduse korraldajad defineerisid emakeelt kui keelt *kotorõi každõi dlja sebja stšitajet rodnõm* (Kotelnikov 1909: 33). Tundub, et loenduse ettevalmistamisel lähtuti, ilmselt 1872. aastal Peterburis toimunud VIII Rahvusvahelise Statistika Kongressi otsuste mõjul, subjektiivsest etnose määratlusest⁹⁷ ning emakeel, mille alusel inimese rahvus pidi määratletama, defineeriti meelega avaralt, andmaks küsitletavatele võimalust selle kaudu oma etnilist/rahvuslikku identiteeti väljendada (Nationalitäten, Bd. A 1991: 150). Venekeelset terminit *rodnõi jazõk* võib mõista kui ema keelt (lapsepõlvkodu keelt), kodust keelt (perekonnas kasutatavat keelt) või kui armast, omast keelt. Eriti viimases tähenduses on rahvuse määramine emakeele alusel täiesti mõistlik. Eeldati, et inimene väljendab oma etnilist/rahvuslikku enesemääratlust talle kõige südamelähedasema, “oma” keele kaudu ning enamasti see nii ongi. Reeglina on “oma” keeleks lapsepõlvkodu keel, mis ühtlasi on ka perekonnaringis kasutatavaks koduseks keeleks. Multietnilises ühiskonnas on aga olukord sageli keerulisem ning siit ka 1897. aasta rahvaloendusega seonduvad probleemid ja kriitika. Lõdvalt defineeritud mõiste “emakeel” jättis loendajaile ja loendata-vaile avarad tõlgendusvõimalused. Pole selge, kas ja kui sageli seda mõisteti kui päritolule viitavat keelt, etnilisele/rahvuslikule kuuluvustundele viitavat keelt või igapäevast suhtlemiskeelt.

Kogutud andmete töötlusel kalduti ilmselt lähtuma tollases ühiskonnas juurdunud objektiivsest etnose määratlusest. Kui emakeel tundus olevat muude näitajatega vastuolus, siis arvestati rahvuse määramisel ka neid (vt Silver 1986: 72). Näiteks kui venestunud tšuktš valis endale emakeeleks vene keele, ent seisuse järgi oli muulane ning rassilt mongoliidne, siis määratleti ta tõenäoliselt ikkagi tšuktšina. Üldjuhul määratleti rahvus siiski valitud emakeele alusel ja muid näitajaid arvestati vaid erandjuhtudel. Komide puhul sai rahvuse kindlaks-määramisel aluseks olla vaid emakeel, sest teiste näitajate alusel nad venelastest ei eristunud. Kriitikute väitel moonutas rahvaloenduse selline praktika andmeid venelaste kasuks⁹⁸. Samas viitas vene keele emakeeleks valimine komi päritolu

⁹⁷ Etnilise rühma ehk etnose definitsioonid võib laias laastus jagada subjektiivseteks ja objektiivseteks. Subjektiivsete definitsioonide kohaselt on inimese etnilise kuuluvuse määramisel esmaseks kriteeriumiks tema eneseidentifitseerimine grupi liikmena. Oluline on, et tema enesemääratlus oleks selle grupi teiste liikmete poolt aksepteeritud. Inimene on etnilises mõttes see, kelleks ta end peab ning kelleks teised teda tunnistavad. Objektiivsete etnose definitsioonide pooldajate jaoks on inimese etniline eneseteadvus teisejärguline. Olulisemad on tema objektiivsed, välisel vaatlusel kindlaks tehtavad omadused, näiteks rass, keel ja kombed. Objektiivsete etnosemääratluste järgijad arvas-tavad inimesi etnostesse lahterdada nende arvamust küsimata, lähtudes nõ tegelikest kri-teeriumitest. (Vt Jääts 1998: 10–20)

⁹⁸ Nõukogudeaegsetel rahvaloendustel küsiti rahvusliku kuuluvuse ning emakeele kohta eraldi. 1926. aasta andmeil väitis 94,2% riigi elanikkonnast oma emakeeleks oma rahvuse keele. Neile andmetele toetudes hindasid nõukogude uurijad S. I. Bruk ja

inimese puhul olulistele nihetele etnilises identiteedis. Kes vene keele oma emakeeleks kuulutas, tahtis venelane olla, ta oli venestumas või venestunud. Ta polnud enam komi. Seega, kui lähtuda subjektiivsest etnose määratlusest, siis on 1897. aasta rahvaloenduse andmed, vähemalt komide puhul, usaldusväärsed. Ilmselt oli tollase Vene impeeriumi etnilise koostise väljaselgitamiseks otstarbekam kasutada pruugitud kaudset teed (rahvuse määratlemine emakeele alusel), kui küsida otseselt: “Mis rahvusest Te olete?” Suur osa Venemaa elanikkonnast elas tollal veel rahvusluse eelses ajastus, etniline enesemääratlus polnud nende jaoks esmatähtis ning küsimus rahvuse kohta jäänuks väga paljudele arusaamatuks (Nationalitäten, Bd. A 1991: 149–151). Seevastu on keel suuremale osale etnilistest rühmadest enese teistest eristamisel esmaseks kriteeriumiks.

4.10.2. *Usk*

Komid olid valdavalt õigeusklikud. Vene impeeriumi sürjaneist olid õigeusklikud 98,5% ning vanausulised⁹⁹ 1,5% (2289)(Nationalitäten, Bd. B 1991, tabel 007). Ilmselt on andmeid moonutatud õigeusklike kasuks. Õigeusk oli Vene tsaaririigis riigiusuks, osaks ametlikust rahvuslusest. Selles seoses oli alamate usuline kuuluvus riikliku tähtsusega küsimus. Vanausulised ning õigeusu sektandid olid põlu all ning neile oli suunatud õigeusklik misjon. Rahvaloenduse korraldajad soovitasid näiteks Visla-äärsetes kubermangudes¹⁰⁰, kus oli probleeme endiste uniaatidega, eelistada loendajatena õigeusklikke ning õigeusu vaimulikkonnale lähedalseisvaid isikuid (Kotelnikov 1909: 37). Ilmselt eelistati neid ka mujal. Seega pole 1897. aasta rahvaloenduse andmed komi õigeusklike ja vanausuliste arvulise vahekorra uurimisel ilmselt kõige usaldusväärsemad. Samas on selge, et valdava osa komidest moodustasid siiski õigeusklikud ning vanausulised olid kindlas vähemuses. Huvitav, et vanausuliste osakaal komide seas oli mõnel juhul isegi suurem kui kohalike venelaste seas. Näiteks Vologda kubermangu venelastest olid vanausulised 0,5%, sürjanitest aga 1,9%. Sürjanid moodustasid kubermangu rahvastikust 8,6%, kubermangu vanausulistest aga 26,8% (Perepis, Vologodskaja, tetr. 2, tabel XIV). Ilmselt seletub sürjanite üleesindatus Vologda kubermangu vanausuliste seas sellega, et

V. M. Kabuzan venelaste osakaalu näitajat tsaariaegsete rahvaloenduste andmetes, kus rahvus oli määratud emakeele alusel, tegelikult u 8% suuremaks ja seda teiste rahvuste arvel (Bruk, Kabuzan 1980: 90–91). 1926. aasta andmete kasutamine 1897. aasta andmete korrigeerimiseks on minu arvates küsitav, tegemist oli etnilise/rahvusliku identiteedi mõttes üsna erinevate ajastutega (vt ka Silver 1986: 70).

⁹⁹ Troinitski väljaandes kasutatakse jaotusi õigeusklikud ja ühisusulised (*pravoslavnoje i jedinovertsõ*) ning vanausulised ja õigeusust kõrvalekaldunud (*staroobrjatsõ i uklonjaštšijesja ot pravoslavija*).

¹⁰⁰ Terminiga *Privislinskija gubernii* tähistati Vene koosseisu kuuluvat Poola osa. Toponüüm “Poola” oli Venemaal peale 1863. aasta ülestõusu põlu all.

nad elasid kubermangu hõredalt asustatud ääremaa del, olid ju just sedalaadi alad läbi ajaloo olnud vanausuliste pelgupaigaks riigivõimupoolse tagakiusamise eest. Rahvaloenduse andmetest selgus, et muud usud (sh ateism) komide seas esindatud polnud. Arvan, et selles osas on informatsioon usaldusväärne.

Tabel 2. Mõnede Vene impeeriumi etniliste rühmade jaotumine konfessioonidesse (%).¹⁰¹

	õigeusk	vanausk	luterlus	katoliiklus	islam	animism ¹⁰²
eestlased	13,20	–	86,56	–	–	–
handid	94,71	–	–	–	–	05,26
karjalased	97,55	02,40	–	–	–	–
komid	98,50	01,49	–	–	–	–
marid	72,27	–	–	–	–	27,63
mordvalased	98,61	01,37	–	–	–	–
neenetsid	68,61	–	–	–	–	31,33
permikomid	97,49	2,51	–	–	–	–
poolakad	–	–	–	98,25	–	–
tatarlased ¹⁰³	04,95	–	–	–	93,95	–
tšuvaššid	98,29	–	–	–	–	01,50
udmurdid	92,32	–	–	–	–	07,52
vepslased	99,98	–	–	–	–	–
venelased	95,90	3,81	–	–	–	–

Asjaolu, et valdav enamik komisid olid õigeusku, mõjutas kindlasti komide kohta impeeriumi rahvaste seas, nende suhtes rakendatavat rahvuspoliitikat ning komi rahvusluse arengueeldusi. Tänu Permi Stefani ja ta järglaste edukale, osalt emakeelsele misjonitööle komide seas, said komidest suhteliselt varakult tege-

¹⁰¹ Tabeli aluseks on Nationalitäten, Bd B 1991, tabel 007. Tabelis on ära toodud vaid 1% ületavad näitajad. Võrdluseks etnilisi rühmi valides lähtusin püüust määratleda komide koht Vene impeeriumi erinevate rahvaste seas, eelkõige käesolevas uurimuses vaatluse all olevate etniliste rühmade seas.

¹⁰² Originaaltabelis “Übrige nichtchristliche”, mis antud juhul tähendab animismi.

¹⁰³ “Tatarlased” on üsna ebaõnnestunud jaotus. Selle mõiste alla on koondatud väga erinevad etnilised rühmad – volgatatarlased, krimmitatarlased, Siberi tatarlased (sh näiteks altailased), balkaariid ja aserbaidžaanid. Osalt loeti tatarlaste hulka ka tatari keele oma emakeeleks väitnud baškiirid, mišaarid ja teptjarid (vt Nationalitäten, Bd. A 1991: 240–243). Mišaarid ehk meštšerjakid loetakse tänapäeval volgatatarlaste hulka, teptjarid polnud aga mitte niivõrd etniline kui seisuslik grupp, mis pärast tsariaja lõppu hajus. Türgikeelsete etniliste rühmade ja Kaukaasia mägilaste eristamisel ja liigitamisel oli tsariaegsel Vene administratsioonil, teadusel ja seega ka rahvaloendajail probleeme kõige enam. Soome-ugri rahvaste eristamisel ja liigitamisel selliseid probleeme polnud ning see vastab üldjoontes tänastele arusaamadele.

likud õigeusklikud. Erinevalt sunniviisiliselt ja pealiskaudselt õigeusustatud neenetsitest, hantidest, maridest ja udmurtidest puudusid komide seas avalikud animistid. Erinevalt luterlikest eestlastest ja sakslastest, katoliiklikest poolakatest, islamiusulistest tatarlastest või osalt animistlikest soome-ugri ja Siberi rahvastest olid komid valdavalt riigiusku ja riigi silmis selles mõttes usaldusväärsed. Tähelepanuväärne on ka vanausuliste märkimisväärne osakaal komide seas. Vanausulius on ajalooliselt venelik nähtus ning selle esinemine komide seas viitab nende pikaajalistele sidemetele venelastega. Komide jaotumine konfessioonidesse ühendas neid teiste suhteliselt varakult ja hästi Vene riiki integreeritud etniliste rühmadega – vadjalaste, isurite, karjalaste, vepslaste ja mordvalastega.

Komi rahvusluse arengut nende jaotumine konfessioonidesse ilmselt ei soodustanud. Komid ei olnud usuliselt diskrimineeritud ja religioosne konflikt ei saanud olla komi rahvusluse tõukejõuks. Teisalt oli juba 14. sajandil õigeusu rüpes tekkinud omakeelse kirjasõna traditsioon, mis ka hilisematel sajanditel päriselt ei kadunud, kahtlemata komi rahvusluse teket soodustavaks teguriks. 19. sajandiks oli kohalik õigeusu kirik muidugi igasuguse autonoomia ammu minetanud. Õigeusu kirik Komimaal oli osa ülevenemaalisest riigikirikust, mis oli kujunenud keskvõimu käepikenduseks, usuasjade osakonnaks, mis osales muuseas ka rahvuspoliitika elluviimisel.

4.10.3. *Maa ja linn*

1897. aasta rahvaloenduse andmete kasutamist linnarahvastiku osakaalu uurimisel raskendab pisut see, et loendusel polnud linna mõiste üheselt paigas. Kui asula oli administratiivkeskuseks, võidi selle elanikkond linnarahvastiku hulka arvata (näiteks Ust-Tsilma Petšoori maakonnas). Mõne administratiivkeskuseks mitteoleva väikelinna elanikkond jäi aga linnarahvastiku arvestusest välja. Seetõttu on andmed linnarahvastiku osakaalu kohta ilmselt ebatäpsed. Kuna küsimuse all olevad asulad/linnad olid väikesed, siis see üldpilti siiski oluliselt ei moonuta. Arvestada tuleb ka sellega, et linnades viibivad kasarmusõjaväelased on loetud linnaelanike hulka. (Nationalitäten, Bd. A 1991: 516–525)

Vene impeeriumi sürjaneist elas linnades 6340 ehk 4,1% (meestest 4,6% ja naistest 3,7%). Impeeriumi kogurahvastikust moodustasid linlased aga 13,4% (meestest 14,3% ja naistest 12,5%)(Nationalitäten, Bd. B 1991, tabel 001). Erinevus meeste ja naiste linnastumises viitab sellele, et urbaniseerumine oli käimas ning et mehed olid aktiivsemad linnadesse asujad kui naised.

Sürjanite linnaks oli Ust-Sõssolsk. Koos äärelinnade ja linnalähedaste asulatega oli seal 4464 elanikku, neist 3699 sürjanid (82,9%). 58,3% sürjani linlastest elas selles linnas. Naabermaakonna keskus, 993 elanikuga Jarensk oli vene linn. Venelased moodustasid 92,7% linna elanikest, sürjaneid oli 6,4%. Kubermangulinna Vologda 27705 elanikust olid sürjanid vaid 256 (0,9%), neist 243 sõjaväeteenistuses olevad mehed. Vologda kubermangu elanikest oli linlasi

4,7%, kubermangu sūrjanitest aga 3,5% (Perepis, Vologodskaja, tetr. 2, tabel XIII, XXII). Arhangelski kubermangu jäävate sūrjanite asualade administratiivsete keskuste elanikkonnast moodustasid valdava enamuse venelased. Mezeni elanikest olid vaid 0,2% sūrjanid (18 inimest). Ust-Tsilma elanikest moodustasid sūrjanid 1,1% (24 inimest). Arhangelskis oli vaid 29 sūrjanit (0,1% linna elanikest). Arhangelski kubermangu elanikest moodustasid linlased 9,8%, kubermangu sūrjanite seas oli linlasi aga vaid 0,3% (Perepis, Arhangelskaja, tetr. 3, tabel XIII). Samas oli näiteks Permi kubermangu ümber asunud sūrjanite seas linlasi 16,6% (Perepis, Permskaja, tabel XIII). Tegemist oli inimestega, kes olid suundunud võõrsile paremat elu otsima, suhteliselt paljud neist suundusid linnadesse. Vene impeeriumi suurlinnadest oli sūrjaneid enam Moskvast (130), Varssavis (108) ja Peterburis (50) (Nationalitäten, Bd. B 1991, tabel 050). Ilmselt oli tegemist eelkõige sõjaväes aega teenivate meestega, näiteks Varssavi sūrjanid olid kõik mehed. Loomulikult moodustasid sūrjanid nende suurlinnade rahvastikust vaid tühise murdosa.

Tabel 3. Linnarahvastiku osakaal mõnede Vene impeeriumi etniliste rühmade puhul.¹⁰⁴

poolakad	18,3
venelased	15,8
eestlased	13,9
riigi keskmise	13,4
tatarlased ¹⁰⁵	11,3
komid	04,1
karjalased	01,3
mordvalased	01,3
handid	00,9
neenetsid	00,8
tšuvaššid	00,7
marid	00,6
udmurdid	00,5
vepslased	00,4
permikomid	00,3

¹⁰⁴ Tabeli aluseks on Nationalitäten, Bd B 1991, tabel 001.

¹⁰⁵ Mind huvitavad eelkõige volgatatarlased. Kuna nende kohta eraldi andmeid pole, siis lisan tatarlaste koondnäitajale ka andmed Kaasani kubermangu, kui volgatatarlaste peamise eluala tatarlaste kohta. Linlasi oli Kaasani kubermangu tatarlaste seas 5,2%. Samas moodustasid tatarlased 21,9% Volgamaa pealinna Kaasani elanikest. (Kazanskaja: 3; tabel XIII)

Tabelist näeme, millisel kohal impeeriumi etniliste rühmade seas asusid komid oma linnastumisnäitajaga. Komid kuulusid maarahvaste hulka. Neid polnud ei impeeriumi suurlinnades ega ka oma piirkonna kubermangu- ning maakonna-linnades. Huvitavaks erandiks oli Ust-Sõssolsk, mille elanikkonnast suurema osa moodustasid sürjanid.

Miks kujunes Ust-Sõssoskist kohaliku soome-ugri elanikkonna enamusega linn, teiste idapoolsete soome-ugrilaste aladel selliseid linna aga ei tekkinud? Udmurte oli enim Glazovis – 7,8% elanikest. Marisid oli Tsarevokokšaiskis (praegune Jožkar-Ola) 5,6%, mordvalasi Saranskis vaid 0,5%. Karjalaste linnaks võib lugeda Olonetsi, mille elanikest nad moodustasid 61,1%. Olonets oli aga veelgi väiksem kui Ust-Sõssolsk, seal elas vaid 1246 inimest. Petrozavodski elanikest olid karjalased ainult 0,3% (Perepis, Vjatskaja, tabel XIII; Kazanskaja, tabel XIII; Penzenskaja, tabel XIII; Olonetskaja, tetr. 3, tabel XIII). Põhjusi võib otsida nende linnade ajaloost. Tsarevokokšaisk ja Saransk said linnadena alguse 16.–17. sajandil Vene kindlustest ning need kindlused olid suunatud kohalike elanike vastu. Petrozavodsk tekkis 1703. aastal Peeter I käsul asutatud rauasulatus- ja suurtükivabriku juurde, Iževsk aga 1760. aastal krahv Šuvalovi poolt asutatud rauasulatusetehase juurde. Mõlemast linnast kujunesid üleriikliku tähtsusega relvatööstuskeskused, kus tööjõu põhimassi moodustasid venelased. Seevastu Glazov ja Olonets kasvasid linnadeks eelkõige kohaliku loomuliku arengu tulemusena. Glazovi kohal oli 18. sajandil udmurdi küla Glazovskaja, millest 1780. aastal sai maakonnalinn. Linnakese arengule andis tõuke teda läbiva Kotlas-Vjatka-Permi raudtee valmimine 19. sajandi lõpul. Tekkis kohalikul põllumajanduslikul toorainel põhinev väiketööstus. Olonetsi (Aunus) on esmakordselt mainitud juba 1137. Ka siia asutati 1649. aastal kindlus, aga kohalik karjalastest elanikkond oli selleks ajaks ammu Vene riiki integreeritud ning kindlus oli suunatud hoopis luterliku Rootsi vastu. 17. sajandi lõpul oli Olonets suur kaubanduskeskus, vanu soorauasulatamistraditsioone jätkates toodeti seal kõrge kvaliteedilist rauda (nn karjala teras). 18. sajandil tõrjus Petrozavodski esiletõus Olonetsi tahaplaanile, sellest sai vaikne maakonnalinnake (Goroda 1994: 107, 164–165, 326–327, 351–353, 408–409).¹⁰⁶ Ka Komide asuala sisemuses paiknev Ust-Sõssolsk kasvas nõ loomulikul teel välja kohalikest oludest. Soodsas paigas, siseveeteede ristumispunktis asuv väike komi küla paisus kaubanduslikul pinnal ning kuulutati 1780. aastal maakonna-linnaks. Põhiliselt komidega asustatud suure territooriumi administratiivkeskuseks saamine andis linnakese arengule lisatõuke. Ust-Sõssolsk kujunes justkui komide ebaametlikuks pealinnaks.

Urbaniseerumisel on rahvusluse seisukohalt küllaltki oluline roll. See näitab etnilise rühma sotsiaalset mobiilsust. Rahvusluse sünnieelduseks on reeglina

¹⁰⁶ Tšuvaššia praegune pealinn Tšeboksarõ tekkis samuti vene kindlusena, ent tšuvašše oli seal 19. sajandi lõpul siiski 9,3%, enam kui Glazovis udmurte. Tõsi, linnakese 439 tšuvaššist 401 olid mehed, mis näitab, et tšuvaššid polnud linnas juurdunud, vaid viibisid seal tõenäoliselt ajutiselt tööl. (Perepis, Kazanskaja: 3)

teatav linnarahvastiku osakaal etnilise grupi liikmete seas. Ainult talupoegadest koosneva etnilise rühma puhul on võimalused rahvusluse tekkeks äärmiselt kasinad. Rahvusliku haritlaskonna tegevuse sõlmpunktideks olid tavaliselt linnad ning sealt levis rahvuslik propaganda ümbritsevatesse maapiirkondadesse (Hroch 2000: 96, 158–160).¹⁰⁷ Selles kontekstis olid idapoolsete soome-ugri-laste seast parimad võimalused rahvusluse tekkeks Ust-Sõssolski piirkonna sürjanite juures. Neil oli oma linn olemas, ehkki väike.

4.10.4. *Elatusalad*

1897. aasta rahvaloenduse andmete tegevusalasid ning sissetulekuallikaid puudutavat osa peetaks üldiselt ebaõnnestunuks. Vastav küsimus oli metodo-loogiliselt läbi töötamata (vt Berendsen, Maiste 1999: 134). Termin *zanjatije* all mõistetakse rahvaloenduse andmetes tegevusala või seisundit, mis on inimese peamiseks sissetulekuallikaks. Peamiseks probleemiks on see, et loenduse andmetest ei selgu inimese positsioon oma tegevusalal. Näiteks võisid metallurgias oma peamise sissetuleku saada nii tehaseomanik (kapitalist) kui lihttöölaine (proletaarlane). Loendusandmed siin aga vahet ei tee, mõlemad on paigutatud jaotuse “metallurgia” alla. Metallurgia loeti ka tehaseomaniku ja töölise pere-liikmete peaelatiseks. Avaldatud loendusandmetest ei saa teavet elanikkonna sotsiaalse kihistumise kohta, pole võimalik eristada sotsiaalseid klasse. Sellest on kahju, sest erinevate etniliste rühmade jaotumine sotsiaalsetesse kihtidesse, erinevate ühiskonnaklasside etniline koosseis, oleks rahvusluse uuringute jaoks väga huvitav materjal. Võib-olla hoidusid võimud teadlikult sellise mitmes mõttes (klassivõitlus, natsionalism) plahvatusohtliku materjali kogumisest ja avaldamisest.

Hoolimata kirjeldatud puudustest sisaldavad I ülevenemaalise rahvaloenduse avaldatud andmed siiski huvitavat teavet. Andmetest selgub, kui levinud oli üks või teine tegevusala erinevate etniliste rühmade liikmete seas ning ühes sellega mingil määral ka nende etniliste rühmade positsioon oma piirkonna ja kogu riigi majanduselus, impeeriumisisises tööjaotuses. Loendusandmetest võib välja lugeda kuivõrd üks või teine etniline rühm osales impeeriumi kapitalistlikus majandusarengus, kui suur on mõne etnilise grupi liikmete sotsiaalne mobiilsus.

Andmetest selgub, et prestiižsematel ja enam haridust nõudvatel tegevusaladel, nagu haldus, vabad elukutsed ja kirikuteenistus olid komid esindatud tagasihoidlikumalt kui kohalikud venelased. Komi asustusega kubermangude ühiskondlikus ladvikus domineerisid venelased. Kõige parem oli Vologda kubermangu sürjanite olukord, halduses olid nad kohalike venelastega võrreldes alaesindatud vaid umbes kaks korda, vabades elukutsetes ja kirikuteenistuses

¹⁰⁷ Leedu rahvuslik liikumine oli siiski pikemas perspektiivis edukas ilma et linnadel olnuks selles erilist rolli. Valgevene rahvuslus, mis samuti linnadele tugineda ei võinud, näitas aga oma ebaeduga linnade olulisust.

umbes kolm korda. Ka kaubanduse vallas olid komid kohalike venelastega võrreldes alaesindatud. Erandiks olid Arhangelski kubermangu sürjanid, kelle seas pangandusest ja kaubandusest peamist sissetulekut saajate osakaal oli kohalike venelaste vastava näitajaga peaaegu võrdne (Perepis, Arhangelskaja, tetr. 3, tabel XXII; Vologodskaja, tetr. 2, tabel XXII, Permskaja, tabel XXII, Vjatskaja, tabel XXII). Paistab, et komide sotsiaalne mobiilsus oli kohalike venelaste omast tunduvalt madalam. Üheks teguriks, mis komide sotsiaalset mobiilsust pärssis, oli ilmselt keelebarjäär. Vene keele mitteoskamine või vilets valdamine raskendasid hariduse omandamist ning ei soodustanud seega komide suundumist prestiižikamatele tegevusaladele.

Valdav enamik komisid said oma peamise sissetuleku traditsioonilistest tegevusaladest (maaharimine, loomakasvatus, kalastamine, jaht). Kohalike venelastega võrreldes oli komide hulgas suhteliselt palju vähem neid, kes said oma peamise sissetuleku käsitööst, tööndusest, tööstusest, teenindusest või transportist. Erandiks on jällegi Arhangelski kubermangu sürjanid, kelle seas käsitööst, tööndusest ja tööstusest peaelatise saajate osakaal jäi vaid pisut maha kohalike venelaste vastavast näitajast (vastavalt 5,3% ja 6,1%)(Perepis, Arhangelskaja, tetr. 3, tabel XXII). Ilmselt seletub see asjaolu kubermangu põllumajanduseks suhteliselt vähesobiva kliimaga, mis sundis leidma teisi elatusalasid. Ka neid, kes teenijatena elatist teenisid, oli komide seas suhteliselt palju vähem kui kohalike venelaste seas. See seletub ilmselt linlaste vähesusega komide seas, seostus ju teenija amet piirkonnas, kus aadlimõisad puudusid, eelkõige linnalise eluviisiga.

Tabel 4. Mõnede Vene impeeriumi etniliste gruppide peamised sissetulekuallikad (perepead koos perekonnaliikmetega, %)¹⁰⁸

¹⁰⁸ Tabeli aluseks on Nationalitäten, Bd B 1991, tabel 027. Kuna andmed selles tabelis on osaliselt esitatud üsna üldistatult, siis kasutasin karjalaste, komide, maride, mordvalaste, permikomide, tšuvaššide, udmurtide ja vepslaste kohta andmete saamiseks rahvaloenduse ametliku väljaande koondtabelit XXII (Obštši 1905). 1897. aasta rahvaloenduse ametlikus väljaandes on sissetulekuallikad jaotatud 65 grupiks. Mina olen need 65 gruppi raamatu "Die Nationalitäten..." autorite eeskujul ümber jaganud 12 rühmaks (vt Nationalitäten, Bd. A 1991: 25–29). Tabelis kasutatud peamiste sissetulekuallikate vasted Troinitski väljaandes on järgmised. I. *Haldus* – 1. Administratsioon, kohus, politsei; 2. Ühiskondlik ja seisuslik teenistus. II. *Vabad elukutsed* – 3. Era juriidiline tegevus; 9. Õppe- ja kasvatustöö; 10. Teadus, kirjandus ja kunst; 11. Arsti- ja sanitaritöö; 12. Teenistus heategevuslike asutuste juures. III. *Relvajõud* – 4. Relvajõud. IV. *Kirikuteenistus* – 5. Õigeusklik kirikuteenistus; 6. Muu kristlik kirikuteenistus; 7. Mitte-kristlik kirikuteenistus; 8. Kiriku- ja kalmistuvälvurid ja -teenrid. V. *Teenijad* – 13. Era teenistus, teenijad, päevilised. VI. *Rantjeed* – 14. Sissetulekud kapitalilt, kinnisvaralt, vanematelt ja sugulastelt. VII. *Põllumajandus* – 17. Maaharimine; 18. Mesindus ja siidikasvatus; 19. Loomakasvatus; 20. Metsandus, metsatööd; 21. Kalastamine ja jaht. VIII. *Mäendus* – 22. Mäendus, maagihankimine, kaevandustööd. IX. *Tööstus, käsitöö, tööndus* – 23. Metallurgia; 24. Kiudainete töötlemine; 25. Loomsete produktide töötlemine; 26. Puidutöötlemine; 27. Metallitöötlemine; 28. Mineraalainete töötlemine (keraamika); 29. Keemiatooted; 30. Viinapõletamine, õlle- ja mõduvalmistamine; 31. Muud joogid ja

Tabel 4.

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
eestlased	0,68	0,58	0,49	0,14	8,72	1,37	68,31	0,07	13,54	2,82	1,42	1,86
karjalased	0,34	0,12	0,32	0,14	2,04	0,32	91,61	0,04	1,91	0,93	0,68	1,55
komid	0,31	0,15	0,81	0,33	1,28	0,32	92,04	0,17	2,78	0,34	0,41	1,06
marid	0,13	0,06	0,47	0,09	0,26	0,12	97,88	0,01	0,26	0,05	0,07	0,60
mordva- lased	0,21	0,04	0,46	0,17	0,90	0,11	95,64	0,03	1,22	0,31	0,18	0,73
permi- komid	0,13	0,05	0,19	0,01	0,38	0,11	97,69	0,15	0,44	0,18	0,04	0,63
poolakad	1,16	0,86	1,20	0,30	11,96	2,53	63,03	0,63	13,04	2,80	1,28	1,21
riigi keskmine	0,76	0,65	0,99	0,63	4,61	1,16	74,56	0,32	9,48	2,22	3,30	1,32
Siberi rahvad ¹⁰⁹	0,07	0,03	0,06	0,07	1,14	0,10	96,03	0,14	0,74	0,41	0,30	0,90
tatar- lased ¹¹⁰	0,36	0,24	0,72	0,63	3,98	0,72	81,70	0,30	4,19	1,96	3,89	1,31
tšuvaššid	0,10	0,08	0,58	0,07	0,26	0,10	97,81	0,00	0,33	0,07	0,06	0,54
udmurdid	0,07	0,04	0,50	0,03	0,12	0,06	98,54	0,01	0,23	0,04	0,03	0,33
venelased	1,14	0,76	1,36	0,87	4,44	1,33	71,54	0,48	11,04	2,87	2,47	1,70
vepslased	0,29	0,09	0,09	0,13	1,13	0,24	91,95	0,01	4,48	0,34	0,32	0,93

kääritusproduktid; 32. Taimsete ja loomsete toiduainete töötlemine; 33. Tubakas ja tubakatooted; 34. Polügraafia- ja paberitooted; 35. Füüsilised, optilised ja kirurgilised instrumendid, kellad ja mänguasjad; 36. Juveeliirtooted, maalid, kultusesemed ja luksuskaubad; 37. Riiete valmistamine; 38. Ehitus- ja remonttööd; 39. Tõldade ja puulaevade ehitamine; 40. Väljaspoole elmisi grupe jääv või määratlemata tootev tegevus. X. *Teenindus, transport* – 41. Veetransport; 42. Raudteetransport; 43. Voorimehed; 44. Muu kuivamaaliiklus ja liiklusvahendid; 45. Post, telegraaf, telefon; 60. Trahterid, võõrastemajad, möbleeritud toad, klubid; 61. Toitlustamine; 62. Puhtus ja hügieen. XI. *Pangandus, kaubandus* – 46. Krediidi- ja ühiskondlikud kommertsasutused; 47. Kaubanduslik vahendamine; 48. Kaubandus üldiselt; 49. Kauplemine elusloomadega; 50. Kauplemine teraviljaga; 51. Kauplemine teiste põllumajandussaadustega; 52. Kauplemine kütte- ja ehitusmaterjalidega; 53. Kauplemine kodutarvetega; 54. Kauplemine rauakaupadega, masinate ja relvadega; 55. Kauplemine kangaste ja riideesemetega; 56. Kauplemine nahkade ja karusnahkadega; 57. Kauplemine luksus-, teadus-, kunsti- ning kultusesemetega; 58. Kauplemine muude esemetega; 59. Kande- ja rändkaubandus. XII. *Muu* – 15. Elatis riigilt, ühiskondlikelt asutustelt, eraisikuilt; 16. Vangid; 63. Määratlemata sissetulekuga isikud; 64. Prostitutsioon; 65. Isikud, kes oma sissetulekuallikat ei teatanud. Nagu näha on Troinitski väljaandes kasutatud peamiste sissetulekuallikate jaotus küllaltki problemaatiline, kõrvuti esinevad väga üldised ja üksikasjalised määratlused, kusjuures viimased võivad sisuliselt eelmistes sisalduda.

¹⁰⁹ Sellesse rühma kuuluvad Siberi ja Kaug-Ida põlisrahvad, ka neenetsid (Nationalitäten, Bd. A 1991: 22).

¹¹⁰ Kaasani kubermangu tatarlastest tegeles 92,27% põllumajandusega (peamiselt maaharimisega), ülejäänud tegevusalad olid esindatud vastavalt tagasihoidlikumalt kui tatarlastel üldiselt (Perepis, Kazanskaja, tabel XXII).

Impeeriumi kontekstis olid komid talupojarahvas. Nagu karjalased, vepslased, isurid, marid, mordvalased, tšuvaššid, udmurdid, neenetsid ja Siberi ning Kaug-Ida põlisrahvad, sai valdav enamik komisid oma peamise sissetuleku traditsioonilistest majandusharudest, mille ma A. Kappeleri eeskujul ühisnimetuse “põllumajandus” alla koondasin. Nende rahvaste sotsiaalne mobiilsus oli madal, nad olid jäänud oma igipõliste elatusalade juurde ning osalesid impeeriumi majanduselu uues, kapitalistlikus vereringes suhteliselt vähe ning passiivselt. Tegevusaladel nagu haldus, vabad elukutsed ja kirikuteenistus, samuti panganduses ning kaubanduses, käsitöö, tööduse ja tööstuse, teeninduse ning transpordi vallas olid need rahvad esindatud tublisti alla riigi keskmise ning jäid eriti tugevalt alla venelastele, sakslastele ja poolakatele, aga ka eestlastele ja tatarlastele.

Samas olid komid oma sotsiaalse mobiilsusega siiski Euroopa Venemaa põhjaosa, Kesk-Volgamaa ja Siberi rahvaste esirinnas. Komid, karjalased ja vepslased moodustavad nende rahvaste seas oma suhteliselt kõrge sotsiaalse mobiilsusega selge juhtgrupi. Ilmselt tänu oma põhjapoolsetele asualadele, mis olid maaharimiseks suhteliselt ebasoodsad, olid komid, karjalased ja vepslased sunnitud kõrvalteenistust otsima ning sattusid seega moderniseerumisprotsesside mõjuvälja enam kui teised. Erinevalt viljakamates ja parema kliimaga piirkondades elavatest maridest, mordvalastest, permikomidest, tšuvaššidest ja udmurtidest ei saanud komid, karjalased ja vepslased oma koduküladesse istuma jääda. Nad pidid välja minema, sest maaharimine ei tohtnud neid ära. Kui vaadata “põllumajanduse” sildi alla koondatud tegevusalasid eraldi, siis ilmneb komide, karjalaste ning vähemal määral ka vepslaste juhtpositsioon vaadeldavas rahvasterühmas selgelt. Maaharimine oli peamiseks sissetulekuallikaks 84,9% komidest, 89,5% karjalastest ja 90,1% vepslastest. Rühma ülejäänud rahvastest said oma põhisissetuleku maaharimisest aga 95,3% – 98,4%. Loomakasvatus oli peamiseks elatusalaks 4%-le komidest (tegemist on eelkõige Arhangeliski kubermangus elavate ižmakomidega). Järgnesid karjalased (0,58%) ning mordvalased (0,2%). Ka metsatööstusest põhisissetulekut saajate poolest olid komid selles rahvasterühmas esimesed (1,46%). Järgnesid karjalased (0,71%) ja vepslased (0,33%)(Obštši 1905, t. II, tabel XXII). Erilist tähelepanu väärib kirikuteenistusest elatujate suhteliselt suur osakaal komide seas (0,33%). See näitaja on suurem kui ühelgi teisel siseperifeeria etnilisel rühmal, ületab eestlaste ja poolakate vastavat näitajat ning on võrdne sakslastega. Komidel oli omakeelne vaimulikkond ning ilmselt tuli see nende emantsipatsioonile kasuks.

Sotsiaalne mobiilsus on üks peamisi rahvusluse arengueeldusi, selle levikut soodustav oluline tegur (Hroch 2000: 183). Näeme, et komid olid selles mõttes paremas seisus kui enamik teisi Euroopa Venemaa põhjaosa, Kesk-Volgamaa ja Siberi rahvaid. Neile järgnesid karjalased ja vepslased. Viimaste puhul pärssis aga rahvusluse teket kindlasti etnilise rühma väiksus (umbes 26000 inimest).

4.10.5. *Seisused*

Inimese seisuslik kuuluvus oli Venemaal jätkuvalt oluline. Seisus tähendas erinevaid võimalusi, ehkki ei määranud tingimata ära inimese sotsiaalset positsiooni, veel vähem varanduslikku olukorda. Oli vaesunud pärilikke aadlikke, kes töötasid näiteks väikeametnikena ning linnadesse asunud jõukaid kauplevaid talupoegi, kes mingil põhjusel polnud soovinud linnaseisustesse üle minna.

Valitsevaks seisuseks Venemaal oli aadel. Rahvaloenduse avaldatud andmetes on isiklikele aadlikele lisatud ka mitte-aadlikest tšinovnikud. Komide seas olid aadliseisuste esindajad väga haruldased, esindatud tublisti alla riigi keskmise. Arhangelski kubermangu sürjanite hulgas aadlikke polnud. Vologda kubermangu sürjaneist kuulus päriliku aadli hulka 0,005% (3 meest ja 3 naist) ning isikliku aadli hulka 0,02% (12 meest ja 17 naist), see on kokku ehk 4–5 perekonda.¹¹¹

Vaimulike osakaal komide seas oli pisut alla riigi keskmise. Arhangelski kubermangu sürjanitest kuulus vaadeldavasse seisusesse 25, Vologda kubermangu sürjaneist 461 (0,4%). Viimane näitaja vastab peaaegu riigi keskmisele. Nagu öeldud, oli küllalt arvukal sürjani vaimulikkonnal komi kultuuri ja komikeelse kirjasõna arengus oluline roll. Vaimulike osakaal tollases komi haritlaskonnas oli suur, vaimulik kirjandus oli komikeelse kirjasõna pea ainsaks legaalseks eksisteerimiskanaliks. Permikomidel näiteks oma vaimulikkonda polnud. Oli vaid 2 vaimulikuseisusest naist (Perepis, Permskaja, tabel XXIV). Ilmselt oli tegemist venelastest vaimulike abikaasadega. Jääb selgusetuks, kas permjakisoost vaimulikke polnudki, või olid nad kõik venestunud. Vanausuliste pappe vaimulikuseisusesse ei arvatud, komide seas neid ilmselt leidis.

Aukodanike seisusesse kuulujaid oli sürjanite seas 42, neist 40 Vologda kubermangus. Riigi keskmisele jäädi selle seisuse esindajate osakaalu poolest tublist alla.

Kaupmeheseisuse esindajaid oli sürjanite seas 49, sh 47 Vologda kubermangus. Seegi seisus oli komide seas esindatud alla riigi keskmise. Samas ei näita kaupmeheseisuse esindajate osakaal üheselt kaubanduse levikut. Kaubandus polnud vaid kaupmeeste privileeg, sellega tegelesid ka jõukad talupojad, linnakodanikud ja teiste seisuste esindajad. Nii olid pangandus ja kaubandus peamiseks sissetulekuallikaks 1,02% Arhangelski kubermangu ja 0,22% Vologda kubermangu sürjanitest (Perepis, Arhangelskaja, tetr. 3, tabel XXII; Vologodskaja, tetr. 2, tabel XXII). Kaupmeheseisusesse kuulujaid oli nende hulgas aga vastavalt vaid 0,005% ja 0,04%.

Linnakodanike (*meštšanje*) seisuse esindajaid oli Arhangelski kubermangu sürjanite hulgas vaid 6. Suhteliselt palju oli linnakodanikke aga Vologda kubermangu sürjanite seas (3196 inimest ehk 2,8%). Viimane näitaja jäi riigi keskmisele siiski üle nelja korra alla. Linnakodanike suhteliselt suur osakaal komide

¹¹¹ Andmeid komide seisusliku jaotuse kohta vaata Perepis, Arhangelskaja, tetr. 3, tabel XXIV; Vologodskaja, tetr. 2, tabel XXIV.

seas siseperifeeria teiste etniliste rühmadega võrreldes oli ilmselt komi rahvuse levikut soodustav tegur. Linnakodanike õiguslik seisund ja võimalused sotsiaalseks mobiilsuseks olid siiski paremad kui kogukondadena elava talurahva omad. Ihunuhtlusest vabastati linnakodanikud 40 aastat varem kui talupojad (vastavalt 1863 ja 1903).

Valdav enamik komidest kuulus talupojaseisusesse. Üleriigiliselt moodustasid talupojaseisuse esindajad 77,1%, kõik vaadeldud komide rühmad ületasid seda näitajat tublisti. Samas tuleb silmas pidada, et kõik talupojaseisusesse kuuluvad komid polnud sugugi ainult põllumehed, osa neist said oma peamise sissetuleku metsatöödest, kalastusest ja jahist, käsitööst, kaubandusest jms. Küllalt suur oli talupojaseisuse esindajate osakaal linnades.

Muulaste (*inorodtsõ*) seisus ehk “mittelähedane elanikkond” vastandus impeeriumi tuumikala paiksele põhielanikkonnale, hõlmates Venemaa rahvaid, kelle kultuur ja elulaad erinesid “normaalsest” sedavõrd, et nad ei sobitunud Vene seisustesüsteemi. Antud juhul on oluline see, et “muulaste” hulka kuulusid ka Arhangelski kubermangu neenetsid. Vologda kubermangu sürjanite seas “muulasi” polnud, Arhangelski kubermangu (Petšoori maakonna) sürjani-keelsest elanikkonnast kuuluvad aga 1918 (8,25%) loendusandmete järgi sellesse seisusesse. Põliste sürjanite kuulumine mittelähedase elanikkonna hulka pole usutav. Ilmselt on tegemist Kolva neenetsitega, kes 19. sajandi jooksul muutusid paikseks ning võtsid kasutusele komi keele *izma* murde, säilitasid aga neenetsi identiteedi (vt Istomin 1999: 19–34). Kuna rahvaloenduse käigus määrati rahvus emakeele alusel, siis pandi nad kirja komidena, pealegi olid nad paiksed.

Tabel 5. Mõnede Vene impeeriumi etniliste rühmade jaotumine seisustesse (%) ¹¹²

	riigi kesk- mine	vene- lased	tatar- lased ¹¹³	eest- lased	Põhjala soome- ugri rah- vad ¹¹⁴	Kesk- Volga rah- vad ¹¹⁵	Siberi rahvad	poola- kad
pärilik aadel	00,97	00,87	01,60	00,03	00,02	–	00,02	04,41
isiklik aadel	00,50	00,84	00,09	00,05	00,02	–	00,01	00,78
vaimulikud	00,47	00,82	00,03	00,04	00,01	00,02	00,01	00,04
aukodanikud	00,27	00,44	00,05	00,04	00,03	–	00,04	00,05
kaupmehed	00,22	00,29	00,17	00,02	00,02	–	–	00,06
linnakoda- nikud	10,65	08,24	07,27	04,38	01,84	00,52	00,05	15,28
talupojad	77,12	83,70	83,26	95,01	93,00	99,03	00,50	77,69
kasakad	02,33	04,15	01,17	–	–	00,38	03,89	–
muulased	06,60	00,04	04,72	–	00,30	–	95,40	–
välismaa- lased	00,51	00,07	01,36	00,05	04,29	–	00,02	01,45
muud ¹¹⁶	00,34	00,55	00,26	00,4	00,38	00,04	00,07	00,25

Komid kuulusid ka seisuslikult impeeriumi talupojarahvaste hulka. Kõrgemad seisused (aadel, vaimulikkond, aukodanikud, kaupmehed) olid komide seas esindatud tublisti alla riigi keskmise.¹¹⁷ Üleriigilises plaanis olid komid seisuslikult valitsetav rahvas ning kujuneval sürjani eliidil polnud ilmselt

¹¹² Tabeli aluseks on Nationalitäten, Bd B 1991, tabel 031.

¹¹³ Kaasani kubermangu tatarlastest olid 98,12% talupojad, ülejäänud seisused olid esindatud märksa tagasihoidlikumalt kui tatarlastel üldiselt (Perepis, Kazanskaja, tabel XXIV).

¹¹⁴ Sellesse rühma kuuluvad sürja- ja permikomid, karjalased, vepslased, isurid ja soomlased (Nationalitäten, Bd. A 1991: 22). Minu uurimuse seisukohalt on tegemist ebaõnnestunud rühmaga, mille kohta käivaid näitajaid oluliselt mõjutavad rühmas erandiks olevad soomlased. Tegemist on Vene impeeriumis, väljaspool Soome suurvürstiriiki elavate soomlastega. Nende soomlaste seas on märkimisväärne osakaal Peterburis elavatel linlastel, kellest omakorda paljud pärinevad Soome suurvürstiriigi aladelt. Valdavalt on nad luterlased. Ka rahvaloenduse ametlikus üldkokkuvõttes esitatakse erinevate etniliste rühmade jaotumine seisustesse üldistatult, kõik soome-ugrilased (*finnõ*) on pandud kokku.

¹¹⁵ Sellesse rühma kuuluvad marid, mordvalased, tšuvaššid ja udmurdid (Nationalitäten, Bd. A 1991: 22).

¹¹⁶ Soomes sündinud isikud; eelnevatesse seisustesse mittekuuluvad isikud; isikud, kelle seisus on teadmata.

¹¹⁷ Komide põhiasualal, Vologda kubermangus oli nende jaotumine seisustesse järgmine: pärilik aadel (0,01%), isiklik aadel ja ametnikud (0,2%), vaimulikud (0,4%), aukodanikud (0,03%), kaupmehed (0,04%), linnakodanikud (2,78%), talupojad (96,53%), muud (0,19%). (Perepis, Vologodskaja, tetr. 2, tabel XXIV)

põhjust olukorraga rahuloluks. Konflikt agraarühiskondadele omase seisusliku ühiskonna ning industriaalühiskondadele iseloomuliku kodanike õigusliku võrdsuse põhimõtte vahel on Komimaa puhul kirjeldatav etnilistes kategooriates ning sellisena ilmselt komi rahvusluse oluline tõukejõud. Seisusliku ühiskonna kõrgemad positsioonid olid komide asualal valdavalt venelaste valduses, samas kui komid kuulusid reeglina privilegeerimata seisustesse. Hrochi hinnangul on mõne etnilise rühma seisuslik diskrimineerimine rahvuslikku liikumist soodustava tegurina isegi olulisem kui keeleline diskrimineerimine. Kuna seisuslikust ühiskonnakorrast saavad kasu ning selle püsimise eest seisavad eeskätt valitseva rahvuse esindajad (antud juhul venelased), siis saab kodanike võrdsuse õiguste eest peetav võitlus rõhutatud väikerahvaste (antud juhul komid) juures osaks rahvuslikust liikumisest (Hroch 2000: 190, 207–208). Kõige eredamalt tuli see konflikt esile Ust-Sõssolski komide puhul (vt allpool).

4.10.6. Kirjaoskus

1897. aasta rahvaloenduse käigus uuriti ainult lugemisoskust ja venekeelset terminit *gramotnost* tulebki antud kontekstis mõista lugemisoskusena. Loendajad toetusid inimeste endi väidetele ega kontrollinud nende paikapidavust. Seetõttu võib lugedaoskajate osakaal olla pisut ülepaisutatud, sest tollal polnud haruldane, et paar talve koolis käinu hiljem tegeliku kirjaoskuse minetas, ent kuna ta oli siiski koolis käinud inimene, luges end kirjaoskajate kilda (*tšelovek gramotnõi*). Lugedaoskajate üldarvu saame liites Troinitski väljaandes eristatud vene keeles lugeda oskajad, muudes keeltes lugeda oskajad ja need, kes omandanud enam kui alghariduse (Nationalitäten, Bd. A 1991: 369). Keskseks uurimisprobleemiks oli loenduse käigus venekeelne lugemisoskus. Muudes keeltes lugedaoskajaiks on arvatud vaid need, kes vene keeles lugeda ei osanud, küll aga mõnes teises keeles. Seevastu need, kes oskasid lugeda nii vene kui ka mõnes muus keeles arvati vene keeles lugeda oskajate hulka. Seetõttu ei kajastu mitte-venekeelne lugemisoskus loendusandmetes adekvaatselt. Näiteks eestlastest oskas vastavalt loendusandmetele vene keeles lugeda 24,1% ning muudes keeltes 53,7% (Nationalitäten, Bd. B 1991, tabel 012). Ilmselt olid oma emakeeles kirjaoskajad ka valdav enamus neist 24,1% eestlastest, ent lisaks oskasid nad lugeda ka vene keeles. Sellele viitab ka muudes keeltes lugeda oskajate kaduvväike protsent venelaste seas. Tegemist on nende eranditega venelaste seas, kes emakeeles lugeda ei osanud, küll aga mõnes muus keeles.

Andmetest selgus, et lugeda oskas umbes 14% sürjanitest. Oma lugemis- oskuse poolest jäid komid kohalikest venelastest maha (Perepis, Arhangelskaja, tetr. 3, tabel XV; Vologodskaja, tetr. 2, tabel XV). Pole ka ime, kool oli venekeelne ning vene lastel oli seal tunduvalt lihtsam hakkama saada kui komi lastel.

Tabel 6. Arhangelski ja Vologda kubermangude komide ja venelaste lugemisoskus ja haridus (kõik vanuserühmad, %) ¹¹⁸

	Arhangelski kub. komid	Arhangelski kub. venelased	Vologda kub. komid	Vologda kub. venelased
vene keeles lugedaoskajaid	13,21	23,77	13,75	18,54
muudes keeltes lugedaoskajaid	00,02	–	00,01 ¹¹⁹	–
enam kui algharidus	00,02	01,45	00,32	00,95
lugedaoskajaid kokku	13,25	25,22	14,08	19,49

Kirjaoskuse ja hariduse vähese leviku puhul võivad huvipakkuvaks osutuda ka absoluutarvud, eriti kui uuritakse rahvusluse tekkeprotsesse, mispuhul haritlaskonna suurusel ning kirjaoskuse levikul elanikkonna seas on väga oluline roll. Rahvahulkade kirjaoskus on haritlaste poolt tehtava rahvusliku kihutustöö ehk propaganda edukuse oluliseks eelduseks. Kokku oli oma põhiasuala neljas kubermangus ¹²⁰ lugeda oskavaid sürjaneid umbes 20500. Siia võib veel lisada umbes 5500 lugeda oskavat permjakki. Tollastele õigeusklikele rahvastele on tüüpiline, et tütarlastele ei peetud haridust vajalikuks, eriti talupoeglikus keskkonnas, seetõttu jäi naiste kirjaoskus meeste omast tunduvalt maha. Näiteks Vologda kubermangu sürjanite puhul oskas lugeda 26,1% meestest ja vaid 3,9% naistest. (Perepis, Vologodskaja, tetr. 2, tabel XV)

Komid olid pea eranditult “vene keeles lugedaoskajad”, ainult muudes keeltes lugedaoskajaid oli sürjanite seas kokku 10. Komikeelset kirjaoskust loendusandmed otseselt ei kajasta, mingil määral võis seda aga esineda. Teoreetiliselt võisid kõik lugeda oskavad komid osata lugeda (ja kirjutada) ka komi keeles. Tõenäoliselt oli komikeelne kirjaoskus tollal siiski pigem erandiks. Komikeelset lugemisvara oli tollal väga napilt, peamiselt oli tegemist vaimuliku kirjasõnaga. Komikeelset ajakirjandust ei eksisteerinud.

Enam kui alghariduse omandanute osakaalult jäävad komid alla nii riigi keskmisele kui ka kohalikele venelastele. Kokku oli selliseid sürjaneid vaadeldud nelja kubermangu peale 392. Üllatav on, et enam kui alghariduse omandanud komidest moodustavad üle kahe kolmandiku naised. Vologda kubermangu sürjanite seas oli enam kui alghariduse omandanuid 0,3% (108 meest ja 266 naist) (Perepis, Vologodskaja, tetr. 2, tabel XV). Võimalik, et siin on tegemist 1870. aastal Ust-Sõssolskis loodud tütarlaste progümnaasiumi mõjuga.

¹¹⁸ Tabeli aluseks on Perepis, Arhangelskaja, tetr. 3, tabel XV; Vologodskaja, tetr. 2, tabel XV.

¹¹⁹ Õigupoolest 0,0052% ehk 6 naist.

¹²⁰ Arhangelski, Permi, Vjatka ja Vologda kubermangud.

Pisut lihtsustatult võib öelda, et tollase, valdavalt Vologda kubermangu sürjaneist koosneva komi haritlaskonna suuruseks oli umbes 400 inimest, ning nende potentsiaalseks auditooriumiks oli umbes 26000 peamiselt vene keeles lugeda oskavat komi, kellest enamiku moodustasid samuti Vologda kubermangu sürjanid.

Üks asjaolu, mis tingis komide viletsa haridustaseme, oli nende seisuslik diskrimineeritus. Kõrgematel seisustel oli haridusele märksa parem ligipääs. Näiteks Vologda kubermangus, kus komisid elas kõige enam, oskas lugeda 78,5% aadlikest (pärus- ja isiklik aadel ning tšinovnikud), 70,9% vaimulikest, 49,6% linnaseisustest (aukodanikud, kaupmehed ja linnakodanikud) ja vaid 17,2% talupoegadest. (Perepis, Vologodskaja, tetr. 2, tabel VIII, IX)

Tuleb märkida, et kirjaoskus oli tollal kiiresti levimas. Semstvotse tegevus haridussüsteemi arendamisel alles hakkas vilja kandma ning 1904. aastaks oli olukord juba märksa parem kui 1897. aastal.

Tabel 7. Mõnede Vene impeeriumi etniliste rühmade lugemisoskus ning haridus (kõik vanuserühmad, %) ¹²¹

	lugeda- oskajaid kokku	vene keeles lugeda- oskajaid	muudes keeltes lugeda- oskajaid	enam kui algharidus
eestlased	88,3	24,1	53,7	00,5
poolakad	31,4	13,4	16,0	02,0
Põhjala soome- ugri rahvad	25,6	16,2	09,2	00,2
venelased	22,7	21,0	00,01	01,7
riigi keskmine	21,1	15,7	04,3	01,1
tatarlased ¹²²	12,4	02,1	10,2	00,1
Kesk-Volga rahvad	07,4	07,3	00,07	00,03
Siberi rahvad	03,9	01,9	02,0	00,04

Nagu näeme, jäid sürjanid lugemisoskuse poolest riigi keskmisele alla. Samas edestavad nad lugemisoskuse leviku poolest tatarlasi (aga mitte volgatatarlasi) ja Kesk-Volga rahvaid. Tõenäoliselt on kirjaoskuse levik komide, karjalaste ja vepslaste seas üsna sarnane, Põhjala soome-ugrilaste kirjaoskuse näitaja viisid üles Peterburis ja selle ümbruskonnas elavad luterlikud soomlased.¹²³ Samasse

¹²¹ Tabeli aluseks on Nationalitäten, Bd B 1991, tabel 012.

¹²² Kaasani kubermangu tatarlaste vastavad näitajad olid 19,67%, 3,53%, 16,12% ja 0,02% (Perepis, Kazanskaja, tabel XV).

¹²³ Näiteks Olonetsi kubermangu 59414 karjalasest oskas lugeda 10,4%, 16147 vepslastest 13,7% ning 2395 soomlasest 66,4% (Perepis, Olonetskaja, t. 3, tabel XV).

rühma paigutatud permikomidest oskas lugeda vaid umbes 6% (Perepis, Permskaja, tabel XV; Vjatskaja, tabel XV).

4.10.7. *Ust-Sõssolsk*

Komide asualal oli kaks linna – Jarensk ja Ust-Sõssolsk. 1384. aastal esimest korda mainitud Jarenskist oli 18. sajandi jooksul saanud põhiliselt vene linn, Ust-Sõssolski elanikest moodustasid aga valdava enamuse komid. Ust-Sõssolsk kujunes Komimaa mitteametlikuks pealinnaks.¹²⁴ Linn, mille elanikkonna enamuse moodustasid kohaliku soome-ugri põlisrahva esindajad, oli Venemaa siseperifeerias erandlik ning pakub rahvusluse ühiskondlike eelduste uurimise seisukohalt suurt huvi. Seetõttu vaatleme Ust-Sõssolskit ja tema kujunemist lähemalt.

Asulat Sõssola suudmes mainitakse ajaloolistes dokumentides esimest korda 1586. aastal. Tollases pogostis oli puukirik, 3 vaimulike ning 6 talupoegade majapidamist. 1628 avati Sõssola suudmes tollipunkt, et koguda lõivu sisseveetavatelt kaupadelt. Soodsas kohas, siseveeteede ristumispunktis asuv pogost kasvas. Sõssola basseini oli üks Komimaa olulisemaid viljakasvatuspriirkondi, mööda Sõssolat kulges osa lõunapoolsetest piirkondadest Arhangelski sadamasse suunduvast transiitkaubandusest. 18. sajandi algul kerkis asulas esile komi päritolu kaupmeeste Suhhanovite perekond. Suhhanovite rahadega ehitati pogosti esimesed kivikirikud. 18. sajandi II poolel kasvas Ust-Sõssolski tähtsus veelgi, sest seoses metallurgiatehaste rajamisega Sõssola basseini suurennes jõge mööda kulgev kaubavedu. Ust-Sõssolsk kujunes tasapisi Komimaa kaubanduskeskuseks, seal peeti juba 18. sajandi lõpus mitu laata aastast. Samas jäi Jarensk kaubateedest kõrvale ning linn kidus. Seoses Katariina II poolt läbi viidud haldusreformiga loodi 1780. aastal senise Jarenski maakonna idaosast uus maakond ning selle keskuseks määratud Ust-Sõssolsk kuulutati linnaks. Vastset maakonnalinna hakati arendama klassitsistliku generaalplaani alusel, eeskujuks Peterburi. 1804. aastal ehitasid Suhhanovid endile näidisprojekti järgi linna esimese kivist elumaja. (RKE, t. 1: 190–191)

1870. aastail Ust-Sõssolskit külastanud Zassodimski järgi oli tegemist nõrka tsivilisatsiooni piiril seisva väikese ja agraarse linnakesega. Seal polnud linna-parki, bulvarit ega tänavavalgustust, sillutama uulitsail uitasid ringi hobused ja lambad ning kivimaju oli kogu linna peale vaid paar tükki (Zassodimski 1999: 107–108). Vologda kubermangu kontekstis oli siiski tegemist eesrindliku paigaga. Varem kui mujal avati sel tütarlastekool, seal oli korralik raamatukogu ja kuskil mujal kubermangus ei tellitud nii palju ajalehti ja ajakirju kui Ust-Sõssolskis (Popov 1874: 61). Kruglovgi arvab, et ehkki väike, on Ust-Sõssolsk progressi eelpostiks Vologda kubermangus. Erinevatel asjaoludel ning tänu

¹²⁴ Näiteks Kruglov nimetas Ust-Sõssolskit, komikeelse nimega Sõktõvdin, Komimaa pealinnaks (*stolitsa* “*Zõrljandii*”, vt Kruglov 1999: 453).

õnnelikule juhusele on seal alati olnud seltskond haritud inimesi (Kruglov 1999: 453).

1895. aastal oli linnakeses 4 kivi- ja 1 puukirik, 4 kabelit, 7 kivi- ja 765 puumaja. Kaubandusettevõtteid oli tollases Ust-Sõssolskis 30 ringis, lisaks olid linnas mõned väikesed vabrikud, mille töötajate üleslugemiseks piisas ühe käe sõrmedest (Jefron, t. 69: 56). 1897. aasta rahvaloenduse andmetel oli Ust-Sõssolskis 4464 elanikku, neist 2400 (53,8%) elasid äärelinnades ja linnalähedastes külates ning nende elulaad ei erinenud ilmselt kuigi palju maainimeste omast. Sürjanid moodustasid linna elanikest 82,9% (3699), venelasi oli 16,4%, poolakaid 0,4% (ilmselt väljasaadetud ja nende perekonnaliikmed).

Võrreldes Ust-Sõssolski sürjanite ja venelaste peamisi sissetulekuallikaid näeme, et 2/3 sürjaneist, ilmselt eelkõige äärelinnade ja linnalähedaste külade elanikud, said peaelatise maaharimisest, samas kui kohalikest venelastest oli maaharimine peamiseks sissetulekuallikaks vaid paarile protsendile. Venelased olid linna valitsev vähemus, nad domineerisid haritud eliidi seas, ent nad olid komidest paremini esindatud ka panganduse ning kaubanduse vallas, teeninduse ja transpordi, samuti käsitöö, töönduse ja tööstuse alal. Samas polnud sürjanite positsioon Ust-Sõssolski sotsiaalses hierarhias sugugi kehv. Nad olid soliidset esindatud ka prestiižsematel elualadel, ehkki suhteliselt palju nõrgemini venelastest. Samas ei selgu loenduse andmetest sürjanite ja venelaste elualasisesed positsioonid. Võib oletada, et reeglina olid kõrgemad kohad venelaste valduses.

Tabel 8. Ust-Sõssolski komide ja venelaste peamised sissetulekuallikad (perepead koos perekonnaliikmetega, % ja absoluutarv)¹²⁵

	komid		venelased	
haldus	02,97	110	24,49	179
vabad elukutsed	01,35	50	13,95	102
relvajõud	02,19	81	01,91	14
kirikuteenistus	00,49	18	07,93	58
teenijad	05,38	199	05,06	37
rantjeed	03,78	140	10,12	74
põllumajandus	65,56 ¹²⁶	2425	03,28	24
mäendus	—	—	—	—
käsitöö, tööndus, tööstus	08,68	321	13,41	98
teenindus, transport	02,73	101	03,56	16
pangandus, kaubandus	02,46	91	04,65	34
muud	04,41	163	11,64	85

¹²⁵ Tabeli aluseks on Perepis, Vologodskaja, tetr. 2, tabel XXII.

¹²⁶ 65,07% Ust-Sõssolski sürjaneist (2407 inimest) said oma peaelatise maaharimisest, venelaste vastav näitaja oli vaid 1,91.

Võrreldes Ust-Sõssolski sürjanite ja venelaste seisuslikku jaotumist näeme, et ka selles mõttes olid venelased linnakese valitsevaks vähemuseks. Ust-Sõssolski sürjanite küllaltki kaalukas sotsiaalne positsioon, mis ilmnis peamiste sissetulekuallikate vaatlusel, nende seisuslikus jaotuses ei kajastu. Kõrgematesse seisustesse kuulujate osakaal venelaste seas on märksa kõrgem kui sürjanite seas (vastavalt 60% ja 2,2%). Vene emakeelega kõrgemate seisuste esindajaid oli Ust-Sõssolskis 439, sürjani emakeelega aga 83. Talupojaseisusest isikute osakaal on peaaegu võrdne, linnakodanike osakaalult ületavad aga sürjanid venelasi ligi 4 korda (Perepis, Vologodskaja, tetr. 2, tabel XXIV). Ust-Sõssolski sürjanid olidki peamiselt linnakodanikuseisusest, linna lihtrahvas seisuslikus mõttes.

Tabel 9. Ust-Sõssolski komide ja venelaste jaotumine seisustesse (% ja absoluutarv) ¹²⁷

	komid		venelased	
pärilik aadel	00,16	6	06,43	47
isiklik aadel	00,65	24	29,27	214
vaimulikud	00,59	22	20,52	150
aukodanikud	—	—	00,82	6
kaupmehed	00,84	31	03,01	22
linnakodanikud	80,21	2967	21,75	159
talupojad	16,08	595	16,69	122
kasakad	—	—	—	—
muulased	—	—	—	—
välismaalased	—	—	—	—
muud	01,47	54	01,51	11

Ust-Sõssolski erinevate etniliste rühmade lugemisoskuse ja hariduse kohta rahvaloenduse avaldatud andmed teavet ei anna. Lugeda oskas 37,7% linna elanikest (Vologda kubermangu linnade vastav keskmine oli 54%)(Perepis, Vologodskaja, tetr. 1: 1). Ilmselt vastas linnaelanike, sh sürjanite haridustase nende tegevusaladele kohalikele nõuetele. Ust-Sõssolski maakonna sürjaneist oskas lugeda 10832 (13,06%), sh 344 (85 meest ja 259 naist) olid saanud enam kui alghariduse (Perepis, Vologodskaja, tetr. 2, tabel XV). Tõenäoliselt elas viimastest suurem osa maakonnalinnas.

Keskvõimu poolt toetatav seisuslik kord pidi Ust-Sõssolski ärksamatele sürjanitele, kujunevale sürjani haritlaskonnale, tunduma oludele mittevastava ja arengut takistava kivilinenud vormina. Teataval määral kehtib see kogu Vologda kubermangu sürjanite kohta. Just see ebakõla ühelt poolt Vologda kubermangu, ja eriti Ust-Sõssolski linna sürjanite peamiste tegevusalade vaatlusel ilmnenu

¹²⁷ Tabeli aluseks on Perepis, Vologodskaja, tetr. 2, tabel XXIV

ülespoole suunduva sotsiaalse mobiilsuse ning teiselt poolt sürjanite seisusliku diskrimineerituse vahel; ebakõla, mida kujunev sürjani eliit ilmselt tajus, oli minu arvates tärkava komi rahvusluse üheks peamiseks mootoriks.

4.11. Kokkuvõte

Kokkuvõtteks vaatame, millised ülalkäsitletud teguritest komi rahvusluse teket ja arengut soodustasid ning millised takistasid, ehk millised olid komi rahvusluse ühiskondlikud eeldused.

Komide asuala suurus ning asustuse hõredus ilmselt rahvusluse arengut ei soodustanud. Komide asuala oli lisaks veel administratiivselt killustatud. See ei olnud kunagi mingit sotsiaal-majanduslikku või poliitilist tervikut moodustanud ega olnud seda ka vaadeldaval perioodil. Erinevate jõgede basseine asustavad komide rühmad olid teineteisest üsna isoleeritud (eriti ižmakomid ja udo-ralased), rääkisid erinevaid murdeid ja elasid enam või vähem erinevat elu. Selline olukord ei soodustanud ühise eneseteadvuse teket.

Komid olid valdavalt õigeusklikud, ent nende seas oli märkimisväärsel hulgal ka vanausulisi. Selline jaotumine konfessioonidesse lähendas komisid venelastele, aga ka teistele suhteliselt ammu ja hästi Venega integreeritud siseperifeeria rahvastele (näiteks karjalased ja mordvalased). Õigeusk oli Venemaal riigiusk ning õigeusklikes komides nägi kesk võim lojaalseid alamaid. Erinevalt valdavalt katoliiklastest, luterlastest, moslemitest või animistidest koosnevatest etnilistest rühmadest ei olnud komid usuliselt diskrimineeritud ning komi rahvusluse teket ja arengut see ilmselt ei soodustanud. Usuküsimus polnud komide ja kesk võimu vaheliseks konfliktiallikaks.

Sarnaselt teistele siseperifeeria etnilistele rühmadele olid komid põhiliselt maarahvas. Rahvusluse levikut see tavaliselt ei soodusta. Samas oli komide seas linlasi siiski enam kui teiste siseperifeeria rahvaste seas. Komidel oli oma linn, ehkki väike ja agraarne. Ust-Sõssolsk oli valdavalt komidega asustatud maakonna keskus ning täitis Komimaa pealinna rolli. Siseperifeeria tingimustes erandlik Ust-Sõssolsk oli komi rahvuslusele kahtlemata väikseks arengueeliseks.

Komid olid valdavalt talupojarahvas, nii seisuslikult kui ka peamiste tegevusalade lõikes. Talurahva varanduslik ja sotsiaalne kihistumine ei arenenud Komimaal vaadeldaval perioodil kuigi kaugele. Talupoegade põhimassi moodustasid jätkuvalt keskmikud, kes said suurema osa sissetulekus põllumajandusest. Samas ei suutnud kohalik põllumajandus, erinevalt näiteks Tšuvašsiast või Udmurtiast, elanikkonda ära toita ning suurem osa majapidamisi pidid otsima lisateenistust (ulgutööd, metsatöö, käsitöö, küttimine), et ots otsaga kokku tulla. See sidus neid laiema turuga ning tähendas tšuvašside või udmurtidega võrreldes suuremat sotsiaalset mobiilsust. Viimane on aga oluline rahvusluse soodustav tegur. Komid lihtsalt ei saanud jääda oma põllulappide ja traditsioonilise elulaadi juurde sel määral nagu lõunapoolsema siseperifeeria rahvad.

Komimaal oli väga vähe tõelist tööstust ning proletariaati praktiliselt ei eksisteerinud, ent ulgutööd ning metsatööd viisid siiski talurahva teatava proletariseerumiseni.

Komide kui etnilise rühma sotsiaalne struktuur polnud päriselt ebatäielik. Erinevalt teistest siseperifeeria rahvastest oli komidel olemas oma vaimulikkond, ilmselt Permi Stefani emakeelse misjonitöö pärandina. Komi vaimulikkonnal on komi kultuuriloos, sh komi kirjakeele arendamisel (rahvusliku liikumise A faasis) suuri teeneid. Kindlalt riigile allutatud õigeusu vaimulikkond ei soovinud reeglina siiski oma privilegeeritud positsiooniga riskida ning jäi valitsevale korrale üldiselt lojaalseks. Aktiivsema rahvuslusega vaimulikud tavaliselt kaasa ei läinud. Jahisaaduste, kala ja põhjapõdrakasvatusproduktide vahetamine leivavilja ja muude kaupade vastu lõi juba 18. sajandi lõpul eeldused kaubitsejate kihi esilekerkimiseks kohalike riigitalupoegade seast ning edasi komi kaubanduskodanluse tekkeks. Lisaks oli komide seas siseperifeeria teiste etniliste rühmadega võrreldes suhteliselt palju linnakodanikke, kelle õiguslik seisund ning võimalused sotsiaalseks mobiilsuseks olid talurahva-masside omadest pisut paremad. 19. sajandi lõpuks oli välja kujunenud ka väikesearvuline ilmalik komi haritlaskond, mis reeglina on rahvusluse peamiseks kandjaks.

Komi rahvusluse ühiskondlikke eeldusi uurides leidsin mõned sotsiaalsed konfliktid, mis on kirjeldatavad etnilistena ning mis seega võisid olla komi rahvusluse tõukejõuks.

Esiteks oli kindlasti oluline oma asualal elanikkonna valdava enamuse moodustavate komide keeleline diskrimineerimine. Administratsiooni, kohtute ja hariduskeeleks komide asualal oli vene keel, kirikutes kõlas kirikuslaavi keel. Sürjanitel, erinevalt venelastest, polnud võimalik saada emakeelset haridust ning ilmselt eelkõige selle tõttu (aga ka seisusliku diskrimineerituse tõttu) oli kirjaoskus sürjanite seas levinud vähem ja nende võimalused sotsiaalseks tõusuks seega tagasihoidlikumad kui venelastel. Komi keel (õieti mured) oli vaid talupoeglikus keskkonnas kasutatav kõnekeel. Napp komikeelne kirjavara piirdus peamiselt vaimuliku kirjanduse tõlgetega. Komi talupojad võtsid sellist olukorda ilmselt loomuliku antusena, hoopis enam tegid neile muret maa-puudus, suured koormised ning ametnike kuritarvitused. Levivast rahvusluse diskursusest puudutatud osa komi haritlaskonnast aga ilmselt tajus situatsiooni ebaõiglust.

Teiseks olid komid seisuslikus mõttes selgelt diskrimineeritud. Komi aadlit ei eksisteerinud, komid kuulusid reeglina mitte-privilegeeritud seisustesse, olid seisuslikus mõttes valitsetav rahvas. Kohalik administratsioon mehitati valdavalt sissesõitnud venelastega, sest võimude nõudmistele vastavalt kvalifitseeritud kaadrit polnud Komimaalt võtta.

Kolmandaks nõrga komi kodanluse paratamatu allajäämine vene ja välismaisele suurkodanlusele võitluses kohalike loodusressursside (eeskätt metsade) kasutamisel. Riik seisis pigem tugevama poolel. Komimaa jäi võõra kapitali poolt ekspluateeritavaks toorainebaasiks, koloniaalseks ääremaaks.

Lõpuks võib etnilisena kirjeldatava sotsiaalse konfliktina kõne alla tulla ka mujalt sisseveetava odava vabrikutoodangu surve kohalikele väiketootmisele ja -tootjatele.

1897. aasta rahvaloenduse andmetest võib järeldada, et komid kuulusid impeeriumi rohkearvuliste ühiskondlikult ning majanduslikult suhteliselt passiivsete, valitsetavate etniliste rühmade sekka. Sarnaselt teiste õigeusklike talupojarahvastega (karjalased, vepslased, mordvalased, marid, tšuvašid, udmurdid, permikomid) iseloomustas komisid linnarahvastiku vähene osakaal, kirjaoskuse ja hariduse vähene levik, alaesindatus kõrgemates seisustes ja prestiižsematel tegevusaladel ning vähene sotsiaalne mobiilsus. Sürjanid olid aga selle grupi enim arenenud etniline rühm.

Hrochi järgi on rahvuslikule agitatsioonile kõige vastuvõtlikumad etnilise rühma asuala sellised osad, mida iseloomustab ülejäänud aladega võrreldes tihedam asustus, suurem sotsiaalne mobiilsus, kohaliku majanduse suurem seotus laiema kapitalistliku turuga, arenenum infrastruktuur ja koolivõrk, levinum kirjaoskus ning ulatuslikum sotsiaalne kommunikatsioon (Hroch 2000: 172–174). Komimaal vastas üldjoontes nendele kriteeriumitele Ust-Sõssolsk ühes oma tagamaaga. See piirkond oli kujunenud sürjanite tuumikalaks, südamaaks, millel oli potentsiaali kujuneda komi rahvusluse lipulaevaks.

Vologda kubermangu kuulunud komide asuala ühiskondlikule arengule aitasid tublisti kaasa semstvod. Näiteks Petšoori maakonnas, kus semstvot polnud, olid haridussüsteem ja infrastruktuur arenenud tunduvalt tagasihoidlikumalt. Ust-Sõssolski maakonnas, kus komid moodustasid elanikkonna valdava enamuse, koosnes ka semstvo valdavalt komidest ning neil oli võimalik oma huve teatud määral väljendada ja kaitsta. Samas olid semstvod siiski kindlalt riigi kontrolli all ning mingit rahvusliku autonoomia esindusorganit Ust-Sõssolski semstvokogu endast ei kujutanud, ehkki tal võib-olla olnuks vastavat potentsiaali.

Kujuneval komi eliidil polnud niisiis põhjust rahuloluks. Ka Venemaal maad võtva rahvusluse diskursuse raames pidid nad taipama sürjanite diskrimineerimist ning nende rahulolematusel olid küllaltki head eeldused võtta rahvusluse kuju.

5. peatükk

Komi rahvusluse sünd

5.1. Sissejuhatus

Alates 18. sajandist tegi Venemaa keskvoim pingutusi impeeriumi teaduslikuks uurimiseks. Riigi ääremaaadele (sh Euroopa-Venemaa kirdenurka) läkitati ekspeditsioone (I. I. Lepjohhin, 1768–1772), mille põhiliseks eesmärgiks oli tundma õppida sealseid loodusvarasid ja nende kasutamisevõimalusi. Selles kontekstis pöörati tähelepanu ka kohalikele elanikele, nende arvukusele ja paiknemisele, elatusaladele, materiaalsele ja vaimsele kultuurile. Rahvastik oli impeeriumi silmis samuti omamoodi loodusressurss või vähemalt oluline abivahend loodusvarade kasutamisel. Samas levis Venemaal Euroopa kultuuri-voolude mõjul huvi lihtrahva keelte, rahvaluule ja kommete vastu. Hakati huvituma, millised rahvad Venemaal elavad, hakati neid rühmitama, uurima nende päritolu ja omavahelist sugulust (näiteks V. N. Tatištšev, J. G. Georgi, P. Köppen). 18. sajandi lõpu ja 19. sajandi alguse teadlased olid tavaliselt väga mitmekülgsed mehed. Sageli tegelesid nad ühtlasi nii erinevate loodusteaduste kui ka keelte, folkloori, etnograafia ja ajaloo uurimisega. Oli ka õpetlasi, kes huvitusid eelkõige humanitaariast, eriti just keelest. Selliste hulka kuulusid näiteks fennougristid, kes 19. sajandi I poolel jõudsid ka Komimaale (A. J. Sjögren, M. A. Castrén).

Karmi kliimaga kauget Komimaad kasutas Vene keskvoim juba sajandeid oma poliitiliste oponentide väljasaatmiskohana. Asumiseleasadetud olid vahel inimesed, kelle haridustase ületas tunduvalt ka kohaliku koorekihi oma ning nende vahendusel levisid Komimaal uued ideed. Samuti andsid väljasaadetud oma panuse Komimaa ja komide teaduslikul tundmaõppimisel. Komide kõnel-dud murrete vastu hakkasid juba 18. sajandi lõpul huvi tundma ka kohalikud vaimulikud. See huvi oli põhiliselt praktiline – komid ei osanud reeglina vene keelt ning kristlikke tõdesid, aga ka ilmalikke juhiseid, tuli neile paratamatult vahendada nende emakeeles. Nii panid haritud komi vaimulikud aluse komi-keelsele kirjasõnale. Nende tegevust legitimeeris Permi Stefani autoriteet, ka tema oli ristiuskku kuulutanud komi keeles. Ühtset komi kirjakeelt ja õigekirja norme tollal muidugi veel polnud, tõlgiti erinevatesse murretesse, nagu keegi oskas ning tõlgete kvaliteet oli üsna kõikuv. Aga algus sai tehtud. Võõrsilt pärit fennougristide teaduslik huvi ning kohalike kirikuringkondade põhiliselt prakti-line huvi komi murrete vastu said peagi kokku, leidsid ulatusliku ühisosa ning osalt põimused.

19. sajandi I poolel hakkas tasapisi välja kujunema ka ilmalik komi haritlas-kond. Nii vaimulikud kui ilmalikud haritlased omandasid hariduse läbi vene koolisüsteemi, lugesid samu ajalehti, ajakirju ja raamatuid ning innustusid samadest ideedest kui kaasaegsed vene haritlased. Aga nad olid siiski “muulased”.

Kuna nad pärinesid teisest keelekeskkonnast, siis oli neil venekeelses koolis, eriti algul, üsna raske oma venelastest kaaslastega sammu pidada. Venelastest kaasõpilased kippusid neid pilkama, neile ülalt alla vaatama. Niisiis tekitas etniline taust komi soost haritlastele probleeme. Paljud leidsid lahenduse oma komi juurte mahaalgamises ning said venelasteks. See oli suhteliselt kerge, neil oli venelastega ühine usk ja haridus, nad kandsid vene nimesid, mingid rassilised tunnused assimileerumist ei takistanud. Mõned haridust saanud komid tõlgendasid aga Vene ühiskonnas ringlevaid ideid (natsionalismi) omamoodi ning otsustasid oma päritolu väärtustada ning ka haridust saanuna teadlikult komideks jääda. Võõrsilt pärit teadlaste ning väljasaadetute eeskujust innustatuna hakkasid ka nemad huvi tundma oma rahva päritolu, ajaloo, keele, rahvaluule ning elu-olu vastu. Nad tundsid oma rahva viletsat olukorda, hakkasid juurdlema selle põhjuste ning parandamise võimaluste üle ning leidsid, et eelkõige vajab rahvas haridust. Sarnaselt kaasaegsetele vene intelligentidele tunnetasid ka komi haritlased moraalsest kohustust oma rahvast teenida ning hakkasidki tema heaks tööle. Komi vaimulike praktilise suunitlusega katsetuste ning fennougristide teadusliku keelehuvi pinnalt lähtudes asusid natsionalismipisikust nakatunud komi haritlased looma komi kirjakeelt, panid aluse komi kirjandusele ning komi ajalookirjutusele. Kõik see oli muidugi väga vaevaline, sest Venemaa rahvuspoliitika töötas komi haritlaste püüdlustele vastu.

19. sajandi keskpaigaks jõudis ka Komimaa rahvusluse ajastusse. Lääne-Euroopas sündinud uus kultuuriline mudel, uus viis näha ja organiseerida inimühiskondi imbus ka Euroopa kirdenurka. Hakati mõtlema ja rääkima komidest kui tervikust, mis erineb teatavate tunnuste (keel, kultuur) poolest teistest samalaadsetest tervikutest. Hakati uurima komide minevikku ja kaasaegset olukorda ning mõtlema ka nende tulevikust. See tähendas komi rahvusluse sündi. Komi keele murdeid kõnelevast rahvastikust pidi saada rahvus (kultuurirahvas) nagu iga teinegi. Varased komi rahvuslased võib-olla ei teadvustanud oma eesmärgi nii selgelt ega olnud kuigi kindlad nende saavutamise võimalustes, aga nad astusid esimesed sammud sellel pikal teel.

Järgnevalt üritan anda ülevaate sellest, kuidas ülalpool visandatud arengud Komimaal konkreetsetel toimusid. Kõik need arengud on omavahel keeruliselt põimunud. Samad mehed tegelesid erinevate aladega ning esindasid erinevaid lähenemisnurki. Näiteks P. I. Savvaitov oli kirikutegelane, samas aga ka ajaloolane ja fennougrist. Georgi Lõtkin ja Ivan Kuratov (selle peatüki peategelased) tegelesid erinevate humanitaarteadustega, aga ka luuletamise ja tõlketööga. Eelkõige olid nad aga, vähemalt selle uurimuse kontekstis, komi rahvusluse rajajad. Seetõttu esitan ma järgneva materjali nõ isikukeskselt ning pühendan üsna palju tähelepanu olulisemate tegelaste biograafilistele andmetele. Komi rahvuslus oleks ilmselt sündinud ka ilma G. Lõtkini ja I. Kuratovita, sest teatavad ühiskondlikud eeldused selleks olid olemas. Esile oleks kerkinud teised nimed, võib-olla pisut hiljem. Aga komi rahvusluse rajajaiks olid nimelt nemad ning ma arvan, et nende sotsiaalsel taustal, haridusteedel, suhtlusringkonnal ja elusaatusel oli komi rahvusluse näo kujundamisel oma roll. Uurimuse

lehekülgedele ilmuvad need tegelased samas järjekorras kui nad astusid ühiskondlikku ellu.

5.2. Teel komi rahvusluse sünnini. Komi kultuurilugu 19. sajandi I poolel

Esimene grammatika. 1813. aastal ilmus Peterburis venekeelne komi grammatika. Autoriks oli märgitud A. Fljorov.¹²⁸ Raamatukesest selgub, et Aleksei Fjodorovitš Fljorov oli auväärne mees – kolleegiumiassessor, kirjanduse, teaduse ja kunstide harrastajate ühingu liige, haridusministeeriumi meditsiininõukogu korrespondent. See oli esimene trükki jõudnud komi grammatika. Ivan Kuratov tõestas 1864. aastal, et grammatika tegelikult autoriks oli Filipp Kozlov (umbes 1790 – 1864). Kozlov koostas grammatika 1808. aastal Vologda vaimuliku seminari õpilasena ning andis oma kirjandusõpetaja A. Fljorovi kätte. Kozlov pühendas oma käsikirja tollasele Vologda ja Ustjugi peapiiskopile Jevgenile, kes oli tuntud oma õpetatuse ja hariduslembuse poolest. Võib-olla lootis Kozlov niimoodi oma töö kergemini avaldada. Kuratov oletab, et Kozlov koostas grammatika Jevgeni ettepanekul. Võimalik, et grammatika oli mõeldud õppevahendina seminaris koolitavatele komi vaimulikele. Fljorov lisas grammatikale eessõna ja kaks paragrahvi ning andis selle oma nime all välja. (Kuratov 1939b: 120–121; KJE 1998: 182–185, 525)

Išimovid. Komimaad kasutati sajandeid asumisele saatmise paigana ning poliitilistel põhjustel väljasaadetud ühiskondlikult aktiivsed inimesed olid kahtlemata üheks kanaliks, mille kaudu uued ideed Komimaale jõudsid. 1818. aastal saabus Ust-Sõssolskisse asumisele saadetud advokaat Ossip F. Išimov perekonnaga. Išimov oli hakanud eeskostjaks oma mõisniku vastu kohtusse läinud talupoegadele. Advokaadi õnnetuseks oli see mõisnik aga Araktšejevi¹²⁹ sugulane ning Išimov langes võimude viha alla. Išimov oli uue aja inimene, kelle ideaaliks oli teenida oma isamaad ja kaasmaalasi. Ust-Sõssolskis huvitus ta kohalike riigitalupoegade olukorrast ning hakkas mõtlema selle parandamise võimalustest. Ta koostas isegi vastavasisulise projekti, mis küll hiljem kaotsi läks. Išimov leidis, et eelkõige vajavad komi talupojad haridust, sh kutseharidust. Išimovid käisid läbi provintsilinna koorekihiga. Tihedamad sidemed kujunesid neil linnapealik Nikolai M. Latkini perekonnaga. Latkinite tollal teismeline poeg Vassili käis Išimovite juures prantsuse keele tundides ning

¹²⁸ “Zõrjanskaja grammatika, izdannaja ot Glavnogo pravlenija utšilištš”. Sotšinil A. Fljorov. SPb: Imperat. Akad. nauk, 1813. Lisaks grammatika tiitellehel olevale infole on teada, et Fljorov avaldas ajakirja “Vestnik Jevropõ” 1814. aasta 15.–16. numbris pika artikli “O drevnostjah vologodskih i zõrjanskih”.

¹²⁹ Aleksei Andrejevitš Araktšejev (1769–1834). Vene riigitegelane, suurtükiväekindral, Aleksander I soosik, tuntud reaktsoonäär.

ilmselt õppis muudki. Võimalik, et Vassili Nikolajevitši hiljem väljalöönud kodu-uurimise pisik pärineb just Išimovite perekonnast. Išimovid naasid 1831. aastal Peterburi, aga Latkinitega jäädi veel kauaks kirjasõpradeks. Išimovite tollal teismeline tütar Aleksandra, hilisem tuntud lastekirjanik, kirjutas 1820. aastate Ust-Sõssolskist hiljem värvikalt oma mälestustes ning autobiograafilises jutustuses “Zõrjanka”. (Roštševskaja 1993: 162–163; Žerebtsov jt 1996: 106, 131; Nemšilova 1999: 21–28; RKE, t. 2: 47)

Matteuse evangeelium. 1812–1826 tegutses Peterburis Venemaa Piibliselts, eesmärgiks vaimuliku kirjasõna tõlkimine, publitseerimine ja levitamine impeeriumi rahvaste seas. Selts ühendas ühe katuse alla nii õigeusu, katoliikluse kui luterluse, tugevad olid ka vabamüürluse mõjud. Piibli osi tõlgiti paljudesse Venemaa rahvaste keeltesse. Näiteks 1820 ilmus karjalakeelne Matteuse evangeelium, 1821 ilmusid 4 evangeeliumi ersa keeles ning 4 evangeeliumit, Apostlite teod, Pauluse kirjad ja Johannese ilmutus mari keeles. (Hosking 2001: 152–158; Starr 1978: 8; Svodnõi 1997: 9, 13, 21, 48). Ehkki tehtud tõlgete kvaliteet oli sageli üsna vilets, said paljud väikerahvad siiski esimese omakeelse trükise (või ühe esimestest) ning seega oli astunud sammuke uute kirjakeelte loomise teel.

1823 ilmus Piibliseltsi väljaandel Matteuse evangeeliumi tõlge komi keelde.¹³⁰ See tõlge oli kollektiivse töö vili. Vologda piiskopkonna ülesandel olid mõned komi preestrid (sh Objatševo preester L. V. Bagin) A. V. Šegrini¹³¹ juhtimisel tõlkinud komi keelde Uue Testamendi. 1822. aastal loeti seda komi külades ette ning kiideti heaks. Järgmisel aastal nägi trükivalgust tõlketöö esimene osa – Matteuse evangeelium. Ülejäänud jäigi avaldamata. 1823. aastal välja antud Matteuse evangeelium on oluline muuseas seetõttu, et see oli mitmele keeleteadlasele (Sjögren, Castrén, Wiedemann, Savvaitov) esimeseks allikaks komi keele uurimisel. (KJE 1998: 560–561; vt ka Žerebtsov jt 1996: 137 ja Krassov 1901: 488–489)

A. J. Sjögren. 1827. aastal külastas pikemal uurimismatkal olev A. J. Sjögren¹³² ka komide asuala. Sjögren oli mõjutatud soome rahvuslusest ning teda huvitas eelkõige soome-ugri keelesugulus ning Venemaa Euroopa-osa põhjapoolsete

¹³⁰ “Mijan Gospod’lön Iisus Hristos’lön svjatõi evangelie Matfeisjan”. SPb, 1823 (92 lk).

¹³¹ Aleksandr Vassiljevits Šegrin (1789–1837), komi vaimulik, protoierei, õpetaja ja tõlkija. Lõpetas Vologda vaimuliku seminari. 1814. aastast töötas vanemõpetajana Solvõtšegodski kiriklikus maakonnakoolis. 1822–1837 oli Ust-Sõssolski kirikliku kihelkonnakooli ülevaataja. Šegrin tõlkis muuseas komi keelde ka rõugete panemist käsitleva 16-leheküljelise brošüüri, mis avaldati 1815 Peterburis. See oli esimene trükitud komi-keelne raamat. (KJE 1998: 560–561; Martõnov 2000: 214)

¹³² Andreas Johan Sjögren (1794–1855). Soome keeleteadlane, üks fennougristika rajajaid Soomes. Peterburi TA akadeemik (1844). Soome-ugri (eriti liivi) keelte kõrval tegeles ka osseedi keelega.

alade etniline ajalugu. Märtsis 1827 Vologdas viibides oli ta tutvunud vanade komikeelsete kirjadega Püha Kolmainuse ikoonil, mis oli sealsesse katedraali toodud Vožema külast Jarenski lähedal. Vologdas puutus Sjögrenile kätte ka esimene komikeelne trükis – 1815. aastal Peterburis välja antud rüügete panemise õpetus. Juuli teisel poolel külastas Sjögren Vožemat, kust ta leidis veel ühe vanade komikeelsete kirjadega ikooni (Püha Vaimu laskumine). Ta tegi kirjadest koopia ning sõitis edasi Jarenskisse. Augusti algul saabus Sjögren Mežogi ja Serjogovo kaudu Ust-Sõssolskisse, kus ta veetis pea terve kuu. Ta uuris komide elu-olu ning ajaloolisi dokumente. Sjögren korraldas Ust-Sõssolski lähedal, oletataval tšuudi kalmistul ka paaripäevased arheoloogilised kaevamised, ent ei leidnud siiski suurt midagi. Ta täiendas Ust-Sõssolskis viibides ka oma komi keelt, mida oli õppima hakanud juba varem. Keeleõpetajaks oli talle Ivan Rodianovišt Maltsev (Maltsov), noor haritud mees, kes valdas vabalt nii komi kui ka vene keelt. Koos dešifreeriti Vožema ikoonidelt leitud komikeelsed kirjad. Sjögren innustas Maltsevit komi sõnaraamatut koostama. Hiljem saatis ta talle abimaterjalina vene-saksa ja saksa-vene sõnaraamatu. Kohalikud asjaarmastajaist leksikograafid (linnakodanik I. R. Maltsev, Šežami preester V. Mihhailov) hakkasidki tööle. Sjögren hoidis ka hiljem töö kulgemisel silma peal. Talle saadeti pidevalt sõnaraamatu uusi osi läbivaatamiseks ning paranduste tegemiseks. Sjögreni õhutusel vene-komi sõnaraamatu koostamisega tegelenud I. R. Maltsev suri 1830. aastal. Tööd jätkasid kaupmees Stepan Grigorjevitš Suhhanovi poeg Aleksei ning F. J. Popov.¹³³ 1834. aastast juhtis sõnaraamatu koostamist eruohvitser N. P. Popov¹³⁴. Seltskonnaga ühines ka komi päritolu ametnik, Vologda vaimuliku seminari vilistlane Afanassi S. Motorin. Popov seadis sõnad alfabeetiliselt järjekorda ning kirjutas mustandi puhaks. Sjögreni hoiti tööde käiguga jätkuvalt kursis. (KJE 1998: 365–369)

1827 aasta septembri algul reisis Sjögren Sõssolat pidi üles, viibis Njuvtšimis, Mežadoris, Votšas ja Užgas, külastas Kažimi rauatehast. Teel kogus Sjögren rahvaluulet, uuris komi murdeid ja nn tšuudi muistiseid. Edasi suundus ta läbi Koigorodoki Glazovisse, udmurtide juurde. Veel samal aastal valiti

¹³³ Filipp Jakimovišt Popov (1803–1869) sündis Ust-Kulomis talupoja peres. Komi sõnaraamatu koostamisel osales 1831. aastast. 1843 osales ta A. A. Keyserlingi ja P. I. Krusensterni loodusteaduslikul ekspeditsioonil tõlgi ja saatjana ning tegeles selle raames Komimaa hüdrograafiaga. Ta tõlkis muuseas komi keelde 1844 Peterburis avaldatud raamatukese pealkirjaga “Kratkoje nastavlenije o poseve, uborke, hranenii i upotreblenii kartofelja”. Suri Kotšponis (Võlgorti vald). (RKE, t. 2: 486; Žerebtsov jt 1996: 99, 146)

¹³⁴ Nikolai Pavlovišt Popov (1801–1873), komi leksikograaf ja tõlkija, rahvuselt venelane, sündis Jarenskis. Hariduse sai Pavlovski kadetikorpus, teenis Vene armees. 1834 läks staabikapteni auastmes erru ning asus Ust-Sõssolskisse, kus tema isa teenis staabiarstina. (Sjögren oli Komimaal viibides N. P. Popovi isaga tutvunud. Ta kasutas oma töös Pavel Popovi kogutud meteroloogilisi andmeid). N. P. Popov töötas kubermangusekretärina ja maakonna *strjaptšina* (asja-ajaja, advokaat). (Oldenburg 1931: II–IV; KJE 1998: 365–369; RKE, t. 2: 485; Branch 1973: 151)

Sjögren Teaduste Akadeemia korrespondentliikmeks. 1828. aastal Kaasanis viibides koostas Sjögren mahuka uurimuse pealkirjaga “Die Syrjänen, ein historisch-statistisch-philologischer Versuch” (üle 300 käsikirjalehekülje) See uurimus ei piirdu vaid sürjanite igakülgse kirjeldamisega, vaid on teedrajav soome-ugri keelesuguluse ning Kirde-Euroopa etnilise ajaloo uurimisel. Tervikuna avaldati “Die Syrjänen, ...” alles 1861. aastal Sjögreni kogutud teoste 1. köites¹³⁵, ent uurimuse osi avaldati juba varem. Ka Sjögreni 1832. aastal ilmunud komi keele grammatika¹³⁶ oli algselt selle mahuka uurimuse 7. peatükk. (Branch 1973: 141–161; Mikušev 1959: 230–235; KJE 1998: 563–565; Žerebtsov jt 1996: 144–145; Roshchevskaya 1996: 288–289)

Kultuuriline kliima Ust-Sõssolskis 1830. aastail. 1837. aasta novembris avati Ust-Sõssolskis avalik linnaraamatukogu. Asutajaliikmeiks olid kohalikud ametnikud, õpetajad ja kaupmehed I. Mihhailov, N. P. Popov, S. J. Melnikov¹³⁷, A. I. Drževetski¹³⁸ jt. Nad annetasid uuele raamatukogule mõned raamatud oma väikestest kogudest ning andsid raha, et Peterburist ja Moskvast lisa tellida. Raamatukogu asus titulaarnõunik Andrei Popovi majas, majaperemees valiti ka koguhoidjaks. Raamatukogu kasutamine oli tasuline. Oluline roll oli raamatukogu asutamise juures tollal Ust-Sõssolskis sundasumisel viibinud N. I. Nadeždini. L. P. Roštševskaja leiab koguni, et tellitud raamatute valikus avaldus eelkõige Nadeždini maitse. Näiteks oli seal algusest peale olemas Venemaa maakonnaraamatukogudele ebatüüpiline kirjanduskriitika osakond. Ust-Sõssolski linnaraamatukogu kujunes üheks parimaks Vologda kubermangus. 1848. aastal oli seal umbes 1000 köidet, 1853 juba 1737 köidet. Raamatukogu asutajaid ja kasutajaid ühendas koduloohuvi. Raamatukokku telliti Vaba Majandusühingu väljaandeid, lugejad koostasid kogumikke erinevates ajakirjades ilmunud etnograafia-alastest artiklitest.

¹³⁵ J. A. Sjögren, “Gesammelte Schriften”. Bd. I. St. Petersburg, 1861: 235–459.

¹³⁶ A. J. Sjögren, “Ueber den grammatischen Bau der Sürjänischen Sprache mit Rücksicht auf die Finnische”. – “Memoires de l’Academie Imperiale des Sciences de St. Petersbourg”. VI-e Serie. Sciences politiques, histoire et philologie. Vol. I. St. Petersburg, 1832: 149–169.

¹³⁷ Ust-Sõssolski kodu-uuriija S. J. Melnikov tegeles komi etnograafiaga ning korraldas ka arheoloogilisi kaevamisi Sõssolal, Võtšegdal ja Võmil. Ta oli Vene Geograafiaseltsi, Vene arheoloogiaseltsi ning Moskva Ülikooli juures asuva loodusteaduste, antropoloogia ja etnograafia harrastajate seltsi korrespondent. Melnikov kogus muuseas ka komi folkloori. 1852 saatis ta Geograafiaseltsile oma komi folkloori ainetel koostatud kirjatöö “Tunnõrjak – zõrjanskii koldun i razboinik.” (Žerebtsov jt 1996: 145; Saveljjeva 1971: 22; Mikušev 1959: 236–238)

¹³⁸ Aleksandr Ignatjevitsš Drževetski (1837–1885) tuli 1858 Ust-Sõssolskisse arstiks. Ta sõitis maakonnas palju ringi, huvitus komide elu-olust, kommetest ja uskumustest. Koostas Ust-Sõssolski maakonna meditsiinilis-topograafilise kirjelduse, mis 1872 Vologdas välja anti. (RKE, t. 1: 418).

On selge, et Ust-Sõssolski avaliku linnaraamatukogu roll maakonnalinnakese kultuurilise kliima kujundamisel oli väga oluline. Ust-Sõssolskis eksisteerisid muide ka rikaste kaupmeheperede eraraamatukogud, neist suurimad Suhhanovitel ja Latkinitel. 1860. aastal olnud Latkinite raamatukogu paremini varustatud kui linnaraamatukogu. (Žerebtsov jt 1996: 135; Roshchevskaya 1996: 288–290; Roštševskaja 1993: 164)

Nii mitmed Komimaale sattunud haritud venelased kui ka komi päritolu haritlased (õpetajad, arstid, maamõõtjad, metsnikud, statistikud ja muud ametnikud) huvitusid kohaliku rahvastiku oldest, kombeist, uskumustest ja keelest. Taheti ühiskonnale kasulik olla, tegeleti kodu-uurimisega ja saadeti vastavasisulisi kirjatöid nii üleriigilistele kui ka kohalikele väljaannetele. Niinimetatud paksudes ajakirjades nagu näiteks “Moskvitjanin”, “Otetšestvennõje Zapiski”, “Sovremennik”, “Žurnal Ohhotõ” “Žurnal Ministerstva Vnutrennõh Del”, “Žurnal Ministerstva Gosudarstvennõh Imuštšestv”¹³⁹ jpt avaldati sageli statistika, etnograafia ja ajaloo alaseid materjale, sh ka komidest. Väga tänuväärseks tribüüniks Komimaast ja komidest huvituvatele provintsiharitlastele kujunes 1838. aastal ilmunud hakanud ajalehe “Vologodskije Gubernskije Vedomosti” mitteametlik osa, mis oli mõeldud oma kubermangu igakülgeks kirjeldamiseks ning kasuliku ja üldhuvitava teabe levitamiseks. Sürjanitele pöörati selles leheosas üsna palju tähelepanu. Aastakümnete jooksul ilmus kümneid lühemaid ja pikemaid artikleid kõige erinevatel komidega seotud teemadel. Kirjutati sürjanite päritolust ja iseloomujoontest, vanadest kommetest, elatusaladest, erinevatest asulatest, laatadest, tehastest, kloostritest. Sürjaneid puudutavaid artikleid ilmus ka Arhangelski, Permi ja Vjatka kubermangulehtedes. Lisaks olid olemas veel piiskopkondade häälekandjad (näiteks “Vologodskije Eparhijalnije Vedomosti”), milles vaimuliku sisuga tekstide kõrval avaldati ka kultuuriloolisi materjale. (Nemšilova 1999: 6–7)

1830. aastate lõpul Ust-Sõssolskis asumisel viibinud Nadeždin kirjutab oma artiklis “Rahvaluule komidel” paarist käesoleva teema seisukohalt huvipakkuvast kohalikust haritlasest. Kohaliku ajaloo alal juhendas Nadeždinit Ust-Sõssolskis salmilaulja, kes pidas edasi vana kohalikku kroonikat. Ta teatas Nadeždinile, et tema kroonikas on keegi kirikulaule sürjani keelde ümber pannud. Neid on ka lauldud kloostrites Votšas, Petšooral ja Uljanovos, aga kõik see on kadunud. Kroonikul oli sürjani tähestiku ja kirjakeele kadumisest kahju ja ta kaldus selles süüdistama kohaliku rahva vaimupimedust (Nadeždin 1999: 60–64). Komi keele osas oli Nadeždinile teejuhiks maakonna *strjaptši*, kellel olnud suurepäraseks teadmised sürjanite keelest kõigis tema murdelistes eripärades. *Strjaptši* olnud sürjani keeleteadusest kui ära nõiutud ja Nadeždin

¹³⁹ 1845 asutatud Keiserlik Venemaa Geograafiaselts hakkas Komimaa kultuurilugu üsna kiiresti mõjutama. Seltsil olid Komimaal mitmeid korrespondente (V. N. Latkin, M. I. Mihhailov, S. J. Melnikov). Seltsi etnograafia osakonna juhtfigure P. I. Savvaitov oli Komimaaga tihedalt seotud.

nimetas teda koguni sūrjanofiilik. Teda sai näiteks meelitada hääldades tema nime sūrjanipäraselt – Bonipati Pilipõtš või kiites komi keele magusakõlalisust, rikkust ja ilu. *Strjaptši* vastas Nadeždinile algul komi keeles ning nimetas sūrjaneid korra “meie omadeks” (*naši*). *Strjaptši* teadis muuseas ühe vene laulu (*Vo sadu li, v ogorode*) tõlget alam-võtšegda murdesse ning oli seda ise pisut parandanud. Ta oli selle tõlke üle väga uhke ning kummutas selle abil ühest vanast raamatust leitud ning kohaliku salmilaulja ja krooniku Karlam Štepanovi poolt toetatud väite, et sūrjani keel on tumm (*jazõk nem*)(Nadeždin 1999: 59, 62–63). Võimalik, et Nadeždin räägib N. P. Popovist. Tema teoses esinevad isikunimed (Bonipati Pilipõtš, Karlam Štepanov) võivad olla ilukirjanduslikud.

Komi keeleteaduse areng. 1840. aastail on täheldatav rahvusvahelise lingvistika huvi kasv komi keele vastu. 1841. aastal ilmus Altenburgis saksa keeleteadlase Hans Conon von der Gabelentzi komi grammatika (“Grundzüge der syrjänischen Grammatik”). Tegemist on nõ tugitooliteadusega, autor piirdus toetumisega 1823. aastal ilmunud Matteuse evangeeliumile.

1843. aasta märtsist septembrini reisis komide põhjapoolsetel asualadel M. A. Castrén. Ta viibis Ust-Tsilmas, Ižmas ja Kolvas, uuris komi ja neenetsi keelt ning kogus ka rahvaluulet. Castréni poolt koostatud ladinakeelne ižmakomi grammatika¹⁴⁰, mis avaldati 1844 Helsingis, pälvis Teaduste Akadeemialt Demidovi preemia. Samal aastal kaitses Castrén edukalt väitekirja teemal “De nominum declinatione in lingua Syriaena”. (KJE 1998: 177–179; Žerebtsov jt 1996: 145)

1847 ilmus Tallinnas F. J. Wiedemanni koostatud saksakeelne komi grammatika.¹⁴¹ Wiedemann toetus 1823. aastal ilmunud komikeelsele Matteuse evangeeliumile ning Gabelentzile ja Castrénile. Tema enda grammatika sisaldas Markuse evangeeliumi tõlget komi keelde. (KJE 1998: 53–56)

Edusamme tegi ka kohalik keeleteadus. 1843. aastaks said Ust-Sõssolski leksikograafid Sjögreni innustusel ja N. P. Popovi juhtimisel koostatava komi sõnaraamatu valmis ning andsid kõik 4 köidet üle Teaduste Akadeemiale. Sõnaraamatut retsenseeris Sjögren isiklikult, ent välja seda siiski ei antud. Autorite kollektiiv oli ilmselt oma tööd nautinud ning nüüd hakati sellest puudust tundma. Peagi otsustati tööd jätkata, mindi nõ uuele ringile ning oldi senisest põhjalikumad ja täpsemad. (KJE 1998: 365–369)

1843. aastal valmis Vologda vaimuliku seminari õppejõul A. I. Popovil¹⁴² venekeelse komi grammatika käsikiri (“Grammatika komi jazõka”). Sellel

¹⁴⁰ “Elementa grammatices Syrjaenae”. Helsingforsiae, 1844. Grammatika sisaldab muuseas Matteuse evangeeliumi 4.–7. osa tõlget komi keelde ja väikest sõnaraamatut.

¹⁴¹ “Versuch einer Grammatik der syrjänischen Sprache nach dem in der Übersetzung des Evangelium Matthäi gebrauchten Dialekte”. Reval, 1847.

¹⁴² Aleksei Ivanovitš Popov (u 1815–1886), komi keeleteadlane, pedagoog. Sündis Njodbinos preestri pojana. 1832–1838 õppis Vologda vaimulikus seminaris, 1838–1842 Moskva vaimulikus akadeemias. Töötas 1843–1878 Vologda vaimulikus seminaris õpe-

käsikirjalisel grammatikal oli küllaltki suur mõju komi kirjakeele arengule, sest seda kasutati komi keele õpetamisel Vologda vaimulikus seminaris, kust käis läbi suur osa komi haritlaskonnast. (KJE 1998: 363–364; RKE, t. 2: 483)

Kirikuslaavikeelsed jumalateenistused jäid komidele enamasti arusaamatuks, õigeusu õpetus ei jõudnud keelebarjääri tõttu eriti komideni. 1840. aastast alates hakati sellele probleemile senisest enam tähelepanu pöörama. Mitmed rahva kõlbelisuse pärast muret tundvad vaimulikud ja ka ilmalikud haritlased (J. Afanasjevski, M. Georgijevski, P. Kokšarov, V. A. Kuratov, A. J. Popov¹⁴³, N. P. Popov, P. V. Rasputin) tegelesid jõudumööda vaimuliku kirjasõna tõlkimisega komi keelde. Kogu selle toodangu kvaliteet oli üsna kõikum, sageli ebarahuldav ning enamik neist tõlketöödest jäi käsikirja. (Žerebtsov jt 1996: 136–137)

M. F. Istomin. 15. mail 1848 ilmus Vologda kubermangulehe mitteametlikus osas komi legendi “Jagmort” kirjanduslik töötlus, autoriks Mihhail Fjodorovitš Istomin (1821–1864). Istomin oli sündinud Ižmas preestri pojana. 10-aastasena saadeti ta Arhangelskisse kooli, 1837–1843 õppis Arhangelski vaimulikus seminaris. Hiljem töötas Istomin Arhangelski kubermanguvalitsuses, tegutses kubermangulehe toimetajana. Kokku on teada umbes 30 Istomini artiklit, avaldatud erinevates väljaannetes. Nooruses luges Istomin andunult Puškini ja Žukovski luulet ning isegi kirjutas mõned nende teosed ümber. Puškini mõju on tunda ka tema enda venekeelsetes luuletustes. Istomini esimesed luuletused avaldati 1844 (“Arhangelskii istoriko-literaturnõi sbornik”), hiljem avaldas ta Arhangelski ja Vologda kubermangulehes olukirjeldusi igapäevaelust Ižmal, samuti keeleteaduslikke artikleid ižmakomi murdest ja sūrjani keele etümoloogilistest vormidest.¹⁴⁴ Komi keel oli tollal avalikkusele peaaegu tundmatu ning haridust saanud Istominil, kelle jaoks komi keel oli emakeel, polnud raske olla komi

tades erinevaid aineid, sh ka komi keelt. Suri Vologdas. (KJE 1998: 363–364; RKE, t. 2: 483)

¹⁴³ Andrei Jefimovitš Popov (u 1816–1865), komi keeleteadlane, tõlkija. Sündis Bogorodskis (praegune Kortkerosi rajoon). Lõpetas Vologda vaimuliku seminari (1840). Tõlkis komi keelde vaimulikku kirjandust, samuti seadusi ja mitmesugust praktilist õpetlikku kirjandust. Koostas Sinodi ülesandel komi-vene sõnaraamatu, mis aga jäi välja andmata ning läks kaotsi. Koostas esimese komidele mõeldud aabitsa (“Azbuka dlja zŕjanskogo junošestva ili legšaištšii sposob zŕjanam nautšit’sja russkoi gramote”. SPb, 1865; tekst on komi, vene ja kirikuslaavi keeles). Avaldas “Vologodskije Gubernskije Vedomostis” reisimärkmeid ning koduloolise ja etnograafilise sisuga artikleid, milles väärtustas komi kultuuri omapära ja arvas, et seda tuleks säilitada (“Putevŕja zametki ot Ust’sŕsol’ska k Višerskomu seleniju” – VGV, 1848, No. 10–12; “Mnenije o proishozhdenije Zŕjan i otšerk nekotorŕh svoistv ih” – VGV, 1848, No 23). A. J. Popov suri Jarenskis. (KJE 1998: 364–365; Žerebtsov jt 1996: 99)

¹⁴⁴ “O sostave ižemsko-zŕjanskogo naretšija”. – „Arhangelskije Gubernskije Vedomosti“ (AGV), 1847, No. 13; “Ob etimologitšeskih formah zŕjanskogo jazŕka s prisovokuplenijem sbornika zŕjanskikh slov”. – AGV, 1857; No. 12–34.

keele uurimisel teerajajaks. Ta võrdles komi keelt teiste keeltega ning konstateeris selle arenematust kirjakeelena. 1848. aastal ilmunud “Jagmort” on legend ähvardavast metsahiiglasest, kes tõi muistsetele tšuuudele palju häda enne kui nende käe läbi otsa leidis. Hiljem on Jag-mort inspireerinud paljusid komi kirjanikke ja kunstnikke (sh I. Kuratov, K. Žakov, M. Lebedev), Istomin oli esimene, kes selle teema haritud avalikkuse ette tõi. Kubermangulehes avaldatud “Jagmort” oli muidugi venekeelne, ent selles esineb ka komikeelseid tsitaate (Martõnov 1988a; Pisateli 1996: 215; KJE 1998: 158–159). Huvitav, et Istomin, kes elas ja töötas Arhangelskis ning oli Arhangelski kubermangulehega tihedalt seotud otsustas “Jagmorti” avaldada naaberkubermangu lehes. Võimalik, et ta tundis end Arhangelskis eraldatuna ning tahtis pöörduda lõunapoolse publiku poole, kes sürjanitest enam teadis, kelle seas enam komisid oli. Mingit otseselt komidele mõeldud perioodikat tollal ju polnud, Vologda kubermanguleht oli justkui selle parimaks aseaineks.

P. I. Savvaitov. 1850. aastal ilmusid “Sürjani keele grammatika” (Savvaitov 1850) ja “Sürjani-vene ja vene-sürjani sõnaraamat”¹⁴⁵, autoriks Pavel Ivanovitš Savvaitov (1815–1895). Pavel Savvaitov oli eelkõige arheoloog ja ajaloolane, aga ka etnograaf, ja keeleteadlane. Ta sündis kubermangulinnas Vologdas preestri pojana. Lõpetas Vologda vaimuliku seminari (1833) ja Peterburi vaimuliku akadeemia (1837). 22-aastaselt sai ta Vologda vaimuliku seminari filosoofiaprofessoriks. Pedagoogitöö kõrvalt leidis Savvaitov aega kodupaiga rahvakultuuri ja folkloori, aga ka kirikuajalooga tegelemiseks. Üks esimesi noore õpetlase avaldatud kirjatöid oli 1842. aastal M. P. Pogodini toimetatavas ajakirjas “Moskvitjanin” ilmunud “Dorožnõje zametki ot Vologdõ do Velikogo Ustjuga, svedenija ob Ust-Sõsolskom ujezde...” Selles artiklis on ära toodud ka mõned muinasjutud, mille autor vene ja komi keeles ülestähendanud oli. 1842. aastal viidi Savvaitov üle Peterburi vaimulikku akadeemiasse, kus ta järgneva 25 aasta jooksul õpetas tervet rida aineid. 1867. aastast kuni oma surmani juhatas Savvaitov haridusministeeriumi õpetatud komiteed. Ta jätkas tegelemist Vene ajaloo ja keele avaldamise alal kaalukaid teoseid ning korraldas allikate publitseerimist. Samas ei katkenud Savvaitovi sidemed kodukubermangu ning selle kirdenurka asustavate sürjanitega. Oma reisidel Komimaale (1841, 1846) veendus Savvaitov komikeelse kirjasõna vajalikkuses. Ta tõlkis vene keelest komi keele sõssola murdesse kaks kasulikku brošüüri “Velödöm kōdzi pozjas vittšōs’nō en pis’kiōs’ i kōdzi kolō puktōnō mort vidzōs’ pis’ki” (Õpetus rõugepanemisest, 1845) ja “Kōl vina juōm iōlōs’, vis’talōm Petōr-Pavel-lunō” (Õpetus joomarluse kahjulikkusest, 1848). Esimese raamatukese eest sai Savvaitov Vabalt Majandusühingult kuldmedali, teise eest Uvarovi preemia. 1850. aastal ilmunud komi grammatika ja komi-vene sõnaraamatu eest määras Teaduste Akadeemia Savvaitovile pool Demidovi preemiat. Savvaitov hakkas

¹⁴⁵ “Zõrjansko-russkii i russko-zõrjanskii slovar”. Sost. Pavlom Savvaitovõm. SPb, 1850.

komi keele grammatikat koostama seoses komi keele klassi avamisega Vologda vaimulikus seminaris. Eessõnas oma komi grammatikale väidab Savvaitov, et peamiseks allikaks selle koostamisel oli elav rahvakeel. Olles Vologda seminari professor kasutas Savvaitov keelejuhtidena eelkõige seminari komidest õppureid. Ühtlasi ergutas ta neis huvi ka komi rahvaluule vastu. Oma reisidel komide asualale oli tal võimalik seminaristidelt kogutud andmeid kontrollida. Lisaks kasutas Savvaitov muidugi kogu varem ilmunud teemakohast kirjasõna. Sinodi ülemprokuröri ja haridusministeeriumi vahelise suhtlemise tulemusena tegi Teaduste Akadeemia Sjögrenile ülesandeks Savvaitovi grammatika käsikiri läbi vaadata ning Savvaitovil oli Sjögreni märkustest kasu. Savvaitovi keeleteaduslikud teosed, eriti tema omapärane graafiline süsteem ja ortograafia, äratasid akadeemilistes ringkondades elavat huvi ja poleemika tema raamatute ümber kestis 1863. aastani. Savvaitov oli jõudnud järeldusele, et hoolimata oma rikkusest pole vene tähestik piisav väljendamiseks komi keele häälikute kogu eripära. Savvaitov lõi täielikult kirja fonoloogilisel põhimõttel põhineva komi tähestiku. Selles on 30 tähte. Põhiliselt koosneb see tähestik vene tähtedest, lisatud on kaashäälikute pehmust märkiv “j” ning “дз”, “дж”, “дч” ja “тч”. Probleemiks oli see, et ladina tähel “j” oli Savvaitovi süsteemis kaks tähendust – ühelt poolt märgiti sellega kaashäälikute pehmust, teisalt poolvokaali mis vastas vene “й”-le. Tähega “ч” tähistati kaht erinevat komi foneemi “ч” ja “тч”. Hoolimata neist probleemidest kasutasid mitmed komi keele uurijad veel kaua Savvaitovi tähestikku. Erinevalt oma keeleteaduslikest eelkäijaist uuris Savvaitov sürjani keele kõiki murdeid (ta eristas nelja põhimurret – sõssola, võtšegda, udora ja iżma). Kõige algupärasemaks ja puhtamaks pidas Savvaitov sõssola murret, ent tema enda keeleteaduslikud tööd põhinevad siiski eelkõige võtšegda (täpsemalt ust-sõssolski) murdel. Pole huvituseta märkida, et Savvaitov käsitles permikomiseid osana sürjanitest. Permikomide keeles nägi Savvaitov sürjani keele sõssola murde idapoolset haru. Savvaitovi grammatika sisaldas mitmete vaimulike tekstide tõlke sõssola murdesse. Lisadena on grammatikas ära toodud näited Permi Stefani loodud vanast permi kirjast (1510. aastast pärinev, vana komi tähestikku sisaldav juurdekirjutus Nomokaanonile ja Vožemi Kolmainu kiriku ikoonidelt leitud komikeelsed kirjad), samuti mõned komikeeled folklooripalad (sõssola murdes muinasjutud, vanasõnad, kõnekäänud, võtšegda murdes pruudiitkud¹⁴⁶ jm). Savvaitov ei näinud komi folklooripalades ainult keelenäiteid, vaid tundis komi rahvaluule vastu ka laiemat huvi. Ta avaldas komi folklooritekste ajalehes “Severnaja Ptšela” (30. september, 1843) ning ajakirjades “Moskvitjanin” (1842, No 7) ja “Živaja Starina”. (Savvaitov 1850: I–IX; Mikušev 1959: 235–237; Kostromina 1976: 124–130; Istorija 1980: 23; Turkin 1990a: 11–12; Žerebtsov jt 1996: 145)

¹⁴⁶ I. Kuratovi andmeil kirjutas need pruudiitkud (“Bördankõvjas”) üles tema vend Vassili Kuratov (Kuratov 1939b: 71).

M. I. Mihhailov. 1850. aastal ilmus ajalehes “Vologodskije Gubernskije Vedomosti” M. I. Mihhailovi pikk artikliteseeria pealkirjaga “Ust-Võm”. See on kaasaegse komi ajalookirjutuse lähtepunkt. Mihhail Ivanovitš Mihhailov (1821–1853) sündis vene ametniku peres. Ta lõpetas Vologda vaimuliku seminari (1840) ning oli 13 aastat Ust-Sõssolski maakonnakooli vene keele õpetaja. Leivatöö kõrvalt huvitus ta komide ajaloo, kultuurist ja elust-olust ning avaldas neil teemadel rea artikleid.¹⁴⁷ 1849 viibis Mihhailov komandeeringus kogumaks ajaloolisi, statistilisi ja etnograafilisi andmeid ning kogutu põhjal avaldaski artikliteseeria “Ust-Võm” (VGV, 1850, No 1–52). Kirjutis toetus eelkõige Jepifani Premudrõi kirjutatud Permi Stefani eluloole, aga ka kohalikele kroonikatele. 1851. aastal ilmus artikliteseeria Vologdas eraldi raamatuna, pealkirjaks “Opisanije Ust-Võma”. 1852 sai Mihhailovist Vene Geograafiaseltsi kaastööline. Teenekas sürjanofiil suri Ust-Sõssolskis (Žerebtsov jt 1996: 145; Otšerki 1955: 274; Martõnov 2000: 113). Mihhailovi peateos on esimene katse süstemaatiliselt kujutada Komi ajalugu ristiusustamise algusest kuni 17. sajandini. Peatähelepanu pöörab Mihhailov komide kristianiseerimisele ja esimeste Permi piiskoppide tegevusele, hilisem aeg on kujutatud üsna skemaatiliselt. Töö väärtust kahandab see, et autor kasutas muuseas ka legendidest pärinevat kontrollimata infot ning esitas oma oletusi vahel faktidena, kaldus paljusõnalisusse (Gagarin 1978: 17–18; vt ka Popov 1874: 17, 21). Mihhailov polnud tollases Ust-Sõssolskis mingi erandlik nähtus. Üsna sarnane tegelane oli Ust-Sõssolski koolide ülevaataja Jevgeni V. Kitšin kes tundis huvi kohaliku ajaloo ja etnograafia vastu ning avaldas sel teemal mitmeid artikleid “Vologodskije Gubernskije Vedomosti” mitteametlikus osas (Veselovskije 1923: 38; Otšerki 1955: 274; Žerebtsov jt 1996: 146).

P. F. Klotškov. Pjotr Fostirevitš Klotškov (1831–1853), üks esimesi teadaolevaid komi poete, oli Votša kiriku köstri poeg ja lõpetas Vologda vaimuliku seminari (1852). Klotškovi looming oli rahvaluulest inspireeritud ning sellest vaevalt eristuv. Ta kirjutas ümbritsevat külaelu kirjeldavaid lüürilisi ja naljakaid luuletusi, millest mitmed kujunesid rahvalauludeks (näiteks “Mis sa nutad, armas tüdruk?”).¹⁴⁸ Klotškovi õde Irina oli tuntud rahvalaulik ja ilmselt on õel teeneid selles, et Pjotri luuletused rahva sekka läksid. Klotškov suri 22-aastaselt kodukülas tiisikusse. Vähemalt osa tema luulekäsikirju jäi õe kätte. Irina abiellus hiljem Ust-Sõssolski linnakodaniku Semjon Nazarovitš Zabojeviga ja käsikirjad sattusid linna. Pidupäevil laulis Irina venna luuletusi ette. Irinalt kuulis Klotškovi luuletusi ka Ivan Kuratov. Ta laenas mõneks ajaks vihikuid Klotškovi luuletustega, hiljem tagastas. Kuratov nimetab Klotškovi nelja tuntud

¹⁴⁷ “Njobdinskaja jarmarka v Ust’-Sõsol’skom ujezde i neskol’ko slov ob ižemtsah i samojedah” – VGV, 1846, No. 4; “Zima v Ust’-Sõsol’ske i severnoje sijanije (otrõvok iz dnevnika)” – VGV, 1849, No. 4; “Zametki o zõrjanah” – “Moskvitjanin”, 1849, No. 16.

¹⁴⁸ Ungarlasest keeleteadlane D. R. Fokos-Fuchs kirjutas selle 1911. aastal Ust-Sõssolskis rahvalauluna üles.

sürjani poeedi seas. Hiljem sattusid Klotškovi käsikirjad õpetaja Feoktista Ivanovna Zabojeva kätte, kes oli S. N. Zabojevi vennatütar ning sealt juba koduloolase ja etnograafi P. Doronini töölauale. Klotškovi luuletused publitseeriti esmakordselt alles 1961. (Istorija 1980: 22, 25–28; Kušmanov 1982; Žerebtsov jt 1996: 141; Pisateli 1996: 225, 227; Zabojeva 2004: 154)

P. V. Rasputin. Pjotr Vassiljevitš Rasputin (1820–1901) oli komi vaimulik, tõlkija ja luuletaja. Sündinud Troitsko-Petšorskis. Vologda vaimulik seminar jäi tal lõpetamata, sest 1843 heideti ta välja. Rasputin teenis kellamehena Ust-Sõssolskis, 1850. aastatest alates pidas erinevaid vaimulikke ameteid Petšooral, tegutses ka pedagoogina. Rasputin tõlkis psalme komi keelde, ning kirjutas lüürilisi komikeelseid luuletusi (näiteks “Jansödtšöm” – Hüvastijätt, 1850. aastad). Algselt oli tema looming mõeldud lugemiseks sõprade ringis, ent hiljem leidis Rasputin, et tema ja teiste komi poetide loominguga peaks tutvuma võimalikult suur hulk inimesi. Rasputin soovis tõsta sürjanite usku oma keelde ja oli huvitatud komi kirjanduse loomisest. Ilmselt 1850. aastate I poolel saatis Rasputin paki oma luuleloomingut Klotškovile ülevaatamiseks. Juurdelisatud kirjast selgub, et Rasputini looming oli küllalt ulatuslik. Rasputin kirjutab, et tal on otsatu hulk luuletusi, valme ja muinasjutte, moraliteeseid ja psalme. Ise oli ta oma kirjatöödest üsna heal arvamusel, ta oli neid juba avaldada püüdnud, ent seni edutult. Oma kirjas kiidab Rasputin komi keele harmoonilisust ning kutsub üles “veenma... uinuvate sürjanite maad, et nende keel on ülikena ja rikas... luule jaoks” (Kuratov 1939a: 211–212; 219; Žerebtsov jt 1996: 141; Martõnov 2000: 155–156). Tundub, et Rasputini näol on tegemist ühega esimestest, keda eriliste kõhklusteta võib seostada komi rahvusluse sünniga. Pole teada, et ta kirjutanuks midagi otseselt rahvuslikku, ent juba asjaolu, et ta hindas komi keele ilu ja soovis komi kirjanduse sündi, viitab uuest kultuurilisest mudelist (natsionalism) mõjutatud mõtteviisile.

5.3. Georgi Lõtkin – komi rahvusluse vanaisa

17. märtsil 1855 ilmusid Peterburis eraldi lehekestele trükituna kaks komi-keelset luuletust. Need olid “Komi börd-köv Nikolai Mudröi kulöm võlö” (Komi itk Nikolai Targa surma puhul) ja “Komi kõvvor Aleksandr Nikolajevitš sarstvo puks’öm võlö” (Komi kõne Aleksander Nikolajevitši troonile asumise puhul). Autoriks oli märgitud Joguš (Istorija 1980: 76; Martõnov 1988b: 91; Pisateli 1996: 358–359). Joguš on komikeelne hellitusvorm nimest Georgi ning seda kasutas pseudonüümina Peterburi ülikooli ajaloo-filoloogia teaduskonna üliõpilane Georgi Lõtkin. Kes oli see mees, keda 1938 ilmunud “Suure Nõukogude Entsüklopeedia” 33. köites (lk 611) tituleeritakse põlglikult komi natsionalismi “esiisaks”. Heidame esmalt pilgu tema kujunemisloole.

5.3.1. Noorus

Georgi (ka Juri) Stepanovitš Lõtkin sündis 25. mail 1835 Ust-Sõssolskis komi kaupmehe perekonnas. Pere oli tollele ajale iseloomulikult paljulapseline, Georgil oli 7 venda ja 2 õde. Pereisa Stepan Lõtkin oli III gildi kaupmees, üsna laia haardega ja jõukas, ent tegeles samas isiklikult põllutöödega, kündis, äestas ja külvas. Kodune keel oli muidugi komi keel, vene keelt isa eriti ei osanud, ema üldsegi mitte. Georgi oli 8-aastane, kui isa suri ja perekonna majanduslik olukord hakkas allamäge minema. 1844–1848 õppis Lõtkin Ust-Sõssolski kihelkonna- ja edasi maakonnakoolis (Pogodin 1867: 134; Pisateli 1996: 353; Lõtkin 1975: 290; Martõnov 1988b: 91). Oma lapsepõlve ning koolitee algust, tollaseid elamusi ja olusid meenutab Lõtkin hiljem oma peateose eessõnas. “Emakeselt kuulnud jutustused Püha Stefani, Võtšegda ja Sõssola komide valgustaja, pühakutegudest ärgitasid mind juba lapsena heameelega jumalateenistustel käima, ehkki need polnud mulle mõistetavad, kuna neid peeti slaavi keeles. Kirikulaavi ja vene keele mitteoskamine kutsusid minus esile soovi saada preestriks, et siis teistele selgitada, mida lauldakse ja loetakse kirikus; ent kuna maksu- alustest seisustest pärinevaid lapsi vaimulikesse õppeasutustesse vastu ei võetud, läksin Ust-Sõssolski kihelkonnakooli ja edasi maakonnakooli, et vähemalt vene keeltki õppida. Nii kihelkonna- kui maakonnakoolis (1844–1848) õpetati kõiki aineid meile arusaamatus vene keeles, komi keelt mitte-oskavate vene õpetajate poolt; isegi meie auväärt usuõpetajad, päritolult komid, ei võinud või arvasid millegipärast tarbetu olevat anda meile selgitusi emakeeles. Venekeelsete sõnade mõtet taipamata tuupisime me vene keeles pähe: lühikese kirikuloo, lühikese katekismuse, lühikese vene keele grammatika, lühikese üld- ja vene ajaloo, geograafia ja geomeetria kursused. Enam kui viiekümnest kihelkonnakoolis õppinust lõpetas maakonnakooli vaid neli, kellest kaks olid komid; ülejäänud seltsimehed ei kannatanud välja ülejõukäivat tööd ja lahkusid kooli lõpetamata; mina kannatasin selle välja vaid seetõttu, et tahtsin saada vene keele õpetajaks, et seda keelt siis teistele õpetada” (Lõtkin 1889: I). 1848 lõpetas Lõtkin kirjeldatud raskustele vaatamata edukalt Ust-Sõssolski maakonnakooli. Ta oli muide selle kooli esimene lõpetaja. Vene keele õpetajal M. I. Mihhailovil õnnestus Lõtkini palvel veenda tema ema ja vanemat venda Jossifit andekat noorukit edasi koolitama. Mihhailov õpetas Lõtkinile eraldi ka saksa ja ladina keelt. Sama aasta sügisel jätkas Lõtkin oma haridusteed Vologda gümnaasiumis (Lõtkin 1889, I: 46, 61; Pogodin 1867: 135; Zorgenfrei 1927: 47; Lõtkin 1975: 290). Lõtkiniga ühel ajal Vologda gümnaasiumis õppinud N. F. Bunakov¹⁴⁹ kirjutab temast oma mälestustes. “Sürjan Lõtkin oli soliidne ja töödarmastav noor inimene, umbes 5 aastat minust vanem. Ei ütleks, et ta oli õnnistatud

¹⁴⁹ Nikolai Fjodorovitš Bunakov (1837–1904), vene pedagoog. Sündis Vologdas. Lõpetas Vologda gümnaasiumi 1851. Bunakov oli K. D. Ušinski kaastööline, Tšernõševski järglane, *narodovolets*. Muuseas oli ta ka Flegont Arsenjevi sõber. (Arsenjevist vt pike- malt allpool)

eriliselt suure mõistusega või paistis silma andekusega. Vastupidi, tal oli üsna kõva pea, ta ei olnud eriti vastuvõtlik, tema mõtlemist iseloomustas mingi raskepärasus. Kuid temas oli üks suurepärase joon, mis seadis ta kõrgemale kogu klassist, mingisse erilisse staatusse ning köitis: tema sürjanofiilne idealism. Ta unistas ja rääkis aina oma rahva harimisest, kelle arenguvõimesse ning ajaloolisse rolli ta suhtus liialdatud, ent meelt liigutava usuga, nagu tõeline sürjani patrioot. Ka oma haridusele vaatas ta nagu vahendile sürjanite valgustamisel, mille ta juba varakult oma elu eesmärgiks oli seadnud. See oli omamoodi Turgenevi Insarov. Meil mõistsid teda vähesed, enamik muigas selle sürjanofiilsuse, selle kohmaka ja heasüdamliku, ent kohutavalt visa ja sihikindla sürjani patrioodi üle. Kuid tahtmatult armastasid ja austasid Lõtkinit kõik” (Nemšilova 1999: 196). Niisiis oli Lõtkin juba gümnaasistina komi rahvuslane. Sellest kõnelevad ka tema harrastused. Lõtkinis oli ärganud huvi komi keele ja folkloori vastu.¹⁵⁰ Gümnaasiumis peetud kirjanduslikel vestlustel luges Lõtkin ette oma uurimusi mõnede komi sõnade (sh etnonüüm “komi”) etümoloogiast ja komi mõistatustest (Zorgenfrei 1927: 47). Suvevaheajad veetis ta Ust-Sõssolskis, kogus komi folkloori, suhtles kohalike haritlaste ja ametnikega, kelle kodudesse talle kui haritud kaupmehepojale ukсед valla olid. Muuseas puutus Lõtkin kokku ka Ust-Sõssolskis elava N. P. Popoviga, kes tegeles vene-komi sõnaraamatu koostamisega. Lõtkin andis Popovile sõnaraamatu tarvis omakogutud materjale. Lõtkin luges Castréni ja Sjögreni kirjutisi fennougriatika alalt, samuti vene lingvist I. I. Sreznevski töid vene keele ajaloo kohta. Tema sooviks oli minna juba tollal juhtivaks fennougriatikakeskuseks olevasse Helsingi ülikooli soomeugri keeleteadust tudeerima. Gümnaasiumi lõpuklassides ärkas Lõtkinis ka kirjandushuvi, ta osales kirjanduslikes vestlustes, kirjutas komikeelseid luuletusi ning tõlkis komi keelde terve kogumikutäie Puškini luulet. Mõned Lõtkini kirjutised avaldati 1853–1855 ajakirjas “Lutši” ja ajalehes “Severnaja ptšela”¹⁵¹. (Aralov 1907: 186–187; Lõtkin 1975: 290; Pisateli 1996: 353; Istorija 1980: 75; Oldenburg 1931: III–IV; Zorgenfrei 1927: 47; Kostromina 1989)

¹⁵⁰ I. Kostromina andmeil hakkas Lõtkin komi folkloori koguma juba 11-aastase koolipoisina (Kostromina 1989).

¹⁵¹ “Totma. Putevõja zametsšanija v trjoh pismah”. – “Lutši. Žurnal dlja devits, izdavajemõi Aleksandroju Išimovuju“. Tom sed'moi. Sanktpeterburg, 1853: 162–167; 303–310; tom os'moi. Sanktpeterburg, 1853: 8–11. Viimase kirja lõpus on ära märgitud ka autor – “Zõrjanin I. S. L.” “Lutši” 11. köites (SPb, 1855) ilmus Lõtkini ajalooaineline artikkel “Suhhona” (lk 231–237) ja artikkel “Ob Jarenskom devitš'em utšilištše”. (lk 248–255). “Severnaja ptšelas” avaldati Lõtkini “Pis'mo o gorode Ust'-Sõsol'ske i o zõrjanah”.

5.3.2. Ülikooliaastad

1854 lõpetas Lõtkin edukalt Vologda gümnaasiumi. Kuna perekonna varaline olukord oli halvenenud, pidi Lõtkin Helsingi ülikooli minekust loobuma ning ta astus sügisel Peterburi ülikooli ajaloo-filoloogia teaduskonda, kus Sjögren ja Sreznevski teda sõbralikult tervitasid. Lõtkin oli kirjavahetuses ka Wiedemanniga. Ta tegeles Põhja-Vene ajaloo ja soome-ugri rahvaste uurimisega, proovis vaimulikku kirjandust komi keelde tõlkida (Pogodin 1867: 139; Lõtkin 1975: 290). 1854. aasta lõpul läks Lõtkin üle Kaasani ülikooli juurest Peterburi toodud Ida teaduskonda ning pühendus mongolistikale, täpsemalt kalmõki keele ja kultuuri uurimisele. Mongoli keeled valis Lõtkin altai teooria valguses, Castréni teoste mõjul. Soome-ugri keeli Peterburi ülikoolis tollal ei õpetatud. Lõtkini majanduslik olukord oli 1855. aasta esimesel poolaastal väga vilets. Jaanuarist augustini ei lõunatanud ta kordagi, sõprade juures sai saia ja teed, riided kippusid ära lagunema (Pogodin 1867: 140, 142). Valitud teadusalal oli Lõtkin edukas. 1855. aasta lõpul sai ta õpperingkonna kuraatorilt hea õppe-
edukuse eest stipendiumi (300 rubla aastas) tingimusel, et pärast ülikooli lõpetamist töötab ta teatava aja haridusministeeriumi teenistuses. (Lõtkin 1975: 290; Istorija 1980: 75)

Mongolistika kõrvalt jätkas Lõtkin üliõpilasena tegelemist ka südame- lähedase komi teemaga, samuti komikeelsete luuletuste kirjutamisega. Lõtkin oli seisukohal, et komi kirjandus peab välja kasvama komi folkloorist ning viimase üheks eredaimaks ja omapäraseimaks näiteks olid itkud. Selle idee teostusena sündisidki 1855. aastal toimunud keisrite vahetusega seotud patriootlik-monarhistlikud luuletused. Võimalik, et algaja üliõpilasena uskus Lõtkin tõesti valgustatud monarhiasse, nagu teda komi nõukogude historiograafias süüdistati (vt näit Martõnov 1988b: 91). Ilmselt on aga Lõtkini võimalikest valgustatud absolutismi illusioonidest olulisem tema püüd rajada ja arendada komi kirjandust. Tsaaririigi tsensuur ei lubanud üldiselt trükki originaalloomingut õigeusklike vähemusrahvaste keeltes pidades seda kasutuks, pigem isegi kahjulikuks. Lõtkini truualamliku luule näol oli tegemist esimeste trükki pääsenud komikeelsete ilukirjanduslike tekstidega. Need kontrolliti eelnevalt hoolikalt üle Peterburi õpperingkonna tollase kuraatori M. N. Mussin-Puškini ja tsensorite poolt. Luuletusi paluti lugeda ka komi keelt oskaval Savvaitovil, kes kirjutas oma aruandes: “Oma sisult on luuletused kooskõlas sõrjani rahva vaimu, arusaamade ja uskumustega, ei saa jätta avaldamata siirast tänu noorele sõrjani poeedile selle eest, et ta praeguses olukorras südamlikult ja tõhusalt liitis mõõtmatu Vene perega oma kaasmaalaste seni peaaegu kuulmatu hääle” (Kostromina 1989). Arvan, et Lõtkin kasutas lihtsalt juhust komi keel kirjalikul kujul avalikkuse ette tuua ning seega justkui pretsedent luua. Ta kasutas esmakordselt võtet, mida ta edaspidi komi rahva ja kultuuri hüvanguks edukalt pruukis.

1855. aastast pärineb ka Lõtkini luuletus “Võipõm komi iözlõ” (Laimatud komi inimestele). Selles kirjeldati Komimaal valitsevat vaimupimedust, komide vaimset tardumust ja laiskust. Luuletuse ridades “Aitab magamisest, komi

inimesed! Tehke lõpparve endise eluga” sisaldub noortele kultuurrahvuslastele tüüpiline ärkamise motiiv. Lõtkin kirjutas ka isiklikumat, valdavalt eeleegilise põhitooniga luulet, mis rääkis tundliku noore ebakindlast ja raskest elust võõras ja karmis maailmas, eemal kodust. Näiteks sellisest loomingust on 1856 kirjutatud luuletused “Nom” (Sääsk) ja “S’ölöm pess’öm” (Südame rahutus). (Berezina, Kazarinova 2000: 13–17)

Üliõpilasena koostas fennougristikast huvituv Lõtkin muuseas Matteuse evangeeliumi tõlgete põhjal väikesed karjala, mari ja mordva keele sõnaraamatud (Pogodin 1867: 143; Aralov 1907: 187; Zorgenfrei 1927: 47). 1856. aastal aitas Lõtkin N. P. Popovi “Komi keele õpiku”¹⁵² koostamisel. Just Lõtkin tõlkis suure osa selle õpiku aluseks olevast Coursier’ prantsuse keele õpikust komi keelde (Oldenburg 1931: IV). Suvevaheajal käis Lõtkin Komimaal folkloori kogumas. Ta käis ka Vjatka kubermangus permikomide ja udmurtide juures ning veendus, et permjakid on sürjanitega sama rahvas, udmurdid seisavad aga enam eraldi. Septembris, tagasiteel Peterburi kaotas ta Nižni Novgorodis suure osa alates 1846. aastast kogutud komi folkloorist ja oma komi-keelsete luuletuste käsikirjadest, samuti Puškini luuletuste tõlked komi keelde (Pogodin 1867: 144; Kostromina 1989). See oli Lõtkini jaoks ilmselt üsna dramaatiline kogemus, ta oli haige kuni jaanuarini ning luuletamisega ta hiljem enam ei tegelenud, pühendus teadusele ja tõlkimisele (Pogodin 1867: 144). Kokku on säilinud 15 Lõtkini luuletust. Tegemist on noore poeedi suleproovidega, mis komi-nõukogude kirjandusloolaste väitel erilist kirjanduslikku väärtust ei oma (Istorija 1980: 76; Lõtkin 1975: 290). Ei usu, et Lõtkin oleks hakanud luuletamist tühiseks pidama. Pigem pidas ta end poeedina vähelubavaks ja loobus seetõttu.

1858. aasta suve veetis Lõtkin ekspeditsioonil kalmõki steppides (Zorgenfrei 1927: 47). 1859 kaitses Lõtkin väitekirja Zaja-pandita¹⁵³ rollist kalmõkkide budistlikus kultuuris ja pälvis selle eest kuldmedali. Peale ülikooli lõpetamist siirdus Lõtkin pea kaks aastat kestnud teaduslikule ekspeditsioonile kalmõki steppidesse Astrahani ja Stavropoli kubermangudes ning Doni kasakkonna maadel. Tal õnnestus leida mitmeid seni laiemale teadusavalikkusele tundmatuid vanu kirjalikke allikaid kalmõkkide ja oiraatide ajaloo ja kirjakeele kohta. Lõtkin tõlkis leitud käsikirju vene keelde, kommenteeris ja avaldas tollastes teadusväljaannetes, samuti ilmus tema artikleid kalmõki-mongoli kultuuriloost

¹⁵² N. P. Popov, „Utšebnik zõrjanskago jazõka“. SPb, 1863

¹⁵³ “Istoritšeskii otšerk znamenitogo v buddiiskoi ierarhii lamõ Zajia-Panditõ s pokazaniem na jego vlijanije na rasprostranenije buddizma meždu oiratami i utšjonõh zaslug jego dlja oiratskoi literaturõ” Zaja Pandita, õieti Namhaitšamsto (1599-1662) oli oiraadi õpetlane, budistlik munk, kes õppis aastaid Tiibetis. Ta lõi oiraadi tähestiku (*todo bišig* – selge kiri) ja rahvakeelele lähedalseisva kirjakeele, mis võeti kasutusele 1648 ja mida kalmõkid kasutasid 1924. aastani. Tegelemine Zaja-Panditaga võis oluliselt mõjutada Lõtkini huvide suunda. Oma rahva religioosse valgustaja ja kirja loojana oli Zaja-Pandital palju ühist Permi Stefaniga. Samuti võis ta olla eeskujuks Lõtkinile endale.

Astrahani kubermangulehe mitteametlikus osas. Muuseas õppis ta ka tiibeti keelt. 19. sajandi keskpaigas oli Lõtkin ilmselt üks kalmõki ajaloo- ja kultuurimälestiste parimaid tundjaid, heade karjääriväljavaadetega noor, ent juba autoriteetne kalmõkkide uurija, keda ootas Peterburi Ülikooli kalmõki keele lektori koht. Lõtkini teadustööd on mongolistidest kolleegide poolt hinnatud tänini. (Martõnov 1988b: 93–94; Istorija 1980: 75–77; Lõtkin 1975: 290–291, Zorgenfrei 1927: 47–48)

5.3.3. *Torm ja tung*

Budistlikest kloostreist leitud vanade käsikirjade kõrval nägi Lõtkin ka kaasaegete kalmõkkide armetut kultuurilist ja majanduslikku olukorda ning hakkas mõtlema selle parandamise võimalustest. Oma aruannetes tõstatab ta küsimusi kohalike haridusolude parandamisest, mõningate kalmõkikeelsete trükiste väljaandmisest, kalmõki kirjandusmälestiste kaitsest. Samas kandusid tema mõtted kaugele kodumaale, komi rahva kehvale olukorrale. Temas tõstis pead iha teenida oma rahvast, mitte nokitseda mongolistika akadeemiliste küsimuste kallal Kalmõkkias või Peterburis. Komid olid Lõtkinil pidevalt mees püsinud. 1860. aastal ajalehes “Astrahanskije Gubernskije Vedomosti” avaldatud artiklitesarja “Materjalõ dlja istorii oiratov” pühendas Lõtkin komi kaupmehele Vassili Nikolajevitš Latkinile, 1840–1843 toimunud Petšoorareisi kirjelduse autorile ning ülikooliaegse korterikaaslase ja sõbra, aktiivse narodniku Longin Pantelejevi¹⁵⁴ abikaasa Serafima isale. 1860. aasta juulis tabas rahapuuduses vaevlevat Lõtkinit Kalmõkkias hingeline kriis, ta põletas hulga päevikumärkmeid ja muid pabereid (Pogodin 1867: 154; Zabojev 1972; Martõnov 1988b: 94, 97; Pisateli 1996: 354). 1860. aasta viimasel päeval saatis Lõtkin Astrahanist kirja Peterburi õpperingkonna kuraatorile I. D. Deljanovile. Ta kirjutab, et tunneb end oma komi rahvast ärälõigatuna ning kasutuna ja teatab oma soovist loobuda mongolisti karjäärist ülikooli juures ning teenida oma rahvast, tegeleda komide harimise ja valgustamisega. Ta leidis, et sürjanid vajavad emakeelset jumalasõna ning tema kohus on seda neile pakkuda. Tollal levisid kuuldused üldise koolikohustuse peatsest rakendamisest Venemaal. Lõtkin palus algul end määrata Ust-Sõssolski maakonnakooli ülevaatajaks, võimalusega õpetada sealsetes koolides komi keelt, hiljem sürjani koolide inspektoriks Ust-Sõssolskisse (tollal oli plaan selline ametikoht luua) (Pogodin 1867: 155–157; Aralov 1907: 189; Zorgenfrei 1927: 48; Lõtkin 1975: 291; Lõtkin 1976: 126; Martõnov 1988b: 94). Lõtkinit vaevas koduigatsus. Oma eelviimases aruandes 17. jaanuarist 1861 kirjutab Lõtkin: “Vaid oma armsal kodu-

¹⁵⁴ Longin Fjodorovitš Pantelejev (1840–1919), ühiskonnategelane, memuarist. Arreteeriti 1864 aktiivse osaluse eest “Zemlja i volja” Peterburi haru töös. Mõisteti sunnitööle, 1866–1874 viibis asumisel Jenisseiski kubermangus. Hiljem tegutses kirjastajana. (SIE, t. 10: 794)

maal, Ust-Sõssolskis, kaasmaalaste-sürjanite seas paraneb mu tervis ning leiab rahu mu süda ja hing ning ma võin olla praktiliselt kasulik oma kaasmaalastele-sürjanitele, kelle valgustamise mõte pole minus teadusest innustumisele vaatamata kunagi kustunud, tuhmunud..." (Zabojev 1972)

1861. aasta algul naases Lõtkin Peterburi ja sattus poliitilise üliõpilaselu keerisesse. Longin Pantelejevi vahendusel sai Lõtkinist narodnik, Tšernõševski tuline pooldaja ja revolutsioonilise salaorganisatsiooni "Zemlja i volja" liige. Tollane "Zemlja i volja" kaitses eelkõige talupoegade huve, pooldas pärisorjuse kaotamist ja hingemaa tasuta üleandmist talupoegadele. Organisatsioon oli isevalitsusliku korra vastu ning nõudis laialdaste õigustega valitava rahvaesinduse loomist Venemaal. Religiooni valdkonnas kaldusid narodnikud ateismi. Lõtkini ja ta naise Olga korteris oli vahepeal isegi salatrükikoda, kus trükiti organisatsiooni seisukohti tutvustavaid proklamatsioone. Revolutsioonilises tegevuses osalemise tõttu sattus Lõtkin politsei järelvalve alla. Valitsus üritas salaorganisatsiooni purustada, toimusid läbiotsimised, liikmete arreteerimised, ülekuulamised. (Pantelejev 1958: 311, 523; Martõnov 1988b: 95–97; Lõtkin 1975: 291)

Lõtkin ootas kolm aastat enda määramist Ust-Sõssolskisse ja lõpuks tuli negatiivne otsus. Ka kalmõki keele lektori kohast oli ta ilma, revolutsioonilisel tegelasel oli raskusi isegi gümnaasiumiõpetaja koha saamisega, elatist tuli teenida eratundide andmisega. Lõtkinit ja ta perekonda vaevas majanduslik kitsikus. 1860. aastate keskpaigaks oli Lõtkin teda kümnendi algul vallanud revolutsioonilistest ideedest loobunud. "Zemlja i volja" oli likvideeritud, 1864. aasta mais oli Peterburis toimunud Tšernõševski sümboolne hukkamine, mille järel ta 20 aastaks Siberisse saadeti. Ka Pantelejev saadeti Siberisse. Tormi ja tungi ajad olid möödas, Lõtkin elas vaikselt. Ilmselt olid politsei järelvalve, läbiotsimised ja repressioonid teda kohutanud, valitseva korraga leppima sundis ka vajadus peret toita. Tuli olla "mõistlik" ning oma sihtide saavutamiseks teisi teid leida. 1865. aastast õpetas Lõtkin ajalugu ja geograafiat Peterburi VI gümnaasiumis ja teistes pealinna õppeasutustes. (Zorgenfrei 1927: 48; Lõtkin 1975: 291; Lõtkin 1976: 126; Istorija 1980: 79)

Võimalik, et Lõtkinit ei suunatud Komimaale just sellepärast, et temas nähti potentsiaalset mässajat, rahvuslast. Peale poolakate Jaanuariülestõusu oli võimude suhtumine ääremaade ja "muulaste" küsimustesse muutunud, oldi valvsamad kui kunagi varem. Üldise koolikohustuse kehtestamisest ja sürjani koolide inspektori ametikoha loomise plaanist loobuti (Aralov 1907: 189). "Zemlja i volja" oli poolakate Jaanuariülestõusule kaasa tundnud ning omas kontakte poola mässulistega. Viimastest olid mitmed just Ust-Sõssolskisse asumisele saadetud. 1. jaanuaril 1870 kirjutas Lõtkin akadeemik M. P. Pogodinile: "Mind ei jäta mõte kord, olgu või vanas eas, kodumaale pääseda, kuid nüüd, nende kõikumiste juures, mis siiani valitsevad on, ei või minu palavaima soovi täitumisest mõeldagi: leidub inimesi, kes minu tegemistes separatismi näeksid." (Martõnov 1988b: 97)

5.3.4. Väikesed teod oma rahva heaks

1871. aastast kuni oma surmani oli Lõtkin ülemõpetaja Peterburi VI Gümnaasiumis. Lõtkini professionaalne karjäär edenes rahulikult, ilma vapustuste ja tõrgeteta. Lõtkini koostatud “Üldgeograafia õpikut”¹⁵⁵ anti korduvalt välja. Lõtkinile pakuti muuseas Totma õpetajate seminari direktori ja Kaasani vaimuliku seminari soome-ugri keelte professori kohta, ent ta ei soovinud Peterburist lahkuda (A-v 1907: 76; Lõtkin 1975: 291; Istorija 1980: 79). Võib-olla olid põhjused perekondlikud. Peale kõrvetada saamist Peterburi narodnikute organisatsiooni hävitamisel suhtus ta ühiskondliku võitluse perspektiividesse skeptiliselt ning pidas valitsevates oludes kasulikumaks “väikesi tegusid”¹⁵⁶, tööd komide hariduse edendamisel ning komi keele ja kultuuri uurimisel (Istorija 1980: 59). Sellega täitis ta suurema osa oma vabast ajast ning see oli talle ilmselt olulisem kui tema gümnaasiumiõpetajakarjäär. Ilmselt tegeles Lõtkin komi teemaga pidevalt, tegi vabal ajal ja unetutel öötundidel oma rahva heaks tasuta tööd (vt Obrezkova 2003a: 141). 1870. aastate lõpul tõlkis Lõtkin komi keelde Matteuse, Markuse, Luuka ja Johannese evangeeliumid, Apostlite teod, Psaltri, Johannes Kuldsuu¹⁵⁷ “Jumaliku liturgia” ja muid kiriklikke tekste ning palveid (Lõtkin 1976: 127). Võimalik, et seda tööd ette võtma julgustas Lõtkinit Ilminski süsteemi ametlik heakskiitmine 1870. aastal.

Lõtkin otsustas oma kultuurilise valgustustöö tarbeks kasutada ainsat tollal komikeelsele kirjasõnale avatud legaalsel kanalil – õigeusklikku kirjandust. Lõtkin seostas oma tegevuse riigivõimu silmis igati auväärse Permi Stefaniga ning hankis sellele niiviisi legaalsuse pitseri. Teiseks legaalseks nagiks, kuhu oma valgustustöö riputada, oli Nikolai Ilminski tegevus Kesk-Volga “muulaste” emakeelsel ristiustamisel, millel 1870. aastast oli keskvalitsuse ametlik heakskiit ja toetus. Pole teada, et Lõtkin olnuks eriti innukas õigeusklik. Tema esimene naine Olga, neiupõlvenimega Lange, oli päritolult protestant, ent aktiivse narodnikuna kaldus tõenäoliselt ateismi. Samas oli komi keele ja kultuuri uurimine ja arendamine, oma viletsuses viibiva rahva harimine ja valgustamine olnud Lõtkinile südamelähedane juba varasest noorusest peale. Arvan, et

¹⁵⁵ “Utšebnik obštšei geografii” SPb, 1888–1890

¹⁵⁶ Vrd Kuratovi 1864. aastal kirjutatud luuletusega “Matõssa koljan lun i matõssa voan lun” (Eile ja homme). Luuletuse minategelane kahetseb, et on elanud mõttetut patuelu ning soovib end parandada. Ta leiab, et tema osaks on väikesed teod, näiteks komi inimestele kirjatarkuse õpetamine. (Komikeelne originaal vt Kuratov 1979: 50–51; venekeelne tõlge vt Kuratov 1958: 56–57). Väikeste tegude teooriaga (*teorija malõh del*) tuli 1860. aastate algul välja mõjukas vene publitsist, kriitik ja filosoof Dmitri Ivanovitš Pissarev (1840–1868). Ta nägi Venemaa peamiste probleemidena rahvamasside vaesust ja harimatust ning soovitas nende vastu võidelda individuaalse enesetäiendamise ning teadmiste levitamise abil. Väikeste tegude teooria õitseng saabus 1880. aastail, peale *Narodnaja Volja* purustamist. Sellesse uskusid paljud Vene liberaalid ja liberaalsed sotsialistid. (Ivanov-Razumnik 1997, tom 2: 171–172; Bossov 2004: 135)

¹⁵⁷ Johannes Chrysostomos (Kuldsuu) (u 350–407), bütsantsi kirikutegelane.

ettevaatlik Lõtkin lihtsalt kasutas õigeusklikku kirjandust kui ainsat võimalikku legaalset teed oma rahvuslike eesmärkide saavutamiseks, see oli talle eelkõige vahend.¹⁵⁸ Samas pidas ta emakeelset vaimulikku kirjasõna rahvale ilmselt tõesti ka kõlbelises mõttes kasulikuks. Lõtkini meeles võis mõlkuda mingisugune õigeusklik komi rahvuskirik nagu see eksisteeris Bulgaarias ja Serbias. Näiliselt andis ta peale narodnikluse perioodi alla, mugandus koostööni tsaarivõimu ja õigeusu kirikuga, teenis nende huve. Selles süüdistas teda nõukogude historiograafia alates 1930. aastatest (vt näiteks Otšerki 1955: 283; Fjodorova 1975: 59). Võib-olla püüdis Lõtkin komi rahvuslasena hoopis impeeriumit üle kavaldada?

Oma vaimuliku kirjanduse tõlgete avaldamiseks kasutas Lõtkin ära 500 aasta möödumist Permi piiskopkonna loomisest. Lõtkin esitas end Stefani komikeelse misjonitöö jätkajana. Haridusministeeriumi ametliku väljaande 1883. aasta detsembrinumbris avaldati Lõtkini teaduslik artikkel “Komimaa viiesajas aastapäev”¹⁵⁹, teemaks komide ristiusustamine Permi Stefani ja ta järglaste poolt ning Stefani loodud komi kirjakeel ja selle saatuse. Artikli pealkirjas sisaldub idee, et Stefan oma misjonitööga pani aluse kaasaegsele Komimaale. Lõtkinil õnnestus saavutada suurvürstinna Aleksandra Jossifovna heasoovlik tähelepanu oma tõlgetele, järgnes Püha Sinodi ülemprokuröri K. P. Pobedonostsevi heakskiit ja Püha Sinodi õnnistus. Sama aastapäevaga seoses avaldati 1883 ka Lõtkini poolt komi keelde tõlgitud Johannes Kuldsuu “Jumaliku liturgia” kirikuslaavi- ja komikeelne paralleelväljaanne.¹⁶⁰ Tähistamaks poolletuhande aasta möödumist Komimaa kristianiseerimisest ning Võtšegda-Sõssola ala liitmisest Moskva riigiga, käskis keisrinna Maria Fjodorovna enda nimel saata 200 eksemplari sellest raamatust komi rahvakoolidele Vologda, Arhangelski, Permi ja Vjatka kubermangus (Lõtkin 1889: II–III). See kujunes Lõtkini jaoks läbimurdeks, edaspidi oli juba lihtsam. Võimude kahtlused olid uinutatud ja nüüd võis ta avaldada ka keeleteaduslikke töid. 1885 ilmusid vene-komi paralleelväljaanne-

¹⁵⁸ Ka filoloog ja ajaloolane A. N. Gren (1862–1932) arvas, et Lõtkin soovis vaimuliku kirjanduse abil komi kirjekeelt arendada ja levitada (Lõtkin 1976: 127).

¹⁵⁹ G. Lõtkin, “Pjatisotletije zõrjanskago kraja”. – “Žurnal Ministerstva Narodnago Prosveštšeniija”. Dekabr’ 1883: 275–326.

¹⁶⁰ “Božestvennaja liturgija svjatogo otsa našego Ioanna Zlatoustogo. Veža mijan ajlõn Zarnivoma Ioannlõn Jenlõ kesjalõm” SPb, 1883. Samal aastal haridusministeeriumi ajakirjas ilmunud artiklis toetas Lõtkin seisukohta, et Lepjohhini poolt 1771. aastal Sõssolalt, Podkiberskoje külast leitud vana-komikeelne teksti näol on tegemist Johannes Kuldsuu “Jumaliku liturgia” nende osadega, mida loetakse kuuldavalt. Stefan tõlkis need komi keelde, hilisemad ümberkirjutajad kasutasid aga komi tähtede asemel kirillitaset. Nüüd võis Lõtkin kogu liturgiat komi keelde tõlkides esineda Stefani misjonitöö jätkajana.

tena Lõtkini poolt komi keelde tõlgitud evangeeliumid ja apostlite teod¹⁶¹ ning Psalter.¹⁶²

5.3.5. Peateos

1889 ilmus Lõtkini peateos “Komimaa Permi piiskoppide ajal ja komi keel” (Lõtkin 1889), väga huvitav ja mitmekülgne raamat, mille autorina Georgi Stepanovitš Lõtkin kirjutati kuldtähtedega komi kultuurilukku. See oli suurim tsariajal trükitud töö komidest ja Komimaast, tollase komi kultuuriloo omalaadne entsüklopeedia (Martõnov 1988b: 98; Pisateli 1996: 5; Kostromina 2004: 185). Raamat on truualamliku kingitusena pühendatud troonipärijale Nikolai Aleksandrovitšile. Võib-olla lootis Lõtkin Nikolaist paremat valitsejat kui venestajast Aleksander III. Võimalik aga, et tegemist on lihtsalt osaga oma-aegsest raamatukultuurist.

Ilumislugu. Raamatu avaldamislugu on üsna pikk ja keeruline. Järgnevalt olen püüdnud selle minu käsutuses olnud allikate põhjal rekonstrueerida. Ija Kostromina andmeil valmis Lõtkinil raamatu käsikiri 1882. aastaks ning ta esitas selle läbivaatamiseks haridusministeeriumi õpetatud komiteele. Ühtlasi palus ta haridusministrilt Ivan Davidovitš Deljanovilt raamatu avaldamiseks finantstoetust, sest endal tal selleks vajalikke rahalisi vahendeid polnud (Kostromina 2004: 181). Võimalik, et Lõtkin plaanis avaldamise kergendamiseks ajastada oma töö Permi piiskopkonna 500. juubeliks. Raamatu väljaandmine takerdus aga aastateks.

Haridusministeeriumi õpetatud komitee tegi käsikirja läbivaatamise ülesandeks oma liikmele, tegelikule riiginõunikule P. I. Savvaitovile. 11. aprillil 1883 toimunud komitee istungil arvas Savvaitov, et käsikirja tuleks mõnevõrra muuta ja parandada. Ta kiitis Lõtkini komikeelsete tekstide sujuvat ja puhast keelt, kuid heitis raamatus sisalduvale komi keele grammatikale ning komi-vene sõnaraamatule ette ebatäielikkust – kaasaegses komi keeles kodunenud russismid oli komi keelt puhastada üritav Lõtkin välja jätnud. Oma siseretsensioonis nimetas Savvaitov komisid “poolmetsikuks rahvaks” ning leidis, et nende vaimsele arengule kaasaaitamine on kiiduväärne. Komitee soovitas Lõtkinil Savvaitovi arvamust tõsiselt arvesse võtta (Krassov 1901: 485; Kostromina 2004: 181–182). Lisaks põhimõttelistele lahkarvamustele komi kirjakeele arengusuundade osas oli Savvaitov Lõtkini peale ilmselt ka isiklikult solvunud – nendesse, kes enne teda komi keele uurimisega tegelenud olid, suhtus Lõtkin oma raamatus väga kriitiliselt. Oma vastuses õpetatud komiteele esitas Lõtkin

¹⁶¹ “Свѣтоѣ Евангеліе отъ Мѣфеѣ, Марка, Луки и Іоанна и Деѣянїи свѣтѣхъ апостоловъ. Вежа бур-ѣуоръ Мѣвеѣсанъ, Марксанъ, Луксанъ, сѣсса Вежа апостолѣсанлѣнъ керѣмѣѣсѣсѣ.” SPb, 1885.

¹⁶² “Псалтирь”. Ошкансѣлѣмъ.” SPb, 1885.

veel kord argumendid oma seisukohtade kaitseks ning rõhutas enesekaitseks, et järgib akadeemik Sjögreni poolt kasutusele võetud õigekirjatraditsiooni. Ilmselt tundis Lõtkin, et tal on komi kirjakeele arendamisel täita oma missioon, et ta teenib oma rahvast. Ta kirjutas: “Mul pole õigust moonutada oma tööd teadusliku võhiklikkuse rõõmuks ning ma keeldun tingimusteta parandamast oma tööd P. I. Savvaitovi märkustele vastavalt.”¹⁶³ Savvaitovi “poolmetsik rahvas” haavas Lõtkinit ja ta kirjutas: “Siin ilmneb Savvaitovi viisakusetus (*nevežestvo*) kogu oma suuruses.” (Kostromina 2004: 182). Lõtkin kavatses oma töö eraldi brošüüridena välja anda, ent autorisse ilmselt teatava sümpaatiaga suhtunud haridusminister Deljanov soovitas avaldada kogu materjali ühtede kaante vahel. 20. septembril 1884 tuli luba Peterburi tsensuurilt (see on kirjas tiitellehe pöördel) ning raamat trükiti ära.¹⁶⁴ Probleem oli selles, et Lõtkinil polnud tiraaži väljaostmiseks raha. Ta palus korduvalt toetust haridusministeeriumilt, ent seal ilmselt kõheldi sellise raamtu vajalikkuses ning telliti selle kohta aina uusi retsensioone (Kostromina 2004: 184–185).

Üks, kellel Lõtkini teose kohta arvamust avaldada paluti, oli akadeemik Wiedemann. Wiedemann tegi seda vastu tahtmist, sest tal oli 1880. aastal olnud Lõtkiniga üsna terav arvamustevahetus ajakirjanduses, teemaks Wiedemanni komi-saksa sõnaraamat (vt pikemalt allpool). Detsembris 1884 valminud saksa-keelses arvustuses kiidab Wiedemann Lõtkini tööd vanade komikeelsete tekstidega, samuti raamatus sisalduvate folklooripalade head komi keelt. Lõtkini grammatikat pidas Wiedemann ebapiisavaks, eriti süntaksi osas, komi-vene sõnaraamatut aga mitte-täielikuks. Raamatu ajaloo osa hindas Wiedemann positiivselt ning soovitas avaldada eraldi. (Kostromina 2004: 184–185)

Lõtkini raamatut paluti retsenseerida ka N. I. Ilminskil, kel oli suur autoriteet “muulaste” hariduse küsimustes.

Ilminski suhtus Lõtkinisse ja tema kirjakeelealastesse seisukohtadesse mõistvalt ja heasoovlikult. Kahe mehe vaated vaimuliku kirjanduse “muulaste” keeltesse tõlkimisele olid üsna ühtelanged. Kaugemad eesmärgid olid ilmselt erinevad, ent selle jättis Lõtkin enda teada ning püüdis oma kirjakeelealaste seisukohtade kaitsel Ilminskiga koostööd teha. Lõtkini ja Ilminski vahel tekkis kirjavahetus. Kokku on ajavahemikust 1884. aasta sügis kuni 1887. aasta kevad

¹⁶³ Varem oli Lõtkin oma keeleteaduslike seisukohtade kaitseks ka üsna küünilisi trikke kasutanud. A. Krassovi teatel oli Lõtkin “Johannes Kuldsuu jumaliku liturgia” puhul Savvaitovi parandusettepanekuid justkui arvesse võtnud, ent saanud tsensuurilt avaldamisloa muutis jälle kõik omamoodi. Korrektuuri luges ta ise ja kui raamat ilmus, oli see üsna erinev sellest, mille avaldamise Savvaitov heaks oli kiitnud. (Krassov 1901: 520)

¹⁶⁴ Tartu Ülikooli raamatukogus oleva eksemplari tiitellehel on ilmunisaastaks märgitud sama aasta. Helsingi Ülikooli raamatukogus oleva eksemplari tiitellehel on aga ilmunisaastaks 1889 ning raamatu lõppu on lisatud materjale, mis on ilmunud 1884. aasta detsembris ning lisa, mille avaldamisaastaks on tiitellehele märgitud 1887. Tartu Ülikooli eksemplar neid lisasid ei sisalda. Tõenäoliselt on Tartu Ülikooli raamatukokku sattunud mõni eksemplar esialgsest, piiratud ametkondlikuks kasutuseks mõeldud väikesearvulisest tiraažist, sest laiema lugejaskonnani jõudis Lõtkini suurteos alles 1889.

teada 11 kirja, sh 10 Lõtkinilt Ilminskile ja 1 Ilminskilt Lõtkinile.¹⁶⁵ Oma esimeses teadaolevas kirjas Ilminskile, kirjutatud mitte hiljem kui septembris 1884, tänab Lõtkin Ilminski selle eest, et viimane teavitas teda konfidentsiaalselt Savvaitovi aruande sisust enne selle kinnitamist (Obrezkova 2003a: 140, 143). 24. septembril 1884¹⁶⁶ kirjutab Ilminski Lõtkinile, et sai just vastuse Konstantin Petrovitšilt (Pobedonostsevit), kes oli läbi lugenud Lõtkini raamatu eessõna. Pobedonostsevit polnud mingeid vastuväiteid, vaid leheküljel VII soovitas ta fraasi “et hanesid mitte õrritada”¹⁶⁷ välja jätta või pehmema väljendusega asendada (Obrezkova 2003a: 140). Niisiis oli Lõtkini vaidlusi põhjustanud teos jõudnud Sinodi ülemprokuröri enda lauale ning ta kiitis selle põhimõtteliselt heaks.¹⁶⁸ See oli kooskõlas tema toetusega Ilminski süsteemile. Lõtkini tihe koostöö Ilminskiga oma raamatu ning selles sisalduvate keeleteaduslike seisukohtade kaitsel jätkus. Hiljemalt 1886. aasta veebruaris kirjutatud kirjas annab Lõtkin nõu, milliseid argumente Ilminski võiks kasutada oma positiivses retsensioonis tema raamatu kohta. Ilmselt avaldati Lõtkinile survet, et ta teeks järeleandmisi Savvaitovile ja Wiedemannile. Lõtkin kirjutab, et ei saa mingeid järeleandmisi teha, et tal pole selleks õigust (Obrezkova 2003a: 140–141). 25. veebruaril 1886 kirjutatud kirjas palub Lõtkin, et Ilminski oma retsensioonis pööraks tähelepanu ühele Lõtkini eelkäijate veale (vt Lõtkin 1889: VII), mille ta oma raamatus säilitas (et hanesid mitte liialt õrritada). Siis saaks Lõtkin Ilminskile viidates selle vea raamatu järgmises väljaandes ära parandada, hanede kaagutamisele vaatamata (Obrezkova 2003a: 141; Obrezkova 1998: 8). Lõtkin tahtis kaasaegset russismirohket komi kirjakeelt lähendada rahvaluule puhtale komi keelele ning üritas seejuures toetuda Ilminski autoriteedile. Oma raamatu eessõnas soovib Lõtkin haritud sürjaneil, kes tegelevad tõlgetega komi keelde, tutvuda mõningate Ilminski ja ta kaastööliste töödega (Lõtkin 1889: VII–VIII, vt ka Krassov 1901: 489). 17. märtsil 1887 kirjutatud viimases

¹⁶⁵ Ilminski oli Lõtkini tegemistega kursis juba varem ja ka nendevaheline kirjavahetus oli alanud juba varem. 2. novembril 1883 Pobedonostseville kirjutatud kirjas väljendab Ilminski oma toetust Lõtkini suurepärase tööde väljaandmisele sürjanite kristliku valgustamise hüvanguks. Ilminski leidis, et Lõtkini tõlked on väga head ning viitab Lõtkini kirjale, milles viimane kaebas, et härrad tsensorid ahistavad teda sundides peale russisme (Ilminski 1895: 45–46). Ilminski kirjas ülemprokurörile käsitletakse Lõtkini töid-tegemisi muude teemade vahel, ilma sissejuhatusega. Võib arvata, et neil oli Lõtkinist varemgi juttu olnud.

¹⁶⁶ Tsensuur oli raamatu väljaandmiseks loa andnud 20. septembril 1884.

¹⁶⁷ “Hanede” all pidas Lõtkin ilmselt silmas oma eelkäijaid komi keeleteaduse vallas, kellele ta end vastandas ning võib-olla ka seminariharidusega komisid. Lõtkin võttis Pobedonostsevi arvamust muidugi arvesse ning jättis selle lausejupi välja (vt Obrezkova 2003a: 141).

¹⁶⁸ Pobedonostsev oli ilmselt Lõtkini teosega kursis juba varem. Tema sekkumine Lõtkini palvel aitas muide pisut kiirendada raamatu trükkimist Teaduste Akadeemia trükkikojas (trükkimine oli tehniliselt üsna keeruline, sest raamatus kasutati palju ebaharilikke lisamärke) (vt Lõtkin 1889: IV).

teadaolevas kirjas Ilminskile kaebab kärsituks muutunud Lõtkin, et juba trükitud töö oli esmalt terve aasta Savvaitovi käes ja on nüüd juba pea kaks aastat Ilminski käes olnud ning palub viimasel oma retsensiooniga kiirustada, et saaks raamatu ükskord ometi välja anda (Obrezkova 2003a: 143).

Lõtkini raamat saadeti retsenseerimiseks ka teistele Kaasani õpetlastele. Oma eksemplarid said P. D. Šestakov, V. V. Mirotvortsev, A. I. Popov. Üldiselt suhtusid Kaasani haritlased Lõtkini teosesse positiivselt, ehkki leidsid, et kui keeles on juba juurdunud russismid, siis tuleb neid kasutada ka õigeusu edasi andmisel selles keeles. Nenditi Lõtkini teose olulisust komi keele edasisel uurimisel, ent rahvakoolides kasutamiseks soovitati raamat osadeks jagada. Üldiselt arvati, et teose autor väärib ministeeriumi materiaalset toetust (Kostromina 2004: 185).

Lõpuks toetas haridusministeerium Lõtkinit vaid 250 rublaga.¹⁶⁹ See oli vaid mürdosa raamatu väljaandmise kuludest.¹⁷⁰ 1889. aastaks suutis Lõtkin lõpuks vajaliku raha kokku laenata, tiraaži trükikojast välja osata ning tasapisi levitama hakata (Kostromina 2004: 185–186).

Sisu. Lõtkini suurteos koosneb sisutihedast eessõnast (lk I–VIII) ja kahest osast: “Komimaa Permi piiskoppide ajal” ja “Komi keel”. Esimene osa on pühendatud ajaloole. Alustuseks on väheste muutustega taastrükk 1883 ilmunud artiklist “Komimaa viiesajas aastapäev” (lk 1–39). Lehekülgedelt 41–75 leiame Permi Stefani eluloo ning lehekülgedelt 76–87 ülevaate Stefani järglastest Permi piiskopitoolil. Tekstid on paralleelselt vene ja komi keeles, varustatud rikkalike venekeelsete kommentaaridega. 1883 ilmunud artikli osadena sisaldab raamatu esimene osa veel selgitavat sissevaadet Komimaa ajaloolisesse geograafiasse (lk 16–21); illustreerivate lisadega varustatud tekste komi märkidest ja vanast kalendrisüsteemist (lk 21–24); ülevaadet Permi Stefani loodud komi tähestikust ja vana-komi kirjakeele mälestistest ning viimaste tekstikriitilist analüüsi (lk 24–39). Lisatud on veel illustratsioonidega varustatud lühikesi kunstiajaloolisi tekste Moskva kremlis asuvast Spass-na-Boru kirikust, kus puhkasid Stefani maised jäänused ning Püha Permi Stefani katedraalist Ust-Sõssolskis (lk 39–40), samuti komi asuala etnograafiline kaart ühes selgitava tekstiga (lk 87–88). Raamatu teine osa on pühendatud keelele. See algab sissejuhatusega komi keeleteadusesse (lk I–IV). Järgneb komi keele grammatika, paralleelselt vene ja komi keeles (lk 1–42). Edasi tulevad komi-vene sõnaraamat, mis sisaldab ka komi sõnade udmurdikeelseid vasteid (lk 43–112) ning udmurdi-vene sõnaraamat ühes udmurdi sõnade komikeelsete vastetega (lk 117–154). Lehekülgedel 113–116 on ära toodud valik mordva sõnu soome ja vene, aga ka mari ja karjala vastetega. Lehekülgedelt 155–156 leiame paralleelselt esitatud komi, vene ja kirikuslaavi tähestikud ning arvsõnad komi ja vene keeles. Edasi tulevad

¹⁶⁹ Teistel andmetel ulatus toetus 500 rublani (Aralov 1907: 191).

¹⁷⁰ Raamatu väljaandmiskulud olid umbes 3000 rubla (Tšeussov 1924: 44; Aralov 1907: 191).

komi folklooripalad ja nende venekeelsed tõlked, kusjuures ära on näidatud komikeelse teksti murre ja allikas (lk 157–194) ning K. D. Ušinski¹⁷¹ raamatu “Rodnoje slovo” (1864) I osast üle võetud vene folklooripalad ühes tõlgetega komi keelde (lk 195–220). Lõpuks on esitatud enamlevinud palvete kirikuslaavikeelsed tekstid koos komikeelsete tõlgetega ning lõigud udmurdiikeelsest Matteuse evangeeliumist (T. G. Aminoffi tõlge, Helsinki 1882), kusjuures sulgudes on ära toodud udmurdi sõnade komi vasted (lk 221–226). Leheküljed 155–226 moodustavad aabitsa.¹⁷² Teise osa lõppu on lisatud 60-leheküljeline vene-udmurdi-komi sõnaraamat. Helsingi Ülikooli raamatukogus leiduvale eksemplarile, mille tiitellehel väljaandmisaastaks 1889, on pisut muudetud kujul lisatud haridusministeeriumi ajakirja 1884. aasta detsembrinumbris ilmunud Lõtkini vastus samas avaldatud A. P. kriitikale tema tõlgete aadressil (lk 227–232) ning 31-leheküljeline “Komi-udmurdi-vene aabits ja teated kirikuslaavi ja vene keele grammatikast”. Viimase tiitellehel on väljaandmisaastaks märgitud 1887, tiitellehe pöördel on tsensuuri luba 7. märtsist 1887.

Eesmärk. Eessõna algul kirjeldab Lõtkin neid tõukejõude, mis sundisid teda seda raamatut kirjutama. Juba lapsepõlves vaevas teda asjalolu, et ta ei mõistnud vene keelt ega saanud aru kirikuslaavikeelsetest jumalateenistustest. Vene keele mitte-oskamise tõttu oli tal koolis raskusi. Lähtudes teda ikka saatnud soovist olla kasulik oma rahvale, ongi ta tõlkinud komi keelde vaimulikku kirjandust ning koostanud raamatu, mille abil komi lapsed saaksid õppida vene keelt, mida kasutatakse nii kirikus, teaduses kui kohtus. Selgub, et oma peateose kallal töötas Lõtkin umbes kolm aastat, leivatöö kõrvalt, õhtuti, pühade ajal, koolivaheaegadel (Lõtkin 1889: I–III). Raamat oli mõeldud kasutamiseks komi rahvakoolides vene keele õpetamisel komi lastele. Lõtkin oli seisukohal, et komikeelne kirjaoskus peab eelnema venekeelsele kirjaoskusele, et vene keele õppimine oleks mõtestatud, mitte selline tuupimine nagu tema enda õppimispiinade aastail. Lõtkin andis eessõnas ka oma raamatu kasutamiseõpetuse. Komi lapsed peavad esmalt omandama komi tähestiku ja komikeelsed arvsõnad, lugema komi folklooritekste komi keeles. Edasi tuleb selgeks õppida vene tähestik, arvsõnad ning lugeda komi folklooripalade venekeelseid tõlkeid. Seejärel võib juba lugeda ka vene folkloori tõlkeid komi keelde¹⁷³ ja venekeelseid originaale. Alles siis, kui komi lapsed on sel moel, oma emakeele baasilt, omandanud vene keele, võib hakata kasutama venekeelseid õpikuid. Kool peaks

¹⁷¹ Konstantin Dmitrijevits Ušinski (1824–1871), vene pedagoog. Tõstis kasvatusel alustena esile rahvalikkuse, teaduse ja usu. Ušinski arvates pidi lapsi harima vastava rahva parimate traditsioonide vaimus ja emakeeles, oluline oli töökasvatus.

¹⁷² “Bukvar’ zõrjansko-russko-tserkovnoslavjanskii”.

¹⁷³ Need tõlked polnud sõnasõnalised, mugandatud oli ka sisu. Näiteks tõlkis Lõtkin “laeva” “paadiks”, kuna komi lapsed polnud iialgi laeva näinud, küll aga paate. Komi lastele tundmatu nisujahust pirukasordi tõlkis ta nisuleivaks (vt Martõnov 1988b: 102–103).

lastele andma ka komi-vene ja vene-komi sõnaraamatute kasutamise oskuse ning harjumuse (Lõtkin 1889: III–IV). Lõtkin soovis, et vene keele oskuse kaudu avaneks komi noortele aken maailma, ent ta tahtis, et komid omandaksid vene keele juba komikeelsete kirjaoskajatena, et nende emakeeleks, esimeseks keeleks jääks ikkagi komi keel. Komi keel pidi saama teistega võrdseks kultuur-keeleks. Lõtkin lootis, et tema raamat aitab kaasa komi noorsoo vaimsele ja kõlbelisele arengule, komide kui etnilise rühma emantsipatsioonile. Juba 1884. aastal, veel enne kui raamat laiema avalikkuse ette pääses, arutas autor haridusminister Deljanoviga selle levitamise plaani. Kokku umbes 2000-st eksemplarist 1550 oli mõeldud komi koolidele Vologda (1350), Permi (100), Arhangelski (50) ja Vjatka (50) kubermangus, 100 eksemplari pidi minema samade kubermangude raamatukogudele (Kostromina 2004: 186). Oma kirjades Ilminkile aastaist 1886–1887 rõhutab Lõtkin, et on koostanud terve rea raamatuid, mille abil saab õppida nii komi kui vene keelt – s.o. rahuldada riigi vajadusi. Ta soovis, et komi keelest saaks õppeaine Komimaa koolides (Obrezkova 2003a: 141–143). On loomulik, et Lõtkin kui rahvuslane tahtis mõjutada Komimaa haridusolusid, ent võimude vastuseisu tõttu see eriti ei õnnestunud.

Keeleküsimused. Oma suurteose eessõnas selgitas Lõtkin ka oma seisukohti keeleküsimustes ning polemiseeris kolleegidega. Lõtkin vastandus üsna teravalt komikeelse kirjasõna senistele traditsioonidele. Permi Stefani poolt loodud komi kirjakeele traditsioon oli Lõtkini arvates välja surnud Stefani venelastest järglaste hoolimatuse tõttu. Selle asemele tekkis 18. sajandil uus komi kirjakeele traditsioon, mille löid juba varases nooruses emakeelsest keskkonnast venekeelsetesse vaimulikesse seminaridesse (1738–1786 Ustjugis, 1786. aastast Vologdas) saadetud komi vaimulike pojad. 18. sajandil ja 19. sajandi I poolel olid need seminaristid ainsad komi haritlased. Seminariharidusega komide tehtud vaimuliku kirjanduse tõlgetes kujunes välja eriline žargoon. See seisis rahvakeelest eemal ja kubises russismidest. Praktiliselt kõik Lõtkini-eelsed tõlked olid tehtud sellesse seminaristide žargooni. Oma tõlked tegi Lõtkin sõssola murdesse, mida pidas komi keele peamurdeks. Sõssola murde eelistamisel oli Lõtkini jaoks oluline see, et sellel oli lähima sugulaskeele udmurdi keelega enam ühist kui teistel murretel. Lõtkini eelkäijad (A. Šegrin, F. J. Wiedemann, P. I. Savvaitov, N. P. Popov, A. J. Popov, A. P. Popov) tõlkisid peamiselt võtšegda murdesse. (Lõtkin 1889: VI–VII; II: II)

Lõtkin oli keeleline purist. Erinevalt teistest tõlkijatest vältis ta hoolikalt võõrkeelsete (peamiselt venekeelsete) sõnade kasutamist. Ta loobus ka komi keelele võõraste venekeelsete sidesõnade kasutamisest. Vene sidesõnad toodi komikeelsesse kirjasõnasse komi seminaristide poolt, kes õppisid vaimulikus seminaris indoeuroopa keeli (vene, kirikuslaavi, ladina, kreeka), harjusid sidesõnadega ja hakkasid oma komikeelsetes tõlgetes pruukima vene sidesõnu. Permi Stefani tõlgetes selliseid sidesõnu polnud, nende sissetoomine ohustas Lõtkini arvates komi keele sisemist loogikat ja struktuuri. Lõtkin teadis vaid üht komi seminaristi, kes hoidus psalme tõlkides vene sidesõnadest ja tabas oma

tekstides suurepäraselt komi keele ilu. See oli P. V. Rosputin (õigemini Rasputin), Ust-Sõssolski katedraali kellamees, hiljem preester Petšooras vallas (Lõtkin 1884: 103; Lõtkin 1889: VI–VII). Lõtkini eesmärgiks oli, et komi kirjakeel oleks võimalikult lähedane komi rahvakeelele ja seega igale komile täielikult arusaadav. Tema püüded olid kooskõlas N. I. Ilinski ideede ja kogemustega õigeuskliku kirjasõna tõlkimisel mitte-vene keeltesse. Lõtkin otsustas kasutada komi ortograafias pehmete kaashäälikute tähistamiseks märke, mida Sjögreni soovitusel juba kasutas N. P. Popov oma “Komi keele õpikus” ning Wiedemann oma “Komi-saksa sõnaraamatus” (Lõtkin 1889: VII). Pehmed vormid olid Lõtkini komi tähestikus olemas kaashäälikutel “д”, “з”, “л”, “н”, “с”, “т” ja “ч”. Lõtkin oli seisukohal, et komi pehmete kaashäälikute näol on tegemist eraldi foneemidega, millele peavad vastama oma tähemärgid. Sellest ei piisa, kui lisada neile vene pehmendusmärk, nagu teevad seminariharidusega komid. Lisaks olid Lõtkini komi tähestikus erinevalt vene tähestikust, veel tähed “дж” ja “дз”, poolvokaal “ј” (vastas vene “й”-le) ja “ө”. Vene tähestiku tähed “ф”, “х”, “ц”, “ш”, “э”, “ю” ja “я”, samuti tugevdus- ja pehmendusmärk Lõtkini komi tähestikus puudusid. (Lõtkin 1889, II: 155; Lõtkin 1900: IV)

Lõtkin oli saanud keeleteadusliku hariduse ning talle oli loomulikult selge, et komi keel on üks soome-ugri keeli ja et komid kuuluvad soome-ugri rahvaste hulka. Seda teadmist püüdis ta oma raamatu vahendusel ka komide seas levitada. Eriti armastas Lõtkin rõhutada komi ja udmurdi keele lähedust, millele komi ja udmurdi raamatute koostajad tema arvates piisavalt tähelepanu ei pööranud. Lõtkin arvas, et tuleks liikuda nende keelte ortograafia ühtlustamise suunas, sest oli seisukohal, et nii nagu väikevene (ukraina) ja suurvene (vene) keel on ühtse vene keele murded, nii on ühe keele murded ka komi ja udmurdi keel (Lõtkin 1889, I: 87–88). Oma suurteose lõppu lisatud “Komi-udmurdi-vene aabitsas” pakub ta välja ühise komi-udmurdi tähestiku. Paistab, et Lõtkinil kui natsionalistil oli teatavaid pretensioone ka udmurdi keele murdeid kõneleva rahvastiku suhtes. Võimalik, et tal mõlkus meeles mingi komisid ja udmurte ühendav permi rahvus. Lõtkin pooldas tollases fennougristikas domineerinud seisukohta uraali ja altai keelte ühisest päritolust. Ta armastas tegeleda võrdleva keeleteadusega, võrrelda komi keelt erinevate sugulaskeeltega. (Lõtkin 1884: 103–107; Lõtkin 1889: VII)

Lõtkin koostas esimese komikeelse komi grammatika, leiutades seejuures tarvismineva terminoloogia. Oma peateose keelele pühendatud osa sissejuhatuses annab Lõtkin ülevaate enne tema oma ilmunud komi grammatikaist (vt Lõtkin 1889, II: I–II). Huvitav, et Lõtkin ei maini kuskil Kuratovi “Vologodskije Gubernskije Vedomostis” ilmunud artikleid komi keelest. Kas ta polnud neist tõesti teadlik? Või kandis ta rivaali peale vimma ja otsustas ta lihtsalt maha vaikida?

Lõtkin oli varasemate grammatikate suhtes üsna kriitiline. Pikemalt diskuteeris ta oma kaasaegsete Savvaitovi ja Wiedemanniga. Savvaitoviga olid Lõtkinil kõige suuremad vastuolud ortograafia vallas. Näiteks kasutasid Savvaitov ja

tema järgi ka N. A. Rogov¹⁷⁴ märki “j” kahes tähenduses: poolvokaalina ning eelneva kaashääliku pehmendajana. Viimases tähenduses kasutas Lõtkin Sjögreni poolt soovitatud märki “‘”. Savvaitovi arvates polnud jälle Lõtkini pehmendusmärkidega kaashäälikute järgi mingit vajadust. Need vaid raskendavad lugemist ning varasema komi ortograafiaga tuttavad lugejad (näiteks Savvaitovi grammatika järgi Vologda seminaris õppinud komid) peaksid uue tähestiku pärast ümber õppima. Savvaitov pani ilmselt imeks, kust võtab Lõtkin jultumuse vanu teaduskorüfeesid, isegi Sjögrenit, kritiseerida ning nimetada Šegrini, Wiedemanni ja teda ennast komi keele moonutajaiks (vt Krassov 1901: 485–489; Kostromina 2004: 181). Lõtkinil polnud tema enda sõnul algselt üldse kavas ise grammatikat koostada, vaid töötada Savvaitovi grammatika sõssola murde põhjal ümber, märki “j” pehmendusfunktsioonist loobudes. Savvaitov aga keeldus sellest võimalusest ja Lõtkin kirjutas oma grammatika (Lõtkin 1889, II: II). Savvaitov ei suutnud mõista ka Lõtkini vaenu vene sidesõnade kasutamise vastu komi keeles. Lõtkin nimetab neid “nurjatuteks sõnakesteks” (*negodnaja slovetški*)(Krassov 1901: 486, 488). Savvaitovi arvates peatus komi keele areng selles staadiumis, kus selle kõnelejad ei osanud veel sidesõnu kasutada, hiljem võtsid aga kasutusele juba vene sidesõnad ning keele sellist arengut tuleb tema arvates aktsepteerida. Lõtkin pooldas tollal levinud altai teooriat ning kaitses komi grammatika autonoomiat – sidesõnad pole komi keelele omased, neid pole vaja. Lisaks ärritasid Savvaitovit Lõtkini poolt välja pakutud neologismid, eriti need, mis mõeldud asendama seni komikeelsetes tekstides õigeusu keskseid mõisteid tähistanud kirikuslaavikeelseid termineid. Oma siseretsensioonis Lõtkini suurteosele heidab Savvaitov autorile ette purismi. (Kostromina 2004: 181–182)

Miks koostöö ei sujunud? Savvaitovi huvi komi keele vastu oli tekkinud praktilistest kaalutlustest – Vologda seminari kasvandikele, kes läksid kogudusevaimulikeks Komimaale, oli vaja õpetada komi keelt. Savvaitov esindas Lõtkini poolt halvustatud komi kirjakeele traditsiooni, nn seminaristide žargooni, ehkki täiendatud ja edasiarendatud kujul, ning Lõtkini terav kriitika ilmselt solvas teda. Savvaitovi kui sūrjani keele tunnustatud tundja otsustada anti Lõtkini tõlgete saatus. Tsensorina püüdis ta Lõtkinile peale suruda oma nägemust komi õigekirjast ja kirjakeelest. Konflikt oli paratamatu. Pealegi nägi Savvaitov ilmselt Lõtkini natsionalistlikke püüdlusi läbi. Oma siseretsensioonis haridusministeeriumi õpetatud komiteele kirjutas Savvaitov, et Lõtkini peateose tähelepanelikul lugemisel selgub, et see on mõeldud pigem sūrjanite võõrutamiseks vene keelest kui vene keele õppimiseks. Sarnaselt nn ukrainofiilidega¹⁷⁵ roogib Lõtkin komi keelest välja isegi sellised vene sõnad, mis on sūrjanite poolt juba omaks võetud ja nende keele osaks saanud ning laidab halastamatult neid, kes oma tõlgetes russisme sallivad. (Krassov 1901: 521–522)

¹⁷⁴ N. A. Rogov kostas venekeelse permikomi grammatika, mis ilmus 1860 Peterburis.

¹⁷⁵ Nii nimetati Venemaal ukraina rahvuslasi.

Akadeemik Wiedemanniga toimus Lõtkinil arvamustevahetus juba 1880. aasta kevadel. Märtsis ründas Lõtkin auväärt akadeemikut üsna norivalt ja eba-viisakalt ajalehe “Novoje Vremja” (Nr. 1457) veergudel. Lõtkin süüdistas Wiedemanni ja tema komi-saksa sõnaraamatut (Wiedemann 1880a) pealis-kaudsuses ning plagiaadis. Ta tõestas, et Wiedemann on väga palju laenanud Savvaitovi komi-vene sõnaraamatust seda tunnistamata. Samuti heitis Lõtkin Wiedemannile ette, et see ammutas N. P. Popovi “Komi keele õpikust” ohtralt komi keelde mugandatud vene ja muid võõrsõnu, seejuures ilma allikale viita-mata ning takistas sama autori juba 1863. aastal Teaduste Akadeemiale üle antud vene-komi sõnaraamatu käsikirja avaldamist hoides seda vaid endale. Üldse leidis Lõtkin, et vajatakse komi-vene ja vene-komi, mitte komi-saksa sõnaraamatut (Lõtkin 1880; vt ka Lõtkin 1889, II: II–IV; Oldenburg 1931: V). Wiedemann vastas aprilli algul ajalehes “Sankt-Peterburgskije Vedomosti” (Nr 92). Ta leidis, et N. P. Popovi vene-komi sõnaraamat on väljaandmiseks sobi-matu. Oma tohutult mahukas sõnaraamatus üritas Popov leida komi vasteid kõigile kirikuslaavi ja vene sõnadele, see aga pole võimalik, kuna sõrjani keel on vaene ja kirjanduseta. Neid vasteid ei saagi olema, sest komi keel sureb välja. Pealegi puudub Popovil filoloogiline haridus ning tema teoses on palju vigu. Paremini teostatuna võiks Popovi sõnaraamatust ehk praktilist kasugi olla, teaduse seisukohalt on see aga ebasobiv. Võrdlev keeleteadus vajab komi-saksa (või -prantsuse või -vene) sõnaraamatut. Kaasaegse lingvistika keeleks on saksa keel. Wiedemann lisab, et 1864 soovitas ta Akadeemial määrata Popovile tema sõnaraamatu eest Demidovi preemia. See ei läinud läbi, aga Popov oli meelsasti nõus oma töö 1400 hõberubla eest Akadeemiale loovutama. Popovi sõna-raamatus leiduvad võõrsõnad pani Wiedemann oma sõnaraamatusse sisse, sest need on iga keele loomulikuks osaks ning huvitavaks materjaliks keeletead-lastele. Vastuseks Lõtkini süüdistusele, et Wiedemann hoiab Popovi sõna-raamatu käsikirja vaid endale, vastas akadeemik, et see on Teaduste Akadeemia raamatukogus kättesaadav kõigile soovijaile (Wiedemann 1880b). Lõtkin ei jätnud jonnii. “Novoje Vremja” 1481. numbris avaldas ta uue avaliku kirja Wiedemannile. Lõtkin kasutas oma huvides ära juba aastakümneid Peterburi teadusasutustes hõõgunud vastuolu kosmopoliitsemalt meelestatud välismaa-lastest (peamiselt sakslastest) teadlaste ning rahvuslusest mõjutatud venelastest õpetlaste vahel (vt Knight 1998). Lõtkin kirjutab, et Teaduste Akadeemia peaks põhikirja järgi töötama Venemaa hüvanguks, ent on selle ilmselt unustanud. Lõtkin nimetab Wiedemanni korduvalt sakslaseks ja esineb Venemaa huvide kaitsjana. Wiedemanni komi-saksa sõnaraamatut nimetab Lõtkin teaduslikuks üleannetuseks, mis ei vääri tõsist arutelu. Vaja oleks hoopis komi-vene, eriti aga vene-komi sõnaraamatut, et tõlkekirjanduse abil rahuldada sõrjanite vaimseid ja kõlbelisi vajadusi. Kirja lõpus pakub Lõtkin end Teaduste Akadeemiale ja Wiedemannile tasuta appi Popovi sõnaraamatut väljaandmiseks ette valmis-tama, parandama ja toimetama (Lõtkin 1880). See koostöö saigi hiljem teoks. Paistab, et Lõtkin nägi Wiedemannis võõrast, kes oma akadeemiku positsiooni kasutades “omade” mängumaale tungib ning sealt oma karjääri tarvis toorainet

ammutab, komidele midagi vastu andmata. Wiedemann lähtus komi-saksa sõna-
raamatut koostades oma akadeemilistest huvidest, päästis teadusele tema arvates
ilmselt peagi kaduvat komi keelt. Sürjanite huvide eest seisev rahvuslane Lõtkin
töötas aga komi keele edasikestmise nimel. Akadeemilise keeleteaduse ning
rahvuse ehitamise vahel tekkisid pinged. Võib-olla valmistas Lõtkin õpetatud
saksa lingvistide kitsaid teaduslikke huve rünnates pinda oma vaimuliku kirjan-
duse tõlgetele? Lõtkin kasutas oma keeleteaduslike seisukohtade kaitsmisel
teadlikult ära oma sürjani päritolu, asjaolu, et komi keel oli tema emakeel. Teise
pöördumise Wiedemanni poole allkirjastas ta kui “Zõrjanin G. Lõtkin” (vt
Lõtkin 1880). Ka oma kirjas Ilminskile, mis kirjutatud hiljemalt veebruaris
1886, pakub Lõtkin välja üht lihtsat argumenti oma ortograafia-alaste seis-
kohtade kaitsmiseks – Wiedemann ja Savvaitov pole sürjanid, tema aga on!
(Obrezkova 2003a: 140). Oma kirjas ungari lingvistile Jozsef Budenzile
(1.01.1885) tunnistab ka Wiedemann, et “härä Lõtkin on küll põikpea, aga
komi keelt oskab ta lõpuks siiski rohkem kui meie kaks”. (Undla-Põldmäe
1969: 287)

Lõtkini poolt halvustatud seminaristid ei jätnud Lõtkini rünnakutele vasta-
mata ja asusid oma traditsioonide kaitsele. Ajakirja “Žurnal Ministerstva
Narodnogo Prosveštšeniye” 1884. aasta detsembrinumbris leidis seminaristlikku
traditsiooni esindav A. P.¹⁷⁶ Lõtkini Johannes Kuldsuu “Jumaliku liturgia” ja
Matteuse evangeeliumi tõlgetele reageerides, et vaevalt sellised tõlked mingit
kasu võivad tuua. A. P. arvates on Lõtkini tõlgete kirjaviis ning ortograafia väga
võõras ja keeruline ning seda on peaaegu võimatu lugeda. Lõtkin otsib komi
keeles juba juurdunud ja üldkasutatavatele vene sõnadele kramplikult komi
vasteid. Kui need puuduvad, teeb ta arusaamatuid sõna-sõnalisi tõlkeid. Näiteks
mõistab iga komi mis on “Svjatõi Duhh”, kuid ei pruugi mõista Lõtkini pakutud
vastet “Veža Lol”. A. P. oli seisukohal, et 1823 ilmunud A. Šegrini Matteuse
evangeeliumi tõlge on suurepärane ning igale kirjaoskajale arusaadav. Ta ei
jaga Lõtkini kriitikat komi seminaristidest tõlkijate aadressil. Ka A. P. esineb
elava rahvakeele kaitsjana – kaasaegses komi keeles ongi palju vene laene ning
neid tuleb ka tõlgetes kasutada, Lõtkin aga tõlgib mingisse raskesti aru-
saadavasse Stefani-aegsesse komi keelde (A. P. 1884: 91–94). Oma samas
ajakirjanumbris avaldatud vastuses A. P. kriitikale, mis peateoses taas ära
trükiti, teeb Lõtkin huvitava katse. Selleks, et näitlikustada nn seminaristide
tõlgete russismirohkust ja grotesksust asendab ta komi keele saksa (ja vene)
keelega. Näiteks ühe evangeeliumilõigu seminaristide traditsioone järgiv tõlge
oleks selline. “Wer *no* den *Svjatoi Duh hulit*, der hat *ne proštšeniye* ewiglich, *no*
ist schuldig des ewigen *sud*’s” (Lõtkin 1889, II: 232). Lõtkin nendib, et Luther
protesteeriks sellise saksakeelse tõlke peale ja kui saksa keele asemel oleks vene
keel, siis naerdaks ta välja, ent seminaristid ja nende tõlketraditsioonidest lähtu-
vad keeleteadlased peavad selliseid tõlkeid sürjani keelde täiesti loomulikeks

¹⁷⁶ Krassovi andmeil on tegemist Komimaal teeniva sürjanist preestri A. M. Popoviga
(Krassov 1901: 487–488).

ning seavad isegi eeskujuks (samas). Mis on lubatud Jupiterile, pole lubatud härjale? Lõtkin polnud valmis leppima sellega, et komi keelele on määratud härja osa. Ta töötas selle nimel, et komi keel oleks üks kultuurkeeli, võrdne võrdsete seas.

Lõtkinil on suured teened komi kirjakeele loomisel. Ta pöördus senisest, komi seminaristide russismirohkkest kirjakeele traditsioonist ära, elava rahvakeele poole. Lõtkin oli teadlik oma töö olulisusest ning ta soovis teha komi kirjakeele väljatöötamisest üldrahvalikku ettevõtmist. Oma peateose eessõnas kirjutab Lõtkin: “Minu tõlgetega, võib öelda, pannakse alus komi keele kirjan- duslikule töötlemisele” (Lõtkin 1889: VIII). Ta tunnistab, et tema tõlked pole täiuslikud, neis on vigu, ehkki nad on vähemalt viis korda üle kontrollitud. Ta kutsub kõiki, nii õpetajaid kui õppijaid, üles talle leitud vigadest teatama ja märkusi ning parandusi saatma, et ühisel jõul komi kirjakeele loomiseks kaasa töötada. Ta kirjutab, et eriti ootab ta märkusi oma religioosse sisuga tõlgete kohta. Praegu on nende tiitellehel tõlkija nimi, kui need tõlked aga ühisel jõul parandatud saavad ja täiesti rahuldavaiks tunnistatakse, siis võib tõlkija nime ära jätta, sest enam pole tõlgete täpsuse eest vastutajat vaja. Lõtkin lisab ka oma aadressi (Lõtkin 1889: VIII). Ilmselt näinuks Lõtkin meeleldi, et tema raamatu ilmumine kutsub esile üldrahvaliku aktsiooni, mis komisid hariks ja ühte liidaks. Lõtkin tahtis rahvast kaasa tõmmata, oma ideid levitada. Paraku nii ei läinud, raamatu levik jäi tagasihoidlikuks, laiem vastukaja jäi tulemata. Lõtkini teened komi keeleteaduse ees on siiski suured. Ta on foneetiliste, grammatiliste ja ortograafiliste normide alusepanija komi kirjakeeles. Tema keeleteaduslikest seisukohtadest lähtusid ka nõukogudeaegsed komi keeleteadlased (V. A. Molodtsov, V. I. Lõtkin jt). Lõtkini peateosest, mis sisaldas nii grammatikat, sõna- raamatuid kui ka piisavalt kirjakeele norme illustreerivaid komikeelseid tekste, sai 20. sajandi esimestel kümnenditel komi keeleteadlaste lauaraamat. Lõtkin tegi esimesena kindlaks, et komi keeles on 33 foneemi, 7 täis- ja 26 kaashääli- kut, ta lõi oma, kirillitsal põhineva komi tähestiku, kus igale foneemile vastab üks tähemärk. Lõtkin kirjutas esimese komikeelse komi grammatika, ta rikastas oluliselt komi sõnavara, puhastas seda võõrsõnadest, eelkõige russismidest. Lõtkini nimega seostatakse nn *va-komi* (puhas komi) suuna teket komi keele- teaduses. See suund on üritanud seista keele puhtuse eest ning tegelenud uudis- sõnade loomisega. Oma uurimustega Permi Stefani tõlgetest pani ta aluse ka komi keele ajaloo uurimisele. (Lõtkin 1975: 291–293; Istorija 1980: 82–84; Martõnov 1988b: 102)

Permi Stefan. Lõtkini suurteose ajaloole pühendatud osa peakangelaseks on Permi Stefan. Osa algab Lõtkini varemavaldatud artikliga Komimaa õigeususta- misest ja Moskva riigiga liitmisest. Edasi tuleb Stefani elulookirjeldus, mille aluseks on eelkõige Ülitarga Jepifani (Jepifani Premudrõi) kirjutatud Permi

Stefani elulugu.¹⁷⁷ Lõtkin adapteeris esmalt Jepifani kirikuslaavi kõrgstiilis kirjutatud teksti kaasaegsesse vene keelde, ning lisas siis andmeid ka teiste ajaloolaste (Karamzin, Solovjov jt) teostest. Saadud teksti tõlkis ta lihtsasse, kaasaegsetele arusaadavasse komi keelde (vene- ja komikeelne tekst jooksevad paralleelselt) ning varustas rikkalike venekeelsete kommentaaridega (Istoriija 1980: 81–82). Kokkuvõttes on niisiis tegemist eelkõige Lõtkini enda nägemusega tollastest sündmustest.

Päritolu. Üks küsimus, mis Permi Stefaniga tegelenud uurijaid ikka on paelunud, on tema päritolu. Kas ta vanemad olid venelased või voolas tema soontes ka komi verd? Stefan sündis umbes 1340 Ustjugis. Tema isa Simeon oli pärit Rostovist ning teenis kõstrina Ustjugi Püha Jumalaema katedraali juures, ema nimi oli Maria. (Jefron, t. 62: 637–638; KJE 1998: 469–471; Prohhorov 1995: 3–6)

Lõtkin kirjutab Stefani päritolu kohta järgmist. “Olen sisemiselt veendunud selles, et Stefan oli mees- või naisliini pidi komi, nagu vennad Kyrillos ja Methodios olid slaavlased.”¹⁷⁸ Stefani iseloomus on palju komilikkus: heasüdamlikkus, ausus, tööarmastus, püsivus, juurdlev ja kaine mõistus; tema tõlked komi keelde annavad tunnistust sellest, et ta ka mõtles komi keeles, aga mitte vene keeles nagu uued tõlkijad-komid” (Lõtkin 1889, I: 5). Lõtkin teeb siin Stefanist komi kangelase, esitab positiivse autostereotüübi komidest ja vastandab Stefani tõlketraditsiooni, mille jätkajaks ta end pidas, kaasaegsele komi seminaristide traditsioonile.

Stefani etnilist tausta on nappide allikate põhjal üsna raske üheselt määratleda ning ilmselt jääb see alatiseks asjast huvitatute sisemise veendumuse küsimuseks. Komide asuala ulatus tollal Võtšegda suudmeni. Ilmselt elas või vähemalt liikus neid ka Ustjugis, mis oli oluline piirkondlik kaubanduskeskus. Tõenäoliselt oli nende komide seas ka kristlasi, ehkki Jepifani väidab, et enne Stefani misjonitööd permlaste seas kristlasi polnud (Prohhorov 1995: 5). Võimalik, et ta tahab niimoodi lihtsalt oma kangelase tegude olulisust rõhutada. Ustjugist on teada pärimus, mille kohaselt Maria isa olnud ristitud surjan, kaupmees, keda hüüti Dzebas’iks (Smolentsev 1993: 19; Buganov, Smolentsev 1996: 14). Lõtkin polnud sellest pärimusest ilmselt teadlik, ta oleks selle oma

¹⁷⁷ Jepifani Premudrõi oli vene kirikukirjanik, Troitse-Sergi kloostri munk, suri umbes 1420. Permi Stefani eluloo koostas ta 14. sajandi lõpul, mõni aasta pärast Stefani surma (SIE, t. 5: 495; Prohhorov 1995: 4; Smolentsev 1993: 16). Jepifani Premudrõi tundis Stefanit isiklikult, nad olid õpingukaaslased. Tema teos “Slovo o žitii i utšenii svjatogo otsa našego Stefana, bōvšego v Permi episkopom” on peamine allikas Permi Stefani ja tollase Komimaa kohta. Tegemist on pühaku elulooga ja sellesse tuleb suhtuda vastava allikakriitikaga.

¹⁷⁸ Slaavlaste ristiusustajad ning slaavi kirjakultuuri loojad Kyrillos (Konstantin) ja Methodios sündisid Thessalonikes väeülemä peres ning nende slaavi päritolu on küsitav.

veendumuse põhjendusena ära toonud. Samas kirjutab Jepifani selgelt, et Stefan oli vene päritolu, slaavi rahva hulgast (*rodом rusin, iz naroda slavjanskogo*) (Žitije 1995: 57). Stefani vene päritolule viitab ka ühe paganlike permlaste liidri ning Stefani peamise ideoloogilise oponendi Pami pöördumine oma rahva poole, mille Jepifani ära toob. Pam nimetab Stefanit venelaseks (*rusin*) ja moskvalaseks (*moskvitin*) ja vastandab teda sellisena endale, kes ta on nendega samalt maalt, samast hõimust ning kõneleb sama keelt (Žitije 1995: 124–125). Seda pöördumist Jepifani muidugi ise pealt ei kuulnud, tegemist on nõ ilukirjandusliku rekonstruktsiooniga.

Kirja looja. Juba oma kodulinnas Ustjugis näitas noor Stefan üles suurt õpihimu ja andekust. Ilmselt õppis ta juba varases nooruses ära ka komi keele, kas siis perekonnaringis või turuplatsil ja linnatänavatel. Umbes 1365 läks Stefan Rostovisse, et jätkata oma haridusteed mungana Püha Grigori Bogoslovi¹⁷⁹ kloostri, mis oli tollase Kirde-Vene üks juhtivaid hariduskoldeid ning kus oli hea raamatukogu. Rostovis õppis Stefan muuseas ära ka kreeka keele nii kõnes kui kirjas. Jepifani järgi nägi Stefan juba varasest noorusest peale oma missiooni permlaste ristiusustamises ning valmistus selleks pidevalt. Vana-komi (vana-permi) tähestiku¹⁸⁰ sai ta valmis 1372. aastaks. Umbes samal ajal pühitses Rostovi piiskop Arseni Stefani munkdiakoniks. (KJE 1998: 112; Prohhorov 1995: 8–9, 11; Buganov, Smolentsev 1996: 14)

Lõtkin leidis vana-komi, kreeka ja slaavi tähestike võrdlemisel, et Stefanile oli eeskujuks eelkõige kreeka tähestik, milles on samuti 24 tähte nagu komi tähestikuski, ning seejärel ka slaavi tähestik, aga mitte komi märgid¹⁸¹, nagu arvasid M. I. Mihhailov (VGV, nr 16–17, 1850) ning tema järel ka arhimandriit Makari ning P. I. Savvaitov. Need komi märgid ei olnud kirjatähed ning nad ei sarnane Stefani loodud tähtedega (Lõtkin 1889, I: 14, 60–61). Lõtkini jaoks näib olevat oluline, et Stefan lõi komi kirja otse kreeka kirjast lähtudes, nii nagu Kyrillos lõi slaavi tähestiku. Stefan oli komidele samasugune kultuuriheeros nagu Kyrillos ja Methodios slaavlastele. Rahvuslase jaoks võinuks ju olla paeluv tõestada, et Stefan lähtus komi tähestikku luues vanadest komi märkidest või isegi muistsest komi kirjast¹⁸², ent Lõtkin ei lähe seda teed. Ta uuris asja ja jõudis järeldusele, et Stefan lähtus eelkõige kreeka kirjast, mitte komi märki-

¹⁷⁹ Gregorios Nazianzenos (Theologos) (u 330 – u 390), kreeka kirikutegelane.

¹⁸⁰ Kahe esimese tähe nimetuse järgi nimetatakse seda tähestikku ka *anbur* või *abur*.

¹⁸¹ Komi keeles *pasō*, mis tuletatud verbist *pasōinō* – märkima, märgistama, tähistama, ülestähendama. Selliseid märke täkiti või lõigati puupulkadele või kasetohule mitmesuguste arvestuste pidamiseks. (Prohhorov 1995: 15)

¹⁸² Soome keeleteadlane G. J. Stipa on seisukohal, et komidel oli oma kirjasüsteem juba enne Permi Stefanit. (vt Stipa 1963: 281–287). Ka R. Taagepera arvab, et Stefan kasutas ära juba olemasolevat komi tähestikku, ent kuna ta kiriklikud ülemused võinuks “paganlikku” alfabeedi tarvitamist pühade tekstide puhul pahaks panna, esitas seda enda leiutisena (Taagepera 2000: 321).

dest. Sürjanofiil Mihhailov võis oma lossi süüdimatult liivale rajada, Lõtkini selle peale välja ei läinud. Rahvuslikul ajalookontseptsioonil peab edukaks toimimiseks nõ tõepõhi all olema, vastasel korral ei juurdu ta rahva kollektiivses mälus ega pea vastu vaenulike ajaloolaste põhjendatud rünnakutele (vt Lallukka 2000: 6). Komi märkidest ja vanast kalendrisüsteemist annab Lõtkin siiski ülevaate (Lõtkin 1889, I: 21–24).

Hilisemad uurimused on Lõtkini seisukohti üldiselt kinnitanud. Vana-komi tähestiku loomisel võttis Stefan aluseks eeskätt kreeka tähestiku. Loomulikult mõjutas teda ka kirillitsa. Arvatakse siiski, et ta võis *aburi* loomisel saada inspiratsiooni ka komi märkidest. (KJE 1998: 112; Prohhorov 1995: 14–15)

Misjonär ja piiskop. 1379 pühitses Kolomna piiskop Gerassim Stefani Moskvast munkpreestriks ning andis oma õnnistuse misjonitööks permlaste seas. Stefan siirdus Komimaale. 1380 suutis ta kanda kinnitada tollaste komide asuala südames Ust-Võmis, millest sai tema edasise tegevuse keskus. Stefan kohtas oma misjonitöös ka vastuseisu. Tema peamiseks oponendiks kujunes Pam (ka Pama, Pan), üks paganlike komide vaimulikke ja ilmalikke liidreid. Jepifani järgi leidis Stefani ja Pami vahel aset avalik mõõduvõtmine, peale jäi Stefan.¹⁸³ Pam oli sunnitud maalt lahkuma ning Stefan võis oma tegevust jätkata. Mõningatel hinnangutel ristas Stefan ajavahemikul 1379–1383 umbes 700 komi. 1383 pühitses metropoliit Pimen Stefani Moskvast vastloodud Permi piiskopkonna esimeseks piiskopiks. Järgnevatel aastatel jätkas Stefan oma tööd komide ristiusustamisel. Ta ehitas kirikuid, asutas kloostreid, koolitas komi vaimulikke, tõlkis vaimulikku kirjandust komi keelde. Ta ei olnud oma piiskopkonnas mitte üksnes vaimulik juht, vaid ka ilmalik valitseja. Stefanist kujunes ka ülevaemaalse mastaabiga kirikutegelane. Muuseas koostas ta üsna sõjaka läkituse Novgorodi ketserite strigolnikute vastu. 1396 läks Stefan metropoliit Kipriani kutsel kiriklikes ametiasjus Moskvasse, kus ta 26. aprillil suri. (Jefron, t. 62: 637–638; KJE 1998: 469–471; Wigzell 1984: 130–131; Smolentsev 1993: 17, 21; Prohhorov 1995: 18–19, 22–23, 25)

Permi Stefaniga tegelenud uurijaid on ikka paelunud küsimus, kas tema misjonitöö lähtus põhiliselt isiklikust initsiatiivist või oli eelkõige Moskvast suunatud. Viimase huve teenis see lõppkokkuvõttes niikuinii. Jepifani järgi unistas Stefan juba noorest peast komide ristiusku pööramisest ning pühendas sellele kogu oma elu. Võimude tuge Stefanile Jepifani eriti ei rõhuta, võib-olla selleks, et oma kangelase tegusid esile tõsta. Lõtkin on Stefani misjonitöö seostest Moskva suurvürstriigi ekspansiooniga Euroopa kirdenurgas täiesti teadlik (vt näiteks Lõtkin 1889, I: 1). Ta kirjutab, et Stefan oli sünnilt ustjuglane, hariduselt rostovlane, kuid oma tegude poolest Vene (*Rus'*) maade kogumisel oli ta moskvalane, üks kõige helgem ja haritum vene kristluse kuulutajaist “muulastest paganate” seas (Lõtkin 1889, I: 4). Mitmed autorid (Mihhailov,

¹⁸³ Lõtkin kirjutab selle kohta, et “haritud sürjan Stefan” võitis “harimatut sürjanit Pani” (Lõtkin 1889, I: 7).

arhimandriit Makari, Savvaitov, Šestakov) usuvad, et Moskva suurvürst Dmitri Donskoi, kes Jepifani teatel Stefanit ammust aega tundis ja armastas, andis talle 1379. aastal Komimaale kaasa kaitsekirja. Arvatakse, et selleks ajaks oli Võtšegda alamjooksul juba olemas mingi Moskva administratsioon (Lõtkin 1889, I: 46; Buganov, Smolentsev 1996: 15; Prohhorov 1995: 18). Viimast oletust toetab ka Jepifani tekst. Oma juba mainitud pöördumises rahva poole räägib Pam: “Kas siis Moskvast võib meile midagi head tulla? Kas mitte sealt ei tule meile hädad, rasked andamid, vägivald, valitsejad ja igasugu ametnikud?” (Žitije 1995: 125). Just sellele administratsioonile võiski olla mõeldud Stefanile kaasa antud kaitsekirja. Jepifani sellist kaitsekirja ei maini. Ka Lõtkin ei usu selle olemasolusse. Ta leiab, et Stefanil polnud seda vaja, ta polnud ju ametnik, tundis sūrjaneid ja oskas nende keelt. Lõtkin usub, et Stefanil polnud midagi karta, sest “sūrjanid on head inimesed, delikaatsed nii mõistuselt kui südameelt” (Lõtkin 1889, I: 46). Jepifani Premudrõi jälgedes kaldub Lõtkin Stefanit ideali-seerima. Stefan polnud komidele mitte üksnes vaimulik juht, ristiusustaja ja tähestiku ning kirja looja. Omaloodud poolsõltumatus piiskopkonnas oli ta ka sõjapealik, kelle juhtimisel edukalt tõrjuti vogulite (manside), novgorodlaste ja vjatkalaste sõjaretked; diplomaat, kes kaitses sūrjanite huve edukalt nii Novgorodis kui Moskvast; õiglane kohtumõistja ning arukas ja hea valitseja, kes oma “karjale” nälja-aastail isiklikke viljavarusid jagas ning Ustjugist ja Vologdast vilja juurdevedu korraldas (Lõtkin 1889, I: 67–75). Permi Stefan on Lõtkini jaoks eelkõige rahvuslik kangelane, komi kultuuriheeros ja pühak, mitte Moskva ekspansiooni käsilane.

Raamatud ja nende saatus. Kui palju tekste Stefan komi keelde tõlkis ning milline oli nende tõlgete hilisem käekäik? Need on küsimused, mille üle Lõtkini kaasajal paljud autorid pead murdsid ning omavahel diskuteerisid. *Aburis* kirjapandud vana-komikeelseid tekste on säilinud väga vähe, kokku 236 sõna seotud teksti. Tegemist on väikesemahuliste juurdekirjutustega kahes vanas raamatus (Kõldasevi Nomokaanon, 1510; Gregorios Sinaitease raamat), kirja-dega kahel ikoonil (Jarenski lähedalt Vožemi külast pärinevad Püha Kolmain-suse ja Püha Vaimu laskumise ikoonid) ning Permi piiskopi Filofei allkiri ühel ürikul (1474). Lisaks on teada veel umbes 600 sõna vanakomikeelset teksti, ent see on kirja pandud kirillitsas (Lõtkin 1972: 294; KJE 1998: 339–343). Palju on ilmselt hävinud. Tõenäoliselt tõlkis Stefan mõned vaimulikud tekstid komi keelde juba enne 1379. aastat ning jätkas seda tööd surmani. Jepifani mainib raamatuid, mille järgi Stefan käskis vastristitud komidel õppida – Tunnipalved, Psalmid jm raamatud. Ilmselt oli ta need eelnevalt komi keelde tõlkinud. Prohhorov oletab, et esmalt tõlkis Stefan peamised vaimulikud tekstid – liturgia, hommiku- ja õhtupalve, tunnipalved, Psalmid, tõenäoliselt ka palu Uuest Testamendist. Ilmselt tõlkis ta mitte ainult kirikuslaavi, vaid ka otse kreeka keelest. On teada, et Stefan koolitas komidest vaimulikke ning see sisaldas kindlasti ka vanakomi kirjakeele ja tähestiku omandamist. Andekamatest õpilastest said peagi ise õpetajad. Osa komi vaimulikest pandi juba olemas-

olevaid tõlkeid ümber kirjutama (Prohhorov 1995: 16, 20). Võib-olla tegi mõni neist ka uusi tõlkeid. Jepifani mainib permikeelseid jumalateenistusi ning permikeelseid raamatuid, mida seejuures kasutati (Prohhorov 1995: 24).

1869. aastal Moskvast toimunud arheoloogiakonverentsil pidas Savvaitov huvitava ettekande sürjanite vanadest kalendritest ja permi tähestikust. 1871. aastal kongressi materjalid avaldati. Savvaitovi arvates kasutas Permi Stefan tähestiku loomisel sürjanite esivanemad (permlastel) juba varem kasutusel olnud märke. Neid märke oli kasutatud omandimärkidena, lõigatud arvestuse pidamiseks või ülestähenduste tegemiseks puupulkadele või lauakestele, kasutatud puidust kalendritel (sirvilauad). Stefan lähendas permlaste märke slaavi tähtedele. Miks Stefan permlaste vanu märke kasutas? Savvaitovi arvates sundis teda selleks ideoloogiline vastasseis permlaste paganliku liidri Pam'iga. Jepifani kirjeldab, kuidas Pam oma pöördumises permlaste poole kujutas Stefanit Moskva käsilasena, vastandas oma rahvast vene võõrastele (vt Žitije 1995: 125, 127). Kui Stefan oleks ristiisu levitamisel kasutanud vene tähestikku, siis oleks see andnud Pam'ile eelise "propagandasõjas". Stefan sai sellest aru ning lõi permlaste vanadele märkidele põhineva komi kirja, mis tundus neile omana. Kus on aga selles kirjas kirjutatud raamatud? Öeldakse, et need on kaotsi läinud ning süüdistatakse selles Stefani järglaste harimatust ja hoolimatust. Savvaitovi arvates on need süüdistused alusetud. Komimaal tegutsenud vaimulikud pärinevad kuni käesoleva ajani suures osas sürjanite endi seast, nad on ikka komi keeles jutlusi pidanud ja oma kogudustega suhelnud. Nad pidanuks komikeelse kirjavara säilimisest huvitatud olema. Savvaitovi arvates tõlkis Stefan komi keelde vaid need liturgia osad, mida kogudusele kuuldavalt loetakse, samuti mõned vaimulikud laulud ja psalmid. Tõlked pandi kirja slaavi tähestikus, tänu saadud haridusele ei valmistanud sellest arusaamine komi vaimulikele raskusi. Permi tähestikku kasutati vaid rahvale nähtavates kohtades – ikoonidel. Meieni ongi jõudnud vaid slaavi tähestikus kirja pandud komikeelsed tekstid ning permi tähestikus kirjaread ikoonidel (Savvaitov 1871: 408, 413–416). Niisiis arvas Savvaitov, et vana-komi kiri oli Stefani jaoks lihtsalt vahend "propagandasõjas" Pam'iga, ta vajab seda vaid permlaste peibutamiseks ning ulatuslikumate komikeelsete tekstide kirjanemisel seda ei kasutatud. Vana-komi tähestikus kirjanud komikeelsed raamatud pole kellegi süül kadunud, neid pole kunagi olnudki! Jälle oli Lõtkinil põhjust Savvaitovile vastu vaielda. Lõtkin ei kahtle selles, et kunagi eksisteerisid *aburis* kirja pandud komikeelsed raamatud, ehkki Stefan tõlkis temagi arvates vaid kõige hädavajalikuma jumalasõna – kuuldavalt loetava osa "Jumalikust liturgiast", mõned psalmid, mõned apostlite kirjad, mõned pidulikud kirikulaulud. Kirillitsas kasutasid hilisemad ümberkirjutajad, kes tundisid küll *aburit*, kuid ei osanud komi keelt (Lõtkin 1889, I: 14). Põhimõtteliselt samadele järeldustele jõudis 1879. aasta sügisel Kaasanis ka P. D. Šestakovi vanade komi kirjandusmälestiste uurimisel abistav Asingkrit Popov (Obrezkova 2003b: 152).

Kuhu kõik see kirjavara jäi? Mitmed autorid, näiteks vene ajaloolane Tatištšev, süüdistasid komikeelse kirjavara hävimises kohaliku vaimulikkonna

harimatust ja laiskust. Lõtkini arvates on see süüdistus alusetu. Sürjani vaimulikud suhtlevad oma koguduseliikmetega väljaspool kirikut komi keeles, ent jumalateenistusi peavad nad pidama kirikuslaavi keeles, sest selline on nende vaimulike ülemuste tahe. Lõtkini arvates lasus vastutus Stefani loodud komi kirjakeele traditsiooni väljasuremise ning komikeelse kirjavara hävimise eest Stefani kui Permi piiskopi venelastest järglastel. Nad lihtsalt ei hoolinud selle traditsiooni säilimisest ning lasid sellel tasapisi hingusele minna. Vene õigeusu kirik liikus ühtlustamise suunas ning jumalateenistused pidid kõikjal kõlama kirikuslaavi keeles. Lõpliku hoobi andis komi kirjakeele traditsioonile trükitud kirikuslaavikeelsete kirikuraamatute tulek. Kõige kauem pidas komi kirjakeele traditsioon vastu kõrvalistes kloostrites. Näiteks on teateid, et 1390. aastal asutatud Votša kloostri (Sõssolal) lauldi mõningaid laule komi keeles veel 18. sajandi algul. 1764 klooster suleti. (Lõtkin 1889, I: 15–16; vt ka Prohhorov 1995: 37)

Permi Stefan maeti Moskva kremlisse, Spass-na-Boru kirikusse. See oli lihtvaimuliku pojale suur au, sest kirik oli Rjurikovitšite perekondlikuks matmispaigaks (Buganov, Smolentsev 1996: 21; Prohhorov 1995: 33). 1549. aasta kirikukogu kuulutas Permi Stefani pühakuks. 17. sajandist hakati tema mälestuspäeva (26. aprill) tähistama üleriigiliselt (Buganov, Smolentsev 1996: 21). Lõtkin avaldas oma raamatus arvamust, et Stefani põrmu võiks ümber matta Komimaa keskusse, ainsasse sürjani linna ja sürjanite peamisse hariduskoldesse Ust-Sõssolskisse, äsjaavalminud Püha Permi Stefani katedraali (Lõtkin 1889, I: 13, 40). Rahvuskangelane pidi pöörduma tagasi koju.

Ehkki Lõtkin püüdis Permi Stefanist teha komi kultuuriheerost ja rahvuskangelast, tundub, et Stefan oli siiski eeskätt Moskva suurvürstiriigi kirdesuunalise ekspansiooni tööriist. Novgorod oli Euroopa kirdenurga hõredalt asustatud aladel (sh komide asualal) andamit kogunud juba 11.–12. sajandist alates. Andamit, mis tähendas eelkõige karusnahku, ei kogutud ilmselt eriti korrapäraselt, pigem oli tegemist omamoodi röövretkedega. Mingit alalist administratsiooni Novgorodil neil aladel polnud. Teatud määral tehti ilmselt koostööd kohaliku hõimuaristokraatiaga. Igal juhul luges Novgorod neid maid omaks. 12. sajandi lõpul hakkas Põhjala karusnahkade vastu kasvavat huvi ilmutama ka Rostov-Suzdali vürstkond. 1212 asutas Rostovi vürst Konstantin Vsevolodovitš oma kirdesuunalise ekspansiooni tugipunktina Ustjugi. 14. sajandi keskpaigaks sattus Rostov Moskva suurvürstide mõju alla ning Dmitri Donskoi valitsemisajaks (1359–1389) olid Rostovi vürstidest saanud Moskva vasallid. Kirde-Euroopa karusnahkade pärast hakkas nüüd Novgorodiga võistlema Moskva. Permi Stefani misjonitöö komide seas oli ilmselt osa Moskva ekspansiooni-plaanidest. Tõenäoliselt lõi ta vana-komi tähestiku tollase metropoliidi

Aleksei¹⁸⁴ heakskiidul. Kui Aleksei 1378 suri, siis jätkasid tema poliitika elluviimist teised. Mihhail-Mitjai¹⁸⁵ käsul pühitses Kolomna piiskop Gerassim Stefani 1379 munkpreestriks ja andis õnnistuse tema misjonitööle aladel, mis formaalselt allusid Novgorodile nii ilmalikus kui ka vaimulikus mõttes. Loomulikult oli Stefani missiooniga nõus ka metropoliit Aleksei kasvandik Dmitri Donskoi. Moskva kiriklikud ja ilmalikud võimud varustasid Stefani kõige vajalikuga esimese mitte-vene piiskopkonna rajamiseks ning tõenäoliselt ei läinud ta teele üksi. 1383 sai Stefanist omaloodud piiskopkonna piiskop ning suurvürst andis talle selle omalaadse puhverriigi valitsemiseks üsna avarad volitused. Hiljem võis Moskva kasutada Ust-Võmi sillapeana oma mõju laiendamisel Kirde-Euroopas (vt Smolentsev 1993: 17–18; Prohhorov 1995: 20–21; Buganov, Smolentsev 1996: 15; Žerebtsov jt 1996: 60–66; Gagarin 1978: 43–44, 48, 63). Stefani seotust Moskva ekspansiooniplaanidega tunduvad tõestavat ka talle, kui oma missiooni edukalt täitnud mehele pärast surma osaks saanud austusavaldused. Hiljem, Stefani järglaste ajal, loobus Moskva järkjärgult toetamast komikeelse kiriku ja komi kirjakeele traditsiooni, sest selle järele polnud enam tarvidust. P. Šestakov kirjutab, et Stefan muutus sürjaniks, et muuta sürjanid venelasteks (Šestakov 1868: 48, tsit Gagarin 1978: 62). Permi Stefanit hindas omal ajal kõrgelt ka teine Kaasani õpetlane – Nikolai Ilminski, ja arvatavasti polnud see juhus. Stefani ja Ilminski tegevuse vahel on ilmseid paralleele. Mõlemad kasutasid emakeelset misjonit selleks, et “muulasi” Vene mõjule allutada ning mõlema poliitikal olid pikaajalised kõrvalmõjud, mis polnud peaeesmärgiga päriselt kooskõlas. Permi Stefan pani oma tegevusega aluse kultuurilisele kapitalile, mida komi rahvusluse huvides edukalt kasutas Georgi Lõtkin ning millest komid võivad teatud määral kasu lõigata tänini.

Oma peateoses esitas Lõtkin oma käsitluse Komimaa ajaloost Permi Stefani ja tema järglaste ajal olles nii üheks teerajajaks ka komi ajalookirjutuse alal. Oma ajalookontseptsiooni olemasolu on rahvuse kujunemise juures väga oluline. “Haritlased alustavad oma rahvuse-ehitust (*nation-building*) rahvusliku mineviku loomisest: nad konstrueerivad idealistliku visiooni kunagisest õitsvast kultuurist. /.../ Nad idealiseerivad rahvuslikku minevikku, et selle najal luua võimalus rahvuse tulevikuks” (Annus 2000a: 89). Just sellise idealistliku minevikuvisioni konstrueerimisega tegeles oma ajaloo-alastes kirjutistes ka Lõtkin. Tema arvates oli komide kuldajastuks Stefani-aegne Permi piiskopkond. Paganlik muinasaeg Lõtkinile ei imponeerinud. Kristliku misjonäri Stefani ja paganliku sürjani targa Pam’i konfliktis hoiab Lõtkin kõhklematult esimese poole. Lõtkini peateose ajaloole pühendatud osa ühes juurdekuuluvate

¹⁸⁴ Aleksei (sündinud u 1293–1298, suri 1378), Moskva metropoliit aastast 1354. Aleksei oli tihedalt seotud Moskva suurvürstidega ning osales aktiivselt nn Vene maade kogumises. Aleksei oli Dmitri Ivanovitši (Donskoi) kasvataja ja faktiline valitseja tema noorusaastail. (SIE, t. 1: 382)

¹⁸⁵ Mitjai (suri 1379), mungana Mihhail. Sai peale metropoliit Aleksei surma suurvürst Dmitri Ivanovitši pihhiisaks ja pitsatihoidjaks. (SIE, t. 9: 506)

illustratsioonidega polnud mõeldud mitte ainult komi õpilastele, vaid ka nende kodustele, täiskasvanuile, kogu rahvale. Raamatu vahele köidetud papile trükitud värviline Püha Stefani pilt kaunistaks Lõtkini sõnul pühitsetuna iga komi ikooninurka ja meenutaks neile seda, kelle vägitegude ja palvetega nende esivanemad 500 aasta eest ristiusu õpetusele võideti (Lõtkin 1889: V). Niisiis konstrueeris Lõtkin pildi rahvuslikust kuldajastust, ideaalsest minevikust, mille keskne kangelane oli sürjanite ristiusustaja Permi Stefan ning mille hävitajaiks olid Stefani venelastest järglased. Ta üritas seda ajalookäsitlust oma raamatu vahendusel ka levitada.

Etnograafia. Muuseas leiame raamatust ka komide asuala etnograafilise kaardi ning selle juurde kuuluvad seletused (Lõtkin 1889, I: 87–88). Lõtkin nendib, et tavaliselt eristatakse sürjaneid ja permjakke (sürja- ja permikomisid), kuid leiab, et selline eristamine pole vähemalt teaduskirjanduses õigustatud, kuivõrd tegemist on ühtse rahvaga, kes räägib sama keelt. Lõtkin nimetab permjakke vahel ka kaama sürjaniteks (*kamskije zõrjane*). Lõtkin eristab murrete alusel võtšegda, sõssola, udora, iżma, põhja- ja lõuna-kaama komisid. Viimased kaks on permikomi murded. Lõtkin püüdis erinevate allikate abil välja selgitada komide (sürjakomide ja permikomide) ning ka lähima sugulasrahva udmurtide arvukust ning leidis, et olemasolevad andmed (150000–196000 komi ning 210000–241637 udmurti) on tõenäoliselt vähendatud. Raamatu teise osa sissejuhatuses märgib Lõtkin komide arvuks 160000. Lõtkin püüdis määratlada ka komi õpilaste arvu. Ta leidis, et tütarlapsi koolitatakse palju vähem kui poisse ja pani kaasmaalasetele südamele, et need oma tütarde õpetamisele enam tähelepanu pööraksid, sest kodusviibivate emade ja vanemate õdede mõju järeltulevatele põlvedele on palju suurem kui sageli eemalviibivate isade ja vanemate vendade oma (Lõtkin 1889, I: 87–88; II: I). Lõtkin teeb siin minu arvates rahvusliku sihiseade, ehkki ta seda otseselt nii ei esita – haridus peab rajanema emakeelel ning õpetada tuleb ka tüdrukuid (tulevasi emasid), nii jääb rahvas kestma.

Lõtkinit huvitasid ka komide asuala ulatus ja piirid. Sellest huvist lähtudes koostaski ta raamatule lisatud etnograafilise kaardi. Tollastel sürjanitel oli oma etnilise rühma asualast ja selle piiridest ilmselt üsna ebamäärane ettekujutus. Haritlasest Lõtkin võis Komimaale vaadata nõ kotkaperspektiivist ning oma raamatus annab ta nähtu kaasmaalastele edasi – siin asume “meie” (komid) ja seal asuvad “nemad” (venelased jt). Lõtkinile näib muret tegevat asjaolu, et sajandite vältel on komide asuala edelasuunal tublisti kahanenud. Korduvalt nendib ta, et varem, Stefani ajal, ulatus komi asustus Võtšegdal Kotlaseni, nüüd aga vaid Mežogini 20 versta Jarenskist ülesvoolu (näiteks Lõtkin 1889, I: 46).

Lõtkin elas suurema osa oma teadlikust elust kodumaalt eemal, ent oli otsustanud komiks jääda ja “komi asja” ajada. Ilminskile saadetud kirju allkirjastades määratles Lõtkin enda sageli sürjanina (*Zõrjanin Jur. Lõtkin, Ves’ vaš zõrjanin Georg. Lõtkin*)(Obrezkova 2003a: 142–143). Ka Lev Tolstoile kingitud

“Üldgeograafia õpiku” pühenduses määratleb Lõtkin end sürjanina (Martõnov 1988b: 104), samuti Wiedemannile adresseeritud avalikus kirjas (vt Lõtkin 1880). Oma rahvusliku kuuluvuse määratlemine era- ja avalikes kirjades on ebatavaline. See räägib Lõtkini kui esimese põlvkonna rahvuslase teadlikust ja tugevast rahvustundest. Olla komi polnud kõrgharidusega mehele 19. sajandi II poolel sugugi iseenesestmõistetav. Benedict Anderson on rõhutanud kõrvaltvaataja pilgu olulisust rahvuse ehitamisel. Oma rahva keskel elava inimese etniline identiteet või rahvustunne ei pruugi tärgata, inimene määratleb end eelkõige ümbritsevatele vastandades, erinevuste kaudu. Oma rahva seas on olulisemad näiteks professionaalsed, regionaalsed vms identiteedid. Võõrsil, teiste rahvaste ja võõraste keelte keskel, näiteks multietnilises suurlinnas, saab aga etniline taust oluliseks, rahvustunne aktiveerub ning saab inimese identiteedi peamiseks määrajaks (rahvusluse ajastul). Võõrsil elamine ja võõrastega suhtlemine loob oma maa ja rahva olukorra hindamiseks vajaliku distantssi, tekib nn võrdluste spekter, võimalus võrrelda oma kogukonda teistega. Rahvuse arhitektid peavad suutma oma rahvast kõrvalt vaadata, peavad seisma rahvusest väljas, ka siis kui nad kodumaal elavad. Võõrsil tekib vajalik distantss lihtsamalt. Rahvuse kujundaja vaatab oma rahvast eemalt, käsitledes seda homogeense tervikuna, fikseerides hetkeseisu (asuala, arvukus, majanduslik ja kultuuriline olukord jms) ning kavandades tulevikku (Anderson 1998, tsit Annus 2000a: 90; vt ka Elwert 1991: 2380). Pikalt Kalmõkkias viibinud ja seejärel Peterburis elanud Lõtkin oli sellise kaugrahvusluse (*long-distance nationalism*) tüüpiline esindaja. Rahvuslikult meelestatud haritlased mõtlevad teatavate kriteeriumite alusel piiritletud rahvastikust kui tervikust, kui rahvusest ning seega ühtlasi loovad seda rahvust. Oma tegevusega loovad nad omamoodi peegli, oma rahvuslikke ideid propageerides seavad nad selle peegli rahva ette ja ütlevad – vaadake, te olete rahvus!

Lõtkin lootis, et tema raamat saab komide seas populaarseks ning seda hakatakse kasutama õpikuna komi koolides. Ta lootis selle raamatu abil levitada oma rahvuslikke ideid komi ajaloost ja keelest. Raamatut trükiti esialgu 2010 eksemplari¹⁸⁶ (Kostromina 2004: 186; vt ka Aralov 1907: 191). Autori unistused ei täitunud. Komimaa koolides tsaariajal komi keelt õpetama ei hakatud ning ega Lõtkini peateos polnudki tegelikult mingi õpik või rahvaraamat, ehkki selle mõned osad võinuks koolides kasutamist leida (vt Krassov 1901: 543–544; Kostromina 2004: 184). Kokkuvõttes oli siiski tegemist eelkõige komi haritlastele ja komidega tegelevatele õpetlastele mõeldud teadusliku teosega. 1920. aastail sai Lõtkini suurteosest komi humanitaarharitlaste lauaraamat (Tšussov 1924: 43). Õpiku ja rahvaraamatuna levimiseks kujunes Lõtkini suurteos ka liialt kalliks. Algselt kavandas Lõtkin raamatu müügihinnaks 50 kopikat ning koolidele pidi seda jagatama tasuta. Kuna ta haridusministeeriumilt loodetud toetust ei saanud, pidi ta raamatu väljaandmist pea terves ulatuses ise

¹⁸⁶ Teistel andmetel trükiti 3000 eksemplari (vt Zorgenfrei 1927: 48).

finantseerima ning võttis selleks suuri võlgu (Kostromina 2004: 181, 185–186). Võlad tuli tagasi maksta ning raamatu kaanehinnaks kujunes 3 rubla. Samas maksis Lõtkini poolt komi keelde tõlgitud Psalter Peterburi ja Moskva raamatupoodides 25 kopikat ning neli evangeeliumi ühes apostlite tegudega 45 kopikat (Suvorov 1892: 225). 1901. aasta veebruaris Tšeussovile saadetud kirjas ütleb Lõtkin, et on oma raamatu peale kulutanud 3000 rubla, tagasi on aga tulnud vaid 300 rubla (Tšeussov 1924: 44). Lõtkini nekroloogis mainib Aralov, et kadunukese suurteos läks maksma 2900 rubla, millest 500 rubla andis haridusministeerium ning ülejäänud Lõtkin laenas. Autori eluajal jõuti raamatut müüa vaid 200 eksemplari¹⁸⁷ (Aralov 1907: 191). Lõtkini peateose mõju ei olnud niisiis kaugeltki nii kiire ja ulatuslik kui autor oli lootnud. Pikapeale kandis Lõtkini külvatud seeme siiski vilja. “Komimaa Permi piiskoppide ajal ja komi keel” mõjutas oluliselt 20. sajandi esimestel kümnenditel ellu astunud komi haritlaste uusi põlvkondi ning nende kaudu ulatus Lõtkini suurteose mõju kaugele nõukogude aega, eriti keeleteaduse alal.

5.3.6. *Eluõhtul*

1896. aastal tähistati Venemaal Permi Stefani 500. surma-aastapäeva. 26. aprillil pühitseti Ust-Sõssolskis, Pühale Permi Stefanile pühendatud mälestuskirikus¹⁸⁸ sisse peaaltar. See mälestuskirik oli tollal muide Komimaa suurim hoone. Nii Ust-Sõssolskis, kui ka Komimaa teistes kirikutes peeti sel päeval jumalateenistusi komi keeles (Prohhorov 1995: 38–39). Uljanovo üheklassiline kloostrikool muudeti misjonikooliks, kus õpetati ka komi keelt (Jekišev 1996: 84–87). Lõtkini, kui sürjanite väarika esindaja komandeeris haridusminister I. D. Deljanov Moskvast toimunud pidustustele (Zorgenfrei 1927: 49). Permi Stefani 500. surma-aastapäeva tähistati ka mitmete tema elu ja tegevust käsitlevate raamatute ilmumisega.¹⁸⁹

Oma tööd komi keele ja kultuuri edendamisel jätkas Lõtkin kuni surmani. 1900 ilmus lõpuks juba 1880. aastate algul komi keelde tõlgitud “Õigeuskliku

¹⁸⁷ Ka Kostromina andmeil õnnestus müüa 200 eksemplari. Üle 900 eksemplari jaotati laiali tasuta ning umbes 900 raamatut jäid autorile kätte (Kostromina 2004: 186). Mõned Lõtkini peateose osad anti 1900. aastate algul välja ka eraldi (vt Aralov 1907: 191).

¹⁸⁸ Kahekorruselise mälestuskiriku ehitamist alustati juba 1856. Alumisel korrusel peeti teenistusi alates novembrist 1882, Pühale Stefanile pühendatud ülakorrus oli aga 1896. aastani peaaegu tühi, ikonostaasi polnud. (Suvorov 1892: 227; Kitšin 1908: 504)

¹⁸⁹ Näiteks: A. Krassov, “Zõrjane i prosvetitel’ ih, svjatõi Stefan, pervõi episkop Permskii i Ust’võmskii (1383–1396)”. SPb, 1896. S. P. Otradinskii, “Svjatoi Stefan, prosvetitel’ zõrjan i pervõi episkop Permskii”. Moskva, 1896. P. Markov, “Žizneopisanije svjatogo Stefana, episkopa Permskogo, s kratkimi istoričeskimi svedenijami o sobore Spasa na Boru”. Moskva, 1896. A. Ševeljev, “Svjatõi Stefan, episkop Permskii”. Moskva, 1896.

kristluse õpetuse alused” (vt Lõtkin 1900).¹⁹⁰ Ettepaneku see raamat komi keelde tõlkida oli Lõtkinile teinud Pobedonostsev. Tõlke tegi Lõtkini palvel tema õetütar, Võlgortsi vallakooli õpetaja Feoktista Ivanovna Zabojeva¹⁹¹, Lõtkin oli tõlke toimetaja (Lõtkin 1889: II). Raamatu eessõnas kordab Lõtkin juba oma peateose eessõnas esitatud palvet, et kaasmaalased aitaksid parandada tema tõlgete komi keelt. See asi oli tal südamel. Ta kaebab, et peateose eessõnas esitatud üleskutse komi kirjakeele arendamiseks ühiselt kaasatöötada on jäänud vastukajata ning avaldab lootust, et käesolev raamat leiab heatahtlikumat vastuvõttu. Uuesti annab ta oma aadressi. Taas esitab Lõtkin end Permi Stefani töö jätkajana. Ta kirjutab, et käesolev raamat pakub sürjanitele mõnes mõttes sedasama, mis kunagi Stefani jutlused. Ka Stefan armastas talle armsas (*rodnoŭm*, võib tõlkida ka emakeeleks) komi keeles jutustada oma kuulajaile lugusid pühakirjast. Taas kord selgitab ja põhjendab Lõtkin oma seisukohti komi ortograafia vallas ning toob muuseas süstemaatilisel esile erinevused komi murrete vahel. Ta leiab, et igasse murdesse eraldi tõlkeid teha pole mõtet, aga Arhangelskis ja Permis seda kahjuks siiski tehakse (Lõtkin 1900: I–IV). Lõtkin oli aastaid töötanud ühtse komi kirjakeele loomisel, valinud selle aluseks sõssola murde, sest see oli tema arvates keskne (ta enda kodumurre oli võtšegda murre) ning teda ilmselt ärritas Arhangelskis ja Permis sporaadiliselt väljaantav murdeline kirjavara¹⁹² – see oli samm tagasi.

1901 anti Peterburis eraldi raamatukesena välja Lõtkini peateoses sisalduvad komi folklooripalad ühes venekeelse tõlkega. Raamatu lõpus palub Lõtkin kaasmaalasi talle rahvaloomingut saata (Lõtkin 1901: 51). Tegemist on Lõtkini järjekordse katsega saavutada oma tööle laiemat tagasisidet, tõmmata rahvast kaasa.

1901. aasta septembri lõpul kohtus Lõtkin läbi Peterburi Komimaale uurimismatkale suunduva Y. Wichmanniga¹⁹³. Mehed olid ilmselt tuttavad juba

¹⁹⁰ Lõtkin andis kõik oma vaimuliku kirjanduse tõlked Sinodi käsutusse tasuta, osa jäigi muide välja andmata (vt Aralov 1907: 191; Zorgenfrei 1927: 49).

¹⁹¹ Feoktista Ivanovna Zabojeva (1850–1943) sündis Ust-Sõssolskis II gildi kaupmehe Ivan Nazarevitš Zabojevi ja Georgi Lõtkini õe Anna Stepanovna tütreana. Zabojevite pere kuulus linna koorekihti. Isa sai 1865 linnapeaks, vennad Stepan ja Nikolai olid ametnikud, vanem õde Jelizaveta ja vennanaine Anna olid õpetajad, Jelizaveta sai 1875 tütarlaste progümnaasiumi juhatajaks (Zabojeva 2004: 151). Feoktista lõpetas Ust-Sõssolskis tütarlastekooli, õppis õpetajate kursustel Solvõtšegodskis. Töötas 40 aastat õpetajana Võlgortis (tema õpilasteks olid muide K. F. Žakov, V. P. Nalimov ja A. A. Tšeussov). Lõtkini õhutusel kogus Zabojeva ka komi folkloori, osa sellest avaldati Lõtkini peateose vastavas osas (Martõnov 2000: 51–52). V. F. Popovi andmeil oli F. I. Zabojeva laialt tuntud ja lugupeetud isik kogu Ust-Sõssolski maakonnas (Popov 1911: 62, tsit Tiraspol'ski 2004: 116).

¹⁹² Näiteks “Azбука длѧ зѧрѧн-ѧземтсев, зѧвуштѧх в Петѧјорском уѧезде Архангелскоѧ губерніѧ.” Архангелск, 1895. Aabitsakese väljaandjaks oli Õigeusklik Misjoniühing.

¹⁹³ Yrjö Jooseppi Wichmann (1868–1932), soome keeleteadlane. Wichmann viibis sürjanite juures 1901. aasta oktoobrist järgmise aasta juunini ning külastas seejärel ka

varasemast. 1891. aastal oli Helsingis Soome Kirjanduse Seltsi poolt eraldi vihikuna välja antud Lõtkini peateoses sisalduvad komi folklooripalad tõlkega saksa keelde.¹⁹⁴ Tõlkijaks oli Y. Wichmann. Lõtkin andis nüüd soomlasele kaasa soovitud oma Ust-Sõssolski tuttavatele ning lubas neile tema peatsest saabumisest kirjutada. 19. oktoobril Ust-Sõssolskisse saabunud Wichmann saigi Lõtkini sugulaste Zabojevite peres lahke vastuvõtu osaliseks. (Wichmann 1987: 35–39)

Oma viimaste eluaastate vaba aja (1901. aasta septembrist kuni 1907. aasta jaanuarini) pühendas Lõtkin Teaduste Akadeemia palvel tööle N. P. Popovi koostatud vene-komi sõnaraamatu käsikirjaga. Mäletatavasti oli Lõtkin selle koostamisel gümnasistina ka ise abiks olnud. Ehkki Popov oli töötanud Sjögreni innustusel, oli sõnaraamat Popovi komist abilise Afanassi Motorini mõjul nn seminaristide kirjaviisis. Motorini haridus pärines nimelt Vologda vaimulikust seminarist. Seega pidi Lõtkin käsikirja üpris palju muutma, oma kirjaviisi ümber panema ja russismid välja rookima. Töö tulemuseks oli suurim revolutsiooni eel koostatud vene-komi sõnaraamat (25000 sõna). Välja anti see mitmesugustel tehnilistel põhjustel alles 1931. (Zorgenfrei 1927: 48–49; Oldenburg 1931: I–IV; Lõtkin 1975: 293)

20. sajandi esimestel aastatel pöördus Lõtkin taas haridusministeeriumi poole sooviga, et tema tööd, sh peateos lubataks Komimaa koolidesse (Kostromina 2004: 189). 1903. aastal tellis haridusministeeriumi õpetatud nõukogu Lõtkini peateose kohta retsensiooni Ust-Sõssolski kooliõpetajalt A. A. Tsemberilt. Retsensiooni arutati 1903. aasta septembris komitee istungil. Tundub, et komitee oli Lõtkini raamatu suhtes otsuse juba ette ära teinud. Tähelepanu pöördi eelkõige negatiivsele. Näiteks sellele, et Lõtkin pole oma tõlkeid teinud mitte kaasaegsesse komi kõnekeelde, vaid mingisse “muinaspermi” keelde ning et ta väldib vene sõnu. Tsemberi märkusele, et Lõtkin pööras oma tõlgetes erilist tähelepanu komi keele eripärasele loogikale, selle tõelisele ülesehitusele, ei pandud erilist rõhku. Komitee leidis, et Lõtkini püüdlused pole vastavuses valitsuse poolt järgitavate eesmärkidega “muulaste” harimisel ning tema teoste rahvakoolidesse lubamine on seega ebasoovitav, seda enam, et komid ise kasutavad agaralt ja edukalt vene keelt. Komitee liige M. P. Selivanov teatas, et Totma õpetajate seminaris on komi keele õpetamine lõpetatud (seal oli kasutatud Lõtkini raamatut). Lõtkini suurteose lubamine kooliraamatukogudesse jäeti Peterburi ja Kaasani õpperingkondade otsustada. Tsemberile määrati retsensiooni eest 100 rubla preemiat (Kostromina 2004: 186–187). Niisiis blokeeris vastav valitsusorgan taas Lõtkini teoste ning neis sisalduvate ideede pääsu Komimaa koolidesse.

permjakke. Wichmann peatus pikemalt Ust-Sõssolskis, uuris komi keele murdeid ning kogus folkloori. Keelejuhiks oli Wichmannile kahe ja poole kuu vältel A. A. Tsember. (Wichmann 1903: 3–16)

¹⁹⁴ G. S. Lytkin, “Syrjänische Sprachproben”. Helsingfors, Druckerei der Finnischen Litteratur-Gesellschaft, 1891.

Rünnakud Lõtkini tõlgete ning neis avalduvate keeleteaduslike ja kultuuri-poliitiliste seisukohtade vastu jätkusid. 1904. aastal avaldas ajalehes “Vologodskije Eparhjalnõje Vedomosti” Lõtkini tõlgete kohta arvamust preester D. Popov.¹⁹⁵ Ta leiab, et need tõlked oma keerulise ortograafia ning arhailise sõnakasutusega jäävad rahvakaugeiks. Ta kirjutab Lõtkini tõlgete kohta järgmist. “Sürjan ei armasta neid, ei loe neid, ei võta isegi kätte, sest need on talle arusaamatud ja ligipääsmatud.” Popov toetab oma seisukohta kolleegide arvamusega (Popov 1904: 127–128). Popov meenutab lugejale, et Lõtkin on 40 aastat kodumaalt eemal olnud ning selle ajaga muutub iga keel. Eriti puudutab see “muulaste” keeli, millel puudub ajalooline minevik kirjanduse näol. Popovi arvates on “muulaste” madalamate kultuuride ja rasside allaneelamine valitsevate kõrgemate kultuuride ja rasside poolt ajalooline paratamatus. “Muulaste” murretesse tungivad ühe uued ja uued sõnad riigis domineerivast keelest, mille mõjul “muulaste” keeled muutuvad ning nende leviala kuivab kokku. Nii neelab kõrgem vene kultuur paratamatult ka poolmetsikute ja algeliste sürjanite kultuuri ning seda protsessi on võimatu ja mõttetu peatada. Lõtkin on selle unustanud või ei soovi sellega arvestada ning ujub vastuvoolu. Ta tahab taastada Stefani-aegset puhast komi keelt, tahab komi rahvaluule põhjal luua mingit komi kirjandust. Kaasaegses komi keeles aga on kodunenud hulk vene sõnu ja mõisteid, mis on igaühele arusaadavad. Kaasaegses komi keeles on nii palju russisme, et venelane, kes pole komi keelt õppinud, võib komikeelse jutu sisust tõlgi abitaagi üldjoontes aimu saada. Vene laene komi sõnadega asendada ei pea komid vajalikuks, sest need on kõigile arusaadavad (Popov 1904: 128–130). Naeruvääristamaks Lõtkini keelelist purismi näitab Popov, kuidas Lõtkin tõlgiks lause: “Äi sõidab vankriga ja näeb pikksilmaga elevanti”. Vältimaks vene laensõnu “test” (äi), “telega” (vanker), “zritelnaja truba” (pikksilm) ja “slon” (elefant) moodustaks Lõtkin komikeelse lause, mis otsetõlkes kõlab järgmiselt. “Naise isa sõidab nelja rõngaga ümbritsetud saaniga ja näeb vaatamiskõrres puule nõjatuvat magajat.” (*ženõ otets jedet na sanjah s tšetõrmja obvedennõmi krugami i vidit v smotrimõi stebel’ spjaštšago upirajas’ k derevu.*) (Popov 1904: 134–135).

Ilmselt tundunuks see lause tollastele komidele tõesti kentsakana. 19. sajandi ja 20. sajandi alguse Venemaal valitsenud kultuuriimperialismi tingimustes oli Lõtkini pürgimus puhastada üks “muulaste” keel russismidest ennekuulmatu. Tegemist on aga loominguulise keeleuuendusega, mida on viljeletud paljudes maades. Osa väljapakutud uudissõnadest jäetakse kõrvale, osa aga lähevad

¹⁹⁵ Dmitri Jakovlevitš Popov (1863–1921). Sündis Njutšpassis vaimuliku peres, lõpetas Vologda vaimuliku seminari ning pühitseti 1885 diakoniks. Kolm aastat hiljem sai temast Derevjanski preester. Dmitri Popov oli ühiskondlikult aktiivne, tema eestvõttel avati külas kool, kus ta ise õpetas usuõpetust. 1895 sai Popovist oma ringkonna praosti abi (Pisateli, 2001: 134–135). Ta oli ka Veliki Ustjugi Stefani-Prokopi Vennaskonna komikeelsete tõlgete tsensor (Krassov 1901: 521, toimetaja märkus). IV Riigiduuma liige 1912. aastast (Istorija 2004, t. 2: 44).

käibesse ning saavad pikapeale haridussüsteemi kaudu täiesti tavalisteks. Lõtkini probleemiks oligi eelkõige see, et tal polnud soovitud ligipääsu kooli-süsteemile, et tema poolt loodud kirjakeelt koolis ei õpetatud.

Artikli lõpetuseks tõstatab Popov küsimuse – miks üldse tegelda komi keelega, uurida sūrjani grammatikat, kui selles keeles pole kirjandust, kui see keel on liiga vaene ja ilmselt määratud väljasuremisele? Tõlkeid komi keelde peab Popov siiski vajalikuks, aga mitte selleks, et mingit oma sūrjani keelt luua ja juurutada, vaid selleks et soodustada ja kiirendada suure emakeele (*velikago rodnago jazōka*) õppimist. Popov arvab, et vene keel tõrjub sūrjani keele välja ka ilma kõrvalise abita, ent see ajalooline protsess kulgeb aeglaselt. Seni on vaja tõlkeid, sest mitte kõik komid, eriti naised, ei oska vene keelt ja ka nemad vajavad vaimutoitu. Aga need tõlked peaksid olema arusaadavad, kõnekeelsed, mitte kubisema hārra Lõtkini poolt väljamõeldud sõnadest. (Popov 1904: 138)

Samal aastal ilmus samas väljaandes veel teinegi arvamus kirjavara tõlkimisest komi keelde, ehk veelgi venestusmeelsem kui eelmine. Nimetähtede S. E. P. taha varjunud autorit ajendas oma mõtteid avaldama kellegi J. Spasski poolt komi keelde tõlgitud ja Veliki Ustjugi Stefani-Prokopi Vennaskonna poolt välja antud ropendamist käsitlev brošüür (*“Beseda o skvernoslovii i maternom slove”*, 1904), ent kaudselt puudutab artikkel ka Lõtkini tõlketõid. Põhimõtteliselt ei ütle ilmselt Komimaal preestrina teeniv S. E. P. midagi uut, ent artikkel annab siiski huvitavat lisateavet sellest, kuidas komid Lõtkini (ja teiste) tõlketõid vastu võtsid. Muuseas ka raamatukoguhoidjana tegutsenud autor kirjutab, et kuna komi keelde tõlgitud kirjanduse ortograafia on väga keeruline ja rahvale harjumatu, siis eelistavad nad lugeda venekeelset kirjandust. Samuti erineb komikeelsete raamatute keel märgatavalt kaasaegsest komi kõnekeelest, mis sisaldab palju vene sõnu. Raamatutes kasutatakse sõnu, mille tähendust kaasaegsed komid ei tea ning seetõttu on rahval sellisest kirjasõnast väga raske aru saada. Nii vedelevadki sellised tõlked kasututena raamatukoguriiuileil. Autor tõstatab küsimuse, kas seesuguseid tõlkeid ja kogu komikeelset kirjandust on üldse vaja ajal, mil valitsus püüab lihtrahva seas levitada venekeelset kirjaoskust. Vene keel on Komimaal levinud ja igat tüüpi koolid aitavad sūrjanite venestamisele kaasa. Inimest, kes vene keelt ei oska, peetakse sūrjanite seas rumalaks ja arenematuks (*tšelovek tjomnõi*). Autor leiab, et selliseid tõlkeid pole kellelegi vaja ja palub kirikud ja koolid vabastada kohustusest kulutada raha nende ostmisele. Autori teada oskab enamus komisid vene keelt ning kooli-hariduse levides oskavad seda peagi kõik, sest vene keelel on komide jaoks suur praktiline tähtsus (ulgutööd, väljarändamine jm). (S. E. P. 1904: 679–682)

Lõtkinil kui komi rahvuslasel pidi selliseid arvamusi valus lugeda olema, liiatigi kui need tulid inimestelt, kes suure tõenäosusega ise olid komi päritolu. Õnneks tuli Komimaalt ka Lõtkini jaoks rõõmustavamaid signaale. Sirgumas oli uus põlvkond rahvuslikult mõtlemaid komi haritlasi ning Lõtkin ei kaotanud lootust. 1901. aasta veebruaris noorele komi haritlasele Tšeussovile saadetud kirjas avaldas Lõtkin arvamust, et umbes 40 aasta pärast on meil (komidel) juba suur kirjandus (Tšeussov 1924: 44). Tal oli õigus, tema külvatud seeme läks kasvama.

Viimastel eluaastatel oli Lõtkin pikalt haige, ta põdes grippi ja keskkõrva-põletikku. Georgi Stepanovitš Lõtkin suri 22 märtsil 1907 Peterburis. (Lõtkin 1975: 291)

5.4. Ivan Kuratov – esipoeet

1857. aastal kirjutas Vologda vaimuliku seminari sūrjanist õpilane Ivan Kuratov luuletuse “Komi kõv” (Komi keel), mille sisu on täiesti ilmselt rahvuslik. Luuletuses ülistatakse komi keele ilu, vannutakse oma emakeelele truudust ja kuulutatakse talle suurt tulevikku.

Tean, et komi keel ei
Räägi suuri sõnu,
Tean, et liigsest jutust
Ta ei tunne mõnu.

Keel see mulle kallis,
Kaunis, malbe, kõlav,
Palvetan ses keeles –
Andeks saan kõik võlad.

Selles armsas keeles
Vestlevad õed-vennad,
Heaga õnnistavad
Vanemad mind ennast!

Seda keelt ma kuulsin
Oma hällis juba,
Hauani ei seda
Unustada luba!

Südamega tundsin
Komi keele ilu –
Enne teisi tasa
Selles laulma vilun...

Selles keeles teised
Laulavad kord valjult –
Sada tuhat kõrva
Kuulevad siis paljut!¹⁹⁶

¹⁹⁶ Kuratov 1996: 22–25.

Kes oli selle luuletuse autor? Ivan Aleksejevitš Kuratovist (1839–1875) kujunes 20. sajandil kõige tuntum komi poeet, teda hakati alates 1930. aastast ülistama komi kirjanduse rajajana, ent oma eluajal jäi ta peaaegu tundmatuks ning kui teda 19. sajandil üldse teati, siis keeleteadlasena. Kuratovi luuletused ja teaduslikud tööd jäid tsaariajal suuremalt jaolt käsikirja ning avaldati alles 1920.–1930. aastail. Ilukirjanduse avaldamine komi (ja muude “muulaste”) keeles polnud Tsaari-Venemaa rahvuspoliitikaga kooskõlas. Probleem polnud muidugi vaid luuletuste keeles. Võimudele ei sobinud ka Kuratovi luuletuste sisu. Kuratovi luule on sageli ühiskonnakriitiline ja kirikuvastane, vahel otseselt rahvuslik. Kuna Kuratovi looming tsaariajal üldiselt trükki ei jõudnud, jäi selle mõju tollasele komi rahvuslusele äärmiselt piiratuks. Käesoleva uurimuse seisukohalt väärib aga tähelepanu seegi. Kui Kuratovi ühiskonnakriitilised ja rahvuslikud luuletused oleks tema eluajal trükivalgust näinud, võinuks tollane komi rahvuslus areneda kiiremini, olla jõulisem. Tänu Venemaa rahvuspoliitikale jäid Kuratovi luuletused käsikirja, kavandatud teaduslikud tööd jäid pooleli, nende võimalik mõju blokeeriti ning selles võib näha üht selle poliitika edusammudest – “muulaste” rahvuslust suudeti pärssida. Kuna Ivan Kuratov oli kahtlemata üks vaadeldava perioodi kõige eredamaid komi rahvuslasi, siis peatume siinkohal lühidalt tema kujunemislool.

5.4.1. Noorus

Ivan Kuratov sündis 18. juulil 1839 Ust-Sõssolski maakonnas, Sõssola jõgikonnas Kibra (ka Kebra, praegu Kuratovo) külas. Tema isa Aleksei Petrovitš Kuratov oli kohaliku Spasski kiriku köster, hiljem diakon. Ema Jekaterina Ivanovna, (neiuna Gorinova) oli pärit samast külast, riigitalupoja perest. Pere polnud kuigi jõukas, tegeleti ka põllumajandusega. Ivan sündis pere üheksanda lapsena ja kui ta sai 6-aastaseks, siis isa suri. Alghariduse sai Ivan kodus ja Ust-Sõssolski kiriklikus kihelkonnakoolis, ta õppis kiiresti lugema ja kirjutama. 1850. aasta suvel viis ema Ivani Jarenskis asuvasse kiriklikku maakonnakooli. Vaimulike poegi õpetati seal riigi kulul. Samas koolis õppisid ka Kuratovi vennad. Koolis oli algul üsna raske, vene keelt oskas Ivan kehvasti, orvu abiraha oli väike, õhkkond masendav. Suvel viibis Ivan kodus, kus talle avaldasid mõju vanemad vennad Vassili, Afanassi ja Vonifati. Nad kõik olid läbi käinud Vologda vaimulikust seminarist ning teenisid kogudusevaimulikena Komimaa erinevais paigus. Kõige enam mõjutas Ivani vanim ja autoriteetsem vendadest – Vassili. Vassili Kuratov (1820–1862) oli Vologda vaimuliku seminari lõpetanud 1842. aastal ning määratud preestriks Vizingasse. Vassili Kuratov oli haritud ja mitmekülgsete huvidega mees. Ta tegeles komi keele grammatikaga, kogus rahvaluulet ja kirjutas viimasest mõjustatud komikeelseid luuletusi. Nende harrastuste põhjal võib üsna kindlalt väita, et Vassili Kuratov oli mõjutatud rahvusluse ideedest. Ta mõistis, et rahvas vajab kirjaoskust ja haridust ning jagas oma mõtteid ka vendadega. (Žerebtsov jt 1996: 141; Otšerki 1955: 276;

Pisateli 1996: 262–264; Šeromova 1973b: 131–133; Istorija 1980: 23; Turkin 1990a: 11–12; Malõhhina 1999: 109–111)

Ivan Kuratov hakkas luuletusi kirjutama 13-aastaselt Jarenski maakonna-koolis. Ta kirjutas komi keeles ja kasutas seejuures Savvaitovi komi keele grammatikale lisatud Stefani tähestikku, et luule sisu varjata. Ta kasutas pseudonüümi A. I. Gugov¹⁹⁷. Hiljem kirjutas Kuratov selle kohta nii: “A. I. Gugov hakkas kirjutama 13-aastaselt, siis kui ta raskustega suutis vastata lihtsamaid venekeelseid õppetükke, aga ta kirjutas sürjani keeles, et... teda ei nuheldaks luuletustes ülistatud armastuse pärast” (Šeromova 1973a: 129). Kas tegu oli teismelise nooruki kiindumusega mõnda tüdrukusse või noore rahvuslase patriootliku palanguga, jääb lahtiseks, sest tollased luuletused pole säilinud.

1854. aasta kevadel lõpetas Kuratov Jarenski kirikliku maakonnakooli ning jätkas sügisel oma haridusteed Vologda vaimulikus seminaris, kus ta õppis 1860. aastani. Majanduslikus mõttes olid need aastad viletsad, Kuratov kannatas pidevat puudust. Samas oli tal hea mälu, ta oli töökas ning kujunes seminari üheks parimaks õpilaseks. Suviti kogus Kuratov komi rahvaluulet. Seminaris-tina tõlkis Kuratov komi keelde Krõlovi, Puškini, Ogarjovi, Koltsovi, Beranger', Heine ja Kotljarevski loomingut, aga ka ukraina ja serbia rahvaluulet. Ta kirjutas ka ise jätkuvalt komikeelseid luuletusi (Istorija 1980: 32–34; Martõnov 1988b: 56; Vanejev 1989: 83; Pisateli 1996: 265–266). Luuletusest “Komi kõv” oli juba juttu. Umbes samal ajal, aastail 1857–1860¹⁹⁸ kirjutas Kuratov ka luule-tuse algusreaga “Komi kõv! Ted rammõvlõnõ...” (Komi keel! Kannata kallis): “Räägitakse, et mu keel on metsik: “No mis keel see ka on! Saab otsa, jõudmata areneda. Kes siis selles laulma hakkab?...” Ütleb siis nõnda komi või venelane, näitab ta ainult oma rumalust!” (Kuratov 1958: 6). Käesoleva töö seisukohalt on oluline ka 1857. aastal kirjutatud saksakeelse pealkirjaga luuletus “Vorwärts!” (Edasi!), milles Kuratov oponeerib saksa poeedi ja kirjandusteadlase Uhlandiga.¹⁹⁹ Kuratov kirjutab, et Uhland õhutas tsivilisatsiooni astmeid mööda üles ronima švaabe, britte ja teisi, ent komisid ta ei nimeta. Kuratov nendib, et komid peavad käima seda teed ise, omal jõul. (Kuratov 1958: 10; Martõnov 1988b: 74)

On teada, et umbes sel ajal, kui Kuratov seminari lõpetas, kujunes seal tšernõševskilaste ring. Loeti asumiseleasaadetutelt saadud, osalt keelatud kirjandust (Herzen, Belinski, Tšernõševski, Dobroljubov, Nekrassov, ajakirjad “Kolokol” ja “Poljarnaja Zvezda”). Pole selge, kuivõrd oli selle ringiga seotud Kuratov, ent tolles õppeasutuses valitsenud sisekliimast räägib sellise ringi olemasolu siiski mõndagi. Tollast segaseisuslikku noorust innustanud narodniklikud ideed ei jätnud igal juhul puudutamata ka Kuratovit. Tema seminariaegsetes

¹⁹⁷ Pseudonüüm “Gugov” on ilmselt tuletatud komikeelsest sõnast *gug*, mis tähendab “tagakülg” või “pahupool” (Limerov 1997: 208; vt ka Lõtkin 1961: 174; Fokos-Fuchs 1959: 270–271).

¹⁹⁸ Teistel andmetel on luuletus valminud 1874. aastal (vt Kuratov 1989: 6–7).

¹⁹⁹ Johann Ludwig Uhland (1787–1862), järeloomantiline saksa luuletaja, kirjanik ja kirjandusteadlane.

luuletustes esineb vene narodniklusele iseloomulik kannatava rahva teenimise motiiv. Kuratovi loomingus ilmnevad ka tollastele seminarikasvandikele iseloomulikud kiriku- ja vaimulikevastased sugemed, näiteks luuletustes “Menõm, kõlan, djak” (Mulle, kuuled, djakk, 1857) ja “S’õlan menam, s’õlan” (Laul, mu laul, 1860) (vt Kuratov 1958: 38–39). Kuratov piirdus siiski kerge kriitikaga vaimulike suhtes ning pidada teda ateistiks, nagu seda nõukogude ajal tehti (näiteks Istorija 1980: 40, 53), pole ilmselt õige. Kuratov jäi religioosseks inimeseks, sellest annab tunnistust tema looming, näiteks venekeelne luuletus “Opjat’ v duše mojej temno” (Jälle on mu hinges pime, 1865) (Kuratov 1979: 333; vt ka Bartens 1990: 35–57; Bossov 2004: 127–128).

Noor Kuratov tundis huvi ka komide ajaloo vastu. Viimastel seminariaastatel tegeles ta komide ristiusustamist käsitleva poeemiga. Teos jäi lõpetamata ja avaldamata. Oletatava peategelase, komi targa Pama järgi on kirjandusteadlased pannud poeemile pealkirjaks “Pama”. Selles poeemis mõtiskleb Kuratov sürjanite ajaloolise saatuse üle. Kuratov kaldub muistseid komisid idealiseerima. Ta kiidab nende kõlbelist tugevust, jõukust, avatust ja külalislahkust ning vastandab sellele tulijate (venelaste) salakavaluse, saagiahnuse ja jultumuse. Pamat kirjeldatakse poeemis tõelise rahvajuhina. Ta seisab rahvale lähedal ja valutab südant selle saatuse pärast. Samas ei kujutata ka Pama oponenti, komide ristiusustajat Permi Stefanit ainult mustades toonides. Pama allajäämine Stefanile, kes esindas tsivilisatsiooni ja progressi, oli Kuratovi jaoks paratamatu. Oma poeemis kasutab Kuratov katkeid komi folkloorist (Latõševa 1976: 80–86; Martõnov 1988b: 78–79). Hiljem, oma ajaloo-alastes märkmetes on Kuratov Pama suhtes siiski üsna kriitiline. Ta heidab talle ette koostööd vogulitega (mansid) ning sedastab, et langeva kultuse targad teenrid on kõige ohtlikumad. (Kuratov 1939a: 261)

1860. aasta augustist kuni 1861. aasta märtsini viibis Kuratov Moskvast. Kuratovi uurijatele on see periood tema elust suhteliselt ebaselge. Ilmselt läks Kuratov Moskvasse sooviga jätkata oma haridusteed Moskva vaimulikus akadeemias, võib-olla ka ülikoolis. Pole päris selge, kas Kuratov astus Moskva vaimulikkude akadeemiasse või mitte. 1876. aastal “Turkestanskije Gubernskije Vedomostis” ilmunud nekroloogis väidetakse, et Kuratov õppis Moskva vaimulikus akadeemias, ent arhiivimaterjalidest pole sellele kinnitust leitud. Igal juhul olid Moskvast veedetud kuud Kuratovi vaimse arengu seisukohalt olulised. 1861. aasta algus oli Venemaal rahutu aeg ning Moskva oli tollase pulbitseva ühiskondliku elu üks keskmeid. Moskvasse pidama jääda Kuratovil ei õnnestunud. Kojusõiduraha panid aina puudust kannatava Kuratovi tarvis kokku tuttavad. (S-n 1876; Istorija 1980: 38–40; Vanejev 1989: 35)

5.4.2. *Ust-Sõssolskis*

1861. aasta kevadel saabus Kuratov Ust-Sõssolskisse ning temast sai kohaliku kirikliku kihelkonnakooli 1. klassi õpetaja palgaga 100–120 rubla aastas. See oli vilets palk, keskmine ametnik teenis kümme korda rohkem. 1850. aastate lõpust on teada, et puud loomaliha maksis 3,5 rubla ning 9-puudane kott rukkijahu 13 rubla (Rogatšov, Tsoi 1989: 27). Kuratovi elujärg oli niisiis üsna vilets. Ka kool, kus ta õpetama hakkas, polnud kuigi kõrgetasemeline. Miks Kuratov siiski Ust-Sõssolskisse asus ning selle kehva töökohta vastu võttis? Näib, et Kuratovi silmis oli Ust-Sõssolsk, mis paljude jaoks oli lihtsalt üks kauge kolkalinnake ning asumisele saatmise paik, Komimaa pealinn. Ust-Sõssolskis avanesid Kuratovile kõige paremad võimalused oma kannatavat rahvast teenida ja harida. Ilmselt kajastub Kuratovi teotahteline ja lootusrikas meeleolu Ust-Sõssolskisse minnes tema 1860. aastal Vologdas kirjutatud luuletuses “Võl’ s’ õlankõv” (Uus laul). Selles sisaldub üleskutse koguda rahvaluulet ja laulda julgelt omas keeles.

Poisid, pillid müristama!
Laulgem uuel moel nüüd vana...
Aitab pominast sest suul,
Mida ära kannab tuul!...

Otsigem need laulud üles
Maast ja veest ja metsa sülest,
Oma vaesest külast sealt,
Noore rahva huulte pealt...

Omas keeles laulma tulgem,
Teiste muret-rõõmu kuulgem...
Kus kõik lustilaulud saand?...
Laulge kaasa, alustan!²⁰⁰

Milline oli Kuratovi suhtlusringkond Ust-Sõssolskis? Loomulikult suhtles Kuratov oma perekonnaga. Vanema venna Vassili käsi ei käinud tollal kuigi hästi. Šatenevos (Nikolski maakond, Vologda kubermang) preestrina teeniva Vassili Kuratovi usulised tõekspidamised polnud tollase õigeusu kiriku ametliku liiniga päriselt kooskõlas. 1860. aastal oli Kobõli Ilja kiriku preester, praost Jakov Voskressenski saatnud vaimulikule konsistooriumile Vassili Kuratovi kohta raporti, millele lisas ka tema teose “Apologia” ning tema venna, Mežadori preestri Afanassi Kuratovi kirja. Konsistoorium uuris asja ja leidis, et Kuratovite mõtted on kahtlased ega ole kooskõlas kirikuseadustega. Lisaks kahtlustati neid kuulumises mingisse salajasse vennaskonda. Sellesse organisatsiooni kuulumises kahtlustati ka Ust-Sõssolski Kolmainu kiriku diakonit Stefan

²⁰⁰ Kuratov 1996: 36–37.

Popovi. Mõlemad vennad Kuratovid otsustati võtta vaimuliku valitsuse järelvalve alla. Vassili Kuratov saadeti üheks kuuks Veliki Ustjugi, kloostriisse meelt parandama. Varem oli ta juba korra karistuseks kloostriisse saadetud, kuueks kuuks. 1861. aastal algatati tema suhtes uus kiriklik juurdlus, ent süüdistatav suri varsti. Vassili Kuratov suri Nikolski maakonnas ning kõik tema käsikirjad (kirjutised usulis-kõlbelistel teemadel, komi rahvaluule ja keele alased tööd, komikeelsed luuletused) läksid kaotsi. Ivan Kuratov hindas Vassilit kõrgelt, pidas teda väljapaistvaks poeediks ja plaanis tema luuletusi avaldada komi luulekogumikus, mis paraku jäigi vaid kavatsuseks²⁰¹. Enam puutus Ivan Kuratov kokku Mežadoris elava venna Afanassiga. Afanassi Kuratovi kohta on teada, et ta tegutses preestriameti kõrvalt ka kooliõpetajana. 1861. aasta algul oli tal umbes 30 õpilast, koolitöö toimus tema enda maja kõrvalehitises, aabitsad oli Afanassi ostanud oma raha eest. Tasuta olevat külalapsi õpetanud ka Troitsko-Petšorski preester Vonifati Kuratov. (Žerebtsov jt 1996: 141; Otšerki 1955: 276; Pisateli 1996: 262–264; Šeromova 1973b: 131–133; Istorija 1980: 23; Turkin 1990a: 11–12)

Ust-Sõssolskis olid Kuratovi igapäevaseks suhtlusringkonnaks kolleegid. Tundub, et üheks tema kõige lähedasemaks sõbraks oli maakonnakoolis õpetajana töötav V. J. Kitšin²⁰². Lähemasse suhtlusringkonda kuulus ilmselt ka P. V. Kokšarov²⁰³, endine Peterburi ülikooli üliõpilane, kes oli tudengirahutustes osalemise pärast kodulinna oma lihase isa protoierei Vonifati Kokšarovi järelvalve alla saadetud ning teenis elatist maakonnakooli geograafia ja ajaloo õpetajana. Maakonnakooli aritmeetika ja geomeetria õpetaja Pavel Lvovitš Frjazinovski puhul lisandus tutvusele sugulus – Frjazinovski õde Fivija oli Afanassi Kuratovi naine. Kuratov käis ilmselt tihedalt läbi ka Porfiri Voinarals-

²⁰¹ Kuratovil oli mõte koguda oma kaasaegsete komi poeetide loomingut, lisada sellele enda oma ning anda välja. Ent Vassili Kuratovi käsikirjad läksid kaotsi, Lõtkinilt jõudis Kuratovini vaid luuletus “Sääsk”, mida ta pidas tühiseks, tema kätte sattunud Klotškovi luuletused olid ümberkirjutajate poolt moonutatud ning P. Rasputini luulet pidas ta liialt kehvaks, et seda avaldada (Kuratov 1939a: 209–210). Nii ei saanudki asja Kuratov plaanist panna alus komi ilukirjandusele. Ilmselt poleks seda luulekogu tsaariajal niikuinii avaldatud.

²⁰² Vassili Jevgenjevitš Kitšin sündis 1848 Ust-Sõssolskis kooliõpetaja Jevgeni Vassiljevitš Kitšini peres. 1865 suvel kolis ta Ust-Sõssolskist Vologdasse. 1880. aastail määrati ta Ust-Sõssolski maakonna rahvakoolide inspektoriks ning ta pöördus tagasi Ust-Sõssolskisse. Kitšin oli Vologda kubermangulehe alaline korrespondent. Muuseas kirjutas ta ka ajalooteemalisi luuletusi. 1906 läks Kitšin erru. Suri Ust-Sõssolskis. (Tšistaljova 1976: 106; Popova 1993: 73; Martõnov 2000: 64)

²⁰³ Pavel Vonifatjevitš Kokšarov (sündis 1830. aastail, suri 1860. aastail), Ust-Sõssolski maakonnakooli õpetaja 1862. aastast. Vologda kubermangu statistikakomitee liige, osales muuseas vanade komikeelsete Piibli tõlgete kogumisel. (Veselovskije 1923: 158)

kiga²⁰⁴, Moskva ülikooli endise meditsiinitudengiga, kes oli üliõpilasrahutustes osalemise pärast 1862. aasta veebruaris ülikoolist välja heidetud ning saadetud asumisele esmalt Glazovisse (Vjatka kubermang) ja edasi Ust-Sõssolskisse (juulis 1862). F. I. Zabojeva jutustab oma mälestustes, et Voinaralski kodunes Ust-Sõssolski seltskonnas kiiresti ning teda võeti kõikjal heal meelel vastu. Zabojevite juures, kus sageli viibis ka Kuratov, oli Voinaralski pea igapäevane külaline. Ta organiseeris kirjanduslikke õhtuid, asutas ametnike klubi, elavdas linnaraamatukogu tööd. Voinaralski huvitus kohalike talupoegade elust. Peagi õppis ta pisut komi keelt ning võis juba iseseisvalt kohalikke uudiseid hankida. 1863. aasta märtsis viidi väga rahu ja võimude arvates kohalikule noorsoole halba mõju avaldav Voinaralski üle Jarenskisse. F. I. Zabojeva kirjutab, et 3 aastat pärast Ust-Sõssolskist lahkumist palus Voinaralski ühes Velskist saadetud kirjas õpetajannat Jelizaveta Ivanovna Zabojevat teatada talle tema endiste sõprade Vassili Kitšini ja Ivan Kuratovi aadressid. Üsna kindlalt oli Kuratov tuttav ka Flegont Arsenjeviga.²⁰⁵ Samuti sõbrustanud Kuratov köster Zavari-niga, lõbusa ja elava mehega, suure rahvalaulu armastajaga, kes õpetanud koolis tasuta laulmist ning kohaliku arsti A. I. Drževetskiga.²⁰⁶ (Zabojeva 2004; Mikušev 1973: 44–45; Roštševskaja 1993: 165; Tiraspolski 1998: 217; Nemšilova 1999: 193–194; RKE, t. 1: 313)

Millalgi ajavahemikus 1861. aasta aprillist oktoobrini oli Kuratov kirjjavahe-tuses Georgi Lõtkiniga. Säilinud on Kuratovi poolt tsiteeritud või ümber jutus-tatud lõik Lõtkini kirjast, milles Lõtkin kahetseb Kuratovi poolt komi gram-matika koostamisele kulutatud aega, sest tema arvates pole Kuratov veel nii vana ja muuks kõlbmatu, et sellise asjaga tegeleda. Lõtkini arvamus solvas

²⁰⁴ Porfiri Ivanovitš Voinaralski (1844–1898), vene narodnik, üks “rahva sekka mineku” juhte 1874. aasta kevadel. Arreteeriti 1877 Samaaras ning mõisteti sama aasta oktoobris toimunud nn 193 protsessil 10 aastaks sunnitööle. (RKE, t. 1: 313)

²⁰⁵ Flegont Arsenjeviti Arsenjev (1832–1889), vene kirjanik, etnograaf. Sündinud Jaros-lavli kubermangus maakonna politseiülema pojana. 1858–1862 Ust-Sõssolski maa-konnakooli vene keele õpetaja. Avaldas jahimehejutte ja koduloolisi artikleid Vologda kubermangulehes ja keskväljaannetes (“Žurnal Ohhotō” jt). 1862–1883 elas Vologdas. 1863. aastast toimetab kubermangulehe mitteametlikku osa, tegeles semstvo liinis sta-tistikaga. Avaldas jätkuvalt jahimehejutte, etnograafilisi ja statistilisi materjale, nii artik-litena kui ka eraldi raamatutena (“Ohhotnitši rasskazō”, SPb, 1864 ja Moskva, 1885; “Zõrjane i ih ohotnitši promõslō”, Moskva, 1873; “Uljanovski monastõr u zõrjan”, Moskva, 1889). 1883–1889 elas taas Ust-Sõssolskis, oli maakonna talurahvaasjade ametnik ja Ust-Sõssolski-Jarenski ringkonna aurahukohtunik. Arsenjev tegi oma kirju-tistega palju komide ja Komimaa tutvustamiseks Vene avalikkusele. (Pisateli 1996: 22–25; Nemšilova 1999: 193–199)

²⁰⁶ Millegipärast ei maini Kuratovi uurijad tema tuttavate seas Vladimir Ivanovitš Kikinit, keda Zabojeva oma mälestustes korduvalt perekonnasõbrana mainib ja Kuratovi isiklikuks sõbraks nimetab. Zabojeva andmeil oli V. I. Kikin Vologda seminari kasvandik nagu Kuratovgi. Kui Kuratov Kaasanisse sõitis, päris Kikin tema õpetajaameti Ust-Sõssolskis, mehed olid veel mõnda aega kirjavahetuses. (Zabojeva 2004: 153)

Kuratovit, ta pidas grammatika koostamist tähtsaks tööks (Tiraspolski 1983: 118–120). Võimalik, et tegemist oli arusaamatusega, et Lõtkin ei sõandanud end vabalt väljendada (narodnikuna võis tal juba siis olla sekeldusi politseiga). Lõtkinil ja Kuratovil oli ühiseid tuttavaid (näiteks Zabojevid) ning Lõtkin oli tõenäoliselt teadlik Kuratovist kui luuletajast. Lõtkin võis grammatika kallal nokitsemist pidada Kuratovile kui andekale poeedile, kellel samas puudus keeleteaduslik haridus, liialt tagasihoidlikuks ülesandeks, millega võivad tegeleda ka teised, kellel luuleannet vähem, näiteks Lõtkin ise. Kuratovi tõeliseks kutsumuseks võis Lõtkin pidada aktiivset äratus- ja valgustustööd komide hulgas. See olekski see “muu” milleks Lõtkin Kuratovit kõlbulikuks pidas, ent mida ta otse kirjutada ei sõandanud. Lõtkin ei saanud soovitud kooliinspektori kohta Ust-Sõssolskisse, ta ei kohtunud Kuratoviga, et võimalikust arusaamatusest tingitud lahkkelisid klaarida. Võimalik, et kui Lõtkin ja Kuratov oleks üheaegselt Ust-Sõssolskis elanud ja lävinud, olnuks komi rahvusluse areng märksa kiirem ja jõulisem. 1861. aastal olid Lõtkin ja Kuratov üsna sarnased mehed – kaks üksildast haritlast veel “ärkamata” rahva seast, kes tunnetasid neil lasuvat moraalset kohustust oma rahvast teenida ja valgustada, komi keelt ja kultuuri uurida ja edendada, mõlemad kaasatundjad kaasaegsele revolutsioonilisele mõttele, peagi võimudega pahuksis. Või nägid nad teineteises rivaale?

Seoses Poola Jaanuariülestõusuga saadeti Ust-Sõssolskisse asumisele üsna palju ülestõusust osavõtnuid. Näiteks 1863. aasta sügisel toodi linna 45 poolakat. Pagendatute elu oli algul üpris karm, neid peeti raudus, paljajalu, poolpaljalt. Hiljem nende olukord paranes, nad võisid linnas vabalt ringi liikuda, ise endale korteri otsida, sugulaste ja tuttavatega tsensuuri poolt jälgitavat kirjavahetust pidada, kodumaalt raha ja pakke saada. Väljasaadetud poolakad olid enamalt jaolt aadlikud, kes olid saanud seisusekohase euroopaliku hariduse. Pole ime, et nad sattusid kolkalinna seltskondliku elu keskpunkti. Neist said linna klubi ja raamatukogu tavalised külastajad, neid kutsuti meeleldi piduõhtutele linna kaupmeeste majadesse. F. I. Zabojeva kirjutab oma mälestustes, et poolakad käisid pidevalt seltskonnas, kõik võtsid neid austusega vastu. Pidudel olid poolakad esimesed tantsijad, nende seas oli häid muusikuid, lauljaid, suurepäraseid vestluskaaslasi. Ust-Sõssolski maakonna ispravnik kirjutas 1860. aastate keskel esitatud raportis murelikult, et linna kõige rikkama kaupmehe Mihhail Latkini tütar Antonina on ära õppinud poola keele ja ei häbene seda kasutada seltskonnas väljasaadetud poolakatega suheldes (Tiraspolski 2004: 122). Kohalikud ametnikud ja kaupmehed kasutasid poolakaid hea meeleka koduõpetajaina, valmistamaks lapsi ette gümnaasiumisse astumiseks, samuti võõrkeelte, muusika ja tantsu õpetajaina. 1863–1864 andis Ust-Sõssolskis kodutunde pea 20 poolakat. Enamik väljasaadetuid olid ilmselt veendunud poola rahvuslased ning olid kodumaal ilmutanud ühiskondlikku aktiivsust, millest osa neist ei loobunud ka asumisel olles. Näiteks ksjonsd Bužanski oli Poolast (Lublina kubermangust) Vologdasse saadetud juba 1862. aastal, süüdistatuna revolutsioonilises ja valitsusvastases propagandas talupoegade seas. Vologdas kahtlustati teda kahjulike poliitiliste ideede levitamises Vologda

vahipataljoni sõdurite ja allohvitseride seas. 1863. aasta hilissügisel toodi Bužanski üle Ust-Sõssolskisse. Vikenti (Vincent) Žurawski oli olnud Peterburi ülikooli vabakuulaja. Ta saadeti Peterburist välja juba 1862. aasta märtsis, Ust-Sõssolskis viibis ta 1864. aasta septembrist järgmise aasta aprillini. Ta oli tõlkinud poola kirjandust vene keelde, asumisel olles oli ta ajalehtede “Golos”, “Iskra”, “Knžni Vestnik”, “Birževõje Vedomosti” ja “Sankt-Peterburgskije Vedomosti” alaline kaastööline, saatis avaldamiseks koduloolisi materjale, ka Komimaast. Žurawski oli Poola patrioot, poola keele ja kultuuri eestvõitleja ning populariseerija. 6. novembril 1865 kirjutas ta Pinegast Voinaralskile, soovitas jätkata poola keele õppimist, sest oli kindel, et poola kirjandus läheb Venemaal peagi jälle hinda. Ust-Sõssolskisse sattus ka Stanislaw Krakow, Varssavi gümnaasiumi kasvandik, kes 1863–1864 oli viibinud asumisel Vologdas ja Veliki Ustjugis ning tõlkinud koos L. Pavlovitšiga poola keelde Tšernõševski romaani “Mida teha?” Ust-Sõssolskis jätkas ta tõlketööd. Ühe läbiotsimise käigus võeti talt ära mõned vihikud poola ja venekeelsete märkmetega, kokku üle 600 lk ning 10 märkmeraamatut. Krakow oli muuseas ka Ust-Sõssolski esimene fotograaf. (Tiraspolski 2000: 4–5, 7–8, 10–13; Roštševskaja 1993: 165; Žerebtsov jt 1996: 126–127, 139, 146)

Kuratov puutus mitmetega neist poolakatest tihedalt kokku. Ta elas tollal üürnikuna Jekaterina Aleksejevna Kazarinova juures. Protoierei tütre suures ja mugavas majas leidis üle 10 toa, mida ta välja üüris. Perenaise poolt oli ka toit, söödi ühiselt külalistetoas. Ust-Sõssolskisse asumisele saadetud poolakad olid Kazarinovale lausa õnnistuseks. Kuratovi korterinaabreiks said teiste seas ka Žurawski ja Krakow. Kuratovi käsikirjade seas on luuletus “Sõrokomljalt” (1865), mille allikaks poola luuletaja Wladyslaw Syrokomla (Ludwik Kondratowicz) luuletuse “Sen i Kabala” (1860, Uni ja ennustus) teine osa. Ilmselt sattus luuletuse poolakeelne originaal Kuratovi kätte poola väljasaadetute kaudu (Tiraspolski 2000: 11–12). Väljasaadetud poolakad olid kindlasti üheks kanaliks, mille kaudu rahvusluse ideed Komimaale jõudsid. Suhtlemine poolakatega pidi Kuratovile olema omamoodi rahvusluse rahvaülikooliks. Venemaa rahvuspoliitika surus maha rahvusliku ülestõusu impeeriumi ühes servas ning saatis siis rahvuslastest mässajad karistuseks riigi teise serva, kus nad aitasid kaasa uue rahvusluse sünnile.

Kuratov kiindus oma korteriperenaise Kazarinova kasvandikku Aleksandra Popovasse. Aastaist 1865–1867 pärineb mitu Sandrale adresseeritud armastusluuletust, 1865. aasta augustis valminud luuletus “Tom nõv” (Noor neiu) on Aleksandra Ivanovna Popovale pühendatud.

Ust-Sõssolskis oli Kuratovil õpetajatöö kõrvalt küllalt aega lugeda, end harida, luuletusi kirjutada, tõlkida ja keeleteadusliku tööga tegeleda. Ta võis kasutada linna suhteliselt häid raamatukogusid, tema suhtlusingkonda kuulus arvukalt haritud inimesi, kellest mitmete huvid tema omadega ühel või teisel moel kokku langesid. Kuratov sõitis palju ringi, käis laatadel, tutvus rahva elujärgiga, suhtles lihtsate inimestega. Kuratov koges taas rahva olukorra viletsust, tunnetas teravat vajadust hariduse järele. Oma tollases luules huvitub Kuratov

muuseas nn väikesest inimesest, kujutab realistlikult ja armastusega komi lihtrahva elu. Näiteks luuletus “Komi bal” (Komi ball, 1865) ning kodumaiste muljete põhjal juba võõrsil kirjutatud luuletused “Pötš” (Eideke, 1866), “Sintöm põl’ö” (Pime taat, 1866). Loomulikult esineb selles luules ka ühiskonnakriitilisi noote (Martõnov 1988b: 56; Kuratov 1939b: 129). Huvi lihtrahva ja nn väikese inimese vastu ning vastava temaatika käsitlemine ilukirjanduses seostub kahtlemata natsionalismi paradigmaga. Õpetajanna F. I. Zabojeva märgib oma mälestustes ka Kuratovi huvi komi folkloori vastu. Ta kirjutab, et Kuratov armastas komi külanoormehe pidulikes rahvarõivastes (valge tikitud särk, värviline vöö) istjatel käia, rahvamängudes osaleda, rahvalaule kuulata, ringmänge jälgida. Teda huvitasid rahvalaulikud, ta tundis hästi Votša lauljatari, Pjotr Klotškovi õde Irina Fostirjevna Klotškovat. (Mikušev 1973: 44–45)

Kuratov tõlkis komi keelde (sõssola murdesse) erinevate autorite (näiteks Goethe, Krõlov, Puškin, Žukovski) loomingut. Tõlkimine oli Kuratovi jaoks rahvahariduslik töö, vene ja maailmakirjanduse tipud pidid olema emakeeles kättesaadavad ka komide. Pealegi andis tõlketöö võimaluse arendada komi kirjakeelt. Kõik need tõlked jäid käsikirja. (Martõnov 1988b: 80–81)

1860. aastate keskpaigaks sugenes Kuratovil konflikt kihelkonnakooli juhtkonnaga ja üldse tollase Ust-Sõssolski võimuladvikuga. Kooli ülevaataja protoierei Vonifati Kokšarov kirjutas Pühale Sinodile Kuratovi kohta kaebuse, milles süüdistas teda vabamõtlemises. Tulemuseks oli see, et Kuratov määrati ülevaataja järelvalve alla (Šeromova 1973a: 130). Lisandusid kuuldused kihelkonnakooli sulgemisest (kool suleti 1867). Juba 1864. aasta lõpul esitas Kuratov palve lubada tal minna õppima sõjaväe audiitoriks (kohtu-uurijaks) Kaasanisse. Luba tuli ja 1865. aasta oktoobris lahkus Kuratov jäädavalt kodumaalt (Martõnov 1988b: 82; Pisateli 1996: 266, 268; Vanejev 1989: 40, 88). Lahkudes oli Kuratov ilmselt masenduses. 19. septembril 1865 kirjutas ta venekeelse luuletuse “Ust-Sõssolsk”, mis algab sõnadega “Labane linn, räpane linn” ning kujutab endast sisuliselt needusega lõppevat sõimu Ust-Sõssolski aadressil. 3. oktoobril kirjutatud venekeelses luuletuses “Proštšanje” ta justkui kahetseb, et on oma kodulinna nii rängalt sõidelnud. Ta kahetseb, et peab lahkuma sõpradest ja oma sürjanlannast (Kuratov 1979: 331–332, 334). Kodumaalt lahkumise valu kajastub ka juba Kaasanis kirjutatud luuletuses “1865 vo petigõn” (Lahkuvale 1865. aastale), milles Kuratov kurdab, et peab kodumaalt lahkuma ja jätma oma vaese rahva (Kuratov 1958: 97).

5.4.3. Keeleküsimused

Kuratov kulutas palju aega ja energiat komi keele uurimisele. Ta pidas seda väga oluliseks. Oma komi keele grammatika käsikirjas kirjutas ta selle kohta järgmist: “Uurida sürjani keelt – tähendab uurida sürjani rahvast, tema mõtte-laadi ja vaateid maailmale ning elule, tema kujunemist ja üldse tema erilist rahvuslikku värvingut” (Kuratov 1939b: 72). Kuratov näib olevat mõjutatud

herderlikust ideest, et keel on rahva hinge peegel. Kuratovi esimene ilmunud keeleteaduslik kirjutis oli retsensioon 1813. aastal Peterburis ilmunud sürjani grammatikale. Arvustus ilmus ajalehe “Vologodskije Gubernskije Vedomosti” 1864. aasta 43. numbris. Kuratov paljastab selles kirjutises ühe plagiaadi komi kultuuriloos. Kuratov kirjutas, et tema hea tuttav P. V. Kokšarov leidis hiljuti ühe salmilaulja raamatute hulgast sürjani keele grammatika käsikirja, mille autoriks keegi Filipp Kozlov. Käsikiri jõudis Kuratovi kätte ja ta võrdles seda 1813. aastal välja antud sürjani grammatikaga, mille autoriks on kaanel märgitud A. Fljorov ning leidis, et need sisuliselt kattuvad. Fljorov on Kozlovi käsikirjale lisanud pika eessõna ja kaks lisaparágrahvi ning oma nime all välja andnud. Kuratov on lõikavalt kriitiline nii Fljorovi kui ka Kozlovi suhtes. Ta leiab, et eessõna, milles pajatatakse sürjanite pööramisest ristiüskku ning nende suurepärasest kommetest, on kirjutatud ilmse kavatsusega suurendada raamatukese mahtu. Kahes lisatud paragrahvis aga jõuab Fljorov piisavalt näidata oma võhiklikust sürjani keele alal. Grammatika tegelik autor aga lõi tõenäoliselt lihtsalt lahti Lomonossovi vene keele grammatika, kirjutas sealt ümber mõned reeglid, tõlkis komi keelde mõned seal toodud näited, andis oma kirjatööle uue pealkirja ja oligi sürjani grammatika valmis. “Odav ja vinge”, arvab Kuratov irooniliselt. (Kuratov 1939b: 120–121)

1865–1866 ilmus ajalehes “Vologodskije Gubernskije Vedomosti” Kuratovi artikliteseria “Zõrjanskii jazõk”.²⁰⁷ Seria on pühendatud Vassili Jevgenjevõtš Kitšinile. Esmalt määratles Kuratov komi keele koha maailma keelte seas, andis ülevaate komi keele murretest ning erinevatest aspektidest (etümoloogia, süntaks, foneetika jne). Kuratov polnud kaasaegses keeleteaduses võhik, ta oli tuttav omaaegsete autoriteetide töödega, soome-ugri keelesugulust kujutas ta üldjoontes sellisena nagu seda tehakse tänini. Lähtudes Castrénist ja Wiedemannist liigitab Kuratov komi keele altai keelte soome (*finski* s.o. soome-ugri) harru. Soome-ugri keelte seas eristub Kuratovi järgi muuseas biarma ehk permi keelte rühm, kuhu kuuluvad votjaki, permjaki ja sürjani keel. Need keeled, eriti kaks viimast, on nii sarnased, et nende kõnelejad mõistavad teineteist eriliste raskusteta. Kuratov esitab permikomi keelt siiski eraldi keelena. Kuratov eristab sürjani keele sõssola, petšoori, luza, ülem-võtšegda, alam-võtšegda, vaška (või udora) ja iżma murret. Kokku on sürjani keele rääkijaid tema andmetel umbes 70000. Sõssola murre on Kuratovi järgi sürjani keele tüübile kõige lähem, kõige “õigem”. Umbes 19000 inimese poolt kõneldav sõssola murre on ka suurim. See oli muide ka Kuratovi kodumurre. Lisaks ülalmainitud murretele teeb Kuratov veel juttu sürjani-vene segakeelest, mida räägitakse Ust-Sõssolskis ja tehastes, kus venelasi ja sürjaneid on umbes ühe palju. Selle sürjani grammatika alusel moodustunud segakeele lausetes kasutatakse sürjanipäraseks mugandatud venekeelseid sõnu. Kuratov nendib, et kiriku, koolide, ametiasutuste ja kohtute

²⁰⁷ VGV, 1865, nr 23, 27, 31, 37; 1866 nr 18–19. Kuratov ise polnud oma kirjatööga sugugi rahul, nimetas seda nõrgaks ja tunnistas, et kirjutas artikli kiiruga, teenimaks paar rubla äärmise viletsuse leevenduseks (vt Lõtkin 1976: 127).

kaudu tungib vene keel kõikjal sūrjani keskkonda. Sūrjani keelt sunnib vene keele ees taanduma ka tema arenematus. Oma kirjandust, mis keelt toetaks ja arendaks, sūrjanitel pole. Kuratov mainib siiski Andrei Popovi, kes erinevaid artikleid on usinalt sūrjani keelde tõlkinud. Valik on aga kehv ja teostus vigane. Sellised tõlked ei too kellelegi kasu, nad ei arenda keelt, vaid üksnes moonutavad seda. Tuues näiteid erinevatest murretest märgib Kuratov, et kirjutab sūrjani sõnu vene tähtedega, mitte Savvaitovi tähtedega, mis on küll ka vene tähed, ent pisut muudetud, sūrjani keelele kohandatud. Kuratov eelistab tavalisi vene tähti seepärast, et erinevalt Savvaitovist ei kirjuta ta mitte keeleteadlasele, vaid tavalisele lugejale, kes pole tuttav sūrjani tähtede hääldamise kavalustega. Niisiis pöördus Kuratov selle artiklitesarjaga lihtsate lugejate poole. (Kuratov 1939b: 29–33)

Kuratov kritiseerib oma artikliteseerias muuseas reisimehi, kes pealiskaudsete vaatluste ja kaasatoodud eelarvamuste põhjal teevad erinevaid oletusi sūrjanite mõttelaadi arengu ja omapära kohta. Ta leiab, et sūrjani keele seletavast sõnaraamatust oleks seejuures tunduvalt enam kasu. Reisija vaatab asjale kõrvalt, sūrjani keele seletav sõnaraamat aga oleks rahva enda hääleks, sest kirjanduse kaudu pole sūrjanid end väljendanud. (Kuratov 1939b: 53–57)

Artikliteseeria sisaldab muuseas arvustust Savvaitovi komi keele grammatikale (1850). Kuratov leidis, et see teos kujutab endast pigem “meie keele kunstlikku süsteemi, kui tema tegelikku tüüpi” (Kuratov 1939b: 53). Kuratovi meelest on sūrjan eurooplane vaid geograafiliselt, muidu seisab ta kõiges eurooplastest kaugel ning ta keel on euroopa keeltest²⁰⁸ täiesti erinev. Kuratovi arvates ei mõistnud Savvaitov piisavalt sūrjani keele eripära ning lähenes sellele vene mõõdupuuga, surus selle kunstlikku ja sobimatusse vormi. Kuratov kaitseb sūrjani keele autonoomiat, seda tuleb võtta sellisena nagu see on. Selleks, et koostada õige grammatika, tuleb hoolikalt uurida elavat kõnekeelt, läheneda sellele ilma kinnismõtete ja eelarvamusteta. Kuratov ironiseerib, et õige sūrjani grammatika puudumises pole süüdi mitte niivõrd õpetatud lingvistide lohakus ja kinnismõtted, kuivõrd keel ise. “Esiteks, oleks võinud hakata Peterburi keeleks, mitte valida endale peremeesteks inimesed, kes elavad Jumal teab kus, nii et isegi gümnasist neid kaardilt üles ei leia. Teiseks, ta moodustus kuidagi imeplikult, mitte nagu euroopa keeled, tema ülesehitus on liialt omapärane, kui võrrelda teda keeltega, mis on levinud pea kõikjal lääne pool Volga jõge. Mitte kohe ei taipa, et see on inimkeel” (Kuratov 1939b: 57). Lisaks on korralike komi grammatikate koostamisel Kuratovi arvates olnud probleemiks sūrjani-keelse kirjanduse puudumine ning asjaolu, et pealinna kõrgkoolide sūrjaneist lõpetajad, kes oleks selliste grammatikate koostamiseks kõige sobivamad, tavaliselt hülgavad oma keele. Haridust saanud sūrjanite venestumine ilmselt puudutas Kuratovit valusalt. Tundub, et ta nägi sellistes komides omamoodi reeturid. Lõpetuseks ütleb Kuratov silmakirjalikult, et ei taha varjutada selles artiklis mainitud õpetlaste (Sjögren, Castrén, Wiedemann, Savvaitov) säravat au.

²⁰⁸ Ilmselt mõtles Kuratov siin indoeuroopa keeli.

Liiga hästi on nad osanud endale nime teha oma teadmiste ja teadusele toodud ohvritega (Kuraton 1939b: 57). Näeme siin vastuolu ühelt poolt akadeemilise keeleteaduse ning teisalt oma emakeelt arendada püüdva rahvuslikult meelestatud haritlase vahel. Kuraton tahtis öelda, et senised, mitte-komi õpetlaste koostatud sūrjani grammatikad on viletsad ega suuda tabada keele kogu eripära. Võib-olla tahtis Kuraton niiviisi ette valmistada pinda omaenda komi keele grammatikale. Tiraspolski arvates on Kuratovi komi keele grammatika käsikiri, millega ta tegeles oma surmani, koostatud õpikuna. Võimalik, et see oli mõeldud asendama A. I. Popovi käsikirjalist õpikut ja P. I. Savvaitovi komi grammatikat Vologda vaimulikus seminaris (Tiraspolski 1999: 115–116). Ta kirjutab oma käsikirjas A. I. Popovi grammatika kohta, mille järgi ta ilmselt ka ise seminaris õppis, üsna mürgiselt: “Aleksi Popov painab seminariste omaloominguga, grammatika karikatuuriga” (Kuraton 1939b: 71).

Kuratovi käsikirjade hulgas on säilinud fragmendid (algus ja lõpp) huvitavast satiirilisest näidendist, mis suunatud keeleteadlaste ja tõlkijate vastu, kes oma teostes komi keelt moonutanud on (Kuraton 1939a: 262–264). Näidendis kujutatakse 1858. aastal toimunud hüpoteetilist kohtuistungit. Kohtualusteks on komi keele partiklid, kohtunikeks Filipp Kozlov, A. Fljorov, Aleksi Popov, Andrei Popov, sūrjaneist preestrid ning Gabelentz, Sjögren ja teised sakslased ning soomlased. Kohtu eesistujaks on Savvaitov, noorima liikmena kuulub kohtu koosseisu ka “teie alandlik teener”, kes üritab süüdistatavaid kaitsta (ilmselt Kuraton ise). Kohtuistung kukub läbi, sest asi käib kohtunikel üle mõistuse ning nad löövad lõpuks käega: “Kurat teiega! Kurat teist aru saab! Roojaste seas elunete, las siis roojased ka otsustavad teie üle!” (Samas, lk 263). Lõpuks kutsub autor teadust üles ärkama, sest sūrjani keel läheneb iga päevaga oma surmale ning teaduse varasalvedesse pole veel jõutud koguda mitte ühtki tõest tunnistust keele kohta, mis peagi upub Lethe süngetes voogudes.

Kuraton oli hästi tuttav Wilhelm von Humboldti²⁰⁹ keelefilosoofiliste ideedega ning neist ilmselt mõjutatud. Kuraton arvas, et keele arengut mõjutab eelkõige selle kõnelejaskonna looduslik elukeskkond. Looduslik keskkond määrab ära keele foneetika ning selle kasutajaskonna psüühilised omadused, mis otseselt seotud keeleprotsessidega. Teisisõnu, keele kaudu määrab looduslik keskkond ära rahva iseloomu, tema hinge ning seega ka tema ajaloolise saatuse. Kuna muistsete permlaste asuala loodus oli karm, lihtne ja vaene, siis kujunes selliseks ka nende elulaad, keel ja ajalugu. Muistsete permlaste elus valitses lihtsus ja võrdsus. Sūrjanite esiisade šamanistlikus demokraatias polnud kohta seadusloomele. Seetõttu puudub komi keeles ka vastav sõnavara, selles mõttes on komi keel vaene. (Kuraton 1939b: 67, 124; Guljajev 1976: 87–88; Tiraspolski 1999: 114)

²⁰⁹ Wilhelm von Humboldt (1767–1835), saksa filosoof, keeleteadlane ja riigitegelane. Pani oma sissejuhatusega (“Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaus...”) kolme-kõitelisele teosele “Über die Kawi-sprache auf der Insel Jawa” (1836–1840) aluse nüüdisaegsele üldkeeleteadusele. 1859 ilmus see sissejuhatuse Peterburis venekeelses tõlkes.

5.4.4. *Ajalugu*

Kuraton puudutab oma artikliteseerias “Komi keel” ka soome-ugri (sh sürjanite) etnogeneesi ja etnilise ajaloo küsimusi. Ta nendib, et ajaloolased ei oska soome-ugrilaste päritolu kohta suurt midagi öelda ning seetõttu peab vastuseid otsima keeleteadusest. Kuratov lähtus tollases keeleteaduses domineerinud altai teooriast ning arvas, et soome-ugrilased pärinevad Kesk-Aasiast, Altai kandist. Suurtest teedest eemal elavatel sürjanitel on siiani säilinud mongoliidsed jooned. Kasvult on nad väikesed, aga tursked, tumedajuukselised, tõmmud, väikeste kitsaste silmadega. Nad on üldiselt tasased ja heasüdamlikud, ent ägestuvad, kui neid ärritada. Nad on üldiselt lõbusa loomuga, ent võivad langeda ka sügavasse melanhooliasse. Linnades ja suurte teede ääres elavad teistsugused sürjanid, ruugete juustega, keskmist kasvu, heleda nahaga. Loomult on nad rahulikud, elavad ja avatud. Tegemist on muistsete sürjanite ja Novgorodi sisse-rändajate järeltulijatega (Kuratov 1939b: 30–31). Tundub, et Kuratovi poolt esitatud komi etnogeneesi skeem ja isegi sürjanite välimuse ja iseloomu kirjeldus on allutatud omaaegsetele keeleteaduslikele teooriatele. Skeptiline Klavdi Popov juhtis hiljem tähelepanu nende seisukohtade paikapidamatusele (Popov 1874: 45–46).

Põhjalikumalt ja vabamalt kirjutab Kuratov komide (etnilisest) ajaloost oma käsikirjades, avaldamata jäänud sürjani keele grammatika sissejuhatavas osas, käsikirjas “Sürjani raamatutest” ja mujal.²¹⁰ Ilmselt kavandas Kuratov ulatuslikumat ülevaadet komide ajaloost. Kui kaugele ta selle tööga jõudis jääb selgusetuks, tema käsikirjalise pärandi hulgas on säilinud vaid selle töö üksikuid osi (vt Kuratov 1939a: 249). Kuratovi järgi asusid soome-ugrilased Kirde-Euroopasse suure rahvasterändamise ajal. Altai rahvad eesotsas hunnidega liikusid hiinlaste survele Sise-Aasiast lääne suunas. Permlased (komide esivanemad) asutasid Biarmia riigi, ugrilased Jugoria. Esivanemate elupaigavalikut ei pea Kuratov eriti õnnestunuks, eriti maaviljeluse seisukohast. 9. sajandi lõpul liikus osa ugrilastest (ungarlased) edasi Kesk-Euroopasse. Permlased elasid Kuratovi arvates demokraatlikult, polnud neil ei erilist varalist ebavõrdsust ega ka feodaalset ülemkihti. Permlaste juhtideks olid šamaanid või targad, nagu Pama (Pam). Kuratovi arvates on tõenäoline, et komide esivanemad nimetasid šamaane nii, nagu seda veel kaasajal tegid mõned Siberi rahvad – *kam* või *kom*. Etnonüüm *komi mort* tähendab Kuratovi järgi inimest, kes usub šamaanidesse, tunnistab nende võimu. Kristianiseerimine ja Moskva ekspansioon ei jätnud permlastele midagi peale oma keele ning seegi pidi nende asuala lääne- ja lõunaservas vene keele ees taanduma. Niisiis näitasid sürjanid, sarnaselt kõigile soome-ugrilastele, et on halvad poliitikud, alluvad kergesti võõrale mõjule ja

²¹⁰ Käsikirja “O zõrjanskah knigah” valmis Kuratovil ilmselt 1860. aastate keskel (Guljajev 1976: 87). Komi keele grammatika käsikirjaga tegeles Kuratov kuni oma surmani 1875. aastal, ent võimalik, et ta komide etnilise ajaloo juurde hiljem enam tagasi ei pöördunud.

oskavad paremini sõna kuulata kui käsutada. Kuratov peab seda idapoolsetele, aasialikele rahvastele üldiselt iseloomulikuks jooneks (Kuratov 1939b: 62–63, 125). Sürjanite ristiusustamine Permi Stefani poolt 14. sajandi lõpul seisab Kuratovi sõnul nagu oas keset sürjani ajaloo kõrbe. Peale seda on sürjanite ajalugu veel pisut jälgitav, kuni piiskop Filofeini ning tsaari esimese asevalitseja saabumiseni Perm Velikisse (Tšerdõn) 1505. aastal. Seejärel aga suubus sürjani ajalugu Vene ajalukku nagu tilk merre (Kuratov 1939b: 123). Teisal nimetab Kuratov Permi piiskoppe Stefanit, Nikonit, Gerassimi, Pitirimi, Jonat ja Filofeid tõelisteks valdjateks, väikesteks paavstideks vaimuliku ja ilmaliku võimu parimas tähenduses, Venemaa ja oma ajastu primaiks inimesteks, tähtedeks öötaevas (Kuratov 1939a: 259). Sealtpeale on sürjanite ajalugu Kuratovi arvates üsna vaene. Ta kirjutab kibeda ironiaga: “Mida käsitate sürjaneil mäletada? Kubermanguametnike läbisõite, kes ajasid jalule terveid kogukondi, ajasid ära vaesed sürjani setukad ja proovisid oma rusikate tugevust sürjanite endi lõus-tadel ja hammastel... Kuid see on nii tavaline, et ei vääri ülestähendamist. Peale kubermangu jupiteri läbisõitu toibuvad sürjanid pool aastat hirmust ja püüavad elada hästi tasa, et mitte vett sogaseks ajada” (Kuratov 1939b: 122). Stefani poolt rajatud komi kirjakeele traditsiooni suhtus Kuratov üsna negatiivselt. Lepjohhini poolt leitud käsikirjade järgi arvas Kuratov, et kogu vana-komi-keelne kirjasõna oli väga viletsa kvaliteediga ning hüljati just seetõttu. (Kuratov 1939a: 260–261)

Uraali-altai teooriast lähtudes pidas Kuratov türgi ja mongoli rahvaid soome-ugrilaste sugulasteks. Kuratov tunneb uhkust Attila, Tšingis-khaani ja Timuri vallutuste ja nende poolt loodud suurriikide üle. Ta kirjutab, et need rahvad (sh komid) võivad väga kaua püsida vaiksete ja allaheitlikena, aga kui nad kord ärkavad, siis on nende jõud metsik ja kõikepurustav. “Soome hõimude tulevane roll ajaloos on teadmata. Seda kas pole üldse või on see purustav, nad kas segunevad teiste hõimudega või lähevad veel kord läbi Euroopa...” (Kuratov 1939b: 64). Kuratov ilmselt uskus, vähemalt ajuti, et komidele on määratud veel öelda oma kaalukas sõna maailma ajaloos. Komides (ja teistes soome-ugrilastes) on Kuratovi järgi tohutu uinuv potentsiaal. See meenutab rahvuslikest ideedest nakatunud vene haritlaste usku vene rahvas peituvasse potentsiaali. Oma ennustuse põhjenduseks viitab ta sugulasteks peetud hunnide ja mongolite suurtele tegudele minevikus. Rahvuslikud ajalookäsitlused sisaldavad reeglina muistsete sangarite suuri kangelastegusid, suuruseajastut minevikus. Permlaste vaiksest ajaloost Kuratov palju ei leidnud, sugulasteks kuulutatud hunnide ja mongolite suurejooneline ajalugu on talle justkui aseaineks. Sama eesmärgi teenib minu arvates kaudselt ka permi keelte seostamine hiina keelega. Kuratov, kes ise hiina keelt ei osanud, leidis küllalt sarnasusi ning ülistas siis hiina keele kõrget ühiskondlikku arengutaset – vana tsivilisatsioon, pikk riikluse traditsioon, kultuurisaavutused. Ta vastandab hiina keelt ja kultuuri ülbetele ja ennast täis eurooplastele (Kuratov 1939b: 55; Guljajev 1976: 90; Turkin 1990b: 163). Komisid hiinlastega seostades mõtles Kuratov oma mõeldavatele indoeurooplastest oponentidele ilmselt valusalt nina pihta anda.

Kuraton oli üles kasvanud ning elas kultuurikontekstis, mis oli vene kultuuri-imperialismist läbi imbunud. Tundub, et Kuraton vaatas komi keelt ja ajalugu justkui vene haritlase silme läbi, ent lisas nähtud pildile omalt poolt veel eba-kindlat ja torevõitu komi natsionalismi ning välja tuli üsna vastuoluline segu.

5.4.5. Kaasanis

1865. aasta sügisest 1866. aasta sügiseni elas Kuraton Kaasanis ning õppis sõjaväe audiitoriks. Kaasan oli tollal väga oluline kultuuri- ja hariduskeskus, Venemaa “aken itta” ning ilmselt leidis vastavate huvidega Kuraton mahti suhelda kohalike haritlastega. On üsna tõenäoline, ehkki mitte kindel, et Kuraton puutus kokku N. A. Firsovi ja P. D. Šestakoviga.²¹¹ Üks Kuratovi kaasteenija Kesk-Aasias, V. I. Tšistopolski, mainib juba pärast Kuratovi surma kirjas Semiretšje oblasti sõjakubernerile kindral G. A. Kolpakovskile Kuratovi keeleteaduslike tööde kiitmist trükisõnas Kaasani õpperingkonna kuraatori poolt (Tiraspolski 1989: 82). See kuraator oli ilmselt Šestakov.²¹² Lev Samarin mainib Kuratovi nekroloogis, et sürjani keele ja kultuuri uurijana oli tal sidemeid Kaasani ülikooliga (S-n 1876). Tollal tegutses Kaasanis ka Nikolai Ilminski. Kuratovi ja Ilminski kokkupuudete kohta pole otseseid tõendeid, ent see on võimalik. Kuraton ei läinud Kaasanisse üksi. Temaga koos õppis sõjaväe audiitoriks ka teine sürjanist õpetaja – Asingkrit Ivanovitš Popov Jarenskist. Asingkrit Popov tundis Ilminskit isiklikult. Nad olid pikalt kirjavahetuses (1869–1881). Popovi esimesest teadaolevast kirjast Ilminskile (17. november 1869) selgub, et nad olid tuttavad hiljemalt sama aasta esimesest poolest (Obrezkova 2003b: 146–147). Võimalik aga, et Popov tundis Ilminskit juba sellest ajast, kui ta koos Kuratoviga õppis ning Ilminski tutvusringkonda kuulus otsapidi ka Kuraton.

“Vologodskije Gubernskije Vedomosti” 1866. aasta 2. ja 3. numbris trükiti sürjani rahvalauludena ära viis Kuratovi komikeelset luuletust – “Zon” (Noor-

²¹¹ Nikolai Aleksejevitiš Firsov oli aastast 1859 Kaasani ülikooli ajalooõppejõud. Tegelas “muulaste” ajalooga, 1866. aastal valmis tal raamat “Položenije inorodtsev severovostotšnoi Rossii v Moskovskom gosudarstve”, kus on juttu ka komide ajaloost. Pjotr Dmitrijevitiš Šestakov oli Kaasani õpperingkonna kuraator aastail 1865–1883. Muuseas huvitus Šestakov Permi Stefanist ning tema loodud vanast komi kirjakeelest. Šestakovi sulest pärineb terve rida vastavasisulisi raamatuid. (“Sv. Stefan, pervosvjatitel Permskii”. Kazan, 1868; “Tšenije drevneiše i žorjansko i nadpisi, jedinstvenno sohranivšeisja do sego vremeni pamjatnika sv. Stefana Velikopermskogo”. SPb, 1871; “Gde knigi, pisannõje žorjansko i permsko i azbukoju, sostavlennoi Stefanom Velikopermskim?” Kazan, 1878). Šestakov oskas mingil määral ka komi keelt.

²¹² Tiraspolski arvab millegipärast, et Tšistopolski on ebatäpne, kui räägib “Kaasani õpperingkonna kuraatorist” ning arvab, et Kuratovi kiitjaks võis olla kas tšuvaši keele uurija N. I. Zolotnitski või turkoloog V. V. Radlov (Tiraspolski 2004: 111–113). Ehkki seda kiitvat hinnangut trükisõnas leitud pole, kaldun siiski arvama, et selle tõenäolisim autor on Šestakov.

mees), “Göl zon” (Kehv noormees), “Tom nõv” (Noor neiu), “Pörõs” (Vanamees) ja “Ponkõd” (Koeraga). Esitati ka luuletuste joonealune tõlge vene keelde, viimane luuletus oli tõlgitud vene keelde. Luuletusi saatvas artiklis on juttu sellest, et sürjanite maa külastajail on harva võimalik kuulda komi laule, sest vene element tõrjub sürjani kultuuri tasapisi välja ning “sürjani tsivilisatsiooni keskuse Ust-Sõssolski” ja selle ümbruskonna elanikud eelistavad moonutatud vene laule, mis ei paista silma ei harmoonilisuse ega musikaalsusega, on hingetud ja totrad. Seevastu sürjani rahvalauludes on nii mõtet kui musikaalsust, tormilist hoogu ja vaikset kurbust. Asjata on levinud arvamus, et sürjani keel on vaene. Näiteks esitatakse viis komi laulu, mida artikli autor nägi ühe haritud puhastverd sürjani käsikirjade hulgas ning kuulis hiljuti lauldavat mõnede Ust-Sõssolski sürjanlannade poolt. Lõpuks öeldakse, et sürjani keel, nagu ka ta sugulane ungari keel, paistab silma oma lühidusega, mistõttu sürjani laule on üsna raske vene keelde ümber panna (K. 1866). Selle üle, kes on artikli salapärase autor K., on komi kirjandusloolased päris palju vaieldud. V. I. Lõtkini arvates ei saanud luuletusi ajalehte mitte Kuratov ise, vaid tema sõber Kitšin, kes leidis need ühe Ust-Sõssolski haritud sürjani juurest ega teadnud luuletuste autorsust. Ka juurdelisatud artikli autoriks oli tema arvates Kitšin. Lõtkin toetub muuseas sellele, et 1870–1880. aastate autorid (Popov 1874: 35; Kruglov 1887: 185), kes tollastele sündmustele lähemal seisid, märgivad selle artikli autoriks “K-n” või “Kitšin” (Lõtkin 1973: 101–102). T. A. Tšistaljova tõestab Kuratovi käsikirjadele tuginedes veenvalt, et luuletused valmistas trükiks ette autor ise ning tegi ka tõlkeid vene keelde (need sisalduvad ta käsikirjade hulgas) (Tšistaljova 1976: 106–112). Oma varasemad artiklid oli Kuratov allkirjastanud täisnimega, komikeelse autoriluule avaldamisega, isegi kui selles polnud midagi poliitilist, nagu antud juhul, oli ilmselt raskusi ning sellest see maskeraad. Asja õnnestumisele võis kaasa aidata toimetuses töötav F. A. Arsenjev. Obrezkova andmetel saatsid sõbrad need lehenumbriid Kuratovile Kaasanisse (Obrezkova 1999: 106). Teravapilguline K. Popov nägi seda mängu ilmselt läbi või oli ajalehe siseringi kuulujana midagi kuulnud. Ta märgib oma 1874. aastal ilmunud raamatus, et ajalehes avaldatud komikeelsed luuletused on kirjutatud vene luuleloomingu reeglite kohaselt ning sürjan, kes vene poeesiaga tuttav pole, neid vaevalt et mõistab. Popov nimetab neid luuletusi kurioosseiks võltsinguiks (Popov 1874: 54). Ilmselt peab ta silmas, et tegelikult ei ole tegemist rahvaluulega.

Kuratovi luuletuse “Tom nõv” taasavaldasid Popov (1874) ja Kruglov (“Metsainimesed”, 1887). Viimane tegi ka tõlke vene keelde (“Derevenskaja krasavitsa”). A. V. Krassov toob oma raamatus “Zõrjane i prosvetitel” ih Svjatõi Stefan, pervõi episkop Permskii i Ustvõmskii (1383–1396)” (SPb, 1896) ära kaks Kuratovi luuletust (“Noormees” ja “Vanamees”) pidades neid rahvalauludeks. Kõik need viis luuletust muutusidki tegelikult rahvalauludeks. Probleem, millele K. Popov tähelepanu juhtis, sai lahendatud. 1881. aastal Komimaal viibinud N. A. Ivanitski toob oma 1882. aastast pärinevas käsikirjas “Iz Vologdõ na Petšoru” ära Kuratovi luuletuse “Komi kõv” (Komi keel) teksti. V. I. Lõtkini arvates on seegi üles kirjutatud rahvasuust (Lõtkin 1973: 101–

102). Mulle tundub siiski, et “Komi keel” ei sarnane eriti rahvalaulule ning vaevalt, et seda laialdaselt lauldi. Avaldatud seda luuletust tollal veel polnud ning tema levikuteed jäävad ebaselgeks. Võimalik, et Ivanitski leidis kuskilt luuletuse käsikirja või luges keegi selle talle peast ette. Luuletuse autorit ilmselt ei teatud. Ka teised luuletused ei läinud rahva sekka ilmselt mitte ajalehe kaudu, vaid käsikirjade ja rahvalaulikute (näiteks I. F. Klotškova) kaudu.

Kaasanis viibides kirjutas Kuratov muuhulgas mitu käesoleva uurimuse seisukohalt tähelepanuväärset luuletust. Luuletus “Gõrõs iõz olõmõs” (Suurte inimeste elust, 1866) räägib sellest, et rikka võimuri positsioon pole igavene. Luuletuse lõpus pöördub Kuratov oma kallite komi vendade poole ning lubab, et peagi saavad nad neile paremad päevad. Üheskoos heisatakse Valgustuse lipp ning pimedus hajub, aetakse selg sirgu ning vabanetakse rahvast kurnavate rikkurite omavolist (Kuratov 1958: 115–117). Programmilises luuletuses “Menam muza” (Minu muusa, 1866 (1867)) kirjutab Kuratov oma luuleloomingu kohta enda kui luuletaja olukorrast.

Minu muusa maine
Pole müüdav naine:
Turul ostjaid oodata ei taha,
Värssidest ei võta raha...
Tasakesi
Ümiseme isekeskis.
Vahel viltu veidi läheb –
Kellele see korda läheb?
Naerame siis koos kah,
Kaustik rändab tulle –
Kaminasse hoogsalt
Lõkke teeme...
Pea ent proovime ka rahva ette tulla,
Luuletame tüsedamal teemal:
Paljastame väga peenelt
Riides silmakirjateenreid,
Inimverest täis end nuumand
Kõrgi parasiidi tuuma;
Kuid eks näita
Inimesi häid ka,
Praegu nälgivad kes, külmetavad,
Ootavad, et õnne teises ilmas kätte saavad...
Minu muusa maine
Pole eales müüdav naine!²¹³

²¹³ Kuratov 1996: 70–71.

5.4.6. *Turkestanis*

1866. aasta sügisel määrati Kuratov Semipalatinskisse, 7. Lääne-Siberi liinipataljoni audiitoriks. Samas väeosas oli paar aastat varem reamehena teeninud Dostojevski. Umbes aasta enne Kuratovi saabumist oli surnud Dostojevski sõber Tšokan Valihhanov²¹⁴. Mõlemat mäletati veel hästi, viimase töödega sai Kuratov tõenäoliselt ise tutvuda. Ilmselt just Valihhanovi kirjatöödest said toitu Kuratovi ideed kohalike rahvaste kultuurilisi eripärasid arvestavast kohtu-süsteemist. Umbes kahe aasta pärast saadeti Kuratov edasi Vernõisse (praegu Almatõ), 10. Turkestani liinipataljoni juurde. Tööülesandeid täites oli vaja palju ringi sõita (Fjodorova 1973: 29–30; Martõnov 1988b: 88; Pisateli 1996: 268). 1867. aastal kirjutas Kuratov käesoleva uurimuse seisukohalt huvitava luuletuse algusreaga “Mõi ti bara vensjad, vidtšad...” (Miks te tüli taas lõkkele puhusite...). Luuletuses kajastuvad ilmselt Kuratovi suhtlusringkonnas aset leidnud vaidlused komide tulevikuperspektiivide üle. “”Saagem kiiresti venelasteks”, kuulen ma sõprade ringist.” Kuratovi enda seisukoht selles küsimuses on luuletusest lähtudes järgmine: “Las komi saab kord venelaseks, neenetsiks või soomlaseks, või las me jääme komideks, kõige olulisem on, et me saaks veidi rikkamaks ja targemaks” (Kuratov 1989: 95). Niisiis, eelkõige komide majanduslik ja hariduslik emantsipeerumine. Kuratovi tegevusest võib siiski järeldada, et ta soovis luua komi oma kõrgkultuuri, ühesõnaga komi rahvust, ehkki ta võib-olla teadlikult endale nii selgeid eesmärgi ei seadnud.

Kuratov tegeles ka kirjanduskriitikaga. Tema käsikirjade hulgas on säilinud ulatuslikud katked P. Rasputinile ja tema loomingule pühendatud kriitilisest artiklist. Kuidagi, tõenäoliselt Irina Klotškova kaudu, olid Kuratovi kätte sattunud luuletused ja nendega kaasas olnud kiri, mille Rasputin oli saatnud Pjotr Klotškovile. Kuratov pidas Rasputini luuletusi keeleliselt küündimatuiks, talle ei meeldinud nende religioosne sentimentaalsus ning teda ärritas Rasputini rahulolu oma tühise loominguga. Ta pidas Rasputinit vanaks süüdimatuks tolaks. Samas oli Kuratovile sümpaatne Rasputini armastus oma rahva ja keele vastu, ta nägi selles hinge puhtuse väljendust. Kuratov kirjutab: “Palju on sūrjaneid, kes räägivad oma emakeelest põlgusega; see väljendab nende kõlvatust” (Kuratov 1939a: 220). Rahvale on vaja haridust ning kõige parem on teadmisi edasi anda emakeele vahendusel. Paljud kõige haritumad sūrjanid vaidlevad sellele vastu. See, et venelastele antakse venekeelne algharidus on enesestmõistetav, ent sellest, et komid vajavad komikeelset algharidust, ei saada aru. Haritud sūrjaneile on teada, et komi keel on arenemata, et selles oma õpetatust näidata ei saa ning seetõttu ei peagi nad vajalikuks komi keeles kirjutada. Nad tahavad vaid oma õpetatust näidata, rahva kasu on neile kõrvaline (Kuratov 1939a: 211–220). Kuratovile kui narodniklusest mõjutatud haritlasele oli esmatähtis kannatava rahva teenimine ning sellele eesmärgile püüdis ta allutada

²¹⁴ Šokan Vālihanov (1835–1865), kasahhi õpetlane, rahvaalgustaja, ajaloolane, etnograaf ja folklorist.

ka oma luuleloomingu. Luule, mis seda eesmärki ei teeninud, oli tema jaoks tühine.

1871. aasta märtsis loobus Kuratov sõjaväe audiitori ametist ning hakkas kohtu-uurijana tööle Semiretšje oblastivalitsuse juures. Kuratov tundis huvi kohalike rahvaste (uiguurid, kasahhid, kirgiisid) keele, rahvaluule ja elu-olu vastu. Ta oli seisukohal, et eelkõige vajavad kohalikud rahvad haridust, vajalikuks pidas ta ka vene keele õppimist (Fjodorova 1973: 29–30; Martõnov 1988b: 88; Pisateli 1996: 268). Tsivilisatsioon oli Kuratovi arvates ilmselt universaalne nähtus, Kesk-Aasia rahvasteni pidi see jõudma vene keele vahendusel. Suure tõenäosusega oli Kuratov selleks ajaks tuttav Ilminski süsteemiga. Sarnaselt Ilminskile leidis Kuratov, et emakeel on hariduse levitamisel vältimatu (Vežev 1939: 5). Selles kontekstis väärib tähelepanu ka üks Kuratovi käsikirjades leiduv lõik, mille Guljajev paigutab aastaisse 1873–1875. “Udmurtide kristianiseerimine läinuks edukamalt, kui oleks lubatud vaimulikkonda nende endi seast. Nii oli sürjanitel. Metsesevante püütakse ikka kodustatute abiga” (Guljajev 1976: 89). See viimane lause sobiks iseloomustama Ilminski lähene-mist “muulaste” küsimusele.

Keeleteaduslike töödega tegeles Kuratov ka viimastel eluaastatel. Ta jätkas tööd oma komi keele grammatikaga, lootis selle avaldada Semiretšje oblasti-valitsuse kaudu, millel oli oma trükikoda, ent surm jõudis ette (Fjodorova 1973: 29–30; Martõnov 1988b: 88; Pisateli 1996: 268). Ta alustas ka permi keelte seletava sõnaraamatu koostamist, aga materjali oli tal selleks üsna napilt. Nikolai Rogovi 1869. aastal ilmunud permikomi sõnaraamatust polnud ta ilmselt teadlik (Turkin 1990b: 163). Kuratov imetles komi keele lihtsust, loogilisust, puhtust, selgust ja väljendusrikkust. Ta oli seisukohal, et sellised loogilise ülesehitusega keeled nagu komi keel ja teised soome-ugri keeled, väärivad tähelepanu juba seetõttu, et nende uurimine arendab mõtlemisvõimet. Oma loogilisusega annab komi keel paljudele euroopa keeltele silmad ette. Kuratov leiab, et sürjani keele uurimine on sama oluline kui iga teise keele uurimine. Samas mõõnab ta, et kultuurkeelete (*obrazovannõh jazõkov*) uurimisest on siiski suurem kasu (Kuratov 1939b: 70–72). Kuratov rõhutas, et sürjani keel on rikas häälikute poolest. See teeb keele meeldivaks kuulata ning tänu sellele suudavad sürjanid õppida väga puhtalt võõrkeeli kõnelema – kõik vajalikud häälikud on neile tuttavad (Kuratov 1939b: 64, 68). Kuratovi arvates oli komi keelele vähe võõrast ja mittevajalikku külge kleepunud. Ta oli komi keele grammatilise struktuuri mõttetu ja vajaduseta muutmise vastu. Ta kaitses komi keele iseseisva arengu õigust, arvas, et võõrmõjud võivad keelele halvasti mõjuda. Ta konstateeris kurbusega vene keele mõju kaasaegse komi keele grammatikale. (Vežev 1939: 15–16)

Kuratov jätkas ka oma tõlketööd. Ta tõlkis komi keelde kasahhi folkloori ja pärsia poeedi Rudaki loomingut, samuti Ševtšenkot, Lermontovi, Anakreoni, Horatiust, Burns'i ja Schillerit. Kõik see jäi käsikirja (Fjodorova 1973: 29–30; Martõnov 1988b: 88; Pisateli 1996: 268). Võib-olla, et paremaid avaldamisvõimalusi silmas pidades, tõlkis Kuratov 1873. aasta sügisel komi keelde kaks

peatükki Luuka evangeeliumist (Mikušev 1976: 45; Vanejev 1989: 16; Obrezkova 1999: 108). Võimalik aga, et tegemist oli ka lihtsalt traditsiooniga – kõik tema eelkäijad olid ju tõlkinud just vaimulikku kirjandust.

Loomulikult jätkas Kuratov ka komikeelsete luuletuste kirjutamist. 1870. aastail tegeles ta poeemiga “Jag Mort”, mis on üks Kuratovi peateoseid. Poeem on pühendatud komide ajaloole ning sisaldab muuseas mõtteid komi rahva iseloomust. Komide peamised iseloomujooned on Kuratovi järgi alandlikkus ja kartlikkus. Need on tingitud karmidest loodusoludest, ajaloolisest kogemusest, riigivõimu ja kiriku survest. Sotsiaalsed liikumised on komides seas väga visad tekkima, ahelad on liialt tugevad, et neid kohe purustada. Vaja on pikaajalist valgustustööd. Poeemist on kahjuks säilinud vaid fragmente (Fjodorova 1973: 29–30; Martõnov 1988b: 88; Pisateli 1996: 268). Kuratov valmistas avaldamiseks ette luulekogu, millele pani pealkirjaks “Komi gor (Oibõrtan kad’jas)” (Komi kõne (Loojangu ajastul))(Kuratov 1968: 6; Tšistaljova 1976: 111). Trükivalgust pidid need luuletused aga ootama veel kaua.

Lõpuks sai Kuratovist eriülesannetega ametnik, titulaarnõunik. See tähendab, et ta jõudis IX teenistusastmeni, millega kaasnes isiklik aadliseisus. Teda vaevas aga üksildus ning halvenev tervis – nägemine jäi viletsaks, tiisikus kurnas organismi. Ivan Kuratov suri 17. novembril 1875 Vernõis. Oma vendadele võis ta pärandada vaid paar nahkkuube ja kolm hiina vaasi, korteriperenaisele jäi paarkümmend rubla võlgu (Fjodorova 1973: 29–30; Istorija 1980: 60–72; Pisateli 1996: 268). 2. jaanuaril 1876 ilmus ajalehes “Turkestanskije Gubernskije Vedomosti” Kuratovi nekroloog, autoriks tema kaasteenija ja sõber Lev Timofejevitš Samarin. Nekroloogis on juttu Kuratovi pühendumisest oma rahva teenimisele, tema suurest armastusest sürjanite vastu. Juttu on ka Kuratovi luuletustest ja tõlgetest, sürjani-vene sõnaraamatu ja sürjani grammatika käsikirjadest, aga ka eluväsimusest (S-n 1876). Kuratovi käsikirjad saadeti tema sugulastele, säilinud on vaid see osa, mis jõudis venna Afanassi noorema poja Stepan Kuratovi kätte.²¹⁵

²¹⁵ 1902. aasta kevadel peatus Vizingas Yrjö Wichmann. Kohalik preester Stepan Afanasjevitš Kuratov (1867–1937) näitas talle oma onu Ivan Kuratovi säilinud käsikirju (komi grammatika, juurelise sõnaraamatu fragmendid ning luuletused) ning lubas neid ka kopeerida. Kuratovi luule kunstiline tase oli Wichmannile meeldivaks üllatuseks (Wichmann 1903:14–16; Tiraspolski 2004: 116). Kuratovi luuletused “Edasi!” ja “Komi keel” avaldas Wichmann 1903. aastal Helsingis ilmunud õppeotstarbelises brošüüris “Syrjäänin kieltä”. Võimalik, et nende käsikirjade jälile juhatas Wichmanni Lõtkin. Ta võis olla nendega tuttav ajast, mil need olid Peterburis, poeedi teise venna-poja, filoloogiateaduskonna üliõpilase Nikolai Afanasjevitš Kuratovi käes (vt Martõnov 1988b: 105; Tiraspolski 2004: 115).

Kuraton oli üsna traagiline kuju – komi rahvuslane, kellel keskviimu rahvuspoliitika ei lasknud oma rahvast teenida ning kes suri vaid 36-aastaselt kaugel kodumaalt. Ta kirjutas kümneid komikeelseid luuletusi ning tõlkis vene ja välismaa klassikute luulet komi keelde. Kuratovi eluajal avaldati neist vaid viis ning needki anonüümselt. Sageli öeldakse, et Kuratov oli oma ajast ees. Tema aeg võinuks aga tulla koos temaga, kui Venemaa rahvuspoliitika olnuks liberaalsem. Kuratovi vaikima sundimine oli kindlasti üks tsaariajal sürjanite suhtes rakendatud rahvuspoliitika edusamme. Sellel mehel oli potentsiaali, aga see suudeti blokeerida.

5.5. Uus põlvkond

5.5.1. Kallistrat Žakov

20. sajandi esimestel aastatel ilmus ajakirjades “Živaja Starina” ja “Nautšnoje Obozrenije” terve rida artikleid komidest ja udmurtidest, mille autoriks oli noor sürjan Kallistrat Žakov. Kallistrat Falalejevitš Žakov (1866–1926) oli komi teadlane, kirjanik, filosoof ja ühiskonnategelane, kelle elu aktiivseim ja viljakaim periood langes aastasse 1905–1917 ning jääb seega käesoleva uurimuse ajalistest raamidest välja (vt Jääts 2000). Üht-teist komi rahvusluse seisukohalt olulist ja huvipakkuvat jõudis Žakov siiski korda saata ja kirja panna varemgi. Esmalt aga peatume lühidalt tema kujunemislööl.

Kujunemine. Kallistrat Žakov sündis 18. septembril 1866 Davponi külas Völgorti vallas 3 versta kaugusel Ust-Sössolskist. Isa Falalei oli talupojaseisusest käsitöölise, teenis elatist ümbruskonna kirikuile ikonostaase nikerdades ja ikoone maalides, oli hinnatud meister. Žakovi haridustee algas 1876. aastal Völgorti vallakoolis, kus tema õpetajannaks oli F. I. Zabojeva (vt Žakov 1996: 43–44). 1879 lõpetas Žakov Ust-Sössolskis 2-klassilise maakonnakooli ja 1881 asus edasi õppima Totma õpetajate seminari. Seminari direktoriks ja ajaloo õpetajaks oli tollal Nikolai Jakovlevitš Sobolev, Tšernõševski järgija, kes oli osalenud 1860.–1870. aastate revolutsioonilises liikumises. Sobolev oli muide kubermangu statistikakomitee liige ning ta meelitas statistika juurde ka ärksamaid seminariste. Noore Žakovi mõjutajatena Totmas tulevad ilmselt kõne all ka revolutsioonilise meelsuse tõttu sinna saadetud endised üliõpilased. Igal juhul näitas Žakov end seminaris ohtliku ja konfliktse loomuga vabamõtlejana. Juba esimesel kursusel oli ta läbi lugenud Darwini teose “Inimese päritolu” ning ütles seepeale usust lahti, sattudes niiviisi otsesse konflikti oma usuõpetajaga. Ehkki ta lõpetas seminari 1884. aastal heade tulemustega, tunnistasid Vologda kubermangu võimud ta poliitiliselt kahtlaseks ning keeldusid andmast õpetamisluba. Järgnevatel aastatel teenis Žakov elatist lihttöölisena Holunitski raudteetehases Vjatka kubermangus, samuti vallakirjutajana Kortkerosi külas, aga ta tahtis edasi õppida. 1887 pääses Žakov õppima Vologda reaalkooli (Lissovskaia

1993: 159; Karagodin 1994: 8; Turkin 1990a: 5–7; Mikušev 1993: 9; Žerebtsov 1990: 27; Popova 1993: 68–69). Tollal tutvus Žakov muuseas Kanti filosoofiaga, luges “Puhta mõistuse kriitikat”. Saades teada, et “asjad iseeneses” on tunnetamatud, heitus Žakov niivõrd, et püüdis end kihvtitada (Shakow 1921: 3; Belokon 1988: 114). Mõne aasta möödudes heideti Žakov reaalkoolist välja ateistlike vaadete avaldamise pärast. Eksamid õiendas ta 1891 eksternina. Sama aasta sügisel sai temast Peterburi Metsanduse Instituudi üliõpilane. Peterburis puutus Žakov muuseas kokku Lõtkiniga. Oma autobiograafilises romaanis “Skvoz stroi žizni” (4 kd, SPb, 1912–1914) mainib ta oma kaasmaalast Juri Lõtkinit soojalt kui meest, kes tõlkija ja ajaloolasena on palju teinud Komimaa heaks. Žakov meenutab, et nautis kaua Lõtkini raamatut “Komimaa Permi piiskoppide ajal ja komi keel”. Eriti huvitas Žakovit raamatule lisatud etnograafiline kaart (Žakov 1996: 162–163). Aastavahetuse eel lahkus loodusteadustes ja raskes suurlinnaelus pettunud Žakov instituudist. Ta naases Vologdamaale ja õpetas pea pool aastat Zaozerski erakla kloostrikoolis ning valmistus preestriks saama, ent sunniti sealt lahkuma kui lahkkelide tekitaja ja ateist, kes muuseas propageeris Darwini õpetust. Ilmselt oli Žakov siiski konfliktis eelkõige kaas-aegse kirikuga, mitte niivõrd Jumalaga. Tema kujunevad usulised vaated ei mahtunud lihtsalt tollase ametliku õigeusu raamesse. Vologdas võeti Žakov, kel juba Peterburis oli politseiga sekeldusi olnud kontaktide tõttu valitsusvastaste üliõpilastega, erakla eestseisja kaebuse põhjal politseilise järeelvalve alla ning tal oli keelatud linnast lahkuda. Kuna teda kuhugi tööle ei võetud, tuli mitu aastat taluda nälga ja viletsust. Žakov kasutas aega enesetäiendamiseks, õppis näiteks iseseisvalt saksa, ladina ja vana-kreeka keelt. Tema haridusjanu püsis. 1895 sooritas Žakov Vologda klassikalise gümnaasiumi juures eksternina küpsuseksamid ja lõpuks lubati tal Vologdast lahkuda. Vabamõtlemise tõttu oli tal keelatud astuda Peterburi või Moskva ülikoolidesse (Turkin 1990a: 7–8; Žerebtsov 1990: 27; Lissovskaja 1993: 159). Kolmekümnesena astus Žakov Kiievi Püha Vladimiri Ülikooli füüsika-matemaatika teaduskonda, 1897 läks aga üle ajaloo-filoloogia teaduskonda. Tema huvidering oli avar, muuseas süvenes huvi soome-ugri keelte ja rahvaste vastu. 1899 tühistati pealinnade ülikoolides õppimise keeld ja Žakov toodi üle Peterburi Ülikooli ajaloo-filoloogia teaduskonna kolmandale kursusele. Žakovi huvid ja teaduslik tegevus keskendusid nüüd oma rahva, komide kultuurile ja ajalooale. 1900 saadeti ta teaduslikule komandeeringle Võtšegda jõgikonda, koguma rahvaluulet ja etnograafilist materjali. Komandeeringu tulemuste põhjal pidas Žakov Vene Geograafiaseltsi istungil ettekande, tema kirjutis “Etnoloogitšeski otšerk zõrjan” pälvis seltsi suure hõbemedali ja avaldati ajakirja “Živaja Starina” 1901. aasta 1. numbris.²¹⁶ 1901 lõpetas Žakov edukalt Peterburi Ülikooli, kandidaaditöö pealkirjaks oli “Zõrjanskaja narodnaja slovesnost i russkije skazki”. Ta jäeti vene keele ja kirjanduse kateedri juurde teaduslikule tööle. Järgmisel aastal kaitses ta

²¹⁶ Wichmanni reisipäeviku andmeil leidis 1901. aasta sügisel Peterburis muuseas aset ka Wichmanni ja Žakovi kohtumine (Mikušev 1976: 44).

magistriväitekirja “O grammatitšeskom stroje zõrjanskogo jazõka”. Peale magistriväitekirja kaitsmist sai Žakov lühikeseks ajaks Peterburi Ülikooli eradotsendiks. Edasi teenis ta elatist loengute pidamisega mitmesugustes õppeasutustes ja kursustel (poola katoliiklikus koolis, gümnaasiumites, Tšernjajevi üldhariduslikel kursustel jm). Kaks aastat luges Žakov Peterburi Ülikoolis loenguid komi keele grammatikast. (Lissovskaia 1993: 159–160; Karagodin 1994: 8–9; Žerebtsov 1990: 27; Turkin 1990a: 8–12)

Vaated. Žakov oli pärit vaese komi talupoja perest, oli olnud lihttööline tehases, talunud nälga ja viletsust, päris palju Venemaal ringi reisinud. Ta teadis kui raske on lihtsate tööinimeste elu ja tundis neile kaasa. Juba koolipõlvest peale oli ta olnud konfliktis võimudega. Žakovit peeti kuni tsaarivõimu lõpuni poliitiliselt kahtlaseks, politsei pidas ta tegemisi silmas. Ta polnud Vene impeeriumis valitseva olukorraga rahul. Juba lapsepõlvest peale iseloomustas Žakovit tohutu teadmisjanu, püüd hariduse poole. Ta huvide ring oli väga lai, ta ahmis kust sai, püüdis kõike mõista, oli tõetsija. Samas oli ta haridustee üsna konarlik ja ta jäi osaliselt iseõppijaks. Žakov oli isepäine ja väga visa. Ta oli end harimata komi talupoegade seast üles töötanud, oli palju kannatanud ja endast päris heal arvamisel, küllaltki enesekindel. Žakov oli optimist ning uskus inimkonna helgesse tulevikku. Ta tundis Marxi, Engelsi ja Lenini töid ja soovitas neid oma tudengitele, ta oli lähedane tuttav majandusteadlase ja filosoofi, nn legaalse marksisti Pjotr Struvega. Žakov tundis sümpaatiat sotsiaaldemokraatide suhtes ja annetas vahel oma avalike loengute honorarid poliitilistele väljasaadetutele Venemaa Euroopa-osa põhjapoolsetes kubermangudes. Samas pidas ta vägivaldseid ümberkorraldusi, revolutsioone ja klassivõitlust inimkonna tuleviku seisukohalt mõttetuiks. Žakovi arvates oli ühiskond terviklik organism ning sotsiaalsed klassid olid selle terviku osad (Žerebtsov 1990: 30). Žakovi järgi polnud ühiskondlike probleemide lahenduseks mitte revolutsiooniline võitlus, vaid inimeste kõlbeline täiustumine. Ta uskus, et valgustusliku haridustööga rahvamasside seas on võimalik inimesi kõlbeliselt arendada. Žakov uskus inimkonna kõlbelisse progressi ja lootis kindlalt, et tulevikus elavad paremad ja loovamad inimesiksused harmoonilises maailmas, kooskõlas Jumala ja loodusega. Haridus oli see, mida rahvas vajas. (Žerebtsov 1990: 30–31; Mikušev 1993: 10)

Peale noorusea ateistlikke meeleolusid oli Žakov mõistusega Jumala tunnetamiseni jõudnud. Ta oli seisukohal, et religioon annab ühiskonnale väärtused ja normid ning loob seega eeldused ühiskonna stabiilseks funktsioneerimiseks. Religioonita poleks kõlblust ega moraalseid põhimõtteid. Žakov ei vastandanud erinevaid religioone. Jumal oli tema jaoks kõiksuse suur arhitekt, Algpotentiaal, üks ja ainus. Erinevad rahvad ja kultuurid lihtsalt tajuvad teda erinevalt ning kõik need erikujud on austamisväärsed. Žakov oli mõjutatud India filosoofiatest ja religioonidest ning mõõnis näiteks reinkarnatsiooni võimalust (Muravjov 1993: 93–95). Ametlikku religiooni suhtus Žakov skeptiliselt, kaasaegses õigeusu kirikus nägi rõhujat. Žakov otsis uusi, paremaid religiooni vorme, ta religioossed vaated olid mõjutatud Lev Tolstoi õpetusest. Tolstoi

raamatukogus leidis muide mitmeid Žakovi kirjutisi (Žerebtsov 1990: 29; Mikušev 1993: 11–12). 20. sajandi algul jõuab Žakov oma filosoofilise õpetuse – limitismi väljatöötamiseni. 1904 ilmus Peterburis Žakovi raamat "Teorija peremennogo i peredela v gnoseologii i v istorii poznanija".²¹⁷

Sarnaselt tema maailmavaadet ja filosoofiat oluliselt mõjutanud filosoofi Vladimir Solovjoviga kaldus Žakov antiurbanismi. Talle ei meeldinud kaas-aegne elu suurlinnas, ta tundis end seal üksildasena. Žakov pidas end elu lõpuni talupojaks, armastas end tituleerida Põhjala metslaseks. Ta idealiseeris Põhjala looduse puhtust ja ilu ega soovinud näha naftavälju Komimaa tundrates. Žakov oli seisukohal, et hingetu, mehhaniseeritud kaasaja, "raudse sajandi" linn nivelleerib indiviidi, pärsib tema vaba arengut, loomingulisust. (Žerebtsov 1990: 28–29)

Žakov ei salanud kunagi maha oma komi päritolu, ta seisis sageli komide ja Komimaa huvide eest, soovis töötada oma rahva heaks. Samas ei saa teda pidada rahvuslaseks kitsas mõttes. Žakov mõtles ja tegutses ülevenemaalises ja isegi globaalses mastaabis, oli teataval määral kosmopoliit. Tema tuleviku-unelmaks oli vabade rahvaste harmooniline liit. Žakov seisis nõrkade ja vähe-kultuursete rahvaste kiusamise ja orjastamise vastu. Ta oli veendunud, et kõigil rahvastel peab olema õigus oma keelele, poeesiale, usule, aga ka tehnilise progressi saavutustele, majanduslikule õitsengule (Mikušev 1993: 10–11). Žakov ei rõhutanud oma päritolukohana ja paigana, mille huvide eest ta soovis seista, mitte niivõrd Komimaad, kuivõrd laiemalt Põhjalat (*Sever*), suurt iidse rahvakultuuri ja puhta loodusega, ühiskonna arengus mahajäänud piirkonda Euroopa-Venemaa põhjaosas. Ta uskus, et rikkumata ja puhastel loodus-rahvastel, sh komidel, on "väsinud Läänele" palju anda, et nende tohtu energia ja loominguline potentsiaal on tulevikuühiskonnas asendamatu. Siin näeme paralleeli vene ühiskondlikku mõtet läbinud usuga vene talurahva (või proletariaadi) potentsiaali ja missiooni. Žakov soovis komide, nagu ka kõigi teiste rahvaste omapära säilimist. Harmoonilises tulevikuühiskonnas pidid vabad, oma omapärast teadlikud komid koos teiste rahvastega töötama kogu inimkonna hüvanguks. (Žerebtsov 1990: 32–33; Turkin 1990a: 21)

Oma 1901. aastal avaldatud artiklis "Etnologitšeskii otšerk zõrjan" näitab Žakov, kuidas looduslik keskkond, sellest võrsuvad elatusalad ja ajaloo käik on mõjutanud komide iseloomu, nende psüühilist laadi. Žakovi jaoks olid komid eelkõige piiritute metsade vapid kütid. Nad olid ettevõtlikud, energilised ja sitked, samas aga üsna impulsiivsed ja temperamentsed. Teisalt olid pikad ja lumerohked talved arendanud komides kannatlikkust. Laanesügavuste salapärasest johtus sõrjanite kalduvus müstitsismi. Karmi kliima ja viletsate muldade tõttu polnud maaharimine Komimaal eriti tulus, vegetatsiooniperiood oli lühike, saagid ikaldusid sageli. Žakovi arvates tingis see komide iseloomu teatava rabaduse, järjekindluseta. Erinevalt näiteks udmurtidest, kes olid põlised

²¹⁷ Kuna limitism pole rahvuslusega seotud, siis ma sellel siin pikemalt ei peatu. Žakovi filosoofiast vt Žakov 1993 ja Jääts 2000: 1272–1273.

põlluharijad, ei klammerdunud komid eriti oma kodukollete külge, neid peibutasid kaugused, ulgutööd, paremad teenimisvõimalused ja elu kuskil mujal. Nad vaimustusid kergelt kõigest uuest. Komide asuala suurus ja asustuse hõredus tingis Žakovi arvates komide liigse isoleerituse ja individualismi, sotsiaalsete instinktide nõrkuse. Elati eraldatult ja omapäi, naabreid umbusaldades, peljates kurja silma ja muid nõidusi. Seetõttu polnud komidel olnud poliitilist elu, riiklust, sõdu ega ülestõuse. Ühiskondlikes asjades on sürjanid harjumata ja arad, nad pole võimelised näiteks suuremamastaabilisteks kaubatehinguteks või muuks ulatuslikumaks ühistegevuseks, mis eeldaks koostöötahet, püsivust, järjekindlust. Komid jäävad selles asjas enamarenenud venelastele alla, ei suuda nendega konkureerida. Komimaa looduse ja maastike monotoonsus (suured okasmetsamassiivid ja suured rahulikud jõed) tingis kogu rahva elu- ja vaimulaadi ühetaolisuse ning teistest erinevatel, massi seast esilekerkijail polnud Komimaal kohta, nad pidid kas lahkuma või alkoholist leevendust otsima. Seetõttu polnud komidel Žakovi arvates intelligentsi. Oma kultuuripärandist komid eriti ei hoolinud, neil puudus pea täielikult etniline eneseteadvus, neid ei huvitanud rahvaluule kogumine ja säilitamine, komikeelse kirjasõna suhtes olid nad ükskõiksed. Sajandite vältel on komid venelastelt tohutult üle võtnud nii materiaalselt kui ka vaimset kultuuri (vene laenud elamuehituses, rõivastuses, põlluharimistehnikas, folklooris). Komid imetlesid kõike venelikku, innustusid sellest kergesti ning soovisid seda jäljendada. Žakovi kaasajal toimus vene mõjutuste sissevool komi keskkonda peamiselt ulgutööliste ja soldatite vahendusel. Vene keele oskajaid hinnati komide seas kõrgelt, neid kutsuti *kõla-mort* (keelega inimene), neile oli kogu maailm valla, nad võisid lugeda raamatuid, uurida seadusi, saada hakkama kohtus. Komi talupoeg oli Venemaa patrioot, ta uskus heasse tsaari. Žakovile tegid muret ühiskonna kapitalistliku arengu varjuküljed, mille ilmnemist ta märkas eelkõige komide noorema põlvkonna juures. Sürjani noorsugu suundus massiliselt ulgutöödele, teenima lihttöölisena elatist metsatööstuses ja Permi kubermangu tehastes ning nende vaimse palge kujundamisel oli määravaks kujunenud vene tehaseinimeste hukutav mõju. Noorte komide ideaaliks oli saanud materiaalne heaolu, nad unistasid kahekordsest majast ja tegelemisest kaubandusega. Nende hinges polnud enam jahimeestest isadele omast laante poeesiat ja müstikat, harmoonilist loodusetunnetust. Usk neid ei huvitanud, oma vanemaid nad ei austanud, esivanemate kombeid ei järginud. Nende ainsaks eesmärgiks oli ratsa rikkaks saada ning peamisteks naudinguteks viin ja lõõtsamäng. Nad riietusid keigarlikult, vene linnamoe järgi ning kippusid unustama komi keelt – nende kõne kubises vene sõnadest. Žakov oli kindel, et enamik neist noortest komidest ei jõuagi oma unistuste haljale oksale, sest oma harimatuse ja ühiskondlike instinktide nõrkuse tõttu on neil raske tööjõuturul venelastega konkureerida ning siis otsitakse abi alkoholist. Žakovil oli sellist noorsugu valus vaadata. (Žakov 1901: 3–36)

Näeme, et Žakov oli osake Vene intelligentsist, ent temas oli ka komi rahvuslast. Ühelt poolt leiame Žakovi komide käsitlusest tollases Vene avalikkuses ringelnud stereotüüpe (komi küttide idealiseerimine, sotsiaalse elu ja

kultuuri arenematus, soodumus alkoholismiks jm). Teisalt on seal ka rahvusest puudutatud haritlase kärsitut rahulolematust oma rahvaga. Žakov heidab komidele ette positiivse koostöövõime nappust, ükskõiksust oma keele ja kultuuripärandi suhtes, rahvustunde arenematust, materialismi. Ta on komide pärast mures. Žakov armastas ja idealiseeris komi jahimeeste harmoonilist ja loodulähedast kultuuri ega soovinud selle kadumist, kuid nähtavasti mõistis muutuste vältimatust, tööstuse pealetungi paratamatust. Kõige mustem arengutsenaarium oli tema jaoks ilmselt kohalikesse eripäradesse hoolimatult suhtuvate võõrpäritolu suurkapalistide poolt paljaksröövitud ja reostatud Komimaa, mille põliselanikud kujuneksid oma juurtest võõrdunud tuimadeks ja materialistlikeks palgatöölisteks, harimata lihttöölisteks võõra kapitali teenistuses. Komimaa ressursside ammendumises suundusid nad ilmselt uutele “jahimaadele” või degenereeruks joomarluse läbi. Žakov lootis muidugi, et nii ei lähe. Ta soovis valgustusliku haridustöö abil komide iseloomu parandada ja nende haridustaset tõsta. Komimaa areng pidi olema tasakaalustatud ja harmooniline ning komid pidid selles osalema aktiivsete ja täieõiguslike kaasa-
rääkijaina ning saama osa selle viljadest.

1902. aasta suvel külastas Žakov permikomide asuala. Sama aasta 20. detsembril pidas ta Vene Geograafiaseltsis ettekande sellest rahvakillust. Artiklina ilmus see materjal “Živaja Starina” 1903. aasta 4. numbris. Žakov pidas permija sündimise üheks komi rahvaks. Ta maalib permikomidest, eriti neist, kes elavad Inva jõgikonnas (Permi kubermang, Solikamski maakond), üsna masendava pildi. Invalaste vaesuse ja vaimupimeduse põhjuseks pidas Žakov asjaolu, et nad olid olnud Stroganovite pärisorjad ning et kohalikud metsad kuulusid jätkuvalt Stroganovite krahvisooale ja olid hoolikalt valvatud. Kohalikud talupojad pidid isegi seenele minekuks pileti ostma, rääkimata kirvega metsa minekust. Oma muistse kütiuljuse ja ettevõtlikkuse, mis olid veel säilinud sündimise juures, olid invalased sajandite jooksul ebasoodsates ühiskondlikes oludes minetanud. Elatuti maaharimisest, see oli aga nõrgalt arenenud ja primitiivne, ka looduskeskkond oli selleks elatusalaks vähesoodne. Füüsiliselt olid invalased Žakovi järgi nõrgad ja kidurad, neid iseloomustasid usaldamatus, jonnakus, pessimism ja apaatus, mis kujunenud aegade jooksul, ühiskondlike olude sunnil. Folkloori neil peaaegu polnud, paganlikud kombed olid hääbunud, oldi agarad õigeusklikud. Oma haritlaskond permikomidel puudus ning venelastest intelligents vaatas neile ülalt alla. Paljud kohalikud haritlased, aga ka läbisõitjad, pidasid permjakke idiotideks. Žakov oli seisukohal, et rahva hinge tõeliseks väljenduseks on keel. Permjakide keelt kuulates tundis ta masendust. Nende kõne oli jõuetu, nende muinasjuttudes polnud jõudu ja värve, julgust ega vaprust. Rahva hing oli nüristatud ja isegi permi keeltele omane ilu ja harmoonia, väljendusrikkus ja jõulisus oli permjakide juures närbunud. Kossa jõgikonnas (Permi kubermang, Tšerdõni maakond) elavate permikomide olukord oli Žakovi andmetel siiski pisut helgem. Põhjuseks oli artikli autori arvates see, et Kossa basseini elanikud polnud ajalooliselt pärisorjad, vaid riigitalupojad ning et sealsed metsad kuulusid riigile ning kohalikud talupojad

võisid neid suhteliselt vabamalt kasutada. Kossa permikomid paistsid Žakovile märksa rõõmsameelsemad, ettevõtlikumad ja jõukamad. Kokkuvõttes tundis Žakov permikomidele kaasa. Erinevalt näiteks I. N. Smirnovist²¹⁸ oli ta seisukohal, et permjakide kultuurilist mahajäämust ei saa seletada kaasasündinud loovusepuudusega, viletsate rassiliste eeldustega. Permikomide viletsuses ja vaimupimeduses oli süüdi õnnetu ajalooline saatus, ebasoodsad ühiskondlikud olud, mida saab ja tuleb muuta, et permikomide olukord paraneks. (Žakov 1903b: 409–421)

Samal aastal ilmus ajakirjas “Živaja Starina” ka Žakovi eelnevatega üsna sarnane käsitlus udmurtide etnilisest ajaloost ja iseloomust. Žakov oli veendunud, et muiste moodustasid sūrjanid, permjakid ja votjakid ühtse rahva, mis alles ajaloolise aja koidikul kolmeks haruks jagunes (sūrjanid asusid Kaamalt Võtšegdale). Ta näitab, kuidas looduslik keskkond ja ajalooline saatus on vorminud udmurtide iseloomu (Žakov 1903a: 172–187). Žakov tegeles ka teiste soome-ugri rahvastega (marid, mordvalased), ta oli muuseas ka fennougrist. Ühes aupaklikus kirjas soome keeleteadlasele Yrjö Wichmannile 1902. aastast tunnistas Žakov tollase fennougristika keskuse Helsingi oma Jeruusalemmaks, millest unistab päeval ja ööl ja kus tal oleks nii palju õppida (Izmailova-Zujeva 1993: 129–130). Nagu paljudele teistelegi rahvuslusest nakatunud soome-ugri haritlastele oli Soome Žakovile omamoodi paleuseks.

5.5.2. Vassili Popov

Vaadeldava perioodi lõpul ilmusid ka esimesed mitte-humanitaaridest komi rahvuslased, kes töötasid selle nimel, et parandada oma rahva majanduslikku olukorda. Üheks selliseks meheks oli Vassili Filippovitš Popov (1866–1927). Vassili sündis Ust-Sõssolski külje all Kotšponi külas (Võlgorti vald). Ta oli oma isa Filipp Jakimovitš Popovi kümnes laps. Perepea oli haritud talupoeg, teenis lisa tõlketöödega.²¹⁹ 1869. aasta 10. juulil lõi välk Filipp Jakimovitši maha ning tema pere majanduslik olukord halvenes järsult. 1880 lõpetas Vassili suurepäraste tulemustega Ust-Sõssolski maakonnakooli ning 1885 Totma õpetajate seminari. V. F. Popovi õpingukaaslaseks oli Kallistrat Žakov. Seminari statistikast innustunud direktori N. J. Sobolevi mõjutusel huvitus sellest valdkonnast ka Popov. Teda paelusid eelkõige maaharimise, maakasutuse ja külakogukonnaga seotud küsimused, ta hakkas huvi tundma mullateaduse ning teravilja saagikuse tõstmise võimaluste vastu. Pärast seminari lõpetamist töötas Popov mõnda aega õpetajana ning seejärel viis aastat vallakirjutajana Sõssola jõgikonnas. Ta luges palju, jätkas enda harimist ning samal ajal uuris kohalike

²¹⁸ Ivan Nikolajevitš Smirnov (1856–1904), vene ajaloolane ja etnograaf, Kaasani ülikooli professor (1884). Uuris muuseas Volgamaa soome-ugrilaste etnograafiat. 1891 valmis Smirnovil monograafia “Permjaki”.

²¹⁹ F. J. Popovi (1803–1869) kohta vt lk 180.

talupoegade maaharimisviise ja maakasutust. 1891. aastal abiellus V. F. Popov kihelkonnakooli õpetaja N. V. Kokšarovi lesega ning asus elama oma vanema venna juurde, isakoju Kotšponis. 1892 sai Popov asja-ajajana tööd Ust-Sõssolski semstvovalitsuse juures. Peagi esitas ta oma leivaisadele programmi maakonna elanikkonna majanduselu uurimiseks ning see kiideti heaks. Popovi koostatud küsimustikud saadeti valdadesse laiali ja mõne aja pärast hakkasid laekuma andmed. 1893–1894 kirjutas Popov selle materjali põhjal uurimuse põlluharimisest ja maakasutusest Ust-Sõssolski maakonnas ning esitas semstvovalitsusele. Peamise probleemina tõstis ta esile maapuudust ning tegi ettepanekud paremaks maakorralduseks. Samas kutsus ta üles kaitsma piirkonna metsavarusid arutu kasutamise eest, sest need on põllumajanduse seisukohalt väga olulised. 1895. aasta detsembris Moskvast toimunud ülevenemaalisel põllumajandusnäitusel hinnati V. F. Popovi uurimust Ust-Sõssolski maakonna muldadest²²⁰ kuldmedaliga. 1894. aastal oli Popovi ettepanekul maakonna semstvovalitsuse juurde loodud statistika osakond. 1900. aastal määrati Popov selle osakonna juhatajaks. Statistikutöödes sõitis Popov maakonnas palju ringi ning oli kohalike talupoegade eluolu ja vajadustega hästi kursis. Ta lõi peamiselt õpetajatest, vaimulikest, vallakirjutajatest ja meditsiinitöötajatest koosneva korrespondentide võrgu, mille abil kogus regulaarselt statistilisi andmeid. Popovi korrespondentide hulgas oli muide ka Ivan Kuratovi vennapoeg ja käsikirjade hoidja, Vizinga preester Stepan Afanasjevitš Kuratov, samuti Võlgorti õpetajanna Feoktista Ivanovna Zabojeva. 1901. aasta suvel lähetas keskvalitsus komide asuala edelaossa ekspeditsiooni, mille eesmärgiks oli leida maaviljeluseks sobivaid vabu maid ülerahvastatud keskkubermangudest pärinevatele ümberasujatele. Pealegi vajati Komimaa loodusvarude kasutuselevõtuks täiendavaid inimressursse. Ust-Sõssolski semstvovalitsus sai asjast teada alles siis, kui ekspeditsioon juba kohal. 1903. aastal arutati ekspeditsiooni järeltusi Ust-Sõssolski semstvokogul ning toimus äge debatt. Keskvalitsus hoidis kiivalt riigimetsi ning kolonisatsioon pidi toimuma kohalike talupoegade kasutuses olevate maade arvel. Semstvovalitsuse ülem V. I. Beljajev ja statistikaosakonna juhataja V. F. Popov tegid kohaliku elanikkonna huve kaitstes ekspeditsiooni järeltuste suhtes kõva kriitikat ning lükkasid need ümber. Keskvalitsus korraldas aga asja uurimiseks Komimaale ekspeditsioone hiljemgi. (Popova 1993: 66–71; Martõnov 2000: 140; RKE, t. 2: 484)

²²⁰ “К характеристике потшв Уст’-Сõssol’skogo ujezda”

5.5.3. *Aleksei Martjušov*

Aleksei Makarovitš Martjušov (1874–?)²²¹ sündis Štšugoris Petšooras keskjooksul. Tema isa, kohalik talupoeg Makar Ivanovitš oli 20 aastat armees teeninud ning töötas seejärel mitmesugustes ametites. Kooli tollal Štšugoris veel polnud, kirjatarkust õppis Aleksei isalt. Isa suri, kui Aleksei oli 10-aastane ning vana-usulisest ema ei pidanud kaasaegsest koolitarkusest lugu. Aleksei vanem vend Aleksandr naases aga peagi õpingutelt Ust-Sõssolski linnakoolist ning sai kodukülas avatud kirikliku kihelkonnakooli õpetajaks. Aleksei kooli ei läinud, ta õppis venna õpikute järgi kodus. Varsti sai ta vallakirjutaja abina tööd Ust-Kožvas ning seejärel Mohtšas. Kodukülas võis ta juba vallakirjutaja ametisse asuda. 1895 võeti Martjušov sõjaväkke. Teenistus möödus peamiselt Tbilisis kontoritööd tehes. Rohket vaba aega võis sisustada ilukirjandust lugedes. 1900. aasta algul naases Martjušov Komimaale. Ta töötas mõnda aega Troitsko-Petšorskis Rootsi kapitalile kuuluva metsatööstusettevõtte “Alfred Lindbeck & Co.” kontoris. Firma lõpetas varsti tegevuse, ent 1900. aasta lõpul valiti Martjušov Ust-Sõssolski semstvovalitsuse liikmeks. Martjušov tegeles eelkõige maakonna kodutöönduse uurimisega. Semstvo kodutööndusagendina sõitis ta läbi kogu maakonna. Selle töö tulemusena ilmus 1904. aastal Vjatkas Martjuševi uurimus “Kratkii otšerk kustarnõh promõslov naselenija Ust’-Sõssolskogo ujezda”. Martjušov pühendas suurt tähelepanu ka kohalikele haridusoludele. Reisidel mööda maakonda hämmastas teda mingilgi määral haritud inimeste äärmine nappus külates. Tulevastele velskritele ja õpetajatele mõeldud semstvo stipendiumid läksid eranditult linlastele. Martjuševi eestvõttel asutati konkreetselt valdadele mõeldud stipendiumid ning asi hakkas tasapisi paranema. Ust-Sõssolski semstvovalitsuses oli Martjuševi kolleegiks statistikaga tegelev Vassili Popov (Martjušov 1993: 91–93; Oni 1993: 183–186). Need mehed kujunesid mõttekaaslasteks. 1905. aastal ärkas nii Popovis kui Martjušovis poliitik, aga see on juba järgmine ajastu.

5.5.4. *Vassili Nalimov*

Ajakirja “Etnografitsjeskoje Obozrenije” 1903. aasta 2. numbris ilmus artikkel “Nekotorõja tšertõ iz jazõtšeskago mirosozertsanija zõrjan”, autoriks noor komi etnograaf V. P. Nalimov (vt Nalimov 1903a). Vassili Petrovitš Nalimov (1879–1939) sündis Võlgorti vallas Sedjakovi külas talupoja peres. Pärast semstvokooli edukat lõpetamist suunati Vassili Moskvasse velskrite kooli. Õpingud kestsid kolm aastat (1894–1897), pärast seda pöördus Nalimov Komimaale ning töötas erinevates paikades 5 aastat velskrina. Põhitöö kõrvalt hakkas Nalimov huvituma komide pärimustest, uskumustest ja kommetest. Taas Moskvast, pälvis

²²¹ Martjušov arreteeriti 1932 või 1933 ning tema surmaaeg on teadmata (Oni 1993: 202).

ta oma rikkalike teadmistega komi etnograafiast ja folkloorist Moskva loodusteaduste, antropoloogia ja etnograafia harrastajate seltsi presidendi Dmitri Anutšini ning professor Vsevolod Milleri heasoovliku tähelepanu. Nende härraste innustusel õiendas Nalimov eksternina klassikalise gümnaasiumi lõpu-eksamid ning astus Moskva ülikooli füüsika-matemaatika teaduskonna loodusteaduste osakonda. Üliõpilastena pühendus Nalimov eelkõige Euroopa-Venemaa kirdeosa rahvaste etnograafiale ja antropoloogiale. Ta oli üks etnograafiast, geograafiast ja loodusteadustest huvituvate üliõpilaste ringi asutajaid ja juhte. Ringis peeti mainitud teemadel ettekandeid ja arutati nende üle. “Etnografitšeskoje Obozrenijes” avaldatud teaduslik artikkel sūrjanite paganlikust maailmavaatest on üsna asjalik ja kuiv. Autori eesmärgiks oli tema enda sõnul lihtsalt täiendada senises kirjasõnas sisalduvat ebatäpset pilti sūrjanite vanemast usundist. Sūrjanite “paganlusse” suhtub Nalimov täiesti sallivalt, isegi sümpaatiaga (Oni 1993: 269–271; RKE, t. 2: 313). Samas ajakirjanumbris avaldati ka Nalimovi kirjutis “Zōrjanskaja legenda o pame Šipitše”. Tegemist on vene keelde tõlgitud komi folklooripalaga, mis varustatud kommenteeriva sissejuhatuse ja lõppsõnaga (Nalimov 1903b: 120–124). Ajakirja järgmises numbris avaldati Nalimovi lühike komi rahvameditsiini puudutav kirjutis “Mor i Ikota u zōrjan” ning arvustus Žakovi “Živaja Starinas” publitseeritud artiklile “Sūrjanite etnoloogiline kirjeldus”. Nalimov leidis, et komide uurimise kaasaegne seis ei võimalda teha selliseid kaugeleulatuvaid järeldusi nagu teeb Žakov oma artiklis. Ta heidab Žakovile ette, et see ei esita piisavalt tõendusmaterjali oma julgete järelduste toetamiseks (eriti füüsilise antropoloogia vallas) (Oni 1993: 271; Nalimov 1903c: 177–179). Paistab, et Nalimov oli eelkõige teadlane, mitte ideoloog. Vähemalt eelistas ta end laiemale avalikkusele vaid faktidele tugineva õpetlasena esitada. Samas viitab oma rahva etnograafia ja folklooriga tegelemine vaadeldava ajastu kontekstis mõjutatusele natsionalismist. Tšeussovi mälestused pakuvad sellele oletusele tuge (vt allpool).

5.5.5. *Aleksei Tšeussov*

1904 avaldati autoriteetse Moskva teadusajakirja “Etnografitšeskoje Obozrenije” 2. numbris neli komikeelset luuletust ning neid saatev artikkel “K zōrjanovedeniju”, milles selgelt oli tunda komi rahvuslust. Nii luuletuste kui ka artikli autoriks oli noor sūrjani haritlane Tšeussov.

Aleksei Aleksandrovitš Tšeussov (1882–1940) sündis Ust-Sõssolski külje all Võlgorti vallas talupoja peres. Pere toitmiseks valmistas isa põlluharimise kõrvalt ka saane ja vankreid. Seitsmeaastaselt läks ta Võlgorti vallakooli, 1893 jätkas õpinguid Ust-Sõssolski linnakoolis ning aastast 1898 Totma õpetajate seminaris (Oni 1993: 224; Pisateli 2001: 403). Seminaris hakkas Tšeussov luuletusi kirjutama. 1900. aastal kirjutas Tšeussov Peterburis elavale Lõtkinile, saatis talle ülevaatamiseks terve kuhja oma luuletusi. Veebruaris 1901 kirjutas Lõtkin seminaristile sõbraliku vastuse. Muuseas julgustas Lõtkin Tšeussovit

luuletama komi keeles, sest vene kirjandus on juba niigi rikas. Lõtkin saatis noorele komi haritlasele ka oma pühendusega suurteose ja kolm geograafia-õpikut. Lõtkini peateosega oli Tšeusssov tutvunud juba 1893. aastal oma õpetajanna ja Lõtkini kaastöölise ning sugulase F. I. Zabojeva vahendusel (vt Tšeusssov 1924: 43–44). Lõtkini mõjul süvenes Tšeusssovi huvi komi keele ja etnograafia vastu. Lõtkinit on nimetatud isegi Tšeusssovi vaimseks isaks. 1901. aasta aprillis lahkus Tšeusssov seminarist. Juba tollal rahvuslikult meelestatud Tšeusssov polnud rahul sellega, et seminaris oli loobutud komi keele õpetamisest (see oli toimunud Lõtkini peateose abil – vt Kostromina 2004: 187) ning oli sattunud vastuollu seminari juhtkonnaga. Ta meenutab seminari direktoriga toimunud ägedat arvamustevahetust, milles ta paiskas välja oma süüdistused õppeasutuse juhtkonna aadressil. “Kunagi õpiti Lõtkini järgi komi keelt, nüüd seda pole. Ettevalmistatud õpetajaid meie komi rahvale seminar ei anna. Meie ajame komi rahva kultuurilise taassünni joont, kui palju tsarismi süsteem ka ei segaks” (Tšeusssov 1924: 44). Ei saa muidugi välistada, et Tšeusssov oma tollaseid väljaütlemisi mälestustest pisut ilustab, ent tärkava komi rahvusluse ja aina enam vene rahvuslusega koostööle mineva tsarismi pisikese konfliktiga paistab siin siiski tegemist olevat. Tšeusssov elas ja töötas mõnda aega isakodus Völgortis. Suvel abistas Tšeusssov komi keelt ja folkloori uurima tulnud soome keeleteadlast Wichmanni. 1901. aasta sügisel õiendas Tšeusssov Ust-Sõssolskis algkooliõpetaja eksamid ning sai õiguse õpetajaks hakata. Septembris 1902 alustas Tšeusssov abiõpetajana tööd Ust-Kulomis, 5 kuud hiljem saadeti ta edasi Koigorodoki ning kõrvaldati peagi üldse pedagoogiliselt töölt. Õpetajaametist ilma jäänud Tšeusssov pühendus kirjandusele ja etnograafiale. Ta alustas kirjavahetust Žakovi ja Nalimoviga, kes mõlemad pärinesid samast Völgorti vallast. Hiljem kirjutab Tšeusssov, et nemad Nalimoviga rääkisid juba 1903–1905 komi rahva kultuurilis-rahvusliku enesemääramise ehk komi autonoomia vajadusest. (Oni 1993: 224–226; Pisateli 2001: 403; Tšeusssov 1924: 44)

1903. aastal ilmus Vologdas Tšeusssovi venekeelne luulekogu “Stihotvorenija žorjanina (1899–1903)” (29 lk). Vihikuke sisaldab 31 luuletust. Tütarlastele adresseeritud luuletuste ning suurte vene poetide suunas tehtud kummarduste kõrval on seal ka tekste, milles ei puudu rahvuslikud noodid. Luuletuses “Krestjanskaja žizn” (lk 10) tuntakse kaasa oma õnnetule talupojarahvale. Luuletuses “Rodina” (lk 20–21) imetletakse Komimaa looduse ilu ja kinnitatakse viimastes ridades: “Ma olen oma rahva poeg: meil on üks hing!” Truudust kodukandile väljendab Tšeusssov ka 1899 aastal Totmas kirjutatud luuletuses “Otzvuki prošlago pessimizma” (lk 22). Luuletus “K utšiteljam žorjanam i ko vsem utšiteljam v školah sredi žorjan” (lk 23–24) on kirjutatud Ust-Sõssolski maakonna rahvakoolide inspektori Vassili Jevgenjevitš Kitšini 40. teenistusaasta puhul ning selles kiidetakse juubilarile selle eest, et talle “meie tahumatu rahvas” alati kallid on olnud. (Tšeusssov 1903)

Oma 1904. aastal “Etnografitšeskoje Obozrenijes” ilmunud artikli algul kirjutab Tšeusssov inimestest, kes haavavad sūrjanite rahvuslikku enesearmastust, rahvuslikku uhkust, autunnet ja eneseväärikust aina korrutades: sūrjan on

jämedakoeline inimene, peaaegu metslane, õnnetu saatuse poolt pillutatud soome hõimu liige, kelle maailmaajalooline roll on venestumine või väljasuremine; sürjani keel on väga vaene, tardunud ja sobimatu intelligendi mõtete väljendamiseks; mida võib ta luua tulevikus kui ta minevikus pole midagi loonud? Tšeussovi sõnul võib selliseid seisukohti kuulda nii Komimaale sattunud vene haritlastelt kui ka haritud sürjaneilt (velskritelt, õpetajatelt jne) endilt. Kõik geograafia ja muud õpikud, samuti ilukirjandus on Tšeussovi järgi täis ebaõiget teavet sürjani rahvast. Palju on puhast fantaasiat. Sürjaneid kujutatakse ikka eelkõige “hulkuvate küttidena”. Tšeussov kirjutab, et viimasel ajal on mõnedel haritud sürjanitel (G. Lõtkin, K. Žakov, V. Nalimov) tekkinud tõsine püüd igakülgsest uurida oma maad ja rahvast ning omalt poolt toetab ta seda algatust igati. Tšeussov leiab, et sürjanite uurimisega peaks tegelema enam inimesi, et tuleks koguda vanavara ning kirjutada sürjaneid tutvustavaid populaarteaduslikke artikleid. Sürjani keele poeetilisuse tõestuseks esitabki Tšeussov neli oma luuletust – “Komi nõvlõ” (Komi neiule), “Petõm börõn” (Pärast väljumist), “Me “velödõs”” (Mina “õpetaja”) ja “Sõlan kõv” (Laul). Tšeussov kasutab Lõtkini kirjaviisi, ent erinevalt Lõtkinist leiab ta, et võtšegda murre on kirjanduseks ja poeesiaks sobivam kui sõssola murre. Viimast peab Tšeussov jämedakoeliseks (Tšeussov 1904: 156–160). Need luuletused oli heaks kiitnud Lõtkin. Võimalik, et Lõtkini mõju oli nende avaldamisel abiks.

JÄRELDUSED

Käesolev töö on pühendatud komi rahvusluse sünniloole. Oma uurimuses üritasin ma komi materjali põhjal näidata, kuidas Venemaa siseperifeeriasse jõudis uus kultuurimudel – natsionalism ning kuidas kohalikud haritlased hakkasid selle mõjul mitte-vene rahvastikust rahvusi vormima. See oli vaevamine ja aeganõudev töö, sest rahvusluse ühiskondlikud eeldused olid töös vaadeldud siseperifeeria etniliste rühmade puhul suhteliselt viletsad. Pealegi takistas rahvuslikult meelestatud haritlaste tööd uute rahvuste ehitamisel päris edukalt keskvõimu rahvuspoliitika, mille kaugemaks sihiks, eriti alates 1860. aastast, oli integreerida impeeriumi heterogeenne rahvastik vene keele ja kultuuri põhjal ühtseks tervikuks. 1905. aasta revolutsiooniga algas Venemaa kui multietnilise impeeriumi ning ühtlasi selle siseperifeeria etniliste protsesside ajaloos uus etapp – eelmisel perioodil alguse saanud arvukad mitte-vene rahvused said järsku nähtavaks ning tsarismi rahvuspoliitika muutus ajutiselt leebemaks, et siis uuesti jäigastuda. Kui vaadelda ainult Komimaal toimunut, siis ei tundu 1905. aasta ajalooetappide vahelise rajajoonena ehk põhjendatuna, sest sealsed revolutsioonisündmused olid vaid impeeriumi keskuses ja läänepoolsetel piirimaadel toimunu kauge ja suhteliselt nõrk vastukaja. 1905–1907. aasta sündmused tõid siiski uue ajastu kaasa ka Komimaal. Peale revolutsiooni ajaloo kõik justkui kiireneb, rahvusluse uuringute seisukohalt oluliste sündmuste kangas tiheneb. See kõik jääb aga ootama edasist põhjalikku uurimistööd, käesolevas piirdutakse komi rahvusluse varaseima perioodiga.

Venemaa rahvuspoliitika komide suhtes (1801–1904). Tsaari-Venemaa rahvuspoliitika oli põhiliselt sündmustele reageeriv ning tuli ilmsiks eelkõige neil puhkudel, kui impeeriumile oli esitatud väljakutse (näiteks Poola ülestõusud). Komid ei olnud keskvõimu rahvuspoliitikale probleemiks. Erinevalt näiteks poolakaist või tatarlastest ei kujutanud komid endast kunagi mingit ohtu impeeriumi stabiilsusele, veel vähem terviklikkusele. Komid ei korraldanud rahvuslikke ülestõuse, nad olid üsna hästi integreeritud ja kontrolli all. Seetõttu ei tule keskvõimu rahvuspoliitika komide suhtes eriti reljeefselt esile. Keskvõimu ukaase ja tsirkulaare, mis määranuks komide kui etnilise rühma käekäigu, pole eriti ette tuua. Komikeelseid koole ei suletud, sest neid polnud. Komi keelt ei surutud välja kirikust, sest see oli juba ammu tehtud. Komikeelseid ajalehti ei keelustatud, sest neid polnud kunagi olnudki. Venemaa rahvuspoliitika komide suhtes oli siiski olemas. See oli seotud mitmesuguste Vene avalikkuses levinud stereotüüpide ja eelarvamustega, millest lähtuti komide valitsemisel. Komides nähti pool-metsikut talupojarahvast, kelle iseseisvasse kultuurilisse ja ühiskondlikku arengusse üldiselt ei usutud. Arvati, et enamiku kultuurisaavutustest on komid üle võtnud venelastelt. Komide ajaloos nähti primitiivse hõimu sajanditepikkust taandumist enamarenenud venelaste

ees. Suur osa komisid oli juba venestunud ning oletati, et peagi võtavad komid vene kultuuri lõplikult omaks ja lähevad üle vene keelele. Komides nähti “etnograafilist materjali”, muide üsna kvaliteetset materjali, mida saab edukalt kasutada vene rahvuse ehitamisel. Sellest Vene avalikkuses levinud arusaamast komide ja nende tuleviku kohta lähtus ka komide suhtes rakendatav rahvuspoliitika – nad pidid suhteliselt valutult venelasteks saama ning kõik seda protsessi häirivad ja takistavad tegurid tuli elimineerida juba eos. Komi keelt lubati koolis kasutada vaid esimesel õppeaastal ja ainult äärmise vajaduse korral, komikeelset ilukirjandust ei sallitud, komikeelset ajakirjandust polnud.

Kesk-Volgamaal oli oht, et vaid formaalselt õigeusustatud “muulased” satuvad islami ja tatari kõrgkultuuri mõju alla ning neile tehti Ilminski süsteemi raames teatavaid järeleandmisi. Loodi rida uusi kirjakeeli, “muulaste” keeled jõudsid kooli ja kirikusse, tekkisid oma haritlaskonnad. Ilminski süsteemi kaugemaks eesmärgiks oli “muulaste” venestamine, ent selle käigus loodi eeldused uute rahvusluse sünniks ja arenguks Volgamaal. Siseperifeerias võis katsetada. Karjalas kardeti soome natsionalismi mõju karjalastele, ent mingeid järeleandmisi neile ei tehtud, sest impeeriumi keskuses tajuti Karjalat välisperifeeria nagu Läänekubermange ja Bessaraabiat. Neis piirkondades rakendati otsest kultuurilise venestamise poliitikat. Ka Baltikum oli välisperifeeria, ent siin mängis keskvõim teatud ulatuses kohalike talupoja- ja härrasrahvaste vastuoludele ning tegi teatavaid järeleandmisi eestlastele ja lätlastele, et hoida neid saksastumast ning leedulastele, et hoida neid poollastumast.

Euroopa-Venemaa kirdenurgas polnud vene kõrgkultuuri (rahvuse) kõrval ühtegi teist, mis võinuks pretendeerida komi murdeid kõneleva rahvastiku hingede. Keskvõim ei pidanud komidele mingeid järeleandmisi tegema, et neid võistleva kõrgkultuuri võrgutuste suhtes immuunsemaks muuta. Komisid peeti venestumiseks küpseiks ning Ilminski süsteemi nende asualal ei rakendatud. Teatav mõju oli sellel süsteemil siiski ka komidele. 1883 lubas Püha Sinod “muulastega” asustatud aladel jumalateenistusi kohalikes keeltes. 1902 seadustati haridusministeeriumi tsirkulaariga seni poollegaalset toimunud komi keele kasutamine koolides esimesel õppeaastal (vajaduse korral). Sellest, kuidas Lõtkin Ilminski süsteemi komi kirjakeele arendamisel ära kasutada püüdis tuleb juttu allpool.

Rahvusluse levikuteed. Natsionalism kui modernne kultuurimudel jõudis komide asualale erinevaid teid pidi. Komimaad külastasid mitmed Vene teadlased (sh ka mitte-venelased), kes uurisid kohalikke loodusvarasid, aga ka rahvastikku, selle elu-olu ja kultuuri. Reeglina olid need teadusmehed natsionalismi diskursusest mõjutatud ning vahendasid seda ka kohalikele haritlastele, kellega nad oma uurimisretkedel kokku puutusid. Viljakad rahvusluse importijad olid Komimaad väisanud fennougristid (eriti A. J. Sjögren ja Y. J. Wichmann). Nad tundsid huvi kohaliku keele, rahvaluule ja ajaloo vastu ning need on natsionalismi vaatevinklist kõige “tuleohtlikumad” ainevallad. Oluline roll natsionalismi vahendamisel Venemaa siseperifeeria kolkanurka oli poliitilistel

väljasaadetutel. Sageli oli tegemist haritud meestega, kes oma põhiasualal olid ilmutanud keskviimule vastuvõtmatut ühiskondlikku aktiivsust, mis mõnikord ei lakanud ka Komimaal. Need olid nõ uue ajastu inimesed, vahel ilmsed natsionalistid (näiteks poola “mässajad”). Mujalt saabunud teadlaste ja poliitiliste väljasaadetute mõjul panid ka mitmed kohalikud vene ja komi haritlased justkui rahvusluse ajastu prillid ette ning vaatasid ümbritsevatele ühiskondlikele oludele uue pilguga, hakkasid huvituma kohaliku rahva keelest ja kultuurist, minevikust ja tulevikust. 19. sajandi edenedes oli Vene avalikkuses järjest enam vene natsionalismi, sellest imbus tasapisi läbi meedia, kirjandus, teadus ja haridussüsteem. Komi päritolu haritlased, kes lugesid vene ajalehti, ajakirju ja raamatuid ning õppisid vene koolides, said sellest osa. Osa neist venestus seepeale, teised aga asendasid etteantud valemis muutuja “vene” muutujaga “komi” ning komi rahvuslus oligi sündinud. Pind selleks oli olemas – komide asuala oli keskusest etniliselt erinev perifeeria ning mitmed kohalikud sotsiaalsed konfliktid olid kirjeldatavad etnilistena.

Komi rahvusluse ühiskondlikud eeldused. 19. sajandil levinud arusaamade kohaselt olid komid ajaloota talupojarahvas. Komidel puudus omariikluse traditsioon ning kirja pandud jutustust kuulsusrikkast minevikust täis kangelas-tegusid polnud neil ette näidata. Komi keel tähendas talupoegade poolt kõnel-dud murdeid, ühtset normeeritud kirjakeelt neil polnud, samuti nagu komi kirjandustki. Paljud vene haritlased kahtlesid isegi komi rahvaluule olemasolus. Komid asustasid hõredalt tohtu suurt territooriumi, mille infrastruktuur oli üsna vähearenenud ning mis lisaks oli veel administratiivselt killustatud. Komi murdeid kõnelev rahvastik ei moodustanud eneseteadlikku tervikut, religioossed ja regionaalsed identiteedid domineerisid etnilise identiteedi arvel. Komide jaotumine konfessioonidesse lähendas neid venelastele. Nad olid valdavalt riigi-usku ega olnud usuliselt diskrimineeritud (v.a. vanausulised). Komid olid valda-valt kirjaoskamatu maarahvas, linlasi oli nende seas tühisel määral. Kõik ülal-mainitu oli komi rahvusluse tekke ja arengu seisukohalt negatiivne. Võrreldes näiteks poolakate, eestlaste või tatarlastega olid komi rahvusluse ühiskondlikud eeldused tunduvalt tagasihoidlikumad. Kui aga võrrelda komide olukorda teiste siseperifeeria õigeusklike rahvastega, siis näeme, et komi rahvusluse ühis-kondlikud eeldused olid suhteliselt head.

Esiteks polnud komid ajaloo ja kirjakeele osas siiski päriselt tühjade kätega. Neil oli juba 14. sajandi lõpus Permi Stefani poolt loodud vana-komi kirjakeele traditsioon, mis oli järgnevate sajandite vältel küll hääbunud, ent rahvuslusest nakatunud komi haritlased said seda oma rahvuse ehitamise töös siiski pruukida. Keskaegse kirjakeele traditsioon tegi uue kirjakeele loomise lihtsamaks ning toitis uhkustundega komide tärkavat rahvuslikku eneseteadvust.

Lõunapoolse siseperifeeria etniliste rühmadega võrreldes oli komi talupoegade sotsiaalne mobiilsus (nii vertikaalne kui horisontaalne) suurem, sest karmis põhjamaises kliimas ei suutnud enamik neist end vaid põllumajandusega ära toita ning olid seetõttu sunnitud otsima kõrvalelatusalasid (eeskätt metsa-

tööd, ulgutööd, jahindus), mis sidusid neid laiema kapitalistliku turuga. Ilmselt on sellega seotud ka kirjaoskajate suhteliselt suur osakaal komide seas teiste siseperifeeria etniliste rühmadega võrreldes. Ulgutöödel käijale oli kirjaoskus ülimalt soovitatav, ehkki mitte vältimatult vajalik. Sarnane oli olukord ka karjalaste ja vepslaste juures. Nemadki olid sunnitud palju ulgutöödel käima ning kirjaoskus oli nende seas levinud pisut enam kui Kesk-Volgamaa õigeusklikel rahvastel.

Ehkki komi aadlit ei eksisteerinud, ei olnud komide kui etnilise rühma sotsiaalne struktuur päriselt ebatäielik. Ilmselt Permi Stefani tegevuse pärandina oli olemas õigeusklik komi vaimulikkond. 19. sajandi I poolel olid vaimulikud peaaegu ainsaks komi haritlasteks ning nende teened komikeelse kirjasõna ja komi kirjakeele arendamisel on suured. Asjaolu, et Komimaa ei suutnud end leivavilja ja paljude muude kaupadega ise varustada, ent samas pakkus laiemale turule jahinduse, kalastuse ja põhjapõdrakasvatuse saadusi, lõi eeldused kaubanduseks ning kaubandusliku kodanluse võrsumiseks komi riigitalupoegade seast. Huvitav on see, et kaupmeesteks saanud talupojad jäid üldjuhul komideks, mitte ei venestunud, nagu see oli reeglits Kesk-Volga õigeusklike “muulaste” juures. Niisiis oli komidel juba 19. sajandil olemas oma kodanlus, ehkki majanduslikult üsna nõrguke. Lõpuks sündis 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul ka väikese-arvuline ilmalik komi haritlaskond, kes reeglina on rahvusluse peamine väljendaja. Rahvusluse uuringute seisukohalt huvitav olukord tekkis Komimaal (Ust-Sõssolski ja Jarenski maakondades) semstvotete loomisega. Kuna Komimaal kohalikkude aadlit peaaegu polnud, siis valiti semstvotetes peamiselt komi talupoegade ja kaupmeeste esindajad ning nad said teatud võimaluse semstvotete kaudu oma huve väljendada ja kaitsta.

Komi rahvusluse arengule tuli ilmselt kasuks ka see, et erinevalt teistest uurimuses vaadeldud siseperifeeria rahvastest oli komidel oma linn, ehkki väike ja üsna agraarne. Urbaniseerumisel on rahvusluse seisukohalt reeglina üsna oluline roll. Rahvusliku haritlaskonna tegevuse sõlmpunktideks on tavaliselt linnad, sealt levitavad nad oma sõnumit ümbritsevasse maapiirkondadesse. Talupojarahvaste puhul annab linnastumine tunnistust sotsiaalsest mobiilsusest. Komide seas oli linnarahvastiku osakaal suurem kui ühelgi teisel töös vaadeldud siseperifeeria rahval. Valdavalt komi elanikkonnaga Ust-Sõssolsk asus valdavalt komidega asustatud maakonna keskel ning seda peeti Komimaa pealinnaks. Ust-Sõssolsk ühes oma tagamaaga oli komide asuala ühiskondlikult enimarenenud osa ning sellisena komi rahvusluse häll.

Komi rahvusluse ühiskondlikke eeldusi uurides leidsin kolm peamist sotsiaalset konflikti, mis olid kirjeldatavad etnilistena ning löid sellistena eeldused komi rahvusluse edukaks juurdumiseks.

Esiteks komide keeleline diskrimineeritus. Komid moodustasid oma tohtu asuala rahvastiku absoluutse enamuse, ent oma emakeelega ei saanud nad hakkama ei võimuorganeis ega kohtus, ei kirikus ega koolis. Ühiskondlikus elus laiutas vene keel. Kohaliku administratsiooni kõrgemad ametikohad mehitati valdavalt sissesõitnud venelastega, sest keskvõimu nõudmistele vastavat kaadrit

polnud Komimaalt leida. Komimaa kirikuis valitses kirikuslaavi keel, ehkki suur osa vaimulikest olid komid. 1883 Püha Sinod küll lubas jumalateenistusi “muulaste” keeltes, ent kui palju seda luba väljapoole Ilminki süsteemi mõju- piirkonda jääval Komimaal kasutati, pole selge. Ilmselt rippus see paljuski ära kohalikust kirikujuhtkonnast (Vologda ja Arhangelski piiskoppidest). Haridus- keeleks Komimaal oli vene keel. Komi lapsed ei osanud reeglina kooli minnes vene keelt ning seetõttu lubati vastumeelselt esimesel õppeaastal ka komi keelt kasutada (komi keele positsiooni koolis kindlustas Ilminki süsteemiga loodud pretsedent). Pole siis ime, et komide kirjaoskus jäi venelaste omast maha ning nende võimalused sotsiaalseks tõusuks seega tagasihoidlikumaks. Emakeelne kirjavara piirdus komide jaoks peamiselt vaimuliku kirjanduse tõlgetega.

Teiseks olid komid diskrimineeritud seisuslikult. Komid kuulusid valdavalt privilegeerimata seisustesse, samas kui seisusliku ühiskonna kõrgemad positsioonid nende asualal olid reeglina venelaste valduses. Seisuslik diskrimineeritus kajastus ka komide haridustasemes – privilegeeritud seisustel oli haridusele märksa parem ligipääs. Komidel, kelle positsioonid tegevusalade lõikes polnud kohalikus hierarhias sugugi halvad (eriti Ust-Sõssolski piirkonnas oli küllalt palju komisid esindatud ka prestiižikamatel tegevusaladel), polnud põhjust olukorraga rahuloluks. Agraarühiskondadele iseloomulik seisuslik ühiskonna- korraldus muutus rahvusluse ajastul anakronistlikuks igandiks, Komimaal tähendas see lisaks ka rahvuslikku diskrimineerimist.

Kolmandaks võis komi rahvusluse üheks tõukejõuks saada ka komi kodan- luse võitlus vene ja välisriikide märksa rikkama kodanlusega kohalike loodus- varade (eeskätt metsade) pärast. Majanduslikult suhteliselt nõrk komi kodanlus jäi selles võitluses alla, seda enam, et Komimaa metsavarude omanik riik seisis tugevama poolel. Kohalike metsade ekstensiivne kasutamine häiris ilmselt ka komi talupoegi. Metsatööd pakkusid küll teenistust, ent nappi ja ebastabiilset. Järele jäid aga ajapikku võsastuvad kannustikud. Talupoegadel oli üldse raske leppida mõttega, et mets on kellegi (isegi riigi) oma ning nad rikkusid metsa- kasutusele seatud piiranguid pidevalt.

Komi rahvuslased, nende ideed ja tegevus. Selleks, et teha mingeid kauge- maleulatuvaid järeldusi rahvuslikult meelestatud komi haritlaskonna sotsiaalse tausta ja päritolukoha osas, on valim liiga väike. Siiski torkas silma, et varasemad komi haritlased olid vaimulike pojad. Vaid Lõtkin oli kaupmehe poeg. 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul lisandus komi haritlaskonna rida- desse talupoegliku taustaga tegelasi. Vaimulike pojad sündisid seal, kus nende isad parajasti teenisid, ülejäänute puhul kerkib aga päritolupaigana esile Ust-Sõssolsk ja selle lähim ümbrus.

Vaadeldava perioodi komi haritlased said hariduse vene õppeasutustes. Komi haritlaskonna peamiseks taimelavaks 19. sajandil oli Vologda vaimulik seminar. Sinna läksid õppima eelkõige vaimulike pojad ja seminarist lõpetajaist said enamasti vaimulikud, ent mitte alati. Vologda seminarist võrsus ka rahvus- likult mõtlevald ilmalikke haritlasi. 19. sajandi lõpul kujunes oluliseks komi

haritlaste koolitajaks Totma õpetajate seminar. Sealt said hariduse need, kelle isad polnud vaimulikust seisusest.

Ka esimese põlvkonna komi rahvuslased G. Lõtkin ja I. Kuratov omandasid hariduse venekeelsetes koolides. Mõlemal oli algul koolis keelebarjääri tõttu raskusi. Need varase nooruse negatiivsed, omaenda etnilise päritoluga seostuvad kogemused võisid olla üheks rahvuslike tunnete lätteks. Paljud komi päritolu haritlased tegid oma etnilise taustaga seotud isiklikest halbade kogemustest järelduse, et sellest taustast tuleb vabaneda ning valisid venestumise. Lõtkin ja Kuratov otsustasid jääda komideks ning töötada selle nimel, et parandada oma etnilise rühma ühiskondlikku prestiiži, et nende järel tulevatel komidel oleks kergem. 1861. aastal olid nad omavahel põgusas kirjavahetuses, ent kokku nad teadaolevalt ei saanud ning sõpru neist ei tulnud. Võimalik, et teineteises nähti rivaale.

Nii Lõtkin kui Kuratov töötasid komide emantsipeerumise nimel. Nad püüdsid luua modernse kultuuri komi varianti (komi rahvust) ning selleks tuli esimeste asjadena luua komi kirjakeel, ajalookäsitlus ja kirjandus. Oma tegevuse käigus põrkusid nad korduvalt impeeriumi rahvuspoliitikaga. Impeeriumis valitseva olukorraga rahulolematu Lõtkin liitus 1860. aastate algul narodnikutega. Ta unistas oma rahva hariduspõllul töötamisest ning taotles haridusministeeriumilt kooliõpetaja ja koolide inspektori kohta Ust-Sõssolskisse, ent ei saanud seda. Võib-olla sundis Poola Jaanuariülestõus keskvõime pelgama natsionalismi tõusu ka siseperifeerias ning Lõtkinit ei lastud kodumaale seetõttu.

Varane komi rahvuslus keskendus eelkõige komi keelele ning selles pole midagi üllatavat – keel oli peamine, mis komisid venelastest eristas, mille poolest komid venelastele alla jäid – neil polnud oma kirjakeelt. Lõtkin kasutas komi kirjakeele arendamisel edukalt ära Stefani loodud vana-komi kirjakeele traditsiooni ja mingil määral ka Ilminki süsteemi. Ta tõlkis komi keelde vaimulikku kirjandust, sest see oli praktiliselt ainus komikeelsele kirjasõnale avatud legaalne eksisteerimiskanal ning end Permi Stefani komikeelse misjonitöö jätkajana ning Ilminki mõttekaaslasena esitades õnnestus tal saavutada võimude teatav toetus ja publitseerida rida komikeelseid raamatuid, milles ta arendas russismivaba komi kirjakeelt. Lõtkin soovis, et tema raamatud võetaks kasutusele Komimaa koolides ning neis sisalduvad rahvuslusest kantud kirja-keelealased ideed leviks komi noorsoo seas. Võimude vastuseisu tõttu ei saanud see plaan teoks, Lõtkin ei saanud soovitud ligipääsu hariduse andmisele Komimaal ning tema kirjakeel jäi rahvale võõraks. Kuratovi saavutused komi kirjakeele arendamisel on tagasihoidlikumad. Tal ei õnnestunud saada soovitud haridust ning oma keeleteaduslikke kirjutisi, aga ka heas ja elavas komi keeles luuletusi sai ta avaldada vaid osaliselt. 1860. aastate keskel sattus Kuratov pahuksisse Ust-Sõssolski kohalike võimudega. Ta suri küllaltki noorelt kaugel kodumaalt.

Huvitavaks Lõtkini ja Kuratovi keeleteaduslikke töid ühendavaks jooneks on nende äge kriitika oma lingvistidest eelkäijate suhtes. Tegemist on märgiga

vastuoludest erinevate lähenemiste vahel komi keelele. Riigitruude komi vaimulike jaoks oli komi keel eelkõige vahendiks õigeusu viimisel rahvani. Erinevalt rahvuslastest ei olnud nad huvitatud komi kirjakeele iseseisvast arengust ning komi kõrgkultuuri sünnist. 19. sajandi II poolel hakkasid nad tasapisi minetama positiivset rolli, mis neil varasemal ajal oli komi kirjakeele arengus olnud. Vana, russismirohke komi kirjakeele traditsiooni esindavate komi vaimulikelt pärineb suur osa Lõtkini komi kirjakeele kriitikast. Akadeemilised keeleteadlased olid eelkõige huvitatud komi keele kui peagi välja sureva keele päästmisest võrdleva keeleteaduse jaoks. Komi keele arendamises nad oma ülesannet ei näinud. Komi rahvuslaste silmis olid nad võõrad, kes ammutavad Komimaalt toorainet oma karjääriks ilma midagi vastu andmata. Seega tegeleti komi keelega, sh kirjakeelega üsna erinevatest huvidest lähtudes ning erinevate lähenemiste vahel tekkisid pinged, mis eelkõige väljendusid rahvuslikult meelestatud komi haritlaste vimmas teiste komi keelega tegelejate suhtes.

Rahvuslused pole reeglina monoliitsed, nende sees eksisteerivad erinevad, teineteisega võistlevad ideed ja suunad. Ka komi natsionalismis on juba tema tekkeperioodil täheldatavad erinevad arusaamad komide ajaloost ning õigeusu rollist selles. Komide ristiusustamine 14. sajandi lõpul Permi Stefani poolt tekitas vastakaid arvamusi. Lõtkini jaoks oli Stefani aeg komi ajaloo kuldajastuks. Ta nägi Stefanis justkui komi kultuuriheerost, vana komi kirjakeele loojat ning "paganlikust" muinasajast eriti ei hoolinud. Kuratovil oli komi muinasaja vastu märksa suurem huvi, animistlike komide vaimne liider Pam oli talle pigem sümpaatne. Ka Žakov ja Nalimov tundsid kristluse-eelse komi kultuuri ja eriti usundi vastu suurt huvi. Žakov kaldus komi muinasaega koguni idealiseerima, nii nagu Lõtkin idealiseeris Stefani loodud Permi piiskopkonda. Žakovi jaoks oli Stefan Moskva käsilane, Pam aga esindas muistsete vabade komide vastupanu Vene vallutuspüüetele. Seega ei kujunenud vaadeldaval perioodil mingit ühtset nägemust rahvuslikust ajaloost. Erinevad ajalookäsitlused olid ilmselt seotud nende pooldajate suhtumisega õigeusku kaasajal. Lõtkin tegi kirikuga koostööd, Kuratov ja Žakov suhtusid sellesse kriitiliselt, olid sellega pahuksis.

Komi rahvuslased mõtlesid varakult komi kirjanduse loomisest, püüdsid sellele alust panna, sest üks asi, mis rahvusel pidi olema, oli kirjandus. Suuri edusamme sellel teel siiski ei tehtud, põhjuseks võimude eitav suhtumine ilukirjandusse talupojarahvaste keeltes. Lõtkin ja Kuratov kirjutasid mitmeid suure potentsiaaliga rahvuslikke äratusluuletusi (Lõtkini luuletus "Laimatud komi inimestele", 1855; Kuratovi "Komi keel", 1857), ent nende levik jäi tsaarivõimu rahvuspoliitika tõttu äärmiselt piiratuks.

Loomulikult tegelesid rahvuslikult meelestatud komi haritlased ka komi folkloori kogumise ja uurimisega. See on kultuurirahvusluse jaoks tüüpiline ainevald. Oma ajalookroonikaid "talupojarahvaste" noortel rahvuslustel reeglina ette näidata polnud (hea kui võõrastegi poolt koostatud kirjalikke ajalooallikaid leidis) ning ka kirjandus oli alles sündimas. Folkloor on sellisel puhul pea ainus maardla, kust rahvuse ehitamiseks materjali ammutada. Komi rahvaluulet

kogusid nii Lõtkin kui Kuratov. Lõtkinil õnnestus seda mõnevõrra ka avaldada. Seda tööd jätkasid Žakov ja Nalimov ning eriti viimase töödes jõudis komi folkloori uurimine juba professionaalsele tasemele.

20. sajandi esimestel aastatel on komi natsionalismi varem väga hõredas kangas märgata olulist tihenemist. Vanaks jäänud Lõtkini kõrvale ilmub lavale uus põlvkond rahvuslusest puudutatud komi haritlasi (K. Žakov, V. Popov, A. Martjušev, V. Nalimov, A. Tšeussov). Tähelepanu väärib, et kõik nimetatud peale Martjuševi pärinesid Ust-Sõssolski külje all paiknevast Võlgorti vallast ning olid enam või vähem seotud Võlgorti vallakooli ja sealse õpetajanna F. Zabojevaga (G. Lõtkini õetütar ja kaastööline). Ilmselt vahendas just Zabojeva neile esmaselt G. Lõtkini ideid ja seega rahvusluse diskursust üldse. Mitmetel noorema põlvkonna komi haritlasel oli Lõtkiniga ka isiklike kokkupuuteid. Lõtkin oli neile autoriteediks ja eeskujuks, nad olid lugenud tema peateost ja muid töid ning need olid mõju avaldanud.

Noor põlvkond on aktiivsem ja jõulisem ning tema energia avaldub põhiliselt peale 1905. aastat. Komi rahvuslus muutub mitmekesisemaks ja laiahaardelisemaks, see ei piirdu enam ainult keele, rahvaluule ja ajaloo probleematikaga, vaid ilmutab huvi ka kaasaegse majanduse ja ühiskonnaelu muude tahkude vastu, muutub poliitiliselt aktiivseks. Näiteks V. Popov ja A. Martjušev püüavad oma kaasmaalaste (rahvuskaaslaste) huve kaitsta ning elu parandada läbi maakondliku semstvo.

Komi haritlaskond, eriti selle rahvuslusest puudutatud osa, oli üsna väike ja läbipõimunud. Paistab, et rahvuslus levis oma algfaasis eelkõige isiklike kontaktide vahendusel ning oli justkui suhteliselt väikese sugulus- ja sõprus-sidemetega läbipõimunud seltskonna asi. Sarnaseid tähelepanekuid on tehtud ka ameerika (vt Deutsch 1953: 32–34) ja eesti varase rahvusluse kohta (Laar 2005: 366–372, 390–391).

Kui nüüd 1. peatükis puudutatud teoreetiliste küsimuste juurde tagasi pöörduda, siis võib nentida, et komi rahvusluse puhul on tegemist idapoolsele Euroopale tüüpilise etnilise rahvuslusega. Uurimuses vaadeldud perioodil ei jõudnud komi rahvuslus kaugemale Hrochi A faasist. Oma raamatu “Social Preconditions of National Revival in Europe” uuele väljaandele 1997. aastal kirjutatud eessõnas loetleb Hroch Euroopa väikerahvaste “rahvusliku taassünni” edukale A faasile iseloomulikke saavutusi – uue rahvuse ja selle territooriumi selge eristamine naabritest, keele kodifitseerimine, rahvusliku ajalookäsitluse loomine (Hroch 2000: XV).

Komide arvukuse ja nende asuala ulatuse vastu hakati huvi tundma juba 18. sajandi lõpul (I. I. Lepjohhin, J. G. Georgi), ent selgema ettekujutuseeni sellest, kes on komid ja kes mitte, kus nad elavad ja kui palju neid on, jõuti alles 19. sajandi keskpaigaks (näiteks P. von Köppeni Euroopa-Venemaa etnograafiline kaart). Komide asuala, arvukus ja erinevad rühmad on teemaks ka esimestele komi rahvuslastele (G. Lõtkin, I. Kuratov, K. Žakov).

Komi keele kodifitseerimisega ehk moodsa komi kirjakeele loomisega hakati tasapisi tegelema 19. sajandi algul. Ühelt poolt tegid seda vaimulikke, aga ka tarbetekste komi keelde tõlkivad haritlased (enamasti komi päritolu vaimulikud), teisalt komi keelt uurima asunud keeleteadlased (A. J. Sjögren, F. J. Wiedemann, N. P. Popov, A. I. Popov, P. I. Savvaitov jt). 19. sajandi II poolel läks juhtroll komi kirjakeele arendamisel komi rahvuslastele (G. Lõtkin, I. Kuratov), ent üldtunnustatud standardkeeleni tsaariajal ei jõutudki, põhjuseks muuseas riigivõimu vastuseis.

Komimaa ajaloole hakkasid juba 18. sajandi II poolel ülevenemaalises kontekstis põgusat tähelepanu pöörama vene ajaloolased (Tatištšev, Lomonosov). 19. sajandi I poolel sekundeerisid neile Komimaast ja komidest kirjutavad vene autorid (N. P. Brussilov, I. I. Puškarev). Samal ajal huvitus komide ajaloost ka fennougrist Sjögren ning edasi, juba lokaalsemast perspektiivist, kohalikud venelastest sürjanofiilid (S. J. Melnikov, M. I. Mihhailov) ja komi haritlased. Loomulikult oli komi ajalugu oluliseks teemaks esimestele komi rahvuslastele.

Niisiis ulatub komide “rahvusliku taassünni” A faas mõnes punktis tagasi 18. sajandi lõppu ja 19. sajandi algusesse ning kestab vähemalt 1905. aastani. Minu arvates eristuvad selles pikas A faasis kaks kvalitatiivselt erinevat perioodi. Komide, nende asuala, keele, kultuuri ja ajaloo esialgse avastamise ajajärku (18. sajandi lõpp ja 19. sajandi algus) ei saa kindlasti vaadelda osana komi rahvuslusest. Küll aga oli tegu selle eellooga – rahvuslus kui kultuurimudel kinnitas Venemaal tasapisi kanda ja jõudis otsapidi ka Komimaale. Alates 1850. aastaist aga läheb komide kui etnilise rühma ja Komimaa kui selle rühma territooriumi defineerimine, komi kirjakeele arendamine ja komi ajaloo uurimine tasapisi üle enam või vähem rahvuslikult meelestatud komide endi kätte, sünnib komi ilukirjandus ning ühes selle kõigega ka komi rahvuslus. Seega jaotub Hrochi poolt tervikuna kujutatud rahvusluse A faas vähemalt komide puhul kaheks kvalitatiivselt erinevaks perioodiks, mida tinglikult võiks iseloomustada sõnaühenditega “huvi väljast” ja “algus kohapeal”. Komi rahvuslus kui modernse kultuurimudeli konkreetne variant sai alguse 1850. aastail (“algus kohapeal”), selle eellugu (“huvi väljast”) algas aga juba 18. sajandi lõpul. Muidugi ei tähenda see, et “huvi väljast” oleks 19. sajandi keskpaigas äkki otsa saanud, see jätkus ning sündiv komi rahvuslus astus sellega konflikt-sesse dialoogi. 18. sajandi lõpul alanud “huvi väljast” polnud seotud kohalike arengutega Komimaal vaid tähendas natsionalismi kui uue kultuurimudeli levikut. “Algus kohapeal” oli kohalik vastus sellele levikule, uue konkreetse natsionalismi sünd. See viimane ei vaja eriti kohalikke ühiskondlikke eeldusi, ent püsima ta nendeta ei jää.

Arvan, et 20. sajandi alguseks oli komi rahvuslus valmis üleminekuks B faasi ning see faas olnuks võib-olla edukas, sest mingisugused ühiskondlikud eeldused olid selleks olemas. Rahvuslused ei saa aga areneda vaid oma sisemistest seaduspärasustest lähtudes, arvestada tuleb ka olemasolevate riikide rahvuspoliitikaga. Paljud rahvusluse uurijad, sh Gellner ja Hroch, ei pööra

sellele minu arvates piisavalt tähelepanu. Vene rahvuspoliitika suutis vaadeldaval perioodil komi rahvusluse arengut üsna edukalt pärssida ning hoidis seda jõuga A faasis kinni. Olid olemas mõned komi natsionalistid, kes panid aluse modernse kultuuri komi variandile (komi rahvusele), ent mingit laiemat sotsiaalset liikumist, komi rahvuslikku liikumist nende ideede elluviimiseks vaadeldaval perioodil ei tekkinud. Komi rahvuslased tegid mõned “rahvusliku taassünni” B faasile iseloomulikud katsed oma ideid rahva hulgas propageerida. Lõtkin kutsus oma raamatute eessõnades korduvalt üles kaastööle komi kirja-keele loomisel ja komi rahvaluule kogumisel ning püüdis levitada oma käsitlust komi ajaloost, ent erilist edu tal polnud. Võimalused rahvuslikuks propagandaks olid ka äärmiselt piiratud, suuresti tsarismi rahvuspoliitika tõttu. Komi ajakirjandust polnud, komikeelset ilukirjandust üldiselt ei avaldatud ning enamik komisid ei osanud niikuinii lugeda. Komi rahvuslastel ei õnnestunud vaadeldaval perioodil komikeelse rahvastiku eneseteadvust oluliselt mõjutada. Rahvahulgad polnud rahvusluse vastuvõtuks veel päriselt valmis, aga rahvuslus oli juba olemas ning ootas rahvastiku küpsemist (rahvusluse ühiskondlike eelduste paranemist) ja väliste olude (Venemaa rahvuspoliitika) leevenemist, et levida ja juurduda.

Komi rahvusluse võrdlemise teiste töös vaadeldud siseperiifeeria rahvuslustega teeb raskeks viimaste vähene uuritus. Rahvusluse ühiskondlike eelduste võrdlev analüüs (1897. aasta rahvaloenduse andmete põhjal) näitas, et komidel olid need eeldused suhteliselt kõige paremad. Komide “trumpideks” olid suhteliselt suur sotsiaalne mobiilsus ja suhteliselt levinud kirjaoskus.

Kesk-Volgamaa rahvastel aitas teatavat ühiskondlikku mahajäämust komidest korvata Ilminki süsteemi mõju. Koguni nii tõhusalt, et peale 1905. aastat olid näiteks marid komidest rahvuslikus mõttes tunduvalt aktiivsemad. Kindlasti tuleb silmas pidada sedagi, et maride, aga ka udmurtide etnilist eneseteadvust toetas oluliselt määral säilinud animism. Maridel tekkis sellelt põhjalt 1880.–1890. aastail isegi üks moderniseerumise ja venestamise vastu suunatud nativistlik sekt *Kugu sorta* (Suur küünal) (vt Lallukka 2003: 139–140).

Karjala rahvusluse ühiskondlikud eeldused olid 1897. aasta rahvaloenduse andmete põhjal vaid pisut kehvemad kui komidel. Neilgi olid oma kaupmehed, ent oma vaimulikkond puudus. Karjala rahvuslust vaadeldaval perioodil siiski ei sündinud. Soome natsionalism oli juba valmis ning karjalaste jaoks üsna atraktiivne. Ilmselt sobis see karjalastele liialt hästi ja oma variandi jaoks ei jäänud ruumi.

Rahvuslus kui modernne kultuurimudel võtab erinevates sotsiaalsetes kontekstides erinevaid vorme ning mingi ühe kõikehõlmava teooriaga on seda nähtust ilmselt võimatu lõpuni ära seletada. Iga juhtumit tuleks käsitleda eraldi. Selleks, et ühe rahvusluse sünniprotsesse mõista tuleb põhjalikult uurida selle laiemat sotsiaalset konteksti, kohalikke ühiskondlikke eeldusi ning muidugi selle rahvusluse loojaid – rahvuslasi, nende sotsiaalset tausta, suhtlemisvõrgustikke, ideid ja ettevõtmisi. Käesolevas uurimuses ongi püütud seda teha.

LISAD

Lisa A

Ilminski süsteem

Eellugu. Pärast Kaasani khaaniriigi vallutamist 16. sajandi keskel arvati sealse islamiusulise tatari ülemkihi esindajad reeglina Moskva tsaaririigi aadli hulka ning nende ühiskondlik positsioon säilis. Khaaniriigi tatarlastest, tšuvaššidest, mordvalastest, maridest ja udmurtidest lihtrahvas jäi jassakitalupoegadeks. Lihtsalt maksud läksid nüüdsest Moskva riigikassasse. Kohalike jassakitalupoegade pärisorjastamine oli keelatud, ilmselt ülestõusude kartusel. Esimese Kaasani peapiiskopi Gurii (1555–1563) eestvõttel püüti kohalikke animiste ja moslemeid õigeusku pöörata ning osalt kohalikes keeltes läbi viidud misjonitöö oli ka mõningat edu. Tekkis esimene ristitud tatarlaste rühm (*starokreštšjon-nõje*). Ristimata “muulastel” oli linnamüüride vahel elamine keelatud. Peale Gurii surma misjonitöö vaibus ning enamuse endise khaaniriigi elanikkonnast jäi oma vana usu juurde. Kesk-Volgamaa viljakatele aladele hakkas varsti peale piirkonna Moskvaga ühendamist saabuma vene talupoegi, osa kohalikkude rahvast rändas nende surve all kaugemale lõunasse ja itta. Tuli ette ka administratiivselt suunatud sunniviisilist ümberasustamist. Üldiselt oli Moskva poliitika Kesk-Volgal kuni 17. sajandi lõpuni üsna pragmaatiline ja paindlik. Sündiva impeeriumi keskvoim oli huvitatud eelkõige stabiilsusest. Kohaliku islamiusulise tatari eliidiga tehti koostööd. Tatari aadli täielikku sulandumist Vene eliiti takistas siiski islami usk. Peeter I ajal võeti kurss Kesk-Volgamaa tihedamale integreerimisele. Tatari aadlile anti valida (1713) – kas pöördute õigeusku või jääte ilma oma maavaldustest ja õigeusklikest talupoegadest. Väiksem osa tatari aadlist, peamiselt kõige suuremad maavaldajad, läksid üle õigeusku, säilitasid oma mõisad ning nad arvati päriliku aadli hulka. Edaspidi nad venestusid. Tatari aadli enamik jäi islami usule truuks ning kaotas oma valdused ning privilegeeritud positsiooni. Neist said riigitalupojad, paljud hakkasid tegelema kaubandusega. Ka endised jassakitalupojad muudeti 18. sajandi algul riigitalupoegadeks. Nende kohustused ja maksud kasvasid sellega seoses. Lisandus uus ristiussustamise laine, mis oma haripunkti jõudis 1740. aastail. Kasutati piitsa ja prääniku poliitikat. Õigeusku pöördunud vabastati nekrutikohustusest ning kolmeks aastaks ka pearahast. Need kohustused pandi täiendavalt sellele elanikkonnaosale, kes jäi kindlaks oma vanale usule. Selline poliitika näis töötavat ning enamik tšuvašše, mordvalasi, marisid ja udmurte võtsid õigeusu vastu. Koormiste osas vastristituile tehtud järeleandmised võeti kiiresti tagasi. Ristimine jäi põhiliselt formaalseks, sisuliselt säilitasid need rahvad oma varasema animistliku usu. Islamiusuliste tatarlaste õigeusku pööramiseks kasutati eriti agressiivseid meetodeid. Mošeed ei tohtinud olla kirikute läheduses, moslemid ei tohtinud kirikute läheduses elada, uusi kirikuid tuli aga aina juurde. 1740–1743 lammutati Kesk-Volga piirkonna 536 mošeest 418. Uusi mošeesisid ehitada ei lubatud. Tatari lapsi pandi vägisi misjonikoolidesse, korraldati risti-

käike läbi islamiusuliste külade jne. Sellise poliitika tulemusena tekkis uus ristitud tatarlaste rühm (*novokreštšjonnõje*), aga üldiselt jäid tatarlased siiski islamile truuks. Vägivaldne ristiusustamine sageli isegi kinnitas nende varasemat usku. Valgustatud absolutismi vaimus valitsenud Katariina II (1763–1796) loobus sunniviisilisest ristiusustamisest ususalливuse kasuks. Enamik islami-usuliste vastu suunatud diskrimineerivaid määrusi tühistati. Tatari kaupmeestele anti kaubandusprivileege, mis võimaldasid neil oma majanduslikku mõjusfääri haarata suure osa Kasahstanist ja Kesk-Aasiast. Nende tegevus aitas kaasa Vene ekspansioonile sellel suunal. Tatari kaupmeeskond kogus saadud privileegide arvel mõju ja jõukust ning kujunes 19. sajandil islami reformiliikumise ja moodsa tatari rahvusluse peamiseks sotsiaalseks toeks. Impeeriumi islamiusuliste valitsemiseks loodi 1788. aastal Islami vaimulik nõukogu eesotsas Ufaas resideeriva muftiga. See oli midagi õigeusu kiriku valitsemiseks mõeldud Püha Sinodi islami vaste taolist, riiklik ametkond, mis mõeldud eelkõige islami vaimulikkonna kontrollimiseks. Samas tähendas see ka islami riigipoolset tunnustamist. (Rorlich 1986: 38–43; Kappeler 1997: 29–31; Geraci 2001: 20–22)

19. sajandi I poolel seisis õigeusu kirik Kesk-Volgamaal silmitsi tõsise probleemiga. Juba alates 16. sajandi keskpaigast õigeusku pööranud animistid ja moslemid lahkusid massiliselt kiriku rüpest ning apostasias ei näidanud vaibumise märke. Näiteks 1828. aastal osales umbes 4000 niidumari ja udmurti avalikul animistlikul ohverdamiseremoonial Tšarevokokšaiski maakonnas (Bernštam 1990: 140). Veelgi suuremat ohtu nähti islami pealetungis. See ei puudutanud mitte ainult tatarlasi ja teisi türki rahvaid, vaid ka mordvalasi, marisid ja udmurte. Kohalikud võimud pelgasid sedagi, et Volgamaa ja lõunapoolsete steppide soome-ugri ja türki rahvastik keeleliselt ja kultuuriliselt tatari-seerub, saab osaks tatari rahvusest. Tihedalt islamiga seonduv tatari kirjakeel oli piirkondlik *lingua franca*. Venekeelne haridussüsteem Volgamaal oli väga puudulik ning kohalike “muulaste” lapsed ei osanud reeglina vene keelt. Sellises olukorras olid islami algkoolid (*maktebe*) atraktiivsed ka vormiliselt õigeusklikele “muulastele” (Pobedonostsev 1892: 143–144; Bernštam 1990: 139; Dowler 1995: 517–518). Midagi oli vaja ette võtta. 1842. aastal avati Kesk-Volgamaa pealinnas Kaasanis kõrgeimat kiriklikku haridust andev vaimulik akadeemia. Enne seda oli riigis sellise tasemega kiriklikke õppeasutusi vaid kolm – Peterburis, Moskvas ja Kiievis. Kiriku ladvikus loodeti, et Kaasanisse asutatud vaimulik kõrgkool aitab leida efektiivseid alternatiive senistele, ilmselt ebaõnnestunud misjonitöö meetoditele (administratiivne sund, ajutised majanduslikud soodustused vastristituile). Seni olid venelastest misjonärid õigeusku kuulutanud peamiselt vene keeles, millest Kesk-Volga rahvaste esindajad reeglina aru ei saanud. Kaasani vaimulikus akadeemias hakati piirkonna keelte õpetamisele suurt tähelepanu pöörama. Uue kõrgkooli esimeste lõpetajate seas oli 1846. aastal ka Nikolai Ilminski. (Kappeler 1997: 194; Geraci 1997: 325–326)

Nikolai Ivanovitš Ilminski sündis 1821. aastal Pensas kohaliku protoierei (ülempreestri) pojana, lõpetas Pensa vaimuliku seminari ning läks edasi õppima Kaasanis avatud vaimulikku akadeemiasse. Tema õppeedukus oli suurepärase, kohe peale lõpetamist pakuti Ilminskile akadeemias tööd tatari ja araabia keele õppejõuna. 1847 loodi keskvõimu initsiatiivil oma ala juhtivatest õpetlastest koosnev tõlkekomitee eesotsas professor A. K. Kazem-Bekiga, kes oli vaimulikus akadeemias olnud Ilminski õpetaja. Komitee ülesandeks oli tõlkida tatari keelde õigeusu olulisemad tekstid, et ristitud tatarlased (krjašeenid) neist aru võiksid saada. Selle komitee koosseisu arvati ka Ilminski. Tõlked tehti tatari kirjakeelde²²², Vene impeeriumis tunnustatud vanasse kultuurkeelde ning avaldati 1850–1851. Justkui töötasuks määrati Ilminskile stipendium enesetäiendamiseks Lähis-Idas. Kaks ja pool aastat veetis ta juhtivates islamikultuuri kolletes (Damaskuses, Konstantinoopolis, Kairos), tegeles araabia käsikirjadega, õppis islami õpetust tundma kõigis selle üksikasjades. 1854. aastal naases Ilminski Kaasanisse, temast sai sealse vaimuliku akadeemia islamivastase osakonna juhataja. Ilminski võttis oma tööd tõsiselt ning tatari lihtrahvaga suheldes märkas ta peagi, et Kazem-Beki juhitud tõlkekomitee väljaannetest ei saada aru. Parem polnud lugu ka 19. sajandi algul publitseeritud tatarikeelse vaimuliku kirjandusega (näiteks 1803 ilmunud tatarikeelne katekismus). Häda oli selles, et kõik need tõlked olid tehtud tatari kirjakeelde, mis kubises araabia ja pärsia laenudest ning mille ülesmärkimiseks kasutati araabia kirja. See oli eliidi kirja-keel, mis oli levinud suurel territooriumil, ent mida mõistis vaid väikesearvuline haritud kõrgkiht. Mullad oleks neist tõlgetest aru saanud, aga nemad ei soovinud neid lugeda. Akadeemia tollane juhtkond hakkas Ilminskit süüdistama liigeses sümpaatias islami suhtes ning ta oli sunnitud töölt lahkuma. 1858–1861 oli Ilminski Orenburgi piirikomisjoni teenistuses. Selles ametis puutus ta kokku kasahhidega, sh kohaliku rahvaalgustaja Altõnsariniga²²³. Kasahhid oli tollal islamiga veel üsna nõrgalt seotud, ent islami ja tatari kultuuri mõju kasahhi steppides oli kasvamas. Oma kirjakeelt kasahhidel polnud. Ilminski hakkas kasahhi keele vastu huvi tundma ning koostas muuseas omal algatusel esimese kasahhi-vene sõnaraamatu, mis avaldati 1860–1861. See oli esimene kasahhi-keelne trükis, oluline tähis kasahhi kirjakeele ajaloos. (Znamenski 1892: 13, 82–83; Kreindler 1979: 6–8; Tuna 2002: 266)

1861. aasta detsembris naases Ilminski Kaasanisse. Temast sai Kaasani ülikooli türki keelte professor. Ühtlasi hakkas ta taas ida keeli õpetama ka vaimulikus akadeemias. Samal ajal Volgamaa “muulaste” taganemine õigeusust aina jätkus. Vormiliselt õigeusklikud tatarlased (krjašeenid) kippusid islami rüppe libisema. Ilminski võttis selle probleemi lahendamise oma südameasjaks. Oma

²²² Nn vanatatari kirjakeel kujunes vanatürgi kirjakeele kohaliku variandi baasil Kaasani khaaniriigis välja 15. sajandiks ning oli kasutusel kuni 19. sajandi keskpaigani. Vanatatari kirjakeelt kasutasid lisaks tatarlastele ka baškiirid, kasahhid ja kirgiisid.

²²³ Öbõrai (Ibrai, Ibrahim) Altõnsarin (1841–1889), kasahhi haridustegelane, kirjanik ja folklorist.

seniste kogemuste valguses hakkas ta otsima teid, kuidas kinnitada õigeusklikke tatarlasi nende usus.

Ideed. Ilminski oli suurepärane keeleteadlane, tõeline kristlane ning Venemaa patrioot. Oma seniste kogemuste najal jõudis ta 1860. aastate algul äratundmisele, et “muulasi” saab õigeusu ja seega Venemaaga siduda vaid nende emakeelte kaudu. Selleks, et “muulasi” õigeusustada, oli vaja neile anda emakeelsed jumalateenistused, tähendab aga ka kirjasõna ja algkoolid, ning omakeelne haritlaskond kõige selle teenindamiseks. Ilminski süsteem oli sihitud islami pealetungi vastu. Selle peamiseks sihtrühmaks olid krjašeenid, aga ka osaliselt animistlikud soome-ugri rahvad ja tšuvašid. Tähelepanu pöörati ka rahvastele, kelle sidet islamiga peeti nõrgaks (näiteks baškiirid ja kasahhid). Arvati, et nad on õigeusu ja vene kultuuri mõjutustele suhteliselt avatud. Veendunud moslemite õigeusku pööramist eesmärgiks ei seatud. (Dowler 1995: 517, 519)

Ilminski suhtumine keelde sarnanes Herderi omale. Ta oli seisukohal, et emakeel määrab ära inimese ja kogu rahva vaimulaadi ja maailmavaate olemuse. Ta arvas, et emakeel on sirgeim, õigupoolest ainus tee inimese ja rahva mõistuse ja südameni. Seda teed mööda tahtis Ilminski viia kohale õigeusu sõnumi. Emakeelse hariduse abil tahtis ta muuta “muulaste” maailmavaate aluseid. Ilminski kirjutas, et vaid emakeele abil võib rahvast tervikuna edukalt tegeliku kristluse juurde juhtida. Seevastu võõras keel pole iial võimeline tegema kristlusest kogu elanikkonna üldrahvalikku varandust (Ilminski 1913: 13). Ilminski kuulus nende hulka, kes defineerisid venelaseks olemist religioosselt, õigeusu kaudu. Õigeusk oli tema jaoks veneluse tuum ning ta arvas, et kui “muulastest” saavad tegelikud õigeusklikud, siis viib religioosne ühtsus venelastega lõpuks vältimatult nende keelelise ja kultuurilise venestumiseni (Sbornik 1869: 5; Smirnov 1892: 764; Ilminski 1913: 2–3; Voskressenski 1913: X, XXI; Kreindler 1979: 10; Dowler 1995: 519; Geraci 2001: 77). Ilminski polnud uue ajastu vene natsionalist, kaasaegne vene rahvuslus, eriti selle sekulaarsem tiib, mis rõhutas vene keelt rahvuse ja impeeriumi integreerijana, jäi talle võõraks. Ta oli pigem konservatiiv, nagu ka teda protežeerinud D. A. Tolsstoi ja K. P. Pobedonostsev.²²⁴ Ilminski isikliku väärtustesüsteemi alus oli õigeusk ning tema jaoks oli esmatähtis “muulaste” tegelik õigeusustamine. Keeleline venestumine oli sekundaarne ja pidi õigeusustamisele paratamatult

²²⁴ Dmitri Andrejevitš Tolstoi (1823–1889), krahv, Vene riigitegelane. Oli 1865–1880 Püha Sinodi ülemprokurör ning 1866–1880 ühtasi ka haridusminister. 1880. aastast Riiginõukogu liige, 1882. aastast siseminister ja sandarmite šeff ning ühtlasi ka Teaduste Akadeemia president. Kuulus tugeva keskvõimu pooldajate hulka, seisis aadli huvide eest.

Konstantin Petrovitš Pobedonostsev (1827–1907), Vene riigitegelane. Õpetas tulevas-tele tsaaridele Aleksander III-le ja Nikolai II-le õigusteadust. Riiginõukogu liige aastast 1872. 1880–1905 oli Püha Sinodi ülemprokurör, mõjutas oluliselt ka riigi hariduspoliitikat. Peale 1905. aasta 17. oktoobri manifesti läks erru.

järgnema. Suruda “muulastele” peale vene keelt, ilma õigeusuta näis talle tarbetuna (Voskressenski 1913: XIV–XV; Lallukka 1987: 147, 159; Geraci 2001: 79). Ühes kirjas haridusministrile kirjutas Ilminski, et tema ja ta kaastöölised võtavad venelast kui ideaali ning püüavad kindlustada, et see oleks ideaaliks ka “muulastele” (Ilminski 1911: 244, tsit Lallukka 1987: 147; Dowler 1995: 519). Selle vene ideaali põhisisuks oli aga õigeusk. Ilminski süsteemi kasvandik ja veendunud pooldaja, udmurdi õpetaja Ivan Mihhejev²²⁵ sõnastas “muulaste” venestamise eesmärgi nii, nagu seda ilmselt mõistis Ilminski – teha votjakkidest (udmurtidest) kiriku tõelised pojad ja Vene tsaari truud alamad.²²⁶

Vene avalikkuses peeti impeeriumi idapoolseid rahvaid üldiselt maha-jäänuks ja mitte-tsiiviliseerituiks. Neis ei nähtud venelastele võistlejaid ei poliitilises ega kultuurilises mõttes. Arvati, et idapoolsed rahvad pole veel rahvusluse ajastusse jõudnud ja võib-olla ei jõuagi kunagi. Etnilised eripärad impeeriumi idaosas näisid üldiselt ohutuina. Idas oli siiski ka üks suur probleem – islamiusulised tatarlased. Nendes nähti venelastele võistlejat. Peljati nende arvavat võimet assimileerida väiksemaid, iseenesest ohutuid “muulaste” rühmi. Siit lähtuski Ilminski süsteem – “muulaste” sisuline õigeusustamine ja seega venelastele lähendamine emakeelse misjoni- ja haridustöö vahendusel. Ilminski ei kartnud emakeelse kooli, kiriku, kirjasõna ja haritlaskonna baasil võrsuda võivat “muulaste” separatismi. Tõenäoliselt pidas ta “muulasi”, kelle vaimseid võimeid ta küll üsna kõrgelt hindas, siiski võimetuks looma oma kõrgkultuure. Väikesed, teineteisest keeleerinevuste läbi lahutatud “muulaste” rühmad oleksid õigeusu kaudu venelastega ühendatud, suhtuksid moslemitest tatarlastesse vaenulikult ning sulaksid lõpuks venelastega kokku. Tuleb lihtsalt anda väike tõuge ning ajalugu kulgeb oma loomulikku rada. Ilminski konservatiivne strateegia arvestas sellega, et tal on aega mõjuda, see oli mõeldud andma tulemusi pikemas perspektiivis, mitte otsekohe. Aja jooksul jõuavad “muulased” vene tsivilisatsiooni juurde ise ja vabatahtlikult, sest nad veenduvad selle paremuses (Ilminski 1895: 398–399; Geraci 2001: 80–81; Toulouze 2003: 129–138). Emakeelses koolis ärkab “muulastes” teadmistejanu, mida nad saavad kustutada ainult vene keele vahendusel, sest oma kõrgkultuuri neil pole, aga vene keele oskuse on nad koolist kaasa saanud (Ilminski 1913: 2–3; Voskressenski 1913: X). Ilmselt soovis Ilminski “muulastele” lihtsalt head. Ta jagas

²²⁵ Ivan Stepanovitš Mihhejev (1876–1937), udmurdi haridustegelane, õpikute väljaandja, dramaturg. Lõpetas Kaasani õpetajate seminari 1896. Töötas aasta Karlõganis ning seejärel Kaasani õpetajate seminaris, samuti Kaasani õpperingkonna ja Püha Gurii vennaskonna tõlkekomisjonides. Tõlkis udmurdi keelde ja andis välja evangeeliumid (1904)(Udmurtskaja 2000: 486).

²²⁶ Mihhejev, kelles oli annus varast udmurdi natsionalismi, kirjutab, et udmurtide keeleline ja kultuuriline venestumine toimub vene talupoegadega külg külje kõrval elades iseenesest. Selline venestumine tähendab aga sageli udmurtide kõlbelist langust – levivad vargused, joomarlus ja muud tsiviliseerumisega seonduvad pahed (Mihhejev 1900: 204).

Vene avalikkuses laialt levinud usku vene kultuuri suurde assimileerimispotentsiaali. Ajaloo vältel olid venelased endasse sulatanud tohutult “muulasi” ning see protsess jätkus. Paljud vene riigimehed ja haritlased pidasid Vene impeeriumi Lääne-Euroopast võrsunud impeeriumitega võrreldes palju orgaanilisemaks ja loomulikumaks. Vene impeeriumis usuti olevat vähem sundi. (Geraci 2001: 81)

“Muulaste” harimiseks ja õigeusku pööramiseks tuli niisiis kasutada nende emakeelt, masside poolt igapäevaselt kasutatavat rahvakeelt, et olla kõigile arusaadav. Edukaks valgustustööks oli vaja ka emakeelset kirjasõna – vaimulikke raamatuid ja õpikuid, mille eelduseks olid sõnaraamatud ja grammatikad. Nendel rahvakeeltel puudus aga enamasti kirjalik vorm. Olemasolevat tatari kirjakeelt pidas Ilminski sobimatuks, kuna see seostus islamiga ja seisis pealegi rahvakeelest üsna kaugel. Seega oli vaja luua hulk uusi kirjakeeli. Uute kirjakeelte ülesmärkimiseks tuli kasutada õigeusu, vene keele ja kultuuriga seostuvat kirillitsat, mitte islami ja tatari kultuuriga seostuvat araabia kirja, mis konsonantkirjana oli pealegi vokaalirohkete keelte kirjapanemiseks üsna sobimatu. Kirillitsa aitaks “muulastest” lapsi vene keele õppimiseks ette valmistada, oleks omamoodi sillaks vene tsivilisatsiooni juurde ning kaitseks neid ühtlasi kultuurilise barjäärina islami ja tatari kultuuri mõjude eest (Kreindler 1979: 14; Dowler 1995: 518, 520). Erinevad tähestikud ideologiseeriti, nende abil pidi sikud eraldatama lammastest. Ilminskil polnud siiski kavas uutele kirjakeeltele lihtsalt vene tähestikku peale suruda, tema arvates olnuks see despootlik ja vangistav. Kui “muulaste” keelte foneetika seda nõudis, siis tuli kirillitsat täiendada vastavate lisamärkidega. Sellele pöörati suurt tähelepanu (Ilminski 1913: 5–7, 17–18; Ivanov 1975: 96–97; Kreindler 1979: 15). Ilminski oli omamoodi purist ning seisis kivalt iga keele eripära ja autonoomia kaitsel. See tuli tema herderlikust suhtumisest keelde. Näiteks kritiseeris ta Taga-Baikalimaal tegutsevaid vene misjonäre nende russismirohkete tõlgete pärast. Ilminski arvates ei küüni tõlked, mis vägistavad keele eripära, iialgi rahva hingeni ning on seetõttu kasutud. Ilminski püüdis vältida araabia ja pärsia laene, mida esines paljude Volgamaa keelte religioonialases sõnavaras ning asendada neid omasõnadega. “Muulaste” keeles kodunenud vene laenudega oli Ilminski valmis leppima, kui sobivat omasõna polnud. Aga ta pahandas tõlkijatega, kes säilitasid oma tõlgetes kogu kirikuslaavi ilukõne kõrgstiili, kasutasid vene lauseehitust ja kõnekäände. Ilminski arvates tuli tõlkida võimalikult lihtsalt ja loomulikult. Tõlkija peab võtma arvesse “muulaste” juures valitsevaid olusid, nende arusaamisvõimet. Vajadusel tuli tõlkimisel teksti lihtsustada, keerulisi asju seletada ja ümber öelda, nii et “muulased” saaksid aru õpetuse tuumast. (Zelenin 1902: 187; Kreindler 1979: 11–12)

Ilminski oli muuseas ka andekas pedagoog. Ta mõistis suurepäraselt, et vitsahirmus tuupimisest pole suurt kasu, see viiks vaid laste ja kogu elanikkonna võõrandumiseni koolist. Õppetöö “muulastele” mõeldud emakeelsetes koolides pidi toimuma hubases õhkkonnas ja kristlikus vaimus. Lapsi tuli positiivselt mõjutada, mitte karistustega ära hirmutada (Tuna 2002: 269). Ilminski

leidis, et kõige rohkem suudavad “muulaste” valgustamisel ära teha nende endi seast pärinevad õpetajad ja vaimulikud. Nad orienteeruvad hästi kohalikes oludes ning valdavad vabalt oma emakeelt, mida võõral on raske täielikult ära õppida. “Muulased” ei tohi olla vaid õigeusu ja hariduse passiivsed vastuvõtjad, nad peavad valgustustöös ise aktiivselt kaasa lööma, vaid siis on see edukas (Kreindler 1979: 13). See tähendas “muulastest” haritlaskonna sündi. Andekad noored “muulased”, keda õnnestub harida ja õigeusku pöörata, ei tohtinud täielikult venestuda, vaid pidid jääma “muulasteks”, sest niimoodi said nad paremini kaasa aidata oma rahvaste õigeusklikul valgustamisel (Geraci 2001: 79). Õigeusklikke “muulasi” oli vaja just “muulastena”, vähemalt esialgu. Ilminski süsteemi eesmärgiks ei olnud üksikisikute, vaid tervete etniliste rühmade õigeusustamine ja lähendamine vene tsivilisatsioonile. (Tšitšerina 1906: 29)

Ülesehitustöö. Pärast Kaasanisse naasmist 1861. aasta lõpus tõlkis Ilminski omal algatusel krjašeenide kõnekeelde vene aabitsa (avaldati 1862. aasta lõpul). 1863 ilmus tatari keelde tõlgitud 1. Moosese raamat ning edasi juba muu vaimulik kirjandus. Avalikkusele esitas Ilminski oma ideed “muulaste” harimisest ja õigeusustamisest esmakordselt ajakirja “Pravoslavnoje Obozrenije” 1863. aasta märtsinumbris. Krjašeenide keelega tegeledes tutvus Ilminski ristitud tatari talupoja Vassili Timofejeviga²²⁷ ning kasutas tema abi. 1863. aastal asus Timofejev Kaasanisse, Ilminski kaasabil sai temast Kaasani vaimuliku akadeemia tatari kõnekeele õpetaja (varem oli akadeemias õpetatud vaid vanatatari kirjakeelt). Selline amet tähendas Timofejevi kodukülas suurt prestiiži ning kohe saadeti mõned poisid tema juurde õppima. Peagi tuli neid veel juurde. Timofejev õpetas poisse tatari kõnekeeles ning kasutas seejuures Ilminski tehtud tõlkeid. Õpetuse käigus testiti ka uusi tõlketöid. Timofejev osutus suurepäraseks pedagoogiks, ta kohtles lapsi lahkelt ja suunas neid nagu vanem vend. Mingit formaalset distsipliini tundides ei järgitud, mingeid karistusi ei rakendatud. 1864. aasta suvel käis Timofejev oma õpilastega mööda linnalähedasi tatari külasid ning laulis tatari kõnekeelde tõlgitud kirikuhümne ja palveid. Inimesed, kes olid neid tekste seni vaid kirikuslaavikeelseina kuulnud, said neist nüüd aru ning see avaldas neile muljet. Timofejevi selja taga seisis muidugi Ilminski. Timofejevi pedagoogilisest tegevusest kasvas välja Kaasani ristitud tatarlaste tsentraalkool²²⁸, mis sai õpperingkonna heakskiidu 1864. aasta sügisel. See oli erakool, mida finantseeriti annetustest ning mille autonoomiat

²²⁷ Vassili Timofejevitš Timofejev (1836–1893), õigeusklik misjonär. Kaasani ristitud tatarlaste tsentraalkooli direktor (1863–1893), tõlkis õigeusu vaimulikku kirjandust tatari keelde. Kaasani kubermangust pärit Timofejevi suguvõsa oli ristitud juba 16. sajandil, ent perekonnas praktiseeriti tegelikult segu animismist ja islamist ning õigeusust teati vähe. Timofejev oli kristluse enda jaoks avastanud alles täiskasvanuna, 1856. aastal. 1869 ordineeriti ta esimeseks krjašeenist preestriks. (Geraci 1997: 330; Tatarskii 1999: 576)

²²⁸ Vene keeles *Kazanskaja tsentralnaja kreštšjono-tatarskaja škola*

Ilminski kiivalt kaitses. 1866 avati kooli juures ka tütarlaste osakond. Kooli hingeks oli Timofejev, kogu õppetöö käis tatari keeles, vene keelt õpetati ühe õppeainena, tatari keele baasil. Kaasani ristitud tatarlaste tsentraalkoolist kujunes Ilminski süsteemi nädiskool. See oli õpetajate kasvulava tervele tatari-keelsete satelliitkoolide võrgule, mis tekkis Kaasani ümbruskonnas üsna kiiresti (Zelenin 1902: 186; Voskressenski 1913: XI; Kreindler 1979: 8–9; Dowler 1995: 518–519). Üheks põhjuseks, mis tingis Ilminski süsteemi kiire edu krjašeenide seas, oli selle etnilis-religioosse rühma positsioon Kesk-Volgamaa ühiskondlikus hierarhias. Krjašeenide peale olid harjunud ülalt alla vaatama nii nende moslemitest suguvennad kui ka venelased. Ilminski tähelepanu nende keelele tõstis nende eneseteadvust ning avas tee emantsipatsiooniks.

Ilminski polnud siiski päris ainus, kes tuli selle peale, et “muulaste” harimisel tuleb vähemalt algul kasutada nende emakeelt. Juba enne 19. sajandi keskpaika oli Kaasani ja Tšeboksarõ maakonnakoolide juures avatud mari keele klassid ning ilmusid ka esimesed “muulastest” misjonärid (Ivanov 1975: 20–22). Paralleelselt Ilminski tööga ristitud tatarlaste seas oli tšuvašši koolide tollane inspektor N. I. Zolotnitski avaldanud mõned kirillitsas kirjutatud tšuvaššikeelsed tekstid ning asunud kaitsma emakeele kasutamist algkoolis. Kaasani õpperingkonna tollane kuraator P. D. Šestakov²²⁹ mõistis emakeelsete algkoolide ja kirjasõna tähtsust “muulaste” harimisel. Ta palus selleks kesk- võimude luba. 1866 inspekteeris vastne haridusminister D. A. Tolstoi Volga piirkonda ning veendus vajaduses tõsta “muulastele” antava hariduse taset. Kaasani tutvus ta Ilminski ristitud tatarlaste tsentraalkooliga ning see avaldas talle muljet. Ilminski süsteemi uurimiseks ning igakülgeks kaalumiseks loodi komisjon, mille töö tulemused avaldati eraldi kogumikuna.²³⁰ Haridusministeeriumi ajakirja veergudel toimus ulatuslik debatt emakeelse hariduse ja kirjasõna teemal. Ilminski ja ta kaasmõtlejate ideed kohtasid tugevat vastuseisu. Nõustuti sellega, et “muulaste” keelt võib esimestes klassides kasutada suulise abivahendina vene keele õpetamisel. Kirjasõnast “muulaste” keeles ei tahetud aga kuuldagi. Kriitikud kartsid impeeriumi ühtsuse pärast. Peljati, et “muulaste” emakeelne haridus ja uute kirjakeelte loomine võivad tekitada tsentrifugaalseid jõude, mis ületavad õigeusu integreeriva mõju. Neile, kes teda “muulaste” separatismi edendamises süüdistasid, vastas Ilminski, et põhiline, mis “muulasi” venelastest eraldab, on nende harimatus ja isoleeritus. Ta arvas, et pigem toidab “muulaste” separatismi ja fanatismi nende forsseeritud keeleline ja kultuuriline venestamine, kui tema poolt soovitatud emakeelne haridus ja kirjavara, mille peamiseks sisuks on õigeusk. (Ilminski 1895: 399; Ilminski 1913: 28–29)

Olgu siin näitena Ilminski ideid tabanud kriitikast ära toodud 1869. aastal haridusministeeriumi ajakirjas Kaukaasia õpperingkonna esindajana sõna

²²⁹ Pjotr Dmitrijevits Šestakov (1826–1889), pedagoog ja kirjanik. 1863 sai Kaasani õpperingkonna kuraatori abiks, 1865 kuraatoriks ning püsis selles ametis peaaegu surmani. (Jefron, t. 78: 532)

²³⁰ “Sbornik dokumentov i statei po voprosu ob obrazovanii inorodtsev” (SPb, 1869).

võtnud M. Neverovi seisukohad. Neverov polnud sugugi Ilminski kõige kriitilisem oponent, mõnedes asjades on ta Ilminskiga isegi ühel meelel, ent mitte peamises. Neverovi seisukohad annavad üsna hea ettekujutuse omaaegsete haridustegelaste mõttelaadist ja argumentidest “muulastega” seotud küsimustes. Iseloomulik on, et Neverov kahtleb “muulaste” iseseisvas kultuurilises arenguvõimes ning näeb neis lapsi, kelle eest tarkadel täiskasvanutel (venelastel) tuleb mõelda, otsuseid langetada ja hoolt kanda. Õpperingkonna koolides oli õppekeeleks vene keel. Ehkki lapsed kooli tulles reeglina vene keelt ei osanud, polnud ükski teine ühine keel multietnilises Kaukaasias mõeldav. Õpetati ka vanu kohalikke kultuurkeeli (armeenia, gruusia, tatari²³¹), kirjakeelela keeli aga mitte. Suulise abivahendina vene keele õpetamisel viimaseid siiski kasutati, kui õpetaja neid valdas. Uute kirjakeelte loomist ning kirjavara väljaandmist nendes keeltes ei pidanud Neverov õigeks. Kui rahval pole kirjakeelt ja isegi mitte tähestikku, siis tähendab, et see rahvas pole selleks veel küps. Õieti polegi veel tegemist rahvaga, vaid hõimudega, kelle mõtlemine magab alles lapseund. Näiteks toob Neverov abhaasid, osseedid ja svaneedid. Elatakse põhiliselt füüsilist elu, oma hõimukaaslastega suudetakse kokkulepitud häälikuühendite abil suhelda, nimetada igapäevaseid asju, väljendada oma lihtsaid vajadusi. Neile kunstlikult kirjakeelt luua pole mõtet, see ei hakka tööle. Neverovi arvates tuleb nende hõimude lapselikku mõistust esmalt arendada hea venekeelse hariduse abil. Õigeusklik misjon selliste “muulaste” seas peaks olema emakeelne, ent suuline. Niikuinii pole kõiki kristlikke tõdesid võimalik nende “muulaste” keeltes adekvaatselt väljendada. “Muulastele” tuleb õigeusku neile arusaadavalt, vajadusel lihtsustatult, seletada ning kõige paremini saavad sellega hakkama kindlasti nende endi seast pärinevad misjonärid. Misjonitöö ja venekeelne haridus juhivad “muulased” tasapisi vene tsivilisatsiooni juurde ning oma kirja-keelte järgi pole neil siis enam mingit vajadust. (Neverov 1869: 123–134)

Alternatiiviks Ilminski meetodile oli nn loomulik või näitlik meetod, mida tänapäeval võiks nimetada keelekümluseks. Nn loomulikkude meetodit praktiseeriti laialt nii enne Ilminskit kui ka tema ajal ja hiljemgi. Selle meetodi kohaselt pidi kogu õppetöö algusest peale toimuma vene keeles. Õpetaja näitas lastele asju või imiteeris tegevusi ning kordas vastavat venekeelset sõna. Edasi oli juba pisut lihtsam. Seda meetodit järgiti erineva rangusega. Kõige rangemal puhul eelistati, et õpetaja “muulaste” keelt ei oskaks ning õpilastelt oodati, et nad räägiks vene keelt ka vahetunnis omavahel. Selle järele valvati, eksijaid karistati. Meetodi vähem range rakendamise puhul salliti “muulaste” keelt soovimatu suulise abivahendina vene keele õpetamisel. Loomuliku meetodi pooldajad nägid venestamise põhirelvana vene keelt, õigeusk oli nende jaoks teisejärguline ning pidi omandatama hiljem vene keele vahendusel. Eeskujuks oli tollase Inglismaa ja Saksamaa poliitika oma etniliste vähemuste suhtes. Oldi seisukohal, et primitiivsed keeled pole niikuinii võimelised edasi andma tsivilisatsiooni peensusi ning et neid säilitades riskitakse edendada “muulaste”

²³¹ Õigemini aserbaidžaaani.

separatismi. Rõhutati vene keele kui riigikeele staatust. Arvati, et mida kiiremini “muulased” vene keele selgeks saavad, seda parem neile endile. Alles vene keele oskuse kaudu saavad “muulased” impeeriumi täieõiguslikeks kodanikeks ning võivad hakata osalema selle ühiskondlikus elus. Emakeelses hariduses nähti umbteed. (Voskressenski 1913: XII–XVI; Dowler 1995: 524–525)

1867. aasta veebruaris otsustas haridusministeeriumi hariduskomitee, et õppekeeleks riigikoolides peab jääma vene keel. Ilminski erakoole see otsus ei puudutanud (Lallukka 1987: 162; Dowler 1995: 521). Samal aastal loodi Ilminski eestvõttel “muulaste” seas tehtava õigeuskliku valgustustöö finantseerimiseks misjonühing, mis sai Kaasani esimese peapiiskopi järgi nimeks Püha Gurii vennaskond. Ka Gurii oli õigeusu kuulutamisel kasutanud kohalikke keeli. Ilminski esitas end vanade vene misjonäride (sh Permi Stefani) töö jätkajana, see aitas kindlustada tema süsteemi legitiimsust Vene avalikkuse silmis (Geraci 2001: 81). Püha Gurii vennaskond oli eraorganisatsioon, mis ei sõltunud otseselt ei riigist ega kirikust. “Muulaste” seas õigeusu levitamise teedena nägi vennaskond emakeelsete koolide avamist, emakeelse kirjasõna (vaimulik kirjandus, õpikud) levitamist ning kirikute ehitamist. Vennaskonna eesotsas seisis muidugi Ilminski ise. (Kreindler 1979: 9; Lallukka 1987: 147; Kappeler 1997: 194;)

1868 loodi Püha Gurii vennaskonna juurde tõlkekomisjon. Komisjoni juhiks oli Ilminski, liikmeiks professor V. V. Mirotvortsev (mongoli keeled) ja I. J. Jakovlev²³² (tšuvaši keel, alates 1870. aastast). 1870 võttis selle komisjoni oma tiiva alla Moskvaa resideeriv üleriigiline Õigeusklik Misjonühing ning komisjoni prestiiž ja majanduslik olukord paranesid märgatavalt. Venemaa õigeuskliku misjonitöö kese kaldus Kaasanisse. Tõlkekomisjoni kaudu toimus uute tähestike ning kirjakeelte loomine ning anti välja kirjandust. Vaimuliku kirjasõna kõrval anti välja ka sõnaraamatuid, grammatikaid, õpikuid, folkloorikogumikke, rahvavalgustuslike brošüüre joomise kahjulikkusest ning mitmesugustest haigustest. Suur osa tööst tehti tegelikult ära 1872. aastal loodud Kaasani õpetajate seminaris. Tõlkeid kontrolliti seminari “muulastest” õpilaste abil, need pidid olema üldarusaadavad. Tõlkeid tehti eelkõige tatari, tšuvaši,

²³² Ivan Jakovlevitš Jakovlev (1848–1930), tšuvaši kultuuri- ja haridustegelane, pedagoog ja kirjanik. Pärit talupoja perest. 1875 lõpetas Kaasani ülikooli ajaloo-filoloogia teaduskonna. Juba gümnasistina asutas Simbirskis tšuvaši erakooli, millest 1877 sai tšuvaši tsentraalkool. Peale ülikooli lõpetamist asus tööle Kaasani õpperingkonna tšuvaši koolide inspektorina ning püsis selles ametis 1903. aastani. Ühtlasi oli ta ka tšuvaši tsentraalkooli (aastast 1890 tšuvaši õpetajate kool) juhataja (kuni 1919. aastani). Enne seda, kui Jakovlev 1870 Ilminskiga tutvus, oli ta oma emakeelt ignoreerinud. Ühe Ilminski peamise oponendi (1860. aastate lõpul) A. I. Baratõnski õpilasena oli Jakovlev kirjutanud isegi ühe Ilminski opponente toetava artikli. Peale Ilminskiga kohtumist sai temast aga viimase lähedane kaastööline. Ta soodustas tšuvaši jt “muulaste” koolide asutamist Kaasani õpperingkonnas. Lõis 1874 kirillitsal põhineva tšuvaši tähestiku, kirjutas aabitsaid ja õpikuid, kogus ja publitseeris rahvaluulet, tõlkis tšuvaši keelde vene kirjandusklassikuid. Sellest venesõbralikust konservatiivist kujunes tšuvaši kultuuri omamoodi patriarh. (Kreindler 1977: 92–93; Geraci 2001: 125)

mari, udmurdi, mordva²³³, kasahhi, aga ka altai, jakuudi, nanai, evengi ja sõlkupi keelde. Vastukaaluks budismiga seostuvale mongoli kirjale loodi kirillitsal põhinevad kirjakeeled ka kalmõkkide ja burjaatide tarvis. Ka neisse keeltesse tõlgiti õigeusu vaimuliklike tekste. (Pobedonostvev 1892: 146; Mašanov 1892: 129–160; Kreindler 1979: 9, 13, 15–16; Lallukka 1987: 151)

Iga keele puhul püüdis tõlkekomisjon võtta loodava kirjakeele aluseks murde, millest saaks aru võimalikult suur osa etnilisest rühmast. Arusaadavus oli esmatähtis ning kui mured olid väga erinevad, vahel isegi vastastikku arusaamatud, siis loodi mitu kirjakeelt. Näiteks maridele loodi kolm kirjakeelt (mäemari, niidumari ja idamari)(Lallukka 1987: 151–152).²³⁴ Kui professor Kazem-Beki juhtimiselt töötanud tõlkekomisjon tõlkis kirjakeelde, mida tohutu suurel territooriumil oskasid vähesed, siis Ilminski tõlkekomisjon tõlkis endaloodud uutesse kirjakeeltesse, mida väikesel territooriumil oskasid kõik (Kreindler 1979: 11). Ilminski ei püüelnud kogu rahvast hõlmava ühtse kirjakeele poole. Igale olulisemale murdele kirjakeelt luua oli lihtsam kui nendesamade murrete põhjal ühtset kirjakeelt sünteesida. Võib-olla oli see teadlik poliitika? Selle asemel, et luua tervet etnilist rühma ühendav “rahvuslik” kirjakeel, millest oleks võinud vene keelele võistleja kujuneda, loodi palju väikeseid kirjakeeli, mis olid pikemas perspektiivis elujõuetud. Need polnudki ju mõeldud püsima, tegemist oli ajutise abinõuga “muulaste” venestamiseks. Udmurdi kirjakeele arengulugu Ilminski süsteemi raames seda ei kinnita, aga seejuures võis olla mängus rahvuslusest mõjutatud udmurdi haritlaste käsi. 1870. aastate lõpul ja 1880. aastatel tehti küll tõlkeid murdeisse, ent hiljem püüeldi kõikidele udmurtidele arusaadava kirjakeele poole. Tõsi, udmurdi murrete vahelised erinevused on suhteliselt väikesed ning ühtse kirjakeele poole liiguti eelkõige lõunapoolsetes murretes esinevaid tatarisme välja rookides, mis oli ideoloogiliselt sobiv (Mihhejev 1900: 193–

²³³ Mordvalasi peeti algul juba piisavalt venestunuiks ja arvati, et emakeelset kooli ning kirjavara pole neile vaja, sest nad oskavad piisavalt vene keelt, et saada algusest peale venekeelset haridust. Hiljem sai Ilminski aru, et mordvalaste vene keele oskust on üle hinnatud ning tõlkekomisjon hakkas tegelema ka selle keelega. Tõlgiti nii ersa kui mokša murdesse. Kaasani õpetajate seminari juurde loodi mordva osakond. (Kreindler 1979: 16; Lallukka 1987: 152; Toulouze 2003: 132–133)

²³⁴ Mari kirjakeelte arengusse andis oma panuse ka eesti keeleteadlane ja ühiskonnategelane Mihkel Veske (1843–1890). 1886. aastast kuni oma surmani oli Veske Kaasani ülikooli soome-ugri keelte õppejõud. Kaasanist tegi ta uurimismatku maride ja mordvalaste juurde. Mari murrete uurimise tulemusena ilmus raamat “Issledovanija o naretšjah tšeremisskogo jazōka” (Kazan, 1889), milles Veske tegeleb ka mari keele kirjas edasi andmise problemaatikaga. Veskel leidis järgijaid Kaasani õpetajate seminari lõpetanud mari haritlaste seas. V. M. Vassiljev, G. G. Karamzin (Evain), V. T. Sokolov, S. G. Epin jt moodustasid omaaegses mari keeleteaduses nn soome koolkonna, mis soovis ka mari kirjakeele puhul lähtuda põhimõttest, mis kehtib soome ja eesti keeles – igale foneemile vastab eraldi tähemärk. Selle koolkonna mõjul lisandus mari tähestikku redutseeritud “ы”. Esmakordselt kasutati seda 1893. aastal ilmunud aabitsas. Veskel on teeneid ka kaasaegse mäemari tähestiku ja kirjakeele loomisel. (Ivanov 1975: 97)

194). Ilmselt oli Ilminskile siiski esmatähtis tõlgete arusaadavus, õigeuskliku õpetuse sisu päralejõudmine. Seda kinnitab ka tegelemine mordva keelega.

2. veebruaril 1870 kiitis haridusministeeriumi nõukogu heaks impeeriumi “muulaste” harimise uue poliitika. 26. märtsil kinnitas Aleksander II määruse teksti (“Juhised abinõudest Venemaal elavate muulaste harimiseks”). Uue lähenemise ehk Ilminski süsteemi heakskiitmise taga seisis tollane haridusminister ja Sinodi ülemprokurör D. A. Tolstoi. Otsus polnud tulnud kergelt, vastasseisu ja vaidlemist oli olnud palju (Dowler 1995: 516). Ministeeriumi määrus jaotas “muulased” venestumise astmest lähtudes kolme gruppi – venestunud, venelastega tihedalt kokku puutuvad ning venelastega vähe kokku puutuvad “muulased”. Neile “muulastele”, kel venelastega kokkupuuteid vähe, pidi andma eelkõige usulis-moraalset haridust ning harjutama neid vene keelega. Algharidus pidi neile olema emakeelne nii kõnes kui kirjas. Viimane tähendas emakeelseid aabitsaid, palveraamatuid ja muud vaimulikku kirjandust. Tähestikuks pidi olema kirillitsa. Vene keelt pidi õpitama emakeele baasil, juba esimesest päevast alates. Kirikulaul kohalikus ja kirikuslaavi keeles oli kohustuslik. Erilist tähelepanu tuli pöörata tüdrukute õpetamisele, sest emakeele ja etniliste eripärade peamiseks säilitajaiks ja edendajaiks “muulaste” seas peeti emasid. Venelastega lähemalt kokkupuutuvatele “muulastele” ja segaasustusega aladel pidi hariduskeeleks olema vene keel, emakeelt võis kasutada suulise abivahendina vene keele õpetamisel. Mõlema “muulaste” rühma õpetajad pidid valdama nii vene kui ka kohalikku keelt, polnud oluline, kas nad on “muulased” või venelased. Kui kohalik preester “muulaste” keelt ei osanud, siis võis usuõpetust anda seda keelt valdav ilmalik. Venestunud “muulasi” loeti sisuliselt venelasteks ja neid pidi õpetatama tavalises korras vene keeles. Niisiis kiitis ministeerium heaks Ilminski süsteemi pisut lahjendatud variandi. Kui Ilminski jaoks oli esmane “muulaste” sisuline õigeusustamine ning keeleline ja kultuuriline venestamine olid sekundaarsed, siis valitsus rõhutas viimaseid enam. D. A. Tolstoi sõnul oli kõigi isamaa piirides elavate “muulaste” harimise ülim eesmärk kahtlemata nende venestamine ja vene rahva hulka sulatamine (Dowler 1995: 520–524). Keskvõimu heakskiit Ilminski süsteemile ei tähendanud selle automaatset rakendamist kogu impeeriumis, vaid lõi selleks lihtsalt seadusliku aluse. Riikliku hariduspoliitika kaugem eesmärk oli kõikjal üks – impeeriumi integratsioon õigeusu, vene keele ja tsivilisatsiooni baasil. Selle lõppeesmärgi saavutamiseks kasutatavad teed võisid aga paikkonniti erineda. Väga palju sõltus kohalikest võimudest ja ametimeestest – kas nad olid Ilminski süsteemi pooldajad või vastased. Ilminski süsteemi hakati rakendama põhiliselt Kaasani õpperingkonna²³⁵ “muulastele” mõeldud ministeeriumi- ja semstvokoolides. Ka

²³⁵ 1870. aasta seisuga kuulusid Kaasani õpperingkonda järgmised kubermangud: Astrahani, Kaasani, Nižni Novgorodi, Orenburgi, Orjoli, Permi, Samaara, Saraatovi, Simbirski, Ufaa ja Vjatka. 1873 liideti Nižni Novgorodi ja Orjoli kubermangud Moskva õpperingkonnaga, 1874 loodi Orenburgi, Permi ja Ufaa kubermangudest ning Uraali ja Turgai oblastitest Orenburgi õpperingkond. (Jefron, t. 35: 104–105; Dowler 1995: 522)

õpperingkonna “muulastega” asustatud aladel paiknevad kiriklikud kihelkonnakoolid võtsid peale 1884. aastat sageli aluseks Ilminski süsteemi. 1899 tegi Püha Sinod selle talle Kaasani õpperingkonnas alluvates “muulaste” koolides kohustuslikuks. Väljaspool Kaasani õpperingkonda rakendati Ilminski mudelit palju vähem. Näiteks Orenburgi õpperingkonnas järgiti 1900. aastal Ilminski süsteemi vaid umbes 20% “muulastele” mõeldud koolidest.²³⁶ Orenburgi õpperingkonda kuuluvas Turgai oblastis suutis juba mainitud Altõnsarin, kes aastast 1879 oli oblasti kasahhi koolide inspektor, rajada kasahhidele mõeldud koolivõrgu, mis järgis Ilminski mudelit. Orskis asutati 1883 kasahhi õpetajate kool, Altõnsarin koostas ise ka õpikuid. Käputäis Ilminski süsteemi koole oli ka Siberis ja Kaug-Idas. Kaukaasia õpperingkond keeldus korduvalt (1867, 1873) Ilminski süsteemi aktsepteerimast, väites, et see ei sobi kohalike oludega. Tsaariperekonna liikmed olid korduvalt (1868, 1869, 1870) külastanud Ilminski süsteemi näidiskooliks olnud Kaasani ristitud tatarlaste tsentraalkooli. Selle paraadi kulminatsiooniks kujunes Aleksander II visiit 1871. aasta augustis. Selline tähelepanu tõstis kindlasti kooli ja kogu süsteemi prestiiži, ent sellest oli ka muidu abi. Selliste külaskäikudega kaasnesid tavaliselt helled annetused ning need hõlbustasid lobitööd võimukoridorides. (Znamenski 1892: 208–209; Kreindler 1979: 9; Dowler 1995: 519)

1872 avas haridusministeerium Kaasani muulaste õpetajate seminari, mis, nagu nimigi ütles, pidi koolitama õpetajaid “muulaste” koolidele. Seminar oli mõeldud 240 õpilasele, kellest pooled pidid olema “muulased” ja pooled venelased. Õpilaste etniline koosseis pidi ilmselt soodustama erinevate etniliste rühmade lähenemist vene keele ja kultuuri baasil. Tegelikult võeti õpilasi vastu vähem ning venelaste osakaal jäi alla poole. Seminaristid olid valdavalt talupoeglikku päritolu (näiteks 1880. aasta seisuga kuulus talupojaseisusesse 165 seminaristi 180-st). Selline olukord peegeldas “muulaste” jaotumist seisustesse ning õpetajaid koolitati ju peamiselt maapiirkondadele, kus “muulased” elasid. Seminari täiskursus oli 1877. aastast alates neljaaastane. Seminari direktoriks sai Ilminski, kes oli 1870. aastal ära tulnud nii ülikoolist kui vaimulikust akadeemiast, et oma kutsumusele pühenduda. 1881. aastal loobus ta isegi Teaduste Akadeemia täisliikmeks saamise aust, et jääda oma armsasse Kaasanisse. TA korrespondentliige oli ta 1870. aastast. (Kreindler 1979: 8, 11; Lallukka 1987: 147, 150–151)

²³⁶ Permikomi emakeelse hariduse ning haritlaskonna kujunemise seisukohalt oli nende asulade eraldamine Ilminski süsteemi tuumikalaks olnud Kaasani õpperingkonnast vaid neli aastat peale süsteemi ametlikku tunnustamist üsna õnnetu otsus. Kui permikomi alad oleksid jäänud Kaasani õpperingkonna koosseisu ning saanud osa Ilminski süsteemist, siis oluks permikomide ja ka sürjanite olukord täna ehk teistsugune. Võib-olla kuuluks siis Vene Föderatsiooni koosseisu sürja- ja permikomi asulased ühendav Komi Vabariik. Praegu on aga permikomide kui etnilise rühma tulevik ebaselge. 2003. aasta detsembris otsustati Permikomi rahvusringkond likvideerida.

Süsteem toimib. Kaasani õpetajate seminarist sai kogu Ilminski süsteemi kesk-punkt. See oli justkui emakool, millest lähtusid konkreetsetele etnilistele rühma-dele mõeldud koolid. 1877 muudeti I. Jakovlevi poolt 1868. aastal Simbirskis asutatud tšuvaši kool tšuvaši tsentraalkooliks. Simbirski kubermangus tegi Ilminski “muulastele” suunatud koolivõrgu arendamisel viljakat koostööd sealse haridusametniku Ilja Uljanoviga. Uljanovi eestkostel oli Jakovlevi poolt asutatud tšuvaši erakool juba 1871. aastal riiklikule ülalpidamisele võetud. Ilminski, Uljanov ja Jakovlevi vaheline suhtlus ei piirdunud ametiasjadega, läbi käidi ka perekondlikult. Sageli käisid kolleegid Uljanovitel külas, arutleti haridusküsimuste, sh “muulaste” emakeelse algkooli üle. Ilja Uljanovi vanemad pojad Aleksandr ja Vladimir käisid tihti Jakovlevi tšuvaši koolis ning vahel olid kaasas ka isa ja Jakovlevi ühistel inspeksioonireisidel mööda kubermangu tšuvaši koole. Selles keskkonnas kasvas Lenin üles ning sai ilmselt just sealt inspiratsiooni nõukogude 1920. aastate rahvuspoliitika (põlismaistamise) kavandamiseks. (Kreindler 1977: 90–92; Lallukka 1987: 159–160)

1883 avas udmurt Kuzma Andrejev Karlõganis (Vjatka kubermang, Uržumi maakond) kooli, kus ta hakkas Kaasani välja antud udmurdikeelsete aabitsate ja vaimuliku kirjanduse abil kohalikke lapsi ja täiskasvanuid õpetama. 1891 sai Karlõgani koolist votjaki tsentraalkool. Õpetajaks saadeti Kaasani õpetajate seminari kasvandik, udmurt Gavril Prokopjev. Hakati koolitama õpetajaid votjaki koolidele. Õppetöö toimus udmurdi keeles. Esimene lend tulevasi õpetajaid (12 inimest) lõpetas 1897 ning asusid tööle Kaasani, Vjatka ja Permi kubermangu. 1898 lõpetanud teine lend koosnes 15 inimesest, sh 11 udmurti. Kokku lõpetas selle kooli umbes 300 inimest, sh ka udmurdi kirjanikud Ašaltši Oki ja Aivo Ivi. 19. sajandi lõpul oli koolil tõsiseid majandusraskusi. Ehkki kool allus haridusministeeriumile, sai toetuda vaid kohalikule kogukonnale ja õpetajate entusiasmile. (Vojetskihh 2003: 147–152)

1872–1889 tegutses Ilminski osalusel loodud Ufaa-Orenburgi tatari-baškiiri õpetajate kool (Baškortostan 1996: 292). Birskis tegutses 1882–1918 muulaste õpetajate kool, kus õppisid peamiselt marid ja udmurdid, aga ka venelased ja mordvalased. Õppimistingimused olid rasked, 1882–1899 lõpetas selle kooli vaid 75 inimest. 1898–1902 õppis selles koolis muide mari õpetlane Valerian Vassiljev (Ibulajev 2000: 79). Lallukka andmeil koolitati mari ja udmurdi õpetajaid 19. sajandi lõpul ka Unžas (Lallukka 1987: 151). Timofejevi juhitud ristitud tatarlaste tsentraalkool Kaasani oli nende etniliste koolide tatari vaste.

D. A. Tolstoilt 1880. aastal Sinodi ülemprokuröri ameti üle võtnud K. P. Pobedonostsev jätkas Ilminski süsteemi toetamist. Pobedonostsev oli Ilminski sõber ja tema töö austaja. Oma järelehuüdes Ilminskile meenutab ta muuseas, et oli kadunud krahv D. A. Tolstoile korduvalt öelnud, et tolle suurim teene Vene-maa ees on, et ta mõistis ja toetas Ilminski (Pobedonostsev 1892: 146). Kuna Pobedonostsevi mõju, eriti 1880. aastatel oli ulatuslik, siis määras Pobedo-nostsev suuresti ära ka riigi hariduspoliitika suunad ning Ilminski võis oma positsioonis kindel olla.

Tänu oma väljapaistvatele isikuomadustele, laiale tuntusele ning sidemetele Peterburis saavutas Ilminski tohutu mõju Volga-Uurali piirkonna, eelkõige Kaasani õpperingkonna haridus- ning kirikuelule. Ta suutis oluliselt mõjutada õpetajate ja vaimulike ametisse määramist selles regioonis, mõningal määral isegi Siberis ja Kasahhi stepis. Tema koolisüsteem kujunes justkui eraldi ametkonnaks. (Geraci 1997: 332)

Venemaal polnud koolikohustust ning vanemad ei pruukinud oma lapsi kooli saata, kui õpetaja polnud neile vastuvõetav. Etnograaf-asjaarmastaja Sofia Tšitšerina²³⁷ kirjutab, et vene õpetaja vaatas oma “muulastest” õpilastele reeglina ikka ülalt alla. Ta kirjutab ühest Mamadõži maakonna udmurdist abiõpetajast, kelle preester vallandas vähese vene keele oskuse pärast. Seepeale jäid pea kõik nooremad lapsed koolist kõrvale ning õpetaja tuli taas tööle võtta. Samuti kirjutab ta ühest Glazovi maakonna udmurdi koolist, kust lahkusid kõik õpilased, kui õpetajaks hakkas venelasest diakon (Tšitšerina 1905: 233–234). Ka Ivan Mihhejev rõhutab, et kõige paremad õpetajad udmurtide jaoks on udmurdid. Esiteks valdavad nad vabalt kohalikku keelt ja seetõttu kannab nende haridustöö paremat vilja. Teiseks on neil oma õpilaste jaoks enam arusaamist ja armastust. Vene õpetajatel jääb sellest vajaka. Udmurdi keelt venelastest õpetajad enamasti õppida ei taha, mõned elavad udmurtide seas kümneid aastaid, aga keelt ära ei õpi. Mihhejev märgib veel, et venelastest õpetajad ja venelased üldse seavad votjakke endast igas suhtes madalamale ning suhtuvad neisse sageli põlgusega (Mihhejev 1900: 202–203).²³⁸ Dmitri Zelenin lisab, et venelased suhtuvad üleolevalt ka tšeremissidesse (maridesse), kuid mitte tatarlastesse (Zelenin 1902: 193).

²³⁷ Sofia V. Tšitšerina, kes avastas Ilminski süsteemi enda jaoks alles 1890. aastail ning abiellus Ilminski mantlipärija Nikolai Bobrovnikoviga, kujunes Ilminski pärandi üheks kõige kindlamaks kaitsjaks. 1904. aastal võttis Tšitšerina ette pikema reisi Volga-Uurali piirkonnas, uuris Ilminski süsteemi käekäiku ja mõju ning avaldas Ilminski meetodeid kaitsva paksu raamatu (“U privolžkih inorodtsev. Putevõja zametki” SPb, 1905; Geraci 1997: 336; 2001: 235–236). Muide, Bobrovnikovi õde oli 1877. aastal abiellunud I. J. Jakovleviga (Werth 2000: 121).

²³⁸ Vene avalikkuse suhtumist udmurtidesse ja teistesegi Kesk-Volgamaa osalt paganlikesse “muulastesse” peegeldas ilmekalt ka Multani protsess. 19. sajandi II poolel levisid Kesk-Volgamaa venelaste seas kuuldused inimeste ohverdamisest “muulaste” poolt paganlike riituste käigus. Paralleeliks olid teiste piirkondade vastavad kuuldused juutide kohta. Kuulujutud näisid saavat kinnitust, kui 1892. aastal leiti udmurdi küla Vuž Multani lähedalt ühe venelase moonutatud laip. Kohalikud võimud ilmutasid suurt agarust, 10 udmurti süüdistati inimese ohverdamises oma paganliku religiooni raames. Järgnevatel aastatel mõisteti 7 neist kahel erineval kohtuistungil süüdi rituaalmõrvas ja mõisteti sunnitööle. Protsessi kajastati laialdaselt Vene ja isegi Lääne-Euroopa ajakirjanduses. Senat võttis juhtumi luubi alla ning ilmnes, et asja uurimisel tuli ette võimu kuritarvitusi, samuti oli rikutud protseduurireegleid. Kohtuotsused tühistati. 1896. aastal toimunud kolmandal kohtuistungil mõisteti udmurdid õigeks. (Kappeler 1997: 195; Taagepera 2000: 294–295; Geraci 2001: 196; Lintrop 2003: 45–46)

“Muulased” said muide vene keele õppimise vajadusest väga hästi aru. Ufaa kubermangu Birski maakonna tšeremisside ja votjakkide kohta on 1880. aastate lõpust teada, et lapsevanemad lugesid headeks koolideks, kuhu nad meeleldi oma lapsi saatsid, vaid neid, kus õpetati korralikult ka vene keelt, nii kõnes kui kirjas. Juhtus sedagi, et Ilminski süsteemi koolidesse tulnud õpilased pärisid, miks nad peaksid õppima emakeelt, mida nad niigi oskavad. Leiti, et õppida on vaja vene keelt. (Zelenin 1902: 175, 190)

Ilminski oli seisukohal, et “muulastest” vaimulikud leiavad “muulastest” kogudustega parema kontakti, pälvivad kergemalt usalduse ning orienteeruvad paremini kohalikes oludes, kui nende vene kolleegid. Seni olid “muulastest” vaimulikud Kesk-Volgamaal olnud väga haruldased, see oli olnud venelastele reserveeritud eluala. Alates 1860. aastate II poolest hakati aga Sinodi toel ordineerima järjest enam mitte-vene vaimulikke. 1878. aastaks oli Kaasani piiskopkonnas ametisse pühitsetud 10 “muulasest” vaimulikku (4 tatarlast, 3 mari ja 3 tšuvašši). 1882. aastal andis Püha Sinod oma õnnistuse jumalateenistustele “muulaste” keeltes, 15. jaanuaril 1883 ilmus Pobedonostsevi initsiatiivil Sinodi ukaas, mis soovitas mitte-venekeelseid jumalateenistusi kõigis kogudustes, millesse kuulub olulisel määral “muulasi”. Lubatud olid vaid ametlikult heakskiidetud tõlked. Samas, isegi kui kogudus koosnes ainult “muulastest”, tuli siiski teenistusi pidada ka kirikuslaavi keeles. Kirikuslaavi keel oli sakraalkeel, ilmselt peeti seda kirikuladvikus Jumalale meelepärasemaks, kui erinevaid rahvakeeli.²³⁹ See tähendas ukse avamist “muulastest” vaimulikele, sest vene vaimulikud polnud reeglina võimelised “muulaste” keeles jumalateenistust pidama. Sinod soodustas igati “muulastest” vaimulikekaadri ettevalmistamist. “Muulastele” tehti mitmeid soodustusi, et neil vaimulikuks saamine kergem oleks. 1905. aastaks oli Kaasani piiskopkonnas juba 68 “muulasest” vaimulikku. Tšuvašši preestreid oli selleks ajaks juba 140 (peamiselt Simbirski piiskopkonnas). Samas, kui võrrelda “muulastest” ja venelastest õigeusklike hulka Kesk-Volgamaal “muulastest” ja venelastest vaimulike arvuga, siis näeme, et “muulased” on vaimulike seas endiselt tugevalt alaesindatud. Näiteks Kaasani piiskopkonnas oli 1905. aastal 132 tšuvašši kogudust ning vaid 13% neis kogudustes teenivatest preestritest, 10% diakonitest ning 8% psalmilauljatest olid “muulased” (reeglina tšuvaššid). 56 mari koguduses oli mari vaimulike osakaal vaid pisut suurem. 69 tatari koguduses oli lugu parem, ent sealgi olid tatari vaimulikud vähemuses. (Geraci 1997: 330–333)

²³⁹ Kirik ei aktsepteerinud ka kaasaegset vene keelt. Vene kogudustes peeti jumalateenistusi vaid kirikuslaavi keeles. Tekib küsimus, kui palju rahvas neist aru sai. Mitmed Tšitšerina informandid väitsid, et mõnes segaasustusega piirkonnas said venelased “muulaste” keeles peetud jumalateenistusest paremini aru kui kirikuslaavikeelsest. Tundub, et “muulased”, kellele emakeeles õigeusku kuulutati, võisid olla paremad kristlased kui venelased, kes pidid leppima kirikuslaavi keelega, millest nad eriti aru ei saanud. Sellest on mitmeid teateid. (Geraci 1997: 339–340)

Seni valdavalt venelastest koosnenud Kesk-Volgamaa vaimulikkond oli üsna kinnine seisus ning nüüd, kui umbkeelsetele venelastele hakati eelistama “muulasi”, tundsid vene vaimulikud end ohustatuna. Kardeti, et “muulased” võtavad ära nende poegade leiva. Üks privilegeeritud sotsiaalne rühm tundis, et tema huve on riivatud. Tekkis üsna ulatuslik konflikt ühelt poolt Ilminski süsteemi ja “muulastest” vaimulike ja teisalt vene vaimulike vahel, kes oma huvide eest peetavas võitluses leidsid liitlase suurvene šovinismis. “Muulastest” vaimulikke hakati innukalt poriga pilduma ja vastasleergi vastas omapoolse propagandaga, milles vene vaimulike pahesid ilmselt liialdatuna esitati. Ilminski kritiseerijad süüdistasid “muulastest” vaimulikke joomarluses ja harimatuses, mistõttu need oma tööks sobimatud on. Nad ei suutvat sageli isegi oma sugulasi õigeusu rüpes hoida ja isegi kui nad õigeusu kuulutajatena edukad on, ei too see kaasa loodetud venestumist. Samas lasti oma mitte-vene keelte oskusel näida tegelikust paremana. Peljati “muulaste” separatismi ja ilmselt mitte alusetult. Mõned tšuvašši preestrid olla Kaasani piiskopkonnalt nõudnud etniliselt puhaste tšuvašši koguduste loomist ning et sellistesse kogudustesse määrataks vaid tšuvašši vaimulikke. 1897. aastal palusid 9 tšuvašši nunna Kaasani piiskopilt, et neile määrataks uueks kloostrilemaks tšuvašš või tšuvašši keelt valdav inimene. Tegemist oli tšuvaššide loodud kloostriga, mille ülemaks peale eelmise erruminekut oli määratud venelanna, kes ei teadnud tšuvaššidest midagi ja tahtis nende keelt kloostrist välja tõrjuda. Piiskop ei täitnud nunnade soovi, vaid kutsus hoopis politsei (Kappeler 1997: 195; Geraci 1997: 329–336; 2001: 76). Ka Sofia Tšitšerina leidis, et vene vaimulikkond suhtub “muulastest” õpetajatesse ja vaimulikesse vaenulikult ega toeta neid sugugi. Nad ei saa aru, et oma üleoleva suhtumisega “räpastesse muulastesse” nad ainult takistavad “muulaste” kokkusulamist Venemaaga.²⁴⁰ Vaimulikes seminarides kogesid “muulastest” õpilased sageli venelastest kaaslaste kiusamist, aga ka juhtkonna suhtumine võis olla vaenulik. Mõned tatari seminaristid rääkisid Tšitšerinale, et rektor öelnud neile, et nad on matsilapsed ega ole väärt seisma parkettpõrandal (Tšitšerina 1905: 228, 240, 345). Kindlasti oli “muulastest” vaimulike seas ka vähese haridusega mehi, kes kaldusid joomarlusse, ent paljud neist olid oma koguduste poolt kõrgelt hinnatud. Näiteks teatab Tšitšerina tšuvašši preestrist Daniil Filimonovist, keda tšuvaššid saabusid kuulama isegi 75 versta tagant. Tšuvaššist vaimulik oli oma rahvale lähem, ta mõistis kohalikke probleeme, tundis rahvale kaasa ja haritud mehena aitas oma koguduseliikmeid võimaluse piires ka ilmalikes asjades, samas kui vene vaimulikud piirdusid reeglina lihtsalt oma ametikohustuste formaalse täitmisega ning muu ei läinud neile korda. Vene preestrid pidasid end tšuvašši kogudustes sageli ülbelt ülal ning naersid kohalike kombeid. Tšuvaššide meelest oli vene vaimulike seas enam joomarlust ja ahnust kui tšuvašši vaimulike seas (Tšitšerina 1905: 319, 340, 367). Õigluse mõttes tuleb märkida, et kindlasti leidis ka “muulaste” kogudustes teenivaid

²⁴⁰ Vt ka Werth 2000: 117, 126: “Muulaste” venestumist takistas asjaolu, et venelased polnud valmis endaga võrdseks tunnistama isegi täiesti venestunud “muulasi”.

venelastest vaimulikke, kes valdasid kohalikku keelt ning end oma seisusele vastavalt ülal pidada mõistsid (Geraci 1997: 339).

Ilminski suri 1891. aasta detsembris. Ilminski süsteemi alternatiiviks olnud nn loomuliku meetodi positsioonid olid Aleksander III valitsuse all juba tugevema hakanud ning Ilminski surm aitas sellele veelgi kaasa. Rünnakud Ilminski süsteemi vastu sagenesid. 1889 oli surnud Kaasani õpperingkonna kauaaegne kuraator, Ilminski süsteemi sümpaatiaga suhtunud Šestakov. Uus kuraator P. N. Maslennikov suhtus Ilminski ideedesse märksa jahedamalt. Kriitikute põhiliseks kõnemeheks kujunes Jevfimi Malov, Ilminski süsteemi kaitsjate eesotsas seisis tema õpilane Nikolai Bobrovnikov, kellest sai Kaasani Õpetajate Seminari uus direktor (püsis sellel ametikohal 1906. aastani) (Lallukka 1987: 162; Geraci 2001: 88–90). Kriitikute arvates viis emakeelne haridus- ja kiriku-elu “muulastest” õpetajate ja vaimulike juhtimise all “muulaste” eraldumisele. Malov kaebab, et õigeusklikud “muulased” hoiavad omaette ega soovi venelastega mingit tegemist teha, nad ei jäljenda venelaste rõivamoodi ja igapäevaseid kombeid. Kesk-Volgamaa kohalikud võimud hakkasid töötama Ilminski süsteemi ja “muulastest” kaadri vastu. 1902 aastal sai Kaasani õpperingkonna kuraatoriks S. F. Speškov, kes asus Ilminski süsteemi agaralt lammutama ning sundis ametist lahkuma Ilminski jüngrid Bobrovnikovi ja Jakovlevi. Kaasani Õpetajate Seminar pidi muutuma täiesti venelikuks. Ilminski pooldajad andsid häiret ja haridusministeerium sekkus 1904–1905. Speškov vallandati, Bobrovnikov ja Jakovlev ennistati ametisse. Ilminski süsteem päästeti keskvalitsuse toel, ent rünnakud jätkusid. (Geraci 1997: 335–336)

Ilminski süsteemi leviku täpsemat kindlakstegemist siseperifeeria “muulaste” hariduselus takistab see, et koolid, kus süsteemi rakendati, paiknesid laiali väga suurel territooriumil ning allusid erinevatele ametkondadele. Selge on see, et Ilminski süsteemi koolides said haridust kümned tuhanded “muulased” ning nende mõju Kesk-Volgamaa õigeuskliku mitte-vene elanikkonna harimisel ja haritlaskonna kujunemisel oli väga kaalukas. Püha Gurii vennaskonnal oli 1891/1892. õppeaastal kokku 130 kooli (valdavalt Kaasani kubermangus), sh 61 krjašeeni, 51 tšuvašši, 3 mari, 8 udmurdi, 1 mordva ja 6 vene kooli. Õpilasi oli neis koolides kokku 4658, sh 2133 krjašeeni, 1399 tšuvašši, 75 mari, 202 udmurti, 32 mordvalast ja 817 venelast (Mašanov 1892: 73, 75). Koolide käigushoidmiseks vajalikud summad saadi Pühalt Sinodilt, Õigeusklikult Misjoniühingult, liikmemaksudest ning annetustest. Kaasani kubermangu ministeeriumi- ja semstvokoolides, kus rakendati Ilminski põhimõtteid, õppis 1899. aastal kokku 12014 “muulast” (enim tšuvašše). Lisaks on teada, et 1904/1905. õppeaastal õppis Kaasani piiskopkonna (vastas kubermangule) kiriklikes kihelkonnakoolides 5261 “muulast” ja kirjaoskuse koolides 7538 “muulast” (enim tšuvašše). Need koolid allusid Pühale Sinodile ning Ilminski süsteem oli sealgi tollal kohustuslik. Seega võib öelda, et 19. ja 20. sajandi vahetusel sai ainuüksi Kaasani kubermangu erinevat tüüpi koolides igal aastal Ilminski põhimõtete järgi haridust peaaegu 30000 “muulast”. Samaara kubermangu ministeeriumi- ja semstvokoolides õppis 1900. aastal 2854 “muulast” (enim mordvalasi), Vjatka

kubermangu sama tüüpi koolides õppis samal aastal 11386 “muulast” ning Simbirski kubermangu sama tüüpi koolides 5873 “muulast” (enim mordvalasi)(Dowler 1995: 522–523). Ufaa ja Orenburgi kubermangudes oli 19. sajandi lõpuks 248 “muulaste” kooli, sh 93 vene-baškiiri ja vene-tatari kooli (Baškortostan 1996: 292). Teiste koolitüüpide kohta neis kubermangudes ning Kaasani õpperingkonna teiste kubermangude kohta mul konkreetsemad andmed puuduvad. Pobedonostsev mainib, et Ilminski elupäevade lõpuks oli Simbirski kubermangus üle 100 tšuvaši kooli, mille emakooliks oli kubermangukeskuses paiknev tšuvaši tsentraalkool (Pobedonostsev 1892: 145). Mihhejev räägib paarisajast tšuvaši õpetajast ja kümnetest tuhandetest õpilastest 19. ja 20. sajandi vahetusel (Mihhejev 1900: 200). Ilminski süsteemi koole loodi ka kasahhidele, jakuutidele ning tänapäevastele altailastele ja hakassidele, samuti valdavalt lamaistlikele burjaatidele ja kalmõkkidele.

Samas, 20. sajandi algul Ilminski süsteem alles hakkas Volga-Kaama piirkonnas kavandatud mõju avaldama ning selle edukus polnud veel sugugi kindel. Kohalike moslemite kogukondlik haridussüsteem, mida samuti kaasajastati, pakkus vene haridussüsteemile endiselt väga tugevat konkurentsi. Sofia Tšitšerina kirjutab, et ehkki varem üpris “tumedate” krjašeenide haridustase ja elujärg, samuti selle rühma prestiiž piirkondlikus sotsiaalses hierarhias oli tänu Ilminski süsteemi rakendamisele tublisti paranenud, oli 110000 krjašeenist umbes 40000 ikkagi usutaganejad ning saatsid oma lapsed võimude eest salaja moslemi koolidesse. Tšuvašsidele oli Ilminski süsteem kõvasti kasuks tulnud, ent mahajäänumates piirkondades oli veel palju varjatud paganlust ning leidus ka islamiusulisi (see tähendas tataristumist). 400000 udmurdist olid umbes 17000 animistid ja 3000 moslemid ning ka õigeusklike udmurtide maailmavaade ei erinenud sageli kuigi palju animistide omast. Ilminski süsteemi hakati udmurtide juures rakendama suhteliselt hilja ning see alles hakkas vilju kandma. 350000 marist olid kolmandik animistid, kolmandikku veetles islam ning kolmandik kaldus õigeusku. Ilminski süsteemi koole oli maridel vähe. Üks Kaasanis kohatud mari õigeusu preester rääkis Tšitšerinale, et marid seisavad õigeusu ja islami piiril ega tea, kuhu poole pöörata. Mäemarid olid õigeusklikud, niidu- ja idamarid kaldusid aga islami poole. Idamaride tataristumise oht oli reaalne ning et neid sellest päästa tuli toetada emakeelt ja isegi animismi. Mõnede Ufaa kubermangu maakondade vaimulikud võimud vaatasidki maride paganlikele ohvritalitustele vastutulelikult läbi sõrmede, et neid mitte islamisse tõugata. Mordvalased olid ametlikult õigeusklikud, ent ei seisnud siiski sageli kuigi kaugel paganlusest. Nad ei kaldunud küll islamisse, ent neid peibutasid mitmesugused lahusud ja sektid, sest õigeusklike jumalateenistuste sisu ei olnud neile keelebarjääri tõttu arusaadav. (Tšitšerina 1906: 24–25, 28–33)

Ilminski süsteem vajas vilja kandmiseks aega, seda aga ei jätkunud. Tsaariaeg sai peagi läbi ning ühes sellega loobuti ka “muulaste” õigeusustamisest. Mitte-venelaste integreerimine Vene ühiskonda aga jätkus ning seejuures õpiti ilmselt ka Ilminski süsteemi kogemustest.

Lisa B

Karjala küsimus

Kuna karjalased on üks selles uurimuses vaadeldavaid sisepereifeeria etnilisi rühmi, kelle ajalugu pakub huvitavat võrdlusmaterjali komide juhtumile, siis peatume Karjala problemaatikal pisut pikemalt. Karjala ja Soome vahel pole selget keele- ja kultuuriipiiri. Tegemist on Põhjalahest Valge mere ning Äänisjärveni ulatuva läänemeresoome pidevustikuga (kontiinumiga), mille läänepoolse servas asuvad päris-soomlased ning idaservas viena-karjalased ja lüüdlased. Keskajal jagati see pidevustik poliitilise piiriga Rootsi ja Novgorodi (hiljem Moskva, Venemaa) valdusteks. Rootsi võimualal pääses domineerima katooliiklus (hiljem luterlus), Vene poolel õigeusk. Katoliiklikke (luterlikke) läänemeresoomlasi hakati nimetama soomlasteks, õigeusklikke karjalasteks. 1809 läks Soome Venemaa koosseisu, sai suurvürstiriigi staatuse ning avara autonoomia.

Soome rahvuslus polnud luteri usuga kuigivõrd seotud ning ilmutas pretensioone ka õigeusklikele karjalastele. Soome rahvuseepose “Kalevala” looja Elias Lönnrot kogus valdava osa eepose aluseks olnud vanadest rahvalauludest Viena-Karjalast ning siitpeale hakati rahvuslikult meelestatud soome haritlasringkondades suurvürstiriigi idapiiri taha jäävas Karjalas nägema justkui akent Soome muinasaega, omamoodi elavat vabaõhumuuseumi, kohta kust otsida oma rahvuslikke juuri. 19. sajandi lõpupoole kujunes Soomes välja nn kultuuri-line karelianism. Keeleuurijad, folkloristid, etnograafid, kunstnikud ja muud huvilised võtsid ette retki arhailisesse Ida-Karjalasse, et oma silmaga näha, kuidas esivanemad ennemuiste elasid. Soome natsionalismis juurdus arusaam, et karjalased on osa Soome rahvusest. Zacharias Topelius (noorem) kirjutas oma 1875. aastal Helsingis ilmunud raamatus “Maamme kirja”, et soome rahvus võrsub kahest muistsest hõimust – hämelastest ja karjalastest. Õigeusklikke (läänemere)soomlasi ehk karjalasi elas muide ka suurvürstiriigi idaosas, nn Põhja- ja Raja-Karjalas, 20. sajandi algul kokku umbes 37000 (Vituhnovskaja 2003: 115–116). Ka piiri taha jäävad suguvennad tuli tulevikus ülejäänud Soomega ühendada. 20. sajandi algul tekkis selle ideega seoses poliitiline karelianism ning unistus Suur-Soomest.

Vene impeeriumile ei valmistanud karjalastega asustatud alad (Arhangelski kubermangu Kemi maakond ning Olonetsi kubermang) kuni 20. sajandi alguseni mingit peavalu. Karjalastes nähti üht kirjakultuurita ja ajaloota talupojarahvast, kes ei kujutanud endast mingit ohtu impeeriumi terviklikkusele. Neis nähti passiivset “etnograafilist materjali”, kellest varem või hiljem pidid saama venelased. Kohalikele ilmalikele ja kiriklikele võimudele tegi karjalastest elanikkonnaga suhtlemisel tüli keelebarjäär. Osa karjala talupoegi otseselt puudutavaid seadusi, näiteks talupoegade omavalitsust korraldavad juhendid, olid võimud sunnitud karjala keelde tõlkima (Pulkin 2003: 39). Õigeusk oli

karjalaste seas levinud üsna pealiskaudselt, kirikuslaavikeelsetest jumalateenistustest ei saanud nad aru, venelastest vaimulikud reeglina karjala keelt ei osanud, oma vaimulikkond karjalastel puudus. Osa karjalastest, eriti Kemi maakonnas olid vanausulised. Selline olukord tegi kohalikele kirikuvõimudele muret ja asja püüti parandada. 19. sajandi algul ja ka hiljem tõlgiti mõned vaimulikud tekstid karjala murretesse, aga tõlgete kvaliteet oli viletsavõitu ja need ei levinud eriti. Arhangelski ja Olonetsi vaimulikes seminarides õpetati ajuti karjala keelt (Iljuhha 2000: 96, 99; Vituhnovskaja 2003: 114; Pulkin 2003: 37). Keelebarjäär oli takistuseks ka hariduse levikul. Koolid olid venekeelsed, lapsed aga kooli tulles vene keelt ei osanud. Õpetajaile, kes reeglina olid venelased, peeti karjala keele oskust soovitavaks, ent samas rõhutati rikka vene keele olulisust karjalaste harimisel. Karjala keeles nähti soovimatut abivahendit karjalaste harimisel, sellest tuli loobuda niipea kui võimalik. Siiski anti välja mõned karjalastele mõeldud õpikud.²⁴¹ (Iljuhha 2002: 39–42) Üldiselt pidasid nii ilmalikud kui ka vaimulikud võimud karjala keelt vaeseks ja mõttetuks keeleks, tülikaks kohalikuks eripäraks, millest tuleks püüda kiiresti vabaneda. Selleks kavandati ka konkreetseid meetmeid – karjala keel tuli kohalikust asjaajamisest ja talupoegade omavalitsusorganeist täiesti välja tõrjuda, kusjuures ametimehed pidid talupoegadele selgitama, et vene keele oskuse levik on nende endi huvides. Kiiret edu sellised meetmed siiski ei toonud. (Pulkin 2003: 37–39)

Karmi kliima ja kehvade muldadega Karjala oli maaviljeluseks suhteliselt vähesobiv ning sealne elanikkond ei suutnud end ise leivaviljaga varustada. Lisasissetulekut hangiti küttimisest ja kalastamisest, 19. sajandi edenedes muutusid aina olulisemaks ulgutööd. Viena-Karjalas oli olulisimaks ulgutööks rändkaubitsemine Soomes. Soome majanduslik ja ühiskondlik areng oli 19. sajandi II poolel tunduvalt kiirem kui Venemaal tervikuna. Soome muutus suurvürstiriigi idapiiri taga elavatele karjalastele majanduslikult järjest atraktiivsemaks. 20. sajandi algul suundus igal aastal Soome kaubitsema kuni 2500 Viena-Karjala harjuskit. Teenindati Soome maaelanikkonda, kelle ostujõud oli seoses majandusarenguga tublisti kasvanud. Soomes viibiti kuid, vahel aastaid, Soome olusid õpiti hästi tundma. Keelebarjääri polnud, sest Viena-Karjala murded on soome keelele üsna lähedased, paljud harjuskid oskasid ka soome keeles lugeda ja kirjutada. Rändkaupmeeste vahendusel levisid Viena-Karjalas soome moed ja pruugid – käidi riides nagu soomlased, joodi kohvi jne. Samalaadsed arengud toimusid ka Olonetsi kubermangu piiriäärsetes valdades. Kuna Ida-Karjala teedevõrk ja infrastruktuur oli väga vilets, siis suhtlesid läänepoolsed vallad ülejäänud maailmaga Soome kaudu, kus 19. sajandi lõpuks olid juba üsna korralikud teed. Valdav osa kaupu osteti Soomest, isegi vilja

²⁴¹ Näiteks ilmus 1894 Arhangelskis Õigeuskliku Misjoniühingu väljaandel “Азбука дlja korellkov, živuštših v Kemscom uezde Arhangelskoi gubernii”. Tegemist oli karjala-vene kakskeelse raamatuga, mis sisaldas ka kirillitsal põhinevat karjala tähestikku. Raamatu autoreiks olid preestrid M. A. Usserdov, N. K. Djaťškov ja P. Preobraženski.

veeti sisse Soomest või Soome kaudu. Suur osa Olonetsi kubermangu lääneosa metsa veeti välja Soome vee- ja raudteid mööda. Ühesõnaga, suhtlemist Soomega oli palju ning kui karjalased oma kubermange ja Soomet võrdlesid, siis võisid nad veenduda, et Soomes on kõik palju paremini korraldatud ja elatustase hulga kõrgem kui neil. Pole siis ime, et soome rahvuslaste kinnitused, et ka karjalased on osa soomlastest, olid neile meeltemööda (Iljuha 2000: 95–96; Vituhnovskaja 2003: 123–139). Soomes peljati karjalaste venestumist ning vastukaaluks sellele ohule püüti Karjalasse eksportida soome kultuuri. Üks selle kultuuritöö juhtfigure oli August Wilhelm Ervasti. Aga soome natsionalismi hakkasid Ida-Karjalasse vahendama ka karjalased ise. Tuntuim soome rahvusest innustunud karjalane sellest perioodist on Uhtuast pärit talupoegliku taustaga kaupmees Pavel Afanasjev (Paavo Ahava). Noorena sattus ta lugema Ervasti raamatut “Muistelmia matkalta Wenäjän Karjalassa kesällä 1879” ning võttis selles sisalduvatest ideedest tuld. Ida-Karjala ei tohtinud venestuda. 1889. aasta kevadel asutati Viena-Karjala “pealinnas” Uhtuas²⁴² soome raamatukogu. See jõudis tegutseda vaid ühe suve, sügisel see kohalike võimude poolt ohtlikuks tunnistatud asutus suleti. Sama saatus tabas ka Ida-Karjala külates kohalikul initsiatiivil ning Soomes tegutsevate karjala kaupmeeste toel asutatud üksikuid koole, kus õpetati soome kirjakeelt (näiteks Kivijärvi külas juba 1875–1878). Soome pool üritas oma tegevust valitsevate oludega kohandada. 1896 kogunesid soome ja karjala aktivistid suurvürstiriigi piiresse jäävas Antrea²⁴³ külas ning töötasid välja plaani Ida-Karjala karjalaste vaimseks ühendamiseks Soomega. Suurvürstiriigi idapiiri äärses külates pidi asutatama soome raamatute ja ajakirjanduse levitamise punktid, Karjalas pidi ettevaatlikult levitatama soome kultuuri ja rahvusteadvust, õpetatama noortele soome kirjakeelt, et nad saaks Soome õppima minna. Need plaanid pörkusid Vene võimude vastu-tegevusele ning ulatuslikumalt võis neid hakata ellu viima alles peale 1905. aastat (Vituhnovskaja, käsikiri). Senikaua olid olud Karjalas karjalaste jaoks üsna rasked. Näiteks 1902. aastal hakkas Uhtua venekeelse kooli õpetaja P. A. Ležev²⁴⁴ korraldama loenguõhtuid ideoloogiliselt neutraalsetel teemadel, ent mitte ideoloogiliselt neutraalses keeles. Juba järgmisel aastal tuli Kemi maakonna ispravnikult hoiatus – karjalakeelseid loenguid pole vaja! (Iljuha 2002: 31–32)

Karjalaste lähenemine soomlastele hakkas 20. sajandi algul Vene võimudele muret tegema. Soomlased olid küll ka ise ajaloota talupojarahvas, aga autonoomse suurvürstiriigi raames oli nende soome natsionalism kasvanud tugevaks ning mõjutas juba väga suurt osa elanikkonnast. Vene keskvõimud nägid soome

²⁴² Aastast 1962 Kalevala.

²⁴³ Praegu Kamenogorsk Leningradi oblastis Venemaal.

²⁴⁴ Uhtuast pärinev Ležev läks harjuskina Soome ning omandas Sortovalas õpetajate seminaris õpetaja kutse. Leževist kujunes fennofiil. Ta õpetas algul Pitkärantas, 1902 naases kodukülla. Eraviisiliselt selgitas Ležev kohalikele talupoegadele, et nad pole venelased, vaid soomlased.

rahvusluses konkurenti võitluses karjalaste hingede pärast. Soome natsionalism ähvardas vene rahvuse ehitamiseks valmis vaadatud “etnograafilise materjali” (karjalased) üle lüüa. Peljati panfinnismi, Suur-Soome ideed ja luterlikku misjonit ning vastuseks tugevdati venestussurvet Ida-Karjalas. Ehkki Karjala asus üsna sügaval impeeriumi sisemaal hakati seda võtma nagu välisperifeeriat, kardeti Soome irredentistlikke püüdlusi. Ilmalikud võimud ja õigeusu kirik tegutsesid käsikäes. Õigeusust taganemist käsitleti seadustes kriminaalkuriteona ning karistati vastavalt. Olukord teravnes järsult 1905–1906 ning “Karjala küsimus” jäi päevakorda kuni tsaariaja lõpuni (ja kauemgi) (Vituhnovskaja 2003: 116–117; 139, Vituhnovskaja 2002: 204; Dubrovskaja 1991: 58–59).

KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS

- A-v 1907 = И. А-въ, Георгий Степанович Лыткин. Некролог. *Русская школа*, Но. 4, 76–77.
- Anderson, Benedict 1991. *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.
- Annus, Epp 2000a. Kiigelaual mineviku ja tuleviku vahel: rahvuslikust mütoloogias. *Looming* 1, 88–95.
- Annus, Epp 2000b. Kirjanduskaanon ja rahvuslik identiteet. *Keel ja Kirjandus* 1, 10–17.
- A.P. 1884 = А. П., По вопросу о зырянском языке и зырянской грамоте. *Журнал Министерства Народного Просвещения*, Декабр, 91–95.
- Aralov 1907 = Игн. Аралов, Г.С.Лыткин. (Некролог). *Журнал Министерства Народного Просвещения*, Июнь, 186–192.
- Atlas 1997 = *Историко-культурный атлас Республики Коми*. Москва: Дрофа, Дик.
- Bartens, Raija 1990. Kuratovin Jumala-kuva. *Komin kansan ensimäinen runoilija. 150 vuotta I.A.Kuratovin syntymästä*. Toimittanut Johanna Laakso. Castrenianumin toimitteita 36. Helsinki, 35–57.
- Barth, Fredrik 1969. Introduction. *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*. Ed. by Fredrik Barth. Boston: Little, Brown and Company, 9–38.
- Başkörtöstan 1996 = *Башкортостан. Краткая энциклопедия*. Уфа.
- Belokon 1988 = С.Белокоп, Зырянский Фауст. *Даугава*, Но. 5, 112–124.
- Berdjajev, Nikolai 1989–1990. Vene kommunismi lätited ja tähendus. *Akadeemia*, 8–9 (1989), 1788–1808, 1985–2016; 1–5 (1990), 193–224, 433–464, 641–672, 849–880, 1089–1105.
- Berendsen, Veiko; Maiste, Margus 1999. *Esimene ülevenemaaline rahvaloendus Tartus 28. jaanuaril 1897*. Tartu: Kirjastus Eesti Ajaloohiiv.
- Berezina, Kazarinova 2000 = *Георгий Степанович Лыткин (Методико-библиографические материалы, посвященные 165-летию со дня рождения коми ученого-лингвиста, поэта, педагога, одного из основоположников коми национальной Культуры)*. Составители Е.П.Березина, В.Н.Казаринова. Сыктывкар: Национальная библиотека Республики Коми.
- Bernštam 1990 = Т.А.Бернштам, Христианизация в этнокультурных процессах финно-угорских народов европейского Севера и Поволжья (сравнительное обобщение). *Современное финно-угроведение. Опыт и проблемы. Сборник научных трудов*. Ленинград: ГМЭ народов СССР, 133–140.
- Bolšaja = *Большая энциклопедия*. Под редакцией С.Н.Южакова. Том 1–20. СПб: Т-ва «Просвещение», 1903–1905.
- Bondarenko 1998 = О.Е.Бондаренко, *Учебные заведения в Коми крае в конце XIX – начале XX веков*. Сыктывкар: Сыктывкарский Государственный Университет.
- Bondarenko, Gorjatševa 1996 = О.Е.Бондаренко, О.В.Горячева, Усть-Сысольское духовное училище (1873–1917 гг.). *Христианизация Коми края и ее роль в развитии государственности и культуры*. Том 1. Пленарные доклады. История. Сыктывкар: Коми НИЦ УрО РАН, 52–58.
- Bossov 2004 = Д.В.Босов, К вопросу о религиозных и общественно-политических взглядах И.А.Куратова. *Арт* 2, 126–137.

- Branch, Michael 1973. *A.J.Sjögren Studies of the North*. Suomalais-ugrilaisen seuran toimituksia 152. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Brandenberger, David 2002. *National Bolshevism. Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931–1956*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Brooks, Jeffery 1985. *When Russia Learned to Read: Literacy and Popular Literature, 1861–1917*. Princeton: Princeton University Press.
- Brubaker, Rogers 1996. *Nationalism reframed. Nationhood and the national question in the New Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Брук, Кабузан 1980 = С.И.Брук, В.М.Кабузан, Динамика и этнический состав населения России в эпоху империализма (Конец XIX в. – 1917 г.). *История СССР* 3, 74–93.
- Brussilov 1833 = *Опыт описания Вологодской губернии* Николая Брусилова. СПб.
- Buganov, Smolentsev 1996 = В.И.Буганов, Л.Н.Смоленцев, Книга о древностях Коми-края. *Зырянский край при епископах пермских и зырянский язык. Пособие при изучении зырянскими русскаго языка*. Составил Г.С.Лыткин, преподаватель С.-Петербургской шестой гимназии. СПб, 1889, 7–26. (eesõna reprimdile)
- Cepely, György 1989. *Structures and Content of Hungarian National Identity*. Frankfurt am Main: Verlag Peter Lang GmbH.
- Danilevski 1991 = Н.Я.Данилевский, *Россия и Европа*. Москва: «Книга».
- Deutsch, Karl W. 1953. *Nationalism and Social Communication. An Inquiry into the Foundations of Nationality*. New York.
- Djakin 1995 = В.С.Дякин, Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX в.) *Вопросы истории* 9, 130–142.
- Dowler, Wayne 1995. The Politics of Language in Non-Russian Elementary Schools in the Eastern Empire, 1865–1914. *The Russian Review*, Vol. 54, Number 4, October, 516–538.
- Dubrovskaja 1991 = Е.Ю.Дубровская, Противоборство панфиннизма и русского великодержавия в Карелии (по матерьялам источников конца XIX – начала XX вв.). *Вопросы истории европейского Севера*. Петрозаводск: Петрозаводский Государственный Университет, 55–64.
- Dundes, Alan 2002. Kes on rahvas? Kes on rahvas? *Valik esseed folkloristikast*. Tartu: Varrak, 11–32.
- Elwert, Georg 1991. Natsionalism ja etnilisus. Meie-rühmade moodustumisest. *Akadeemia*, 11–12, 2358–2382; 2501–2514.
- Encyclopedia 2001 = *Encyclopedia of Nationalism. Leaders, Movements, and Concepts*. Volume 2. Academic Press.
- Engelhardt 1897 = А.П.Энгельгардт, *Русский Север. Путевые записки*. СПб.
- Engelhardt 1899 = *A Russian Province of the North* by Alexander Platonovich Engelhardt, Governor of the Province of Archangel. Westminster: Archibald Constable and Company.
- Entsiklopeditšeski = *Энциклопедический лексикон*. Том 1–17. СПб, 1835–1841.
- Fjodorova 1973 = А.Н.Федорова, В далекий Казахстан по следам Куратова. *Куратовские чтение*. Том первый. Сыктывкар: Коми книжное издательство, 24–30.
- Fjodorova 1975 = А.Н.Федорова, *И.А.Куратов. Очерк жизни и творчества*. Сыктывкар: Коми книжное издательство.

- Fokos-Fuchs 1959 = *Syrjänischen Wörterbuch von D.R.Fokos-Fuchs*. Bd. I–II. Budapest: Akademiai Kiado.
- Gagarin 1978 = Ю.В.Гагарин, *История религии и атеизма народа коми*. Москва: Издательство «Наука».
- Gellner, Ernest 1994–1995. *Rahvused ja rahvuslus. Akadeemia* 10–12 (1994), 2207–2238, 2429–2462, 2653–2686; 1–3 (1995), 197–222, 419–446, 643–670.
- Geografitšeski = *Географический словарь Российского государства*. Том 1–7. Москва, 1801–1809.
- Geografitšesko-statistitšeski = *Географическо-статистический словарь Российской империи*. Том 1–5. СПб, 1863–1885.
- Geraci, Robert 1997. The Il'minski System and the Controversy over Non-Russian Teachers and Priests in the Middle Volga. *Kazan, Moscow, St.Peterburg: Multiple Faces of the Russian Empire*. Catherine Evtuhov, Boris Gasparov, Alexander Ospovat, Mark Von Hagen, eds. Moscow: O.G.I., 325–348.
- Geraci, Robert P. 2001. *Window on the East. National and Imperial Identities in Late Tsarist Russia*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Goroda 1994 = *Города России. Энциклопедия*. Москва: Научное издательство Большая Российская Энциклопедия.
- Greenfeld, Liah 1992. *Nationalism. Five Roads to Modernity*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Greenfeld, Liah 2001. Etymology, Definitions, Types. *Encyclopedia of Nationalism. Fundamental Themes*. Volume 1. Academic Press, 251–265.
- Gul'ajev 1976 = Е.С.Гуляев, Комментарии к высказываниям И.А.Куратова о языке. *Куратовские чтения*. Том второй. Сыктывкар: Коми книжное издательство, 87–99.
- Hobsbawm, Eric John 1990. *Nations and Nationalism since 1780. Programms, Myth, Reality*. Cambridge, NY: Cambridge University Press.
- Hosking 2001 = Джеффри Хоскинг, *Россия: народ и империя (1552–1917)*. Смоленск: Русич.
- Hroch, Miroslav 2000. *Social Preconditions of national revival in Europe: a comparative analysis of the social composition of patriotic groups among the smaller European nations*. New York: Columbia University Press.
- Ibulajev 2000 = Г.И.Ибулаев, Марийцы Уфимской губернии и национальное движение. *Этническая мобилизация во внутренней периферии. Волго-Камский регион начала XX в.* Под редакцией С.Лаллукки и Т.Молотовой. Ижевск: УИИЯЛ УрО РАН, 78–87.
- Пјуһһа 2000 = Ольга Илюха, Укреплять границы школами. Народное образование в Беломорской Карелии во второй половине XIX – начале XX веков. *Север* 12, 95–109.
- Пјуһһа 2002 = О.П.Илюха, *Школа и просвещение в Беломорской Карелии во второй половине XIX – начале XX в.* Петрозаводск: Карельский научный центр РАН.
- Il'minski 1895 = *Письма Николая Ивановича Ильминского к обер-прокурору святейшего синода Константину Петровичу Победоносцеву*. Казань: Издание редакции Православного Собеседника.
- Il'minski 1913 = Н.И.Ильминский, *О системе просвещения инородцев и о Казанской центральной крещено-татарской школе*. Казань: Издание П.В.Щеткина.

- Istomin, Kirill 1999. Kolva Volost and Kolva ethnographic group as an example of transition from nomadic to settled way of life. An attempt of analysis. – *Pro Ethnologia* 8, Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 19–34.
- Istorija 1980 = *История коми литературы в трех томах*. Том 2. Сыктывкар: Коми книжное издательство.
- Istorija 1981 = *История Коми АССР. С древнейших времен до наших дней*. Сыктывкар: Коми книжное издательство.
- Istorija 2004 = *История Коми с древнейших времен до конца XX века*. В двух томах. Сыктывкар: Коми книжное издательство.
- Išimova 1999 = А.О.Ишимова, Зырянка. *В дебрях Севера. Русские писатели XVIII–XIX веков о земле Коми*. Сыктывкар: Коми книжное издательство, 29–45.
- Izmailova-Zujeva 1993 = А.С.Измаилова-Зуева, К.Ф.Жаков и финно-угорская общность в Хелсинки. *К.Ф.Жаков. Проблемы творчества*. Труды ИЯЛИ. Вып. 55. Сыктывкар: Коми НЦ УрО РАН, 128–132.
- Ivanov 1975 = И.Г.Иванов, *История марийского литературного языка*. Йошкар-Ола: Марийское книжное издательство.
- Ivanov-Razumnik 1997 = Иванов-Разумник, *История русской общественной мысли*. В трех томах. Москва: «Республика».
- Jefron = *Энциклопедический словарь*. Изд. Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон. Том 1–82. СПб, 1890–1907.
- Jekišev 1996 = Ю.А.Екишев, Празднование 500-летия и 600-летия Успения святителя Стефана Пермского. *Христианизация Коми края и ее роль в развитии государственности и культуры*. Том 1. Пленарные доклады. История. Сыктывкар: Коми НЦ УрО РАН, 82–94.
- Jääts, Indrek 1998. *Setude etniline identiteet*. Studia Ethnologica Tartuensia 1. Tartu: Tartu Ülikooli etnoloogia õppetool.
- Jääts, Indrek 2000. Kallistrat Žakov. Komi kirjanik ja filosoof. *Akadeemia* 6, 1267–1295.
- K. 1866 = К., Зырянские песни. *Вологодская губернская ведомости*, Но. 2, 8 января.
- Karppler 1997 = Андреас Каппелер, *Россия – многонациональная империя. Возникновение. История. Распад*. Москва: «Прогресс – Традиция».
- Karagodin 1994 = О.В.Карагодин, *Литературное творчество коми писателя К.Ф.Жакова (философско-эстетический аспект)*. Автореф. дисс. канд. филологических наук (10.01.93.). Казань.
- Karjahärm, Toomas 1998. *Ida ja Lääne vahel. Eesti-Vene suhted 1850–1917*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- Kedourie, Elie 1960. *Nationalism*. London: Hutchinson&Co. Ltd.
- Kemiläinen, Aira 1964. *Nationalism. Problems concerning the word, the concept and classification*. Studia historica Jyväskyläensia 3. Jyväskylä: Jyväskylän kasvatustieteiden korkeakoulu.
- Kitšin 1908 = Василий Кичин, Воспоминание о праздновании в городе Устьсысольске Вологодской губернии в 1896 году пятилетия со дня кончины Св. Стефана Пермского, просветителя вычегодских и сысольских зырян. *Вологодская епархиальная ведомости*. Но. 22, Ноября 15, 503–511.
- KJE 1998 = *Коми язык. Энциклопедия*. Москва: ДИК.
- Knight, Nathaniel 1998. Science, Empire, and Nationality. Ethnography in the Russian Geographical Society, 1845–1855. *Imperial Russia. New Histories for the Empire*.

- Edited by Jane Burbank and David L. Ransel. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 108–141.
- Koblov 1905 = Я.Д.Коблов, О необходимости инородческих миссионеров в деле просвещения инородцев (ответ г. Бобровникову). *Православный собеседник*. Апрель, 706–716; Май, 108–118.
- Kohn, Hans 1944. *The Idea of Nationalism: A Study in its Origins and Background*. New York.
- Kostromina 1976 = И.Н.Костромина, П.И.Савваитов. *Этнография и фольклор коми*. Сыктывкар: ИЯЛИ, 124–130.
- Kostromina 1989 = И.Костромина, Не надо «исправлять» историю. – *Красное знамя*, Но. 138 (20335), 16 июня.
- Kostromina 2004 = И.Н.Костромина, «...истинно зырянская энциклопедия...». *Арт* 2, 180–189.
- Kotelnikov 1909 = А.Котелников, *История производства и разработки всеобщей переписи населения 28-го января 1897 г.* СПб.
- Kotov 1996 = П.П.Котов, Производство зерновых хлебов в Коми крае в начале XX в. *Вопросы социально-политической и социально-экономической истории Республики Коми XX века*. Труды ИЯЛИ. Вып. 61. Сыктывкар: Коми НЦ УрО РАН, 13–22.
- Krassov 1901 = Отзыв покойного П.И.Савваитова, известного археолога и знатока зырянского языка, о переводах Священного Писания на зырянский язык и других работах по части зырянского языка, исполненных Г.С.Лыткиным. (Сообщил священник А.Красов). *Вологодския епархальныя ведомости*. Но. 17, Сентября 1, 484–489; Но. 18, Сентября 15, 520–523; Но. 19, Октября 1, 524–544.
- Kreindler, Isabelle 1977. A Neglected Source of Lenin's Nationality Policy. *Slavic Review*, Vol. 36, Number 1, March 86–100.
- Kreindler, Isabelle 1979. Nikolai Il'minskii and Language Planning in Nineteenth Century Russia. *International Journal of Sociology of Language*. Number 22, 5–26.
- Kruglov 1887 = Александр Круглов, *Лесные люди. Очерки и впечатления (1883 г.)*. СПб.
- Kruglov 1999 = А.В.Круглов, Лесные люди. *В дебрях Севера. Русские писатели XVIII–XIX веков о земле Коми*. Сыктывкар: Коми книжное издательство, 348–455.
- Kuraton 1939a = И.А.Куратов, *Художественной произведенияс*. Том 1. Сыктывкар: Коми Государственное Издательство.
- Kuraton 1939b = И.А.Куратов, *Лингвистические работы*. Том 2. Сыктывкар: Коми Государственное Издательство.
- Kuraton 1958 = И.Куратов, *Избранное*. Москва: Гослитиздат.
- Kuraton 1968 = Куратов Иван Алексеевич (1839–1875). *Опись документальных материалов фонда личного происхождения. Крайние даты 1856–1966*. Сыктывкар: Коми книжное издательство.
- Kuraton 1979 = И.Куратов, *Моя муза. Собрание художественных произведений. Менам муза. Художественной гижёд чукёр*. Сыктывкар: Коми книжное издательство.
- Kuraton 1989 = И.А.Куратов, *Ой олём, олём... О, жизнь... Стихотворения*. Сыктывкар: Коми книжное издательство.

- Kurатов, Ivan 1996. *Enne koitu. Soome-ugri luuleklassikat*. Koostanud ja tõlkinud Arvo Valton. Saatesõnad kirjutanud Eva Vingiano de Pina Martins. Tallinn: Virgela, 19–93.
- Kušmanov 1982 = С.Кушманов, Первый коми поэт – из Вотчи. *Маяк Сысолы*, Но 33 (5329), 18 марта.
- Laar, Mart 2005. *Äratjad. Rahvuslik ärkamisaeg Eestis 19. sajandil ja selle kandjad*. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.
- Lallukka, Seppo 1987. Kazan Teacher's Seminary and the Awakening of the Finnic Peoples of the Volga-Urals Region. *Studia Slavica Finlandensia*. Tomus IV. Helsinki, 143–165.
- Lallukka 2000 = Сеппо Лаллукка, Формирование национальных движений на окраинах империй. Вводные заметки. *Этническая мобилизация во внутренней периферии. Волго-Камский регион начала XX в.* Под редакцией С. Лаллукки и Т.Молотовой. Ижевск: УИИЯЛ УрО РАН, 5–13.
- Lallukka, Seppo 2003. *From Fugitive Peasants to Diaspora. The Eastern Mari in Tsarist and Federal Russia*. Suomalaisen Tiedeakatemian Toimituksia, Humaniora 328. Academia Scientiarum Fennica.
- Lašuk 1964 = Л.П.Лашук, *Этническая история и национальная консолидация коми (зырян)*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. Москва.
- Latkin 1853 = *Дневник Василья Николаевича Латкина, во время путешествия на Печору, в 1840 и 1843 годах*. Записки Императорского Русского Географического Общества. Книжка VII. Издано под редакцию А.В.Никитенко. СПб.
- Latõševa 1976 = В.А.Латышева, О драме И.Куратова «Пама». *Куратовские чтения*. Том второй. Сыктывкар: Коми книжное издательство, 80–86.
- Leete, Art 2000. *Põhjarahvad antiigist tänapäevani: obiugrilaste ja neenetsite kirjel-duste muutumine*. Eesti Rahva Muuseumi Sari 3. Tartu: Eesti Rahva Muuseum.
- Limerov 1997 = П.Лимеров, Куратов под маской. *Арт*, 207–208.
- Lintrop, Aado 2003. *Udmurdi usund*. Eesti Rahva Muuseumi Sari 5. Tartu: Eesti Rahva Muuseum.
- Lisovskaja 1993 = Г.К.Лисовская, Краткая хроника жизни и творчества К.Ф.Жакова. *К.Ф.Жаков. Проблемы творчества*. Труды ИЯЛИ. Вып. 55. Сыктывкар: Коми НЦ УрО РАН, 159–163
- Litvak 1990 = К.Б.Литвак, Перепись населения 1897 года о крестьянстве России. (источниковедческий аспект). *История СССР* 1, 114–126.
- Livezeanu, Irina 1995. Defining Russia at the Margins. *The Russian Review*, vol. 54, October, 495–499.
- Locke, John 1991. *Two treatises of government*. Edited with an introduction and notes by Peter Laslett. Cambridge: Cambridge University Press.
- Luutonen 2000 = Йорма Луутонен, Возникновение финно-угорских и тюркских литературных языков Поволжья и вопрос о литературном языке в начале XX в. *Этническая мобилизация во внутренней периферии. Волго-Камский регион начала XX в.* Под редакцией С.Лаллукки и Т.Молотовой. Ижевск: УИИЯЛ УрО РАН, 21–42.
- Lõtkin 1880 = Зырянин Г.Лыткин, Г. Академику Видеману. (Письмо в редакцию). *Новое Время*, Но 1481, 12(24) апр.
- Lõtkin 1884 = Г.Лыткин. Ответ на замечания г. А.П. *Журнал Министерства Народного Просвещения*, Декабр, 96–108.

- Lõtkin 1889 = *Зырянский край при епископах пермских и зырянский язык. Пособие при изучении зырянскими русскаго языка*. Составил Г.С.Лыткин, преподаватель С.-Петербургской шестой гимназии. СПб.
- Lõtkin 1900 = Г.Лыткин, Предуповедомление. *Начатки христьянскаго православнаго учения. Христос вылѡ вескыда ескыны велѡдѡмлѡн понданыс*. На зырянский язык перевела Ф.И.Забоева. Перевод исправлен Г.С.Лыткиным. СПб, I–IV.
- Lõtkin 1901 = *Первая книга для чтения. Зырянския народныя произведения с переводом на русскій язык*. Составил Г.С.Лыткин. СПб.
- Lõtkin 1961 = *Коми-русский словарь*. Под редакцией проф. В.И.Лыткина. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей.
- Lõtkin 1972 = В.И.Лыткин, Шестьсот лет коми письменности. *Советское финно-угроведение*, VIII, 291–295.
- Lõtkin 1973 = В.И.Лыткин, Первые публикации стихотворении И.А.Куратова (резюме). *Куратовские чтение*. Том первый. Сыктывкар: Коми книжное издательство, 101–102.
- Lõtkin 1975 = В.И.Лыткин, Георгий Степанович Лыткин. *Советское финно-угроведение*, Но. 4, XI, 290–293.
- Lõtkin 1976 = В.И.Лыткин. У истоков коми литературного языка. *Север*, Но. 5, 125–128.
- Löfgren, Orvar 1989. The Nationalization of the Culture. *Ethnologia Europaea*, Vol. 19, 5–24.
- Mainov 1881 = В.Н.Майнов, Забытая река. *Живописная Россия. Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении*. Под общей редакцией П.П.Семенова. Том первый, часть первая. СПб-Москва: Издание М.О.Вольфа, 233–260.
- Maksimov 1999 = С.В.Максимов, Год на Севере. *В дебрях Севера. Русские писатели XVIII–XIX веков о земле Коми*. Сыктывкар: Коми книжное издательство, 75–97.
- Malkova 1996 = Т.А.Малкова, Портрет приходского священника Коми края конца XIX – начала XX века. *Христианизация Коми края и ее роль в развитии государственности и культуры*. Том 1. Пленарные доклады. История. Сыктывкар: Коми НЦ УрО РАН, 153–161.
- Malõhhina 1999 = А.Г.Малыхина, Хроника жизни. К 200-летию со дня рождения Екатерины Ивановны Куратовой (1799–1874) – матери коми поэта И.А.Куратова. *Арт* 1, 109–113.
- Martjušev 1993 = Автобиография сотрудника областной плановой комиссии Мартюшева Алексея Макаровича. *Родники пармы*. Научно-популярный сборник. Сыктывкар: Коми книжное издательство, 91–98.
- Martõnov 1988a = В.Мартынов, «Обычная волшебная сказка». *Красное знамя*, Но. 113 (20010), 15 мая.
- Martõnov 1988b = В.И.Мартынов, *Становление коми литературы. Идеино-эстетический аспект*. Москва: «Наука».
- Martõnov 2000 = В.И.Мартынов, *Литераторы земли Коми. Биобиблиографический словарь-справочник*. Сыктывкар: «Эском».
- Mašanov 1892 = *Обзор деятельности Братства св. Гурия за двадцать пять лет его существования. 1867–1892*. Составил Проф. Академии Михаил Машанов. Казань.

- Mathisen, Stein R. 2000. Travels and Narratives: Itinerant Constructions of a Homogenous Sami Heritage. *Folklore, Heritage Politics and Ethnic Diversity. A Festschrift for Barbro Klein*. Pertti J. Anttonen et. al. (eds.) Botkyrka: Multicultural Centre, 179–205.
- Matsuk 1996 = М.А.Мацук, Причины двуязычия коми народа в период позднего феодализма. *Стефан Пермский и современность*. Сыктывкар: Коми НЦ УрО РАН, 47–48.
- Mihhejev 1900 = Иван Михеев, Вотские переводы и учителя. *Русская школа*, Но. 5–6, Май и июнь, 193–205.
- Mikušev 1959 = А.К.Микушев, Из истории русской науки о коми народной поэзии. (По материалам фондов А.М.Шегрена и П.И.Савваитова) *Русский фольклор. Материалы и исследования*. Москва-Ленинград: Издание Академии Наук СССР, 230–239.
- Mikušev 1973 = И.А.Куратов и фольклор. *Куратовские чтения*. Том первый. Сыктывкар: Коми книжное издательство, 43–51.
- Mikušev 1976 = А.К.Микушев, Куратовские архивные материалы в Финляндии. *Куратовские чтения*. Том второй. Сыктывкар: Коми книжное издательство, 40–46.
- Mikušev 1993 = А.К.Микушев, Коми "Калевала". Об одном неизвестном финно-угорском литературном эпосе и его создателе Каллистрате Жакове. – К.Ф.Жаков, *Биармия. Коми литературный эпос*. Сыктывкар: Коми книжное издательство, 5–25.
- Mironov 1999 = Б.Н.Миронов, *Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.)*. Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. В двух томах. СПб: ДБ.
- Montesquieu 1999 = Шарль Луи Монтескье, *О духе законов*. Москва: Мысль.
- Morgan 1983 = Льюис Генри Морган, *Лига ходеносауни или ирокезов*. Москва: «Наука».
- Muravjov 1993 = В.В.Муравьев, Религиозные взгляды К.Ф.Жакова. *К.Ф.Жаков. Проблемы творчества*. Труды ИЯЛИ. Вып. 55. Сыктывкар: Коми НЦ УрО РАН, 93–96.
- Nadeždin 1999 = Н.И.Надеждин, Народная поэзия у зырян. *В дебрях Севера. Русские писатели XVIII–XIX веков о земле Коми*. Сыктывкар: Коми книжное издательство, 57–65.
- Nalimov 1903a = Вас. Налимов, Жаков. Этнографический очерк зырян. Отд. Оттиск из журнала «Живая старина» 1901 г. *Этнографическое обозрение*, Но. 2, 76–86. (argustus)
- Nalimov 1903b = В.П.Налимов, Зырянская легенда о паме Шипиче. *Этнографическое обозрение*, Но. 2, 120–124.
- Nalimov 1903c = В.П.Налимов, Некоторые черты из языческого мирозерцания зырян. *Этнографическое обозрение*, Но. 3, 177–179.
- Narodõ 1985 = Народы Поволжья и Приуралья. *Историко-этнографические очерки*. Москва: «Наука».
- Nationalitäten 1991 = *Die Nationalitäten des Russischen Reiches in der Volkszählung von 1897*. Henning Bauer, Andreas Kappeler, Brigitte Roth (Hrsg.). Bd. A. Quellenkritische Dokumentation und Datenhandbuch. Bd. B. Ausgewählte Daten zur Sozio-ethnischen Struktur des Russischen Reiches – Erste Auswertungen der Kölner NFR-Datenbank. Stuttgart: Steiner Verlag Wiesbaden.

- Nemirovitš-Dantšenko 1999 = В.И.Немирович-Данченко, Зыряне. *В дебрях Севера. Русские писатели XVIII–XIX веков о земле Коми*. Сыктывкар: Коми книжное издательство, 182–191.
- Nemšilova 1968 = З.Я.Немшилова, *Коми народ в русской литературе XVIII–XIX веков*. Сыктывкар: Коми книжное издательство.
- Nemšilova 1983 = З.Я.Немшилова, И.И.Лепехин. *В дебрях Севера. Русские писатели XVIII–XIX веков о земле Коми*. Сыктывкар: Коми книжное издательство, 9–15.
- Nemšilova 1999 = З.Я.Немшилова, Зыряне и Зырянский край в русской литературе XIX века. *В дебрях Севера. Русские писатели XVIII–XIX веков о земле Коми*. Сыктывкар: Коми книжное издательство, 5–19; 21–28; 47–56; 67–74; 99–104; 173–181; 193–201; 341–347.
- Nevergov 1869 = М.Неверов, К вопросу об образовании инородцев. (письмо в редакцию). *Журнал Министерства Народного Просвещения*, Декабрь, 124–134.
- Nikolski, Nikolai 1988. *Vene kiriku ajalugu*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Obrezkova 1998 = А.П.Обрезкова, *Новонайденные письма Г.С.Лыткина к Н.И.Ильминскому*. Казань: ДАС.
- Obrezkova 1999 = Альбина Обрезкова, И.А.Куратов в Казани (1865–1866 гг.). *Арт* 2, 94–110.
- Obrezkova 2003a = Из переписки Г.С.Лыткина с Н.И.Ильминским. Публикация А.П.Обрезковой (г. Казань). *Арт* 2, 139–145.
- Obrezkova 2003b = Публикация А.П.Обрезковой (г. Казань). Письма Асингкрита Ивановича Попова к Н.И.Ильминскому, ориенталисту, профессору турецко-татарского языка. *Арт* 2, 146–152.
- Obštši 1905 = *Общий свод по империи результатов разработки данных Первой Всеобщей Переписи населения произведенной 28 Января 1897 года*. Том 1–2. Издания центрального статистического комитета министерства внутренних дел. Под редакцию Н.А.Тройницкаго. СПб.
- Oldenburg 1931 = С.Олденбург, Предисловие. – Г.С.Лыткин, *Русско-зырянский словарь. Роча-коми кылчукор*. Составлен по рукописному словарю Н.П.Попова. Ленинград: АН СССР, I–VI.
- Oni 1993 = *Они любили край родной*. Состав. И.Л.Жеребцов. Сыктывкар: Коми книжное издательство.
- Otšerki 1955 = *Очерки по истории Коми АССР*. Том 1. Сыктывкар: Коми книжное издательство.
- Palgi, Daniel 1994. *Murduvas maailmas. Mälestusi*. Tallinn: Perioodika.
- Pantelejev 1958 = Л.Ф.Пантелеев. *Воспоминания*. Москва: Гослитиздат.
- Perepis = *Первая Всеобщая Перепись населения Российской империи, 1897 г.* Издания центрального статистического комитета министерства внутренних дел. Под редакцию Н.А.Тройницкаго. I Архангельская губерния, 1899–1904; VII Вологодская губерния, 1901–1904; X Вятская губерния, 1904; XIV Казанская губерния, 1903; XXVII Олонецкая губерния, 1899–1903; XXX Пензенская губерния, 1903; XXXI Пермская губерния, 1904.
- Pisateli 1996–2001 = *Писатели коми. Библиографический словарь*. Том 1–2. Научный редактор В.Н.Демин. Сыктывкар: Национальная библиотека Республики Коми.
- Pobedonostsev 1892 = К.Победоносцев, Из воспоминаний о Н.И.Ильминском. *Русский вестник*. Февраль, 142–152.

- Pogodin 1867 = М.Погодин, Астрахань. *Всемирный труд*. Май, 127–158.
- Поров 1874 = *Зыряне и Зырянский край*. Сочинение Клавдия Попова, под редакцией Н.А.Попова. Известия императорского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии. Том XIII, выпуск 2-й. Труды этнографического отдела. Книга 3, выпуск 2. Москва.
- Поров 1904 = Д.Попов, Отзыв о книгах Юрия Степановича Лыткина. *Вологодская епархальные ведомости*. Но. 5, Марта 1, 126–138.
- Порова 1993 = Р.Л.Попова, Заботясь о народе. *Родники пармы*. Научно-популярный сборник. Сыктывкар: Коми книжное издательство, 65–78.
- Prohhorov 1995 = Г.М.Прохоров, Равноапостольный Стефан Пермский и его агиограф Епифаний Премудрый. *Святитель Стефан Пермский*. К 600-летию со дня преставления. Редактор издания Г.М.Прохоров. СПб: «Глаголь», 3–47.
- Pulkin 2003 = Максим Пулькин, Руссификация в XIX – начале XX в. в Карелии. *Финно-угроведение* 1, 36–45.
- Puškarëv 1845 = *Описание Российской империи в историческом, географическом и статистическом отношениях*. Том первый, книга вторая. Архангельская губерния. Составлено и издано Иваном Пушкаревым. СПб.
- Puškarëv 1846 = *Описание Российской империи в историческом, географическом и статистическом отношениях*. Том первый, книга четвертая. Описание Вологодской губернии. Составлено и издано Иваном Пушкаревым. СПб.
- Radištšev, Aleksandr 1958. *Reis Peterburist Moskvasse*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Rannut, Mart; Rannut, Ülle; Verschik, Anna 2003. *Keel. Võim. Ühiskond. Sotsioloogivistika ja keelepoliitika õpik*. Tallinn: TPÜ Kirjastus.
- Raun, Toivo U. 2003. Nineteenth- and early twentieth-century Estonian nationalism revisited. *Nations and Nationalism* 9 (1), 129–147.
- RBS = *Русский биографический словарь*. СПб-Москва, 1896–2000.
- Reier, Viktor 1922. Mälestused Setumaalt. *Eesti Kirjandus* 5, 173–176.
- Riasanovsky, Nicholas 1959. *Nicholas I and official nationality in Russia, 1825–1855*. Berkely and Los Angeles: University of California Press.
- RKE = *Республика Коми. Энциклопедия*. Том 1–3. Сыктывкар: Коми книжное издательство, 1997–2000.
- Rogatšjov, Tsoi 1989 = М.Б.Рогачев, А.И.Цой, *Усть-Сысольск. Страницы истории*. Сыктывкар: Коми книжное издательство.
- Rorlich, Azade-Ayse 1986. *The Volga Tatars. A Profile in National Resilience*. Studies of nationalities in the USSR. Stanford: Hoover Institution Press.
- Roshchevskaya, Larisa 1996. The Role of Libraries in the Cultural Development of the Komi Region in the 19th and 20th Centuries. *Historia fenno-ugrica I:2. Congressus Primus Historiae Fenno-Ugricae*. Oulu: Societas Historiae Fenno-Ugricae, 287–297.
- Roštševskaja 1993 = Л.П.Рощевская, Ссылные и коми краеведение. *Родники пармы*. Научно-популярный сборник. Сыктывкар: Коми книжное издательство, 162–168.
- Roštševskaja 1997 = Л.П.Рощевская, Предисловие. – А.А.Цембер, *Дневник*. Подготовка текста, вступительная статья и комментарии проф. Л.П.Рощевской. Сыктывкар: Издательство Сыктывкарского Университета, 3–25.
- Rothfels, Hans 1956. *Die Nationsidee in Westlicher und Östlicher Sicht*. Köln&Braunsfeld.

- Rousseau, Jean-Jaques 1995. *Üksildase uitaja mõtisklused. Arutlus teadustest ja kunstidest*. Tallinn: "Perioodika".
- Rousseau, Jean-Jacques 1998. *Ühiskondlikust lepingust, ehk, Riigiõiguse põhiprintsibiid*. Tallinn: Varrak.
- Sabine, George H. 1958. *A History of Political Theory*. New York: Holt.
- Savaljeva 1971 = Э.А.Савельева, *Пермь Вычегодская. К вопросу о происхождении народа коми*. Москва: «Наука».
- Savvaitov 1850 = *Грамматика Зырянского языка* Павла Савваитова. СПб.
- Savvaitov 1871 = П.И.Савваитов, О зырянских деревянных календарях и пермской азбуке, изобретенной св. Стефаном. *Труды первого археологического съезда в Москве 1869*. II. Изданы под редакцией гр. А.С.Уварова. Москва, 408–416.
- Sbornik 1892 = *Сборник документов и статей по вопросу об образовании инородцев*. СПб.
- S.E.P. 1904 = С.Е.П., О переводах книг и брошюр на зырянский язык. *Вологодская епархальная ведомости*. Но. 24, Декабря 15, 679–682.
- Sergijeva 2000 = Н.С.Сергиева, Языки и диалекты Коми края в русской литературе XIX в. По материалам сборника «В дебрях Севера». *Зыряне в истории русской словесности. Доклады научной конференции. Сыктывкар, 18–19 ноября 1997 г.* Сыктывкар: Национальная Библиотека Республики Коми, 33–40.
- Seton-Watson, Hugh 1952. *The Decline of Imperial Russia 1855–1914*. London: Methuen & Co. Ltd.
- Seton-Watson, Hugh 1977. *Nations and States. An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism*. Boulder, Colorado: Westview Press.
- Shakow, 1921 = Professor K.Shakow. *Teaduslik waidlus*. Autori 55. aasta sünnipäeva puhul. Võru.
- SIE = *Советская Историческая Энциклопедия*. Том 1–16. Москва: «Советская Энциклопедия», 1961–1974.
- Silver, Brian D. 1986. The Ethnic and Language Dimensions in Russian and Soviet Censuses. *Research Guide to the Russian and Soviet Censuses*. Ed. by Ralph S. Clem. Ithaca: Cornell University Press, 70–97.
- Slavinski 1910 = М.Славинский, Национальная структура России и великороссы. *Формы национального движения в современных государствах. Австро-Венгрия. Россия. Германия*. Под редакцией А.И.Кастелянского. СПб: Издание т-во «Общественная Польза», 277–303.
- Slezkine, Yuri 1994. *Arctic Mirrors. Russia and the Small Peoples of the North*. Ithaca: Cornell University Press.
- Slocum, John W. 1998. Who, and When, Were the *Inorodtsy*? The Evolution of the Category of “Aliens” in Imperial Russia. *The Russian Review*, Vol. 57, No. 2, April, 173–190.
- Smirnov 1892 = И.Смирнов, Обрусение инородцев и задачи обрусительной политики. *Исторический вестник*, Март, 752–765.
- Smirnova 2002 = Т.М.Смирнова, *Национальность – питерские. Национальные меньшинства Петербурга и Ленинградской области в XX веке*. СПб: «Сударыня».
- Smith, Anthony D. 1986. *The ethnic origins of nations*. Oxford: Blackwell.
- Smith, Anthony D. 2002. The politics of culture: ethnicity and nationalism. *Companion Encyclopedia of Anthropology*. Edited by Tim Ingold. London and New York: Routledge.

- Smolentsev 1993 = Л.Н.Смоленцев, Великий зырянин. *Родники пармы*. Научно-популярный сборник. Сыктывкар: Коми книжное издательство, 15–27.
- S-n 1876 = Л.С.-н, Иван Алексеевич Куратов. (Некролог). *Туркестанская ведомости*, Но. 1, 2 января.
- Starr, S. Frederick 1978. Tsarist Government: The Imperial Dimension. *Soviet Nationality Policies and Practices*. Ed. by Jeremy R. Azrael. New York: Praeger, 3–38.
- Stipa, Günter Johannes 1963. Der Ursprung der permischen Schrift. *Congressus Internationalis fenno-ugristarum Budapestini habitus 20–24. IX 1960*. Budapest: Akademiai Kiado, 281–287.
- Street, Brian V.; Besnier, Niko 2002. Aspects of literacy. *Companion Encyclopedia of Anthropology*. Edited by Tim Ingold. London and New York: Routledge.
- Sugar, Peter F. 1994. External and Domestic Roots of the East European Nationalism. *Nationalism in Eastern Europe*. Edited by Peter F. Sugar, Ivo John Lederer. Seattle etc: University of Washington Press, 3–54.
- Sunderland, Willard 1998. An Empire of Peasants. Empire-Building, Interethnic Interaction, and Ethnic Stereotyping in the Rural World of the Russian Empire, 1800–1850s. *Imperial Russia. New Histories for the Empire*. Edited by Jane Burbank and David L. Ransel. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 174–198.
- Suny, Ronald Grigor 2001. History. *Encyclopedia of Nationalism. Fundamental Themes*. Volume 1. Academic Press, 335–358.
- Suvorov 1892 = Н.Суворов, Зырянский край при епископах пермских и зырянский язык. Составил Г.С.Лыткин. С.-Петербург, 1889 г. Цена 3 руб. *Вологодская епархальная ведомости*. Но. 19, Октября 1, 224–228.
- Svodnõi 1997 = *Сводный каталог книг на финно-угорских языках, изданных до 1917 года. Материалы для обсуждения*. Ред. Э.К.Сагидова. СПб.
- Symmons-Symonolewicz, Konstantin 1985. The Concept of Nationhood: Toward a Theoretical Clarification. *Canadian Review of Studies in Nationalism*, Vol. 12, No. 2, 215–222.
- Šeromova 1973a = Т.А.Шеромова, Музей И.А.Куратова. *Куратовские чтение*. Том первый. Сыктывкар: Коми книжное издательство, 128–131.
- Šeromova 1973b = Т.А.Шеромова, О Вологодских архивных материалах. *Куратовские чтение*. Том первый. Сыктывкар: Коми книжное издательство, 131–133.
- Širjajev 1991 = Е.Е.Ширяев, *Беларусь, Русь Белая, Русь Черная и Литва в картах*. Минск: Навука і тэхніка.
- Šternberg 1910 = Л.Штернберг, Иногородцы. Общий обзор. *Формы национального движения в современных государствах. Австро-Венгрия. Россия. Германия*. Под редакцией А.И.Кастелянского. СПб: Издание т-во «Общественная Польза», 529–574.
- Zabojev 1972 = А.Забоев, Служение науке. *Красное знамя*, Но. 151 (14211), 29 Июня.
- Zabojeva 2004 = Из воспоминания учительницы Ф.И.Забоевой. *Арт 2*, 151–156.
- Zassodimski 1999 = П.В.Засодимский, Лесное царство. *В дебрях Севера. Русские писатели XVIII–XIX веков о земле Коми*. Сыктывкар: Коми книжное издательство, 105–171.
- Zelenin 1902 = Д.Зеленин, Н.И.Ильминский и просвещение инородцев. *Русская школа*, Но. 3, Март, 175–194.

- Znamenski 1892 = *На память Николае Ивановиче Ильминском. К двадцатипятилетию Братства святителя Гурия*. Братчика П.Знаменского. Казань: Издание Братства святителя Гурия.
- Zorgenfrei 1927 = Г.Зоргенфрей, Г.С.Лыткин. Библиографический очерк. *Коми Му – Зырянский край*. Но. 4–5, Апрель–Май, 47–49.
- Žakov 1901 = К. Жаков, Этнологический очерк зырян. *Живая старина*, Вып. 1, 3–36.
- Žakov 1903a = К. Жаков, Некоторые черты из исторической и психической жизни вотяков (Историко-этнологический очерк). *Живая старина*, Вып. 1–2, 172–187.
- Žakov 1903b = К.Жаков, По Инве и Косе (у пермков). Этнографический очерк. *Живая старина*, Вып. 4, 409–421.
- Žakov 1993 = К.Ф.Жаков о себе и лимитизме. Публикация Е.А.Цыпанова и И.Л.Жеребцова. *Родники пармы*. Научно-популярный сборник. Сыктывкар: Коми книжное издательство, 110–114.
- Žakov 1996 = Каллистрат Жаков, *Сквозь строй жизни. Роман*. Сыктывкар: Коми книжное издательство.
- Ždanko 1975 = Т.А.Жданко, Этнические общности и этнические процессы в дореволюционной России. *Современные этнические процессы в СССР*. Москва: Издательство «Наука», 33–84.
- Žerebtsov 1990 = И.Л.Жеребцов, "Создам я сказку всемирную..." (общественно-политические взгляды К.Ф.Жакова) *Родники Пармы*. Научно-популярный сборник. Сыктывкар: Коми книжное издательство, 26–41.
- Žerebtsov jt 1996 = И.Л.Жеребцов, Э.А.Савельева, А.Ф.Сметанин, *История Республики Коми. Научно-популярные очерки*. Сыктывкар: Коми книжное издательство.
- Žitije 1995 = Житие Стефана Пермского. *Святитель Стефан Пермский*. К 600-летию со дня преставления. Редактор издания Г.М.Прохоров. СПб: «Глаголь», 50–263.
- Taagepera, Rein 2000. *Soome-ugri rahvad Venemaa Föderatsioonis*. Tartu: Ilmamaa.
- Tatarskii 1999 = *Татарский энциклопедический словарь*. Казань: Институт Татарской Энциклопедии АН РТ.
- Tiraspol'ski 1983 = Г.И.Тираспольский, По следам переписки И.А.Куратова и Г.С.Лыткина. *Север* 2, 118–120.
- Tiraspol'ski 1989 = Г.И.Тираспольский, И.А.Куратов и ученые дореволюционной Казани. *Куратовские чтения*. Том пятый. Сыктывкар: Коми книжное издательство, 81–88.
- Tiraspol'ski 1998 = Г.И.Тираспольский, Рецензия на работу А.П.Обрезковой «И.А.Куратов в Казани (1865–1866 гг.)». *Арт* 3, 216–217.
- Tiraspol'ski 1999 = Г.И.Тираспольский, Куратов-педагог. *Арт* 2, 111–116.
- Tiraspol'ski 2000 = Г.И.Тираспольский, Ссылные поляки в Усть-Сысольске 1860–х годов. *Родники Пармы*. Научно-популярный сборник. Сыктывкар: Коми книжное издательство, 4–13.
- Tiraspol'ski 2004a = Г.И.Тираспольский, Кто же первым открыл рукописи И.А.Куратова. *Арт* 2, 110–120.
- Tiraspol'ski 2004b = Г.И.Тираспольский, Женщины в жизни Куратова. *Арт* 2, 121–125.

- Tokarev 1966 = С.А.Токарев, *История русской этнографии. (Дооктябрьский период)*. Москва: «Наука».
- Torop, Peeter 1989. Vabadus ja orjus ajaloos: Berdjajev. *Akadeemia* 8, 1778–1787.
- Toulouze 2003 = Ева Тулуз, Николай Иванович Ильминский и финно-угорские народы. *Арт* 2, 129–138.
- Trusman 1890 = Ю.Трусман, Полуверцы Псково-Печерского края. *Живая старина*, Вып. 1, 31–62.
- Tsember 1997 = А.А.Цембер, *Дневник*. Подготовка текста, вступительная статья и комментарии проф. Л.П.Рощевской. Сыктывкар: Издательство Сыктывкарского Университета.
- Tšekmeneva 1985 = Т.Г.Чекменева, *Казанская «инородческая» учительская семинария и ее роль в просвещении нерусских народов Поволжья*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. Казань.
- Tšeussov 1903 = Алексей Чеусов, *Стихотворения зырянина (1899–1903)*. Вологда.
- Tšeussov 1904 = А.Чеусов, К зырянноведению (Стихотворения на зырянском языке). *Этнографическое обозрение*, No. 2, 156–160.
- Tšeussov 1924 = А.Чеусов, К воспоминанием о Георгии Степановиче Лыткине. *Коми Му – Зырянский край*. No. 4–6, Июнь–Август, 43–44.
- Tšistal'jova 1976 = Т.А.Чисталева, Кто автор статьи «Зырянские песни»? *Куратовские чтения*. Том второй. Сыктывкар: Коми книжное издательство, 106–112.
- Tšitšerina 1905 = С.Чичерина, *У приволжских инородцев. Путевые заметки*. СПб.
- Tšitšerina 1906 = О приволжских инородцах и современном значении системы Н.И.Ильминского. Доклад С.В.Чичериной, читанный в Общем Собрании Общества Востоковедения. СПб.
- Tuna, Mustafa Özgür 2002. Gaspıralı v. İl'inski: Two Identity Projects for the Muslim of the Russian Empire. *Nationalities Papers*, Vol. 30, No. 2, 265–289.
- Turkin 1990a = А.И.Туркин, Каллистрат Фалалеевич Жаков. – К.Ф.Жаков, *Под шум северного ветра*. Сыктывкар: Коми книжное издательство, 5–45.
- Turkin 1990b = А.И.Туркин, И.А.Куратов и финно-угроведение XIX века. *Куратовские чтения*. Том шестой. Сыктывкар: Коми книжное издательство, 159–164.
- Tylor 1989 = Эдуард Бернетт Тайлор, *Первобытная культура*. Москва: Издательство политической литературы.
- Udmurtskaja 2000 = *Удмуртская Республика. Энциклопедия*. Ижевск: «Удмуртия».
- Undla-Pöldmäe, Aino 1969. Wiedemanni suhteid Ungariga. *Keel ja Kirjandus* 5, 279–287.
- Vahtin 2001 = Н.Б.Вахтин, *Языки народов Севера в XX веке. Очерки языкового сдвига*. СПб: ДБ.
- Vaïrovskaja 1995 = С.В.Вайровская, Особенности земств Коми края (1869–1918 гг.). *Самоопределение и автономия народов России: исторический опыт и уроки*. Йошкар-Ола.
- Vaïrovskaja 1996 = С.В.Вайровская, Бесплатные народные библиотеки в Коми крае в конце XIX – начале XX вв. *Христианизация Коми края и ее роль в развитии государственности и культуры*. Том 1. Пленарные доклады. История. Сыктывкар: Коми НЦ УрО РАН, 59–66.

- Vairovskaja, Denissenko 1996 = С.В.Вайровская, В.Н.Денисенко, Церковно-приходская школа в Коми крае в последней трети XIX – начале XX вв. *Христианизация Коми края и ее роль в развитии государственности и культуры*. Том 1. Пленарные доклады. История. Сыктывкар: Коми НЦ УрО РАН, 67–73.
- Vanejev 1989 = А.Е.Ванеев, *В поисках истины: Мировоззрение и эстетические взгляды И.А.Куратова*. Сыктывкар: Коми книжное издательство.
- Veselovskije 1923 = Александр и Алексей Веселовские, *Вологжане-краеведы. Источники словаря*. Вологда.
- Vežev 1939 = А.Вежев, И.А.Куратов – исследователь коми языка. – И.А.Куратов, *Лингвистические работы*. Том 2. Сыктывкар: Коми Государственное Издательство, 3–26.
- Vituhnovskaja, Marina 2002. Karelians in the Context of Russian Imperial Policy During the Pre-Revolutionary Decade. *Imperial and National Identities in Pre-Revolutionary, Soviet, and Post-Soviet Russia*. Ed. By Chris J. Chulos and Johannes Remy. Helsinki: SKS/FLS, 199–206.
- Vituhnovskaja 2003 = Марина Витухновская, Карелы на границе конкурирующих национальных проектов: социо-экономические различия российской и финляндской Карелий как фактор национальной политики. *Ab Imperio* 1, 113–148.
- Vituhnovskaja = Марина Витухновская, *Карелы и Карелия в имперской политике России*. (Käsikiri autori valduses)
- Vojetskihh 2003 = Елена Воецких, Карлыганская центральная вотская школа (1883–1918 гг.) (к 120-летию основания). *Финно-угроведение*, No. 1, 147–152.
- Voskressenski 1913 = А.Воскресенский, Предисловие. Система Н.И.Ильминского в ряду других мероприятий к просвещению инородцев. – Н.И.Ильминский, *О системе просвещения инородцев и о Казанской центральной крещено-татарской школе*. Казань: Издание П.В.Щеткина, VII–XXXV.
- Werth, Paul 2000. *Inorodtsy on obrusenie*: Religious conversion, indigenous clergy, and the politics of assimilation in late-imperial Russia. *Ab Imperio* 2, 105–134.
- Wichmann 1903 = *Kurzer Bericht über eine Studienreise zu den Syrjänen 1901–1902 von Yrjö Wichmann*. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja XXI. Helsinki.
- Wichmann 1987 = *Matkamuistiinpanoja. Yrjö ja Julie Wichmannin kirjeitä ja päiväkirjamerkintöjä tutkimusmatkoilta 1891–1906*. Toimittanut Irene Wichmann. Suomalais-ugrilaisen seuran toimituksia 195. Helsinki: Suomalais-Ugrilaisen Seura.
- Wiedemann 1880a = *Syrjänisch-deutsches Wörterbuch nebst einem Wotjakisch-deutschen im anhang und einem deutschen Reigister* von F.J.Wiedemann. St.Petersburg.
- Wiedemann 1880b = Академик Ф.Видеман, Ответ г. Лыткину. *Санктпетербургская ведомости*, No. 92, 2(14) апр.
- Wigzell, Faith 1984. Stefan of Perm. *The Modern Encyclopedia of Russian and Soviet History*. Edited by Joseph L. Wieczynski. Vol. 37. Academic International Press, 129–132.
- Özkırımlı, Umut 2000. *Theories of Nationalism. A Critical Introduction*. Palgrave.

SUMMARY

Ethnic processes in inner periphery of Russian Empire, 1801–1904: The birth of Komi nationalism

Introduction. The changes that occurred on the ethnic landscape of Russia and the factors that caused these changes are the topic of this study. This is the period when Russia entered the age of nationalism and the ethnically mixed population of the empire began to transform into contesting nations. Above all, I was interested in the so-called inner periphery of Russia. I surveyed a group of predominantly Orthodox non-Slavic peoples in European Russia subsisting mainly by agriculture (Chuvashes, Izhorians, Karelians, Komis, Komi-Permiaks, Maris, Mordvinians, Udmurts, Vepsians, Votians). I chose the Komis (Zyrians) for detailed case study.

When and how did the ideas of nationalism reach the Komi area and when did Komi nationalism arise? What were the social preconditions of Komi nationalism? Who were the first Komi nationalists, what kind of social origin did they have, what were their education, profession, social network, ideas and actions? How was Komi nationalism influenced by the nationalities politics of the central government? These are the questions I tried to answer in my study.

Various texts (scholarly papers, press articles, poetry etc.) written by Komi nationalists served as prime sources. Data of the first All-Russian census (1897) was the central source when clarifying the social preconditions of Komi nationalism. These materials offer a great opportunity to compare the levels of modernisation and receptivity to nationalism of different ethnic groups in Russia of those times. I relied on the works of leading specialists when describing Tsarist nationalities politics. Writings of contemporary Russian officials, authors and travellers were used when studying the image of the Komis in the eyes of the 19th century Russian public.

In theoretical matter I took off mainly from the works of Benedict Anderson, Ernest Gellner, Liah Greenfeld, Miroslav Hroch and Andreas Kappeler.

Tsarist nationalities politics towards the Komis (1810–1904). The Komis were not a major concern for the central authorities' nationalities politics. The Komis, unlike Poles or Tatars, for example, were never perceived as a challenge to the empire's integrity or even stability. The Komis didn't organise nationalistic uprisings; they were quite well integrated and controlled. For that reason, Tsarist nationalities politics towards the Komis wasn't particularly salient. One cannot find impressive decrees or regulations which would determine the destiny of the Komis as an ethnic group. The schools with Komi language of instruction were not closed because there were no such schools. Komi language wasn't pushed out of churches because it had been done already in the 16th and

17th centuries. Newspapers in Komi were not banned because they never existed. However, Tsarist nationalities politics towards the Komis existed and was expressed mainly in stereotypes and prejudices which circulated among the Russian public and influenced the ways the Komis were administered. The Komis were seen as a half-savage peasant people who had no perspectives or even capabilities for cultural and social development on their own. The prevalent opinion was that most Komi cultural achievements had been received from Russians. Komi history was seen as a centuries-long retreat of a primitive tribe in face of the more advanced Russians. A large part of the Komis was Russianised already and the remainder was believed to join them soon, so that all Komis would speak Russian. The Komis were seen as "ethnographic material" of high quality and one hoped to use it in building the Russian nation. Tsarist nationalities politics towards the Komis originated from this kind of concepts about the Komis and their future. The Komis were to become Russians without any particular trouble and anything that could disturb this process had to be eliminated in good time. Komi language was allowed at schools only during the first year as an unavoidable means for learning Russian. Belles lettres and periodicals in Komi were not tolerated.

There was a danger in the Volga-Kama region that only formally Christianised non-Russians would fall under influence of Islam and Tatar culture. Therefore, some concessions were made to them within the framework of sc. II'minskii system. A number of new literary languages were created, non-Russian languages entered schools and churches, and hence new non-Russian intelligentsias emerged. The final purpose of the II'minskii system was to Russianise non-Russians of the East, but a relatively good soil for the rise of new nationalisms was created as a side effect. In the northeastern corner of European Russia where the Komis lived, there were no other pretenders to the souls of local non-Russians, to compete with Russian high culture (and nationalism). There was no need for the central government to make cultural concessions to the population speaking Komi dialects. The Komis were believed to be ready for Russification and the II'minskii system wasn't implemented in their area. Nevertheless, this system had a certain influence on the Komis too. Some Komi intellectuals (Georgi Lytkin first of all) tried to use it as a precedent for the sake of Komi nationalism.

Nationalism's ways of diffusion. Nationalism reached the Komi area in many different ways. Many scholars exploring natural resources, but also local people, its life-style and culture, visited this corner of Russia. These researchers were influenced by the discourse of nationalism, as a rule, and they transmitted it to the local intellectuals. Especially fruitful importers of nationalism were fennougrists (A. J. Sjögren and Y. J. Wichmann in particular). They were interested in Komi dialects, folklore and history, and these are the most flammable subjects from nationalism's point of view. Political exiles were also important mediators of nationalism in this northern backwater of Russia.

Frequently, they were well-educated men who had been politically active in their home regions. They were men of the new era, sometimes explicit nationalists (such as the Polish rebels). Some local intellectuals influenced by scholars and exiles from elsewhere started to look at the current social circumstances with a new angle, taking interest in Komi language and culture, past and present. As the 19th century proceeded, there was more and more nationalism among the Russian public. Printed media, literature, learning and education were permeated with Russian nationalism, step by step. Intellectuals of Komi origin went to Russian schools, read Russian newspapers, magazines and books and were acquainted with Russian nationalism. Part of them were influenced by it and became Russianised, but some of them took the formula, replaced the variable “Russian” with “Komi”, and the Komi nationalism was born. The social ground was ready for that – the area inhabited by the Komis was a periphery, ethnically different from the centre and some local social conflicts could be described as ethnic.

The social preconditions of Komi nationalism. According to the 19th century understanding the Komis were a peasant people without history. They had never had their own state nor written any narrative of glorious past full of heroic deeds. The Komi language meant a number of dialects spoken by the peasants who had neither a standard literary language nor literature of their own. Many Russian intellectuals doubted even of the existence of Komi folklore. The Komi population inhabited sparsely a huge territory, the infrastructure of which was rather poorly developed and which in addition was divided administratively. The population speaking Komi dialects did not form a self-conscious whole, as religious and regional identities dominated over the ethnic. As for their confessional division, the Komis resembled Russians. The majority of Komis belonged to the official Orthodox Church and was not discriminated against on religious grounds (except the Old Believers). The Komis were mostly illiterate peasants, the share of townspeople being negligible. All these factors mentioned here worked against the formation and growth of Komi nationalism, in my opinion. The social preconditions for Komi nationalism were far less favorable than those for, e.g., Polish, Estonian or Tatar nationalisms. But compared to the situation of the other Orthodox nations in Russia’s inner periphery, the social preconditions for Komi nationalism were relatively good.

To begin, the Komis did have an ancient tradition of literary language, created already in the 14th century by Stephen of Perm. This tradition had virtually disappeared during the subsequent centuries, but the nationalistically minded Komi intellectuals could make use of it, nevertheless, in their nation-building endeavor.

Social mobility (vertical as well as horizontal) was stronger among the Komi peasants, compared to the other ethnic groups of the inner periphery further south, because in the harsh northern climate the majority of them were not able to support themselves by agriculture alone and therefore had to look for

additional sources of subsistence (mainly forestry, odd jobs, hunting), and thereby came into contact with the broader capitalist market. This is probably also the reason why there were relatively more literate people (about 14%) among the Komis compared to other ethnic groups of inner periphery. It was highly advisable, although not inevitable, for a person doing odd jobs to be able to read and write. The situation was the same among the Karelians and Vepsians. They too had to do much odd jobs, and literacy spread among these ethnic groups slightly more than among the Orthodox ethnic groups on the Middle Volga.

There was no Komi nobility, but the social structure of the Komi as an ethnic group was not entirely incomplete. Orthodox Komi clergy existed, probably as a legacy of Stephen of Perm's mission using mother tongue. During the 1st half of the 19th century the clergymen were almost the only Komi intellectuals and their contribution in developing Komi literary language and literature cannot be underestimated. The fact that the Komis were not able to provide enough grain and several other goods for themselves, but offered the products of hunting, fishing and reindeer-herding to the wider market, formed the preconditions for trade and for trading bourgeoisie to emerge from the Komi state peasantry. Remarkably, the peasants who became merchants preserved their Komi language, as a rule, and didn't Russify, as was common among the non-Russian Orthodox peoples on the Middle Volga. Thus the Komis had a bourgeoisie of their own in the 19th century already, although it was economically rather weak. Finally, at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, a small secular Komi intelligentsia was borne. Intellectuals are usually the most important spokesmen for nationalism. An interesting situation, from the viewpoint of nationalism studies, developed in Komi area (in Ust-Syssolsk and Jarensk districts, Vologda province) with the formation of *zemstvos*. Because there was virtually no local nobility in Komi, the representatives of Komi peasants and tradesmen were elected and gained thereby a chance to express and protect their interests through the district *zemstvos*.

Studying the social preconditions of Komi nationalism I found three social conflicts, which can be described as ethnic and could therefore give an impetus to the Komi nationalism.

First, the Komis were discriminated against on the basis of language. The Komis formed the absolute majority of population in their vast territory, but they could not use their mother tongue in court or administration, church or school. The Russian language dominated the public sphere. The local administrative bodies were manned by Russian newcomers, because there were no local employees suitable for the demands of the central government. Although a large part of local clergymen were Komi, the Church Slavonic was common in the Komi churches too. In 1882–1883, Holy Synod allowed the services to be carried out in non-Russian languages, but it is not certain how much effect it had in the Komi area, which remained outside of Il'minskii

system's purview. Most probably, it depended heavily on the local clerical leaders (archbishops of Vologda and Archangelsk). The language of education was Russian. Komi children could not speak Russian when they started their education and therefore the authorities allowed, although reluctantly, the Komi language to be used at schools during the first year (Il'minskii system had set the pattern). No wonder then, that literacy was less widespread among the Komis and their chances for upward social mobility were modest if compared with neighbouring Russians. Literature in Komi mother tongue was limited to translations of religious writings.

Second, the Komis were discriminated against on the basis of their social standing (*soslovie*). Komis belonged to the unprivileged estates, as a rule, while the Russians occupied the higher positions in the local social hierarchy. The positions of the Komis were much better when taking into consideration their distribution by occupation. Quite many Komis were involved in prestigious fields of activity, especially in Ust-Syssolsk region, and they had no reason to be satisfied with the *ancien regime*.

Third, the rivalry between the young and weak Komi bourgeoisie and the much more powerful Russian (and international) bourgeoisie for local natural resources (forests, first of all) could be another impetus for Komi nationalism. The Russian state as the owner of Komi forests stood behind the stronger group, and Komi bourgeoisie lost the contest. Extensive exploitation of local forests disturbed Komi peasants too. It was possible to get a job in timber industry, but the earnings were scarce and unstable, and afterwards only clearings were left to the locals. Komi peasants didn't share the idea that someone could own the forest and violations of restrictions posed on use of forests were common.

Finally, Komi nationalism benefited from fact that the Komis, unlike the other ethnic groups of inner periphery, had their own town, although small and agrarian. Urbanisation tends to play quite an important role for development of nationalism. Usually, the cities are the junctions of activity for nationalistically minded intellectuals, and the message of nationalism tends to spread from cities to the countryside. In the case of peasant peoples, urbanisation means social mobility. The incidence of townspeople was higher among the Komis than among any other ethnic group of inner periphery studied here. Ust-Syssolsk, inhabited mainly by Komis, was located in the middle of the district, also inhabited mainly by Komis, and was considered the capital of the Komi. Ust-Syssolsk with its hinterland was the most developed part of the Komi area and became the cradle of Komi nationalism.

Komi nationalists, their ideas and activity. The first Komi intellectuals were mostly the sons of clergymen. In the late 19th and early 20th centuries the people of peasant background joined the Komi intelligentsia. The sons of clergymen were born where their fathers served, the rest were mainly from Ust-Syssolsk and its environs. Vologda ecclesiastic seminary could be considered as the main hotbed of Komi intelligentsia in the 19th century. The sons of clergy went to the

school and usually became clergymen themselves, though not always. There were some nationalistically minded secular intellectuals among the alumni (Ivan Kuratov is the most important among them). Many Komi intellectuals of peasant origin were educated in Totma training college in the late 19th century. Komi intelligentsia, especially the part touched by nationalism, was rather small and intertwined. The first Komi nationalists, Georgi Lytkin and Ivan Kuratov, were briefly in correspondence with each other in 1861, but they didn't meet, as far as we know. Maybe they saw rivals in each other. Kuratov died relatively young, far from his homeland, but Lytkin influenced several Komi intellectuals of the next generation, directly and through his works, although living in St. Petersburg. It is worth attention that a number of nationalistically minded younger generation Komi intellectuals (Kallistrat Zhakov, Vasili Popov, Vasili Nalimov, Aleksei Cheusov) originated from the same local community of Vylgort (near Ust-Syssolsk) and went to school in Vylgort, where Georgi Lytkin's niece Feoktista Zaboeva was teaching. She had probably an important role in mediating Lytkin's ideas and discourse of nationalism as a whole to the next generation.

Lytkin and Kuratov worked for the emancipation of the Komis as an ethnic group. They started to create a Komi version of modern culture (meaning a Komi nation). For that reason they first had to develop Komi literacy and a Komi view of history. Lytkin translated orthodox religious literature into Komi because it was practically the only legal channel for publishing texts in Komi. He tried to outsmart Tsarist nationalities politics by introducing himself as a successor of Stephen of Perm's missionary work in Komi, and as a collaborator of Il'minskii. In this way Lytkin managed to publish several books and booklets, in which he developed Komi literary language free of Russian influences, but had difficulties in spreading them because of government opposition.

There was no integral national concept of Komi history in those times. Christianisation of the Komis by Stephen of Perm in 14th century was the main point where the approaches of early Komi intellectuals differed. For Lytkin, Stephen's era was the golden age of Komi history. Stephen was a kind of cultural hero for him, and he didn't pay much attention to the "pagan" past of the Komis. Kuratov was much more interested in Pre-Christian old times of his people. Pam, the spiritual leader of animist Komis and Stephen's main opponent, was sympathetic to him. Zhakov and Nalimov too were interested in Komi antiquity (especially animist religion). Zhakov even tended to idealise pre-Christian Komis, like Lytkin idealised the Perm bishopric created by Stephen.

Like the other intellectuals trying to create nations out of peasant peoples, the Komi nationalists too gathered, published and studied folklore, as much as circumstances allowed. At the same time Komi intellectuals tried to create a Komi literature, because literature was considered to be one of the features a proper nation needs. The authorities didn't tolerate belles lettres in languages of peasant peoples, and they counteracted quite effectively. So, the Komi

nationalists didn't have much success in this field. Both Lytkin and Kuratov wrote some poems with great potential of national revival, but their dissemination was very limited.

One can state that the Komi nationalism was an ethnic (cultural) nationalism typical for smaller peoples of Eastern Europe. If one tries to fit Miroslav Hroch's scheme of development of national revival to the Komi case, one can assert that Komi nationalism remained to phase A during the period observed here. Successful phase A means, according to Hroch, that nation-to-be is clearly distinguished from its neighbours, the language is codified, and basic information about the "national" past is provided. Komi nationalism's phase A began in late 18th century already and lasted at least until 1905, but probably till the end of Tsarist time. This long phase A is not uniform. Two qualitatively different periods should be distinguished in it, in my opinion. First, there is an era of provisional discovery of the Komi, their territory, language, culture, and history (late 18th century – early 19th century). This period could not be considered as a part of Komi nationalism (or "national revival"). It is Komi nationalism's prehistory. It could be called "interest from the outside", and it certainly had its impact to the birth of Komi nationalism. This is a period when discourse of nationalism was imported into Komi. Komi nationalism as such began in mid-19th century when Komi intellectuals themselves, minded more or less nationalistically, started to define who are the Komi, to develop Komi literacy, to study Komi history, to gather Komi folklore etc. This period could be called "local beginning", and it lasted at least until 1905. Of course, there is no clear cut borderline between those two periods in phase A. Transition was gradual.

It seems that Komi nationalism was ready to enter phase B by the beginning of the 20th century, and perhaps this phase could have been successful because there were certain preconditions for it. But nationalisms can't advance on their own; the nationalities politics of corresponding states must be taken into consideration. Tsarist nationalities politics was rather successful in suppressing the development of Komi nationalism and held it in phase A by force. There were some Komi nationalists who laid the foundations of a Komi version of modern culture (meaning a Komi nation), but there wasn't any social (national) movement yet to put these ideas into practice. Komi nationalists made some attempts to propagate their ideas among the common people, but their opportunities for this were very limited, mainly thanks to the Tsarist nationalities politics. Early Komi nationalists didn't have much influence on self-consciousness of the Komi-speaking population. The masses were probably not ready yet to receive nationalism, but nationalism existed already and was waiting for maturation of the population and remission of external circumstances (Russia's nationalities politics) to spread and root.

CURRICULUM VITAE

Indrek Jääts

Sünniaeg ja -koht: 2. november 1971, Tallinn
Kodakondsus: Eesti
Perekonnaseis: abielus
Keeled: eesti, vene, inglise, prantsuse, saksa
Aadress: Kolga küla, Nõo vald, 61601 Tartumaa
Telefon: 55603183
E-post: indrek.jaats@ut.ee

Haridus

1998–2004 Tartu Ülikool, ajaloo osakond, etnoloogia, doktoriõpe
1995–1998 Tartu Ülikool, ajaloo osakond, etnoloogia, magistriõpe
1990–1995 Tartu Ülikool, ajaloo osakond, etnoloogia (*cum laude*)
1979–1990 Tallinna I Keskkool

Teenistuskäik

1998– Tartu Ülikooli etnoloogia õppetooli teadur (0,5)
1999– Eesti Rahva Muuseumi teadur (0,5)

Valik publikatsioone

Indrek Jääts, East of Narva and Petserimaa. – *Contested Territory. Border Disputes at the Edge of the former Soviet Empire*. Ed by T. Forsberg. (Studies of Communism in Transition) Edward Elgar, 1995. Pp. 188–201.
Indrek Jääts, Setude etniline identiteet. (*Studia Ethnologica Tartuensia I*), (Summary: The Ethnic Identity of the Setus) Tartu, TÜ etnoloogia õppetool, 1998.
Indrek Jääts, Georgi Lõtkin ja tema raamat “Komimaa Permi piiskoppide ajal ja komi keel”. – *Ajalooline Ajakiri*, 3/4, 1999. Lk. 101–120.
Indrek Jääts, Ethnic Identity of the Setus and Estonian-Russian Border Dispute. – *Nationalities Papers*, Vol. 28, Number 4, December, 2000. Pp. 651–670.
Indrek Jääts, Komid 1897. aasta rahvaloenduse andmete valgusel. – *Ajalooline Ajakiri*, 2, 2000. Lk. 29–48.

- Indrek Jääts, Kallistrat Žakov. Komi filosoof ja kirjanik. – *Akadeemia*, 6, 2000. Lk. 1267–1295.
- Indrek Jääts, Komi Nationalism and Orthodox Christianity in 19th and early 20th Centuries. – *Pro Ethnologia 12*. Latest Reports on Ethnology. Tartu, Eesti Rahva Muuseum, 2001. Pp. 63–76.
- Indrek Jääts, Mapping Estonian Nationalism – *Etnisk komplexitet. Nordliga länder – kulturvetenskapliga perspektiv*. En antologi redigerad av Magnus Berg, Riina Reinvelt och Line Alice Ytrehus. Skrifter från Etnologiska föreningen i Västsverige 38, Nordic Network of Folklore Publications 15. Göteborg, 2002. Pp. 219–230.
- Indrek Jääts, Sotsialistlik põllumajandus. Varane kolhoosiaeg Oisu piirkonnas Järvamaal. – *Akadeemia*, 1.–2. 2004. Lk. 132–168, 393–422.
- Indrek Jääts, Working in a Kolkhoz. The Case of the Oisu Area, Central Estonia (1948–1964). – *Arbeit im Sozialismus – Arbeit im Postsozialismus. Erkundungen zum Arbeitsleben im östlichen Europa*. Klaus Roth (Hg.) Freiburger Sozialanthropologische Studien. Band 1. Münster, LIT Verlag, 2004. Pp. 91–108.

CURRICULUM VITAE

Indrek Jääts

Date and place of birth: November 2, 1971; Tallinn
Citizenship: Estonian
Marital status: married
Languages: Estonian, Russian, English, French, German
Address: Kolga, Nõo vald, 61601 Tartumaa, Estonia
Tel.: +372 55 603183
E-mail: indrek.jaats@ut.ee

Education

- 1998–2004 University of Tartu, Department of History, PhD studies (ethnology)
1995–1998 University of Tartu, Department of History, MA studies (ethnology)
1990–1995 University of Tartu, Department of History (ethnology, *cum laude*)
1979–1990 Tallinn Secondary School No. 1

Professional Career

- 1998– University of Tartu, Department of History, Chair of Ethnology, researcher (0,5)
1999– Estonian National Museum, researcher (0,5)

Publications

- Indrek Jääts, East of Narva and Petserimaa. – *Contested Territory. Border Disputes at the Edge of the former Soviet Empire*. Ed by T. Forsberg. (Studies of Communism in Transition) Edward Elgar, 1995. Pp. 188–201.
Indrek Jääts, Setude etniline identiteet. (*Studia Ethnologica Tartuensia 1*), (Summary: The Ethnic Identity of the Setus) Tartu, TÜ etnoloogia õppetool, 1998.
Indrek Jääts, Georgi Lõtkin ja tema raamat “Komimaa Permi piiskoppide ajal ja komi keel”. – *Ajalooline Ajakiri*, 3/4, 1999. Lk. 101–120.

- Indrek Jääts, Ethnic Identity of the Setus and Estonian-Russian Border Dispute. – *Nationalities Papers*, Vol. 28, Number 4, December, 2000. Pp. 651–670.
- Indrek Jääts, Komid 1897. aasta rahvaloenduse andmete valgusel. – *Ajalooline Ajakiri*, 2, 2000. Lk. 29–48.
- Indrek Jääts, Kallistrat Žakov. Komi filosoof ja kirjanik. – *Akadeemia*, 6, 2000. Lk. 1267–1295.
- Indrek Jääts, Komi Nationalism and Orthodox Christianity in 19th and early 20th Centuries. – *Pro Ethnologia 12*. Latest Reports on Ethnology. Tartu, Eesti Rahva Muuseum, 2001. Pp. 63–76.
- Indrek Jääts, Mapping Estonian Nationalism – *Etnisk komplexitet. Nordliga länder – kulturvetenskapliga perspektiv*. En antologi redigerad av Magnus Berg, Riina Reinvelt och Line Alice Ytrehus. Skrifter från Etnologiska föreningen i Västsverige 38, Nordic Network of Folklore Publications 15. Göteborg, 2002. Pp. 219–230.
- Indrek Jääts, Sotsialistlik põllumajandus. Varane kolhoosiaeg Oisu piirkonnas Järvamaal. – *Akadeemia*, 1.–2. 2004. Lk. 132–168, 393–422.
- Indrek Jääts, Working in a Kolkhoz. The Case of the Oisu Area, Central Estonia (1948–1964). – *Arbeit im Sozialismus – Arbeit im Postsozialismus. Erkundungen zum Arbeitsleben im östlichen Europa*. Klaus Roth (Hg.) Freiburger Sozialanthropologische Studien. Band 1. Münster, LIT Verlag, 2004. Pp. 91–108.